

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017) I

Šačić, Amra Beća; Džaja, Srećko Mato; Moačanin, Nenad; Husić, Aladin; Radušić, Edin ...

2020-06

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/fcdc1f0d-f805-486a-8cd8-46c31aa6cc16>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

**PRILOZI O HISTORIOGRAFIJI
BOSNE I HERCEGOVINE (2001–2017)**

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Special Editions
Volume CLXXXVII

Department of Humanities
Volume 47/1

**Contributions on Historiography
of Bosnia and Herzegovina (2001-2017)**

I

Editors
Academician Dževad Juzbašić
Prof Dr Zijad Šehić

SARAJEVO 2020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Posebna izdanja
Knjiga CLXXXVII

Odjeljenje humanističkih nauka
Knjiga 47/1

Prilozi o historiografiji
Bosne i Hercegovine (2001–2017)

I

Urednici
Akademik Dževad Juzbašić
Prof. dr. Zijad Šehić

SARAJEVO, 2020.

Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)

Izdavač

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača

Akademik Miloš Trifković

Urednici

Akademik Dževad Juzbašić

Prof. dr. Zijad Šehić

Redakcioni odbor

Dr. sci. Sonja Dujmović, dr. sci. Aladin Husić, akademik Dževad Juzbašić, dr. sci. Vera Katz, dr. sci. Mesud Šadinlija, prof. dr. Zijad Šehić, dr. sci. Slobodan Šoja

Tehnička urednica

Sabina Vejzagić

Recenzenti

Prof. dr. Max Bergholz, mr. sci. Seka Brkljača, dr. sci. Dženan Dautović, prof. dr. Robert Donia, dr. sci. Georgi Engelhardt, dr. sci. Enver Halilović, prof. dr. Marko Atilla Hoare, prof. dr. Ladislav Hladký, dr. sci. Aladin Husić, akademik Dževad Juzbašić, prof. dr. Amila Kasumović, doc. dr. Fahd Kasumović, dr. sci. Vera Katz, prof. dr. Azem Kožar, akademikinja Adila Pašalić Kreso, prof. dr. Salmedin Mesihović, prof. dr. Nenad Močanin, prof. dr. Edin Radušić, prof. dr. Šerbo Rastorder, dr. sci. Sead Selimović, dr. sci. Mesud Šadinlija, prof. dr. Zijad Šehić, dr. sci. František Šistek, prof. dr. Snježana Šušnjara, prof. dr. Vučina Zorić

Lektura

Zenaida Karavdić

Prevod

Adnan Arnautlija

DTP

Narcis Pozderac

Štampa

Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo

Tiraž

300

Sarajevo, 2020.

EBSCO

C.E.E.O.L.

Objavljivanje ovog zbornika radova pomogli su

ČLAN PREDsjedništva BOSNE I HERCEGOVINE,
GOSPODIN ŠEFIK DŽAFEROVIĆ,
MINISTARSTVO CIVILNIH POSLOVA BOSNE I HERCEGOVINE
FEDERALNO MINISTARSTVO KULTURE I SPORTA BOSNE I HERCEGOVINE

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930(497.6)"2001/2017"(082)

PRILOZI o historiografiji Bosne i Hercegovine : (2001-2017). 1 / urednici Dževad Juzbašić, Zijad Šehić ; prevod Adnan Arnautlija. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine = Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, 2020. - 351 str. ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 187. Odjeljenje humanističkih nauka ; knj. 47/1)

Na spr. nasl. str.: Contributions on Historiography of Bosnia and Herzegovina (2001-2017). - Bibliografija uz sve radove ; bibliografske i druge bilješke uz tekst. - Abstract.

ISBN 978-9926-410-53-7
COBISS.BH-ID 29114374

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	11
----------------	----

Amra Šaćić Beća

BOSNA I HERCEGOVINA U ANTIČKO DOBA U KONTEKSTU ZAPADNOBALKANSKE HISTORIOGRAFIJE U PRVE DVIJE DECENIJE 21. STOLJEĆA ANCIENT BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE CONTEXT OF WESTERN BALKAN HISTORIOGRAPHY DURING THE FIRST TWO DECADES OF THE 21 ST CENTURY.....	13
--	----

Srećko M. Džaja

INTERPRETATIVNE APORIJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIOGRAFIJE DIE INTERPRETATIVEN APORIEN DER BOSNISCH- HERZEGOWINISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG	55
---	----

Nenad Moačanin

HRVATSKA OSMANISTIKA 2001.–2017.: STUDIJE IZ PROŠLOSTI BOSANSKOG EJALETA U RANOM MODERNOM DOBU CROATIAN OSMANISTICS 2001–2017: STUDIES FROM THE PAST OF THE BOSNIAN EYALET IN THE EARLY NEW AGE	69
--	----

Aladin Husić

OBJAVLJENI PRIMARNI IZVORI IZ OSMANSKOG RAZDOBLJA KAO DOPRINOS HISTORIOGRAFIJI BOSNE I HERCEGOVINE (2000–2019) PUBLISHED OTTOMAN PRIMARY SOURCES AS A CONTRIBUTION TO THE HISTORIOGRAPHY OF BOSNIA-HERZEGOVINA (2000–2019)	79
---	----

Edin Radušić

PITANJE USTANKA 1875–1878. U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ
HISTORIOGRAFIJI: IZMEĐU HISTORIJSKE ISTINE
I MULTIPERSPEKTIVNOSTI

QUESTION OF THE UPRISING OF 1875–1878. IN BOSNIAN
HISTORIOGRAPHY: BETWEEN HISTORICAL TRUTH AND
MULTIPERSPECTIVITY..... 99

Zijad Šehić

HISTORIOGRAFSKI RADOVI O BOSNI I HERCEGOVINI
U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE (1878–1918) OBJAVLJENI
U ZEMLJI U VREMENSKOM OKVIRU OD 2001. DO 2017. GODINE
HISTORIOGRAPHIC WORKS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA
IN THE TIME OF AUSTRO-HUNGARIAN RULE (1878-1918)

PUBLISHED IN THE COUNTRY IN THE PERIOD 2001-2017 131

Ladislav Hladký

CZECH HISTORIOGRAPHY ON BOSNIA AND HERZEGOVINA
(2000–2018)

ČEŠKA HISTORIOGRAFIJA O BOSNI I HERCEGOVINI (2000.–2018.) 209

František Šístek

PRIKAZI I REINTERPRETACIJE SARAJEVSKOG ATENTATA
U JAVNOM DISKURSU U ČEŠKOJ

REPRESENTATIONS AND REINTERPRETATIONS OF THE
SARAJEVO ASSASSINATION IN CZECH PUBLIC DISCOURSE..... 219

Safet Bandžović

NAUKA I POLITIKA: MODERNA RUSKA HISTORIOGRAFIJA
O BOSNI I HERCEGOVINI

SCIENCE AND POLITICS: MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY
ABOUT BOSNIA AND HERZEGOVINA..... 245

Robert Donia

THE FORGOTTEN THOUSANDS: THE HISTORIOGRAPHY OF
WORLD WAR II RESCUES OF ALLIED AIRMEN IN YUGOSLAVIA

ZABORAVLJENE HILJADE: HISTORIOGRAFIJA SPAŠAVANJA
SAVEZNIČKIH ZRAKOPLOVACA U DRUGOM SVJETSKOM RATU
U JUGOSLAVIJI 295

Ivo Goldstein

KAKO SE PISALO I KAKO SE DANAS TREBA PISATI O HISTORIJI
DRUGOG SVJETSKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI?
HOW WAS IT WRITTEN AND HOW ONE SHOULD WRITE TODAY
ABOUT THE HISTORY OF THE SECOND WORLD WAR IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA? 319

Mesud Šadinlija

HISTORIOGRAFIJA I PITANJE KARAKTERA RATA
U BOSNI I HERCEGOVINI 1992–1995.
HISTORIOGRAPHY AND THE QUESTION OF THE CHARACTER
OF THE 1992–1995 WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA..... 339

PREDGOVOR

Periodično sagledavanje historiografske produkcije u Bosni i Hercegovini imalo je značajne rezultate za ocjenu njenih dostignuća i planiranje budućih aktivnosti. Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. imala je krupne posljedice na stanje bosanskohercegovačke historiografije, historiografije jugoistočne Evrope, pa i šire, a kao posljedica toga povećan je interes za prošlost i traženje u njoj odgovora na aktualna zbivanja. U tom razdoblju u Bosni i Hercegovini i njenom susjedstvu historijska nauka je poslužila i kao instrument aktualne politike, pa je ponestalo mjesta za kritičke analize historijskih izvora i njihovo objektivno vrednovanje i interpretiranje. Od tada su prisutne težnje da se stvaraju separirani i zatvoreni sistemi kako bi se imala vlastita nacionalna nauka, institucije, umjetnost i školstvo, a to je dovelo do degradacije nauke i kulture i njene marginalizacije u odnosu na evropske i svjetske tokove. I pored izuzetno nepovoljnih mogućnosti za bavljenje historijskom naukom, zabilježeni su ipak određeni rezultati. U središtu istraživanja raznih profila naučnika nalazili su se uglavnom radovi koji su se bavili nacionalnom problematikom. Tematska zastupljenost bila je usmjerena na teme koje se odnose na vlastitu naciju, granice, političku historiju, regionalnu i lokalnu problematiku, što je dovelo do zatvaranja u uske, nacionalne okvire. Mogućnost saradnje ili rada na zajedničkim projektima u Bosni i Hercegovini u potpunosti je marginalizirana.

U toku 2016. godine pokrenuta je inicijativa Odbora za historijske nauke ANUBiH da se održi međunarodna naučno-kulturološka konferencija “Istoriografija o Bosni i Hercegovini (2001–2017)”. Na prvi poziv za učešće na konferenciji prijavilo se preko 60 učesnika iz trinaest zemalja. Zbog dužeg trajanja procesa osiguranja finansijskih sredstava dva puta bio je pomjeren predviđeni termin konferencije. To je imalo za posljedicu da je broj učesnika na konferenciji umanjen za jednu trećinu. Nakon osiguranih sredstava, međunarodna naučno-kulturološka konferencija “Istoriografija o Bosni i Hercegovini (2001–2017)” održana je 21. i 22. juna 2019. godine u ANUBiH i na njoj je bilo izloženo 40 referata. Njena glavna karakteristika bio je kritički odnos prema sadržaju prezentiranih radova u diskusijama koje su vođene

nakon izlaganja. Na kraju konferencije date su smjernice za buduća istraživanja s ciljem da se unaprijedi status historijske nauke u Bosni i Hercegovini.

Nakon održane konferencije dostavljeni su radovi koji se objavljuju u ovom zborniku i stavljaju pred sud javnosti. Historiografija XXI stoljeća, koncentrirana na nacionalne države, ograničila je našu viziju prošlosti i budućnosti. Pored onoga što nas danas dijeli, u budućnosti je potrebno istraživati i povijesne teme koje su dio zajedničke prošlosti i koje pripadaju svima.

Zahvaljujemo se svim učesnicima Skupa, kako onima koji su autorizirali svoje radove, tako i onima koji iz određenih razloga nisu dostavili svoje tekstove za publiciranje. Stavovi izneseni u tekstovima autora su lični i ne odražavaju nužno mišljenje redakcije.

Redakcija

Bosna i Hercegovina u antičko doba u kontekstu zapadnobalkanske historiografije u prve dvije decenije 21. stoljeća

Amra Šaćić Beća

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
amra.sacic@ff.unsa.ba

Sažetak: Zbog ratnih dešavanja u periodu 1992–1995. došlo je do primjetne stagnacije u procesu arheoloških i historijskih istraživanja rimskog razdoblja bosanskohercegovačke historije. Međutim, u posljednje dvije decenije u regiji je objavljen značajan broj radova koji se bave problematikom peregrinskih *civitates*, municipalnih jedinica, te romanizacijom i urbanizacijom prostora današnje Bosne i Hercegovine. Autori poput Borisa Olujčića, Alke Kunić Domić, Siniše Dujmušića-Bilića, Danijela Džine, Snežane Ferjančić, Svetlane Lome, Dragane Grbić (Nikolić), Domagoja Tončinića, Marina Zaninovića i Radmile Zotović svoju naučnu pažnju su u najvećoj mjeri usmjerili na pojedinačne indigene zajednice, vojna pitanja i municipalnu organizaciju. Kada je riječ o naučnicima koji se pišući u širem kontekstu o Dalmaciji, odnosno Panoniji, dotiču problematike administrativnog uređenja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, posebno treba istaći radove slovenske naučnice Marjete Šašel Kos. U kontekstu hronologije jasno se uočava da se najveći broj radova koji su objavljeni u posljednje dvije decenije bavi temama iz perioda Augustove i Tiberijeve vladavine. Akcenat je na izučavanju položaja indigenih zajednica u periodu vojnih sukoba s Rimom, dok je problematika njihovog razvoja nakon *Bellum Batonianum* (6–9. god.) dosta zanemarena. Također, može se primijetiti da nema revizije ranijih mišljenja u vezi s nastankom i razvojem municipalnih jedinica. To je rezultiralo time da gotovo uopće nema radova koji obrađuju administrativne teme koje se odnose na drugo i treće stoljeće nove ere. U radovima koji se odnose na period kasne antike uočava se prisustvo određenih, savremenih političkih ideologija karakterističnih za devedesete godine prošlog stoljeća. U zapadnobalkanskoj historiografiji u prve dvije decenije 21. stoljeća prvi put se rimski utjecaj na tlu savremene Bosne i Hercegovine počinje izučavati primjenom naučnih metoda anglosaksonske klasične škole. Postprocesualisti i strukturalisti s prostora bivše Jugoslavije odbacuju ranija viđenja pojmova pleme, romanizacija i Ilirik te ih vide kao produkt imperijalističke historiografije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, historiografija, metodologija, Iliri, Rim, *Bellum Batonianum*, Ilirik, arheologija, historijske škole

Uvod

Prostor savremene Bosne i Hercegovine u periodu rimske vlasti u administrativnom smislu pripadao je dvjema rimskim provincijama. Sjeverni dio bosanskohercegovačke teritorije činio je južni dio rimske provincije Panonije,

dok je teritorija južno od bosanske Posavine i Semberije činila unutrašnjost rimske provincije Dalmacije. Razumijevanje administrativnog uređenja rimskih provincija izuzetno je važno ukoliko se žele sagledati razlozi zbog kojih arheolozi i historičari iz drugih zapadnobalkanskih zemalja u svojim radovima pišu o problemima koje se odnose na prostor naše države u antičkom periodu. Naime, veći dio tematskih cjelina koje se obrađuju u savremenoj antičkoj historiografiji usko je vezan za provincije. Gotovo nijedna tema iz antičkog perioda ne dopušta nametanje nekog savremenog, geopolitičkog okvira. Potvrda ove teze jasno se očituje kroz gotovo sve tematske okvire zastupljene u savremenoj historiografskoj misli. Stoga nema dileme da se teme iz političke historije moraju posmatrati u širem kontekstu, jer svi rimski vojni pohodi koji su imali za cilj osvajanje teritorija današnje Bosne i Hercegovine usko su vezani za prostor Hrvatske, a djelimično i za prostore Slovenije, Srbije i Crne Gore. Problematika kulturnog razvoja zahtijeva širu sliku od one koju naučnik može dobiti pišući samo unutar tačno definisanih političkih granica jer je primjerice nemoguće pisati o kultu Silvana u rimskoj Dalmaciji a da pri tome autor ne piše o karakteristikama Silvanovog kulta na kraškim poljima zapadne Bosne.

U etnografskom smislu nije rijedak slučaj da naučnici iz regije teritoriju pojedinih indigenih zajednica definišu na prostoru nekoliko savremenih država. Gotovo sve jedinice municipalne uprave čije je sjedište bilo u pograničnom dijelu jedne savremene države imale su periferiju u susjednim državama. Primjeri koji se mogu izdvojiti jesu *Municipium Malversiatium* (administrativno sjedište u Skelanima kod Srebrenice), *Colonia Flavia Siscia* (administrativno sjedište u Sisku) i *Colonia Flavia Sirmium* (administrativno sjedište u Sremskoj Mitrovici).

Zbog ratnih dešavanja u periodu 1992–1995. došlo je do primjetne stagnacije u procesu arheoloških i historijskih istraživanja. Međutim, u posljednje dvije decenije objavljen je značajan broj radova koji se bave problematikom rimskih osvajanja, peregrinskih civitates (*civitates peregrinae*), municipalnih jedinica te romanizacijom i urbanizacijom prostora današnje Bosne i Hercegovine. Autori poput Borisa Olujića, Alke Kunić Domić, Radoslava Dodiga, Siniše Bilića-Dujmušića, Danijela Džine, Miroslove Mirković, Svetlane Lome, Dragane Grbić, Radmile Zotović svoju su naučnu pažnju u najvećoj mjeri usmjerili na pojedinačne narode: Daorse, Japode, Delmate, Breuke, Dezidijate itd. Kada je riječ o naučnicima koji se pišući u širem kontekstu o Dalmaciji, odnosno Panoniji, dotiču problematike administrativnog uređenja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, posebno treba istaći radove slovenske naučnice Marjete Šašel Kos i mađarskog profesora Pétera Kovácsa.

Izvjeseo je pak da nisu sve teme jednako popularne i zastupljene u naučnom diskursu. Imajući to u vidu treba podvući da se najveći broj radova koji su objavljeni u posljednje dvije decenije bavi temama iz perioda Augustove i Tiberijeve vladavine. Akcenat je na izučavanju položaja indigenih zajednica u periodu vojnih sukoba s Rimom, dok je problematika njihovog razvoja nakon *Bellum Batonianum* (6–9. god.) dosta zanemarena. S druge strane primjetno je da nema revizije ranijih mišljenja u vezi s nastankom i razvojem municipalnih jedinica. To je rezultiralo time da gotovo uopće nema radova koji obrađuju administrativne i političke teme koje se odnose na drugo i treće stoljeće nove ere. Nasuprot tome, hronološki najmlađa faza u istraživanju antičke prošlosti dosta više je zastupljena u regionalnoj historiografiji. Naime, regionalni naučnici koji se bave kulturnohistorijskim razvojem jugoistočne Evrope u posljednjim stoljećima rimske uprave nerijetko se odlučuju da kroz svoju metodologiju naučnoistraživačkog rada izučavaju teme koje se odnose kršćanstvo i crkvenu organizaciju na tlu savremene Bosne i Hercegovine.

Pored navedenog treba istaknuti i činjenicu da je istraživanje antičke prošlosti u institucionalnom smislu manje zastupljeno u odnosu na druga historijska razdoblja, što svakako utječe na kvantitet i kvalitet objavljenih radova. Također treba imati u vidu još jednu specifičnost historiografije koja se bavi antičkom prošlošću. Ta se specifičnost odnosi na činjenicu da je teško napraviti jasnu distinkciju između historijskih i arheoloških istraživanja antičke prošlosti Bosne i Hercegovine, te se stoga rezultati obje spomenute nauke koje se bave antičkom prošlošću mogu posmatrati kroz prizmu istovjetnosti tematskog okvira u kojem djeluju. Iako postoje jasne razlike u metodologiji, kao i u predmetu istraživanja, gotovo da je nemoguće pisati o problematici antičke prošlosti savremene Bosne i Hercegovine u kontekstu zapadnobalkanske historiografije u prve dvije decenije 21. stoljeća bez osvrta na rezultate rada arheologa iz naše regije.

Rimsko osvajanje unutrašnjosti Ilirika (savremene BiH) kroz prizmu savremene regionalne historiografije

Zbog obimnosti izvorne građe, ali i interesa izdavača, značajan broj autora se odlučio kroz svoj naučnoistraživački rad baviti problematikom rimskih osvajanja.¹ Ipak i unutar te tematike primjetne su velike razlike u kvantitetu objavljenih radova. U radovima koji se bave problematikom vojnih operacija

¹ Bilić-Dujmušić, 2000; 2004; 2006; Domić Kunić, 2006; Džino, 2005; 2010; 2012; Džino i Domić Kunić, 2013; Olujić, 2007; Kovács, 2014; Šašel Kos, 2000; 2005a; 2005b; 2010; 2012; 2015; Zaninović, 2015.

u Iliriku koje su se desile prije ili za vrijeme Gaja Julija Cezara regionalna historiografija prostor savremene BiH prepoznaje kao teritoriju od sekundarnog značaja za Rimljane u čijem je fokusu u periodu srednje i djelimično kasne republike bilo Jadransko priobalje.² Premda se u novoj historiografiji očituje metodološki napredak u realizaciji vanjske i unutarnje kritike izvora, neka pitanja iz najstarije faze rimskih osvajanja još uvijek su otvorena.

Izvori vrlo često ne daju precizne geografske podatke gdje su se određeni događaji desili pa je stoga samo u domenu pretpostavke lociranje nekih dešavanja na prostor Bosne i Hercegovine. Hrvatski naučnik Siniša Bilić-Dujmušić šutnju antičkih izvora o unutrašnjosti delmatske teritorije (koja je obuhvatala i jugozapadnu Bosnu) u periodu republike tumači na način da čitateljskoj publici za koju su prvobitno pisani rimski tekstovi ta unutrašnjost nije bila poznata.³ Ako se izuzme slovenska naučnica Marjeta Šašel Kos, prvim fazama rimskog osvajanja teritorija savremene Bosne i Hercegovine u posljednje dvije decenije u okvirima svojih širih tematskih istraživanja najviše su se bavili hrvatski naučnici, Siniša Bilić-Dujmušić, Danijel Džino i Marin Zaninović.⁴ Njihova istraživanja idu u dva suprotna pravca. Prvi je da se osvajanje Jadranskog zaleđa, odnosno unutrašnjosti Ilirika, treba pratiti kroz vojno-političku interakciju Rima s pojedinačnim autohtonim zajednicama i politijama.⁵ Drugi pravac je pak taj da se izvori tumače na način da se prati suštinska politička interakcija između Rima i cjelokupnog regionalnog geopolitičkog sistema Ilirika, na način da se izbjegne definisanje rimskih interakcija s pojedinim manjim političkim tijelima.⁶ To posebno dolazi do

² Bilić-Dujmušić, 2004: 194; Šašel Kos, 2005: 308-309; 333; Olujić, 2007: 82-84; Džino i Domić Kunić, 2013: 133-147; Zaninović, 2015: 322-323; Milivojević, 2017: 71-77; 297.

³ Bilić-Dujmušić, 2000: 182.

⁴ Na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru u posljednje dvije decenije odbranjeno je nekoliko magistarskih teza i doktorskih disertacija koje su kao naučni problem istraživale izvornu građu koja je tematski ograničena na period kasne republike u kontekstu rimske administracije i vojne politike. Tu posebno treba izdvojiti tri rada: *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49.–47. pr. Kr.* (magistarski rad, odbranjen 2000. godine, Siniša Bilić-Dujmušić), *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33.* (doktorska disertacija odbranjena 2004, Siniša Bilić-Dujmušić) i *Cezarov Ilirik* (doktorska disertacija odbranjena 2017, Feđa Milivojević). U tim radovima iznesena je šira slika događaja koji obuhvataju i prostor unutrašnjosti Ilirika, odnosno dijelove savremenog bosanskohercegovačkog teritorija. Iako tematski bliska, metodološki je drugačije postavljena disertacija hrvatskog naučnika Danijela Džine koja je 2005. godine odbranjena u Australiji (Department of Classics, University of Adelaide) pod naslovom *Illyrian policy of Rome in the late republic and early principate*. U toj disertaciji Džino ukazuje na potrebu da se napravi razlika između željeznodobnih kultura u Iliriku koje su definisali arheolozi i političkih protoinstitucija koje spominju klasični izvori. Ratove, uključujući i one iz perioda Republike, posmatra kroz perspektivu rimske politike i daje novu shemu evoluiranja rimskih odnosa s Ilirikom koja se razlikuje od ranijih koje su ponudili svojevrtni autoriteti moderne antičke historijografije Wilkes i Zaninović.

⁵ Bilić-Dujmušić, 2000; 2004; Šašel Kos, 2000; 2005a; 2005b; 2010; 2012; 2015; Zaninović, 2015.

⁶ Džino, 2005; 2010; Džino i Domić Kunić, 2013.

izražaja u radovima koji se tematski bave periodom Oktavijanovih osvajanja (35–33. god. pr. n. e.), odnosno njegovim ratovima protiv Delmata i Japoda. Oktavijanova vojna kampanja koja je trajala nepune tri godine rezultirala je interakcijom značajnog broja indigenih zajednica s Rimom, a u pitanju su one zajednice čija se pretpostavljena teritorija locira na tlo savremene Bosne i Hercegovine. Zahvaljući toj interakciji iz tog perioda kasne republike sačuvan je veliki broj imena indigenih grupacija s prostora današnje Bosne i Hercegovine.⁷ Svakako najveći doprinos izučavanju etnografije prostora BiH u periodu Oktavijanovih osvajanja u kontekstu regionalne historiografije dala je slovenska naučnica Marjeta Šašel Kos. Njena monografija *Appian and Illyricum* bez sumnje je jedno od najreprezentativnijih djela objavljenih u posljednjih dvadeset godina u našoj regiji. Kroz detaljnu analizu Apijanovih *Illyrica* Šašel Kos je dala nemjerljiv doprinos kako regionalnoj tako i cjelokupnoj antičkoj historiografiji.⁸ Autorica sama navodi da su Apijanove *Illyrice* od suštinske važnosti za historiju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dok za historiju ostalih država regiona taj izvor jeste važan, ali ne u toj mjeri.⁹ Prilikom primjene metode vanjske i unutarnje kritike izvora Šašel Kos jasno određene događaje, kao i teritoriju određenih indigenih zajednica, veže za prostor savremene Bosne i Hercegovine.¹⁰ Ova je slovenska naučnica svojom analizom Apijanovog teksta te izvora na koje se Apijan poziva potvrdila ranije teze o tome da se *Delminium* koji se spominje u vezi s Oktavijanovom kampanjom protiv Delmata treba različito ubicirati od rimskog *municipium Delminensium* čije je ime uklesano na epigrafskim spomenicima.¹¹ Za razliku od dijela bo-

⁷ U jednom od najznačajnijih djela bosanskohercegovačke antičke historiografije dvadesetog stoljeća, monografiji *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, na osnovu Apijanovog opisa Oktavijanove kampanje u Iliriku, autor Ivo Bojanovski je definisao listu u kojoj je prema kretanju Oktavijanove vojske indigene zajednice rasporedio u četiri kategorije. Prilikom izrade te liste Bojanovski je također konsultovao druge izvore poput Strabona, Veleja Paterkula, Plinija Starijeg, Tacita, Diona Kasija itd. (Bojanovski, 1988: 31-32).

⁸ Monografija *Appian and Illyricum* objavljena je 2005. u okviru izdavačke djelatnosti Narodnog muzeja Slovenije. Riječ je o obimnom djelu koje sadrži metodološki utemeljeno istraživanje historije Ilirika u helenističkom periodu i kasnoj republici. Autorica je navela originalni tekst izvora na grčkom jeziku koji prati njen prijevod na engleski jezik. Ostala poglavlja su detaljni komentari Apijanovog teksta kroz čiju se analizu detaljno dotiče i bosanskohercegovačkog prostora. Najvažniji dio ove monografije jeste komentar Ilirskih ratova Oktavijana, budućeg cara Augusta, kada je osvojen i veći dio teritorija naše zemlje (Šašel Kos, 2005a).

⁹ Šašel Kos, 2005a: 95-96.

¹⁰ *Ibid.*: 165, 173, 177, 179, 231, 296, 298-299, 303-306, 363-365, 376-378, 408, 410, 414-415, 422, 451, 458-459.

¹¹ Historijskom analizom, kritikom izvora i komparativnom metodom Šašel Kos je zaključila da je Benac bio u pravu kada je predrimski *Delminium*, najvažnije uslovno rečeno etničko središte Delmata, locirao na gradinu Lib kod Tomislavgrada (*Ibid.*: 303-306).

sanskohercegovačke historiografije Šašel Kos odbacuje Schweighäuserovu tezu da Apijan među narode koje je pokorio Oktavijan ubraja i Dezidijate, najstarije po imenu poznate stanovnike srednje Bosne. Prema mišljenju ove naučnice poraženi *Daesii* koje dio historiografije poistovjećuje s Dezidijatima možda su samo jedno od plemena moćnih Dezidijata ili je možda u kasnijem periodu došlo do korumpiranja teksta izvora, odnosno upisivanja među pokorene zajednice onih zajednica s kojima je Oktavijan došao u diplomatski kontakt.¹² Za antičku prošlost prostora savremene Bosne i Hercegovine ovakvo tumačenje spomenutog Apijanovog navoda je izuzetno važno, jer pravi hronološko pomjeranje u datiranju rimskog osvajanja unutrašnjosti Ilirika, tj. srednje Bosne. Također, o našem prostoru Šašel Kos piše u svojim člancima posvećenim Oktavijanovim, odnosno Augustovim pohodima na Zapadnom Balkanu.¹³ Svakako treba naglasiti da je ona i autorica, zajedno sa hrvatskim arheolozima Brankom Migotti i Ivanom Radmanom Livajom, monografije *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context (Archaeopress Roman Archaeology)* objavljene 2018. godine.¹⁴ Posmatrano iz metodološkog ugla, to je možda i najcjelovitije djelo iz rimske provincijalne epigrafije čiji su autori regionalni naučnici. Značajno mjesto u njihovom radu zauzimaju i natpisi iz sjeverne Bosne.

U kontekstu regionalne historiografije u vezi s tematikom rimskih osvajanja posebno treba izdvojiti radove u ovom tekstu već nekoliko puta spomenutog Danijela Džine. Rezultati njegovih istraživanja u najvećoj su mjeri publicirani na engleskom jeziku, pa su stoga određena naučna pitanja približili čitateljskoj publici van naše regije. Iako se često u svojim stavovima razilazi s bosanskohercegovačkim naučnicima u vezi s problemima etnogeneze indigenih zajednica s prostora BiH, ulogom Batona Dezidijatskog u Velikom ilirskom ustanku te interpretacijom izvorne građe koja se odnosi na prostor BiH, Džini se mora priznati da je kroz svoja istraživanja metodološki doprinio izučavanju antičke historije BiH. U svojim radovima on nudi novu dimenziju ciljeva, povoda i posljedica rimskih osvajanja unutrašnjosti

¹² Neki od bosanskohercegovačkih naučnika koji se ne slažu s ovakvom analizom Apijanovog teksta su Pašalić i Bojanovski. Oni smatraju da su narod *Daesii* (*Daisioi*), koje spominje Apijan, ustvari Dezidijati koji su živjeli u gornjem i srednjem toku rijeke Bosne (Pašalić, 1975: 399-400; Bojanovski, 1988: 32). Od savremenih bosanskohercegovačkih naučnika tim se problemom najviše bavio Mesihović u svojoj doktorskoj disertaciji *Dezidijati, kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba* odbranjenoj 2007. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Također u svojim monografijama *Rimski vuk i ilirska zmija* (2011a) i *Bitka za Ilirik* (2018) Mesihović odbacuje teze Šašel Kos i daje svoje tumačenje ovog problematičnog dijela Apijanovih *Illyrica*.

¹³ Šašel Kos, 2000; 2005b; 2010; 2012; 2015.

¹⁴ Migotti et al., 2018.

Ilirika. Smatra da rimski “imperijalizam” nije nužno pokretan ekonomskim ili strateškim motivima, već su naprotiv, pokretač rimskih osvajanja, prema Džininom mišljenju, elite.¹⁵ Takvo je shvatanje u savremenoj nauci rašireno jer grčko-rimski pisci koji daju podatke o rimskim osvajanjima našeg prostora uglavnom potječu iz senatorskog staleža i osvajanja posmatraju kroz komplikovane porodične i karijerne odnose Augustovih legata.

Imajući u vidu da se u određenim naučnim krugovima stavlja znak jednakosti između antičke prošlosti Bosne i Hercegovine i pojma historija Ilira Džino je, što je posebno važno za bosanskohercegovačku nauku, kroz svoje teoretske rasprave s pravom ukazao na konstruktivni karakter pojmova *Iliri* i *Ilirik*. Prvi je od regionalnih naučnika u poslijeratnom periodu insistirao na tome da je pojam *Iliri* imao različito značenje u povijesnim kontekstima tokom antike. Kritički se odnosi prema izrazu *Iliri* kao terminu za oznaku autohtone skupine. Zamjera regionalnim naučnicima da, iako je izraz *Iliri* temeljito osporavan u svjetskoj historiografiji drugog dijela 20. stoljeća, još uvijek utječe na njihov način razmišljanja o prošlosti te da ostaje duboko ukorijenjen i u znanstvenom i u popularnom diskursu naše regije. Ovaj hrvatski / australijski naučnik ide čak tako daleko da poziva regionalne naučnike da reduciraju ili čak izbace iz stručne terminologije pojam *Iliri* jer smatra da “predstavlja suvremenu taksonomsku kategoriju, a ne stvarni identitet ljudi koji su živjeli u predrimsko doba”.¹⁶ Premda se ovaj radikalni pristup može metodološki, pa čak i faktografski opravdati, gotovo je nemoguće iz savremene terminologije prahistorijske arheologije te antičke historije i arheologije izuzeti pojmove kao što su *Iliri*, *ilirski*, *Panoni* ili *panonski*. Ti rimski konstrukti duboko su uvriježeni u grčko-rimskim izvorima koji su uz tekstove uklesane na epigrafskim spomenicima osnova za izučavanje najstarije historije Bosne i Hercegovine. Naučnici koji ih koriste trebali bi ipak biti svjesni da je riječ o konstrukt ili čak geopolitičkim terminima te se na taj način u svojim istraživanjima odnositi prema njima.

U člancima iz 2009. i 2011. godine Džino posebno problematizira metodologiju izučavanja indigenih zajednica čija se pretpostavljena teritorija povezuje s prostorom naše države. Riječ je o radovima recenziranim i objavljenim u okviru izdavačke djelatnosti Akademije nauka i umjetnosti BiH u časopisu *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja: Dezidijati: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija i Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21 stoljeće: metodološki problemi*.

¹⁵ Džino, 2010: 2.

¹⁶ *Ibid.*, 2009a: 78; 2010: 36; 2012: 72; 2014: 2.

U prvom članku ovaj naučnik se bavio problemom identiteta Dezidijata kroz analizu objavljenih arheoloških nalaza koji se dovode u vezu s tom indigenom zajednicom, kritičkom analizom fragmentiranih djela grčko-rimskih pisaca koji spominju Dezidijate te osvrtno na epigrafske natpise na kojim se pojedinci identificiraju s *civitates peregrinae Daesitiatum*. Komparacijom navedenog s rezultatima sličnih istraživanja u drugim rimskim provincijama Džino je zaključio da nije postojao jedinstven narativ dezidijatskog identiteta te prepoznaje čak najmanje tri različita, uslovno rečeno dezidijatska identiteta.¹⁷ Iako se u njegovim tekstovima naglašava kritički odnos prema regionalnoj, samim tim i bosanskohercegovačkoj historiografiji, on jasno podvlači da njegovo definisanje dezidijatskog identiteta nije u suprotnosti s dosadašnjim istraživanjima, ali da se regionalna antička historiografija treba osloboditi perspektive 19. stoljeća.¹⁸ Oštriji pristup metodološkim postavkama savremene regionalne historiografije Džino iznosi u članku iz 2011. godine kada u metodološkim postavkama regionalnih naučnika prepoznaje *resistance narativa* (narativa otpora) kada istražuju sukobe indigenih zajednica s Rimom, ističući kako “opisi sukoba između Rimljana i indigenog stanovništva pokatkad neodoljivo podsjećaju na scenografiju iz starih partizanskih filmova”.¹⁹ Međutim, treba istaći da se uočava kako romantičarski i rodoljubni pristup u posljednjoj deceniji polahko iščezava iz tekstova regionalnih naučnika.²⁰ Umjesto toga raste tendencija ka kritičkoj analizi, izbjegavanju sinteze i konstrukcije.

¹⁷ Prema Džini tri dezidijatska identiteta koja se mogu prepoznati su: 1. *Daisio* koje Apijan spominje prilikom Oktavijanove kampanje u Iliriku i koji mogu, ali i ne moraju biti jednaki Dezidijatima iz Batonovog ustanka, 2. politička skupina koju izvori prepoznaju prilikom opisa Batonovog ustanka i 3. pregrinska *civitas* Dezidijata, specifična administrativna tvorevina nastala kao rimski konstrukt. Rimljani su iskoristili naziv jednog od značajnijih identiteta koji su zatekli i institucionalizirali ga kao etnik, a o tome svjedoče Plinije i epigrafski izvori (npr. natpis dezidijatskog princepsa iz Breze te natpisi rimskih auksilijara) (*Ibid.*: 88).

¹⁸ *Ibid.*: 89.

¹⁹ *Ibid.*, 2011: 202.

²⁰ Kada je riječ o bosanskohercegovačkim naučnicima, za tzv. postjugoslavensku perspektivu Džino to prepoznaje u doktorskoj disertaciji Salmedina Mesihovića. Ovaj se bosanskohercegovački naučnik prema njegovom mišljenju razočaravajuće odnosi prema nejedinstvu panonskih zajednica i optužuje upravo to nejedinstvo za neuspjeh Batonovog ustanka (Džino, 2009b: 33). S druge strane naglašava da je Mesihović jedan od rijetkih autora koji razvija dosljedniju kritiku ranijih historiografskih konstrukcija zasnovanih na analizi Batonovog ustanka (Džino, 2009b: 31, fn. 6). Svakako treba podvući da je Mesihović općenito gledajući jedini bosanskohercegovački naučnik koji je u posljednje dvije decenije sistematski istraživao te u vidu monografskih izdanja publicirao tematiku Batonovog ustanka (Mesihović, 2011a; 2018) To je važno naglasiti iz razloga što je Batonov ustanak događaj koji se s pravom može smatrati jednim od najvažnijih vojnih događaja iz antičke historije ovog prostora. U regionalnoj historiografiji tzv. postjugoslavenska perspektiva posebno je došla do izražaja u monografiji *Ilirski ratovi* (2015) čuvenog zagrebačkog profesora Marina Zaninovića.

Naučni problemi koji se direktno i indirektno odnose na prostor savremene Bosne i Hercegovine zauzimaju značajno mjesto i u zajedničkim radovima koje je u posljednjoj deceniji Danijel Džino istraživao i publicirao u saradnji s hrvatskom naučnicom, arheologinjom Alkom Domić Kunić. Iz te izuzetno plodne saradnje nastala su dva članka i jedna monografija: *Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to later antiquity* (2011), *A View from the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum* (2018) i *Rimski ratovi u Iliriku – Povijesni antinarativ* (2013). Članak o Panonskom identitetu koji su zajedno objavili spomenuti hrvatski naučnici jeste jedini članak u regionalnoj historiografiji 21. stoljeća koji se metodološki bavi problemom panonskog identiteta indigenih zajednica koje su između ostalog naseljavale i prostor sjeverne (vjerovatno i srednje) Bosne. Nastanak panonskog identiteta prepoznaju kao političku mjeru rimske kolonijalne vlasti u pokušaju efikasnije kontrole pokorenog stanovništva. To je veoma važno za izučavanje etnografije bosanskohercegovačkog prostora jer kroz svoje teoretske rasprave zasnovane na kritičkoj analizi izvora Džino i Domić Kunić zaključuju da su zajednice iz srednje i sjeverozapadne Bosne, Dezidijati i Mezeji, iako po svom prvobitnom habitusu panonske, svoj identitet oblikovale na drugačiji način, odnosno vezale ga za provinciju Dalmaciju. Definišu panonski identitet kao rezultat zajedničkog življenja i historijskog iskustva. Ono što je posebno zanimljivo jeste da je u periodu rimske uprave panonski identitet između ostalog bio izražen stereotipima o Panoncima.²¹ Historijska analiza panonskog identiteta otvara nova naučna pitanja i u vezi s administrativnim položajem indigenih zajednica sjeverne Bosne te problemom međuprovincijske granice na tlu savremene BiH. U bosanskohercegovačkoj modernoj historiografiji problematika kulturnohistorijskog razvoja onog dijela savremenog bosanskohercegovačkog teritorija koji je pripadao rimskoj provinciji Panoniji samo je sporadično istraživana u okviru širih tematskih okvira.

Monografija *Rimski ratovi u Iliriku – Povijesni antinarativ* je, prema onome što su rekli sami autori, Džino i Domić Kunić, nastala s ciljem da se daju “novi pogledi na proučavanje povijesnih vrela, povijesnih događanja te identiteta i etniciteta stanovnika antičkog svijeta”. Autori u predgovoru naglašavaju da će između ostalog u knjizi analizirati problematiku osvajanja teritorije savremene Bosne i Hercegovine.²² Važno je naglasiti da autori nisu upali u *zamku* da prostor Bosne i Hercegovine definišu kao dio “povijesnih hrvatskih zemalja” što se u radovima s kraja devedesetih godina prošlog stoljeća

²¹ Džino i Domić Kunić, 2012: 101-104.

²² *Ibid.*, 2013: 7, 9.

pojavljuje kao *terminus tehnicus* u narativima moderne, hrvatske antičke historiografije. Uvid u sadržaj jasno upućuje na činjenicu da će potencijalnom čitatelju biti ponuđeni potpuno drugačiji odgovori na više nego poznata pitanja koja se odnose na problematiku rimskih osvajanja Ilirika (Zapadnog Balkana).²³ Tako naprimjer, za razliku od moderne bosanskohercegovačke historiografije, koja kao uzrok Batonovog ustanka prepoznaje nezadovoljstvo domaćeg stanovništva poreznom politikom, Džino i Domić Kunić kao uzrok vide frustraciju društvenim pojavama kod domaće elite.²⁴ U komparaciji sa sličnim događajima u drugim rimskim provincijama ovi su hrvatski naučnici zaključili da su važnu ulogu u izbijanju pobune u Iliriku imale osobne ambicije i oportunistički vođa pobune, Batona Breučkog i Batona Dezidijatskog.²⁵ Takav pristup najbolje oslikava postmodernistički karakter knjige. Međutim, iako se kroz veći dio teksta uočava kritički odnos prema historijskoj konstrukciji, ipak niti ova knjiga nije u potpunosti lišena toga. U tom kontekstu mogu se spomenuti primjeri Mezeja (čija je pretpostavljena teritorija bila na prostoru sjeverozapadne Bosne) koje Džino i Domić Kunić povezuju s delmatskim savezom ili pak kada iznose pretpostavku da je teritorija spomenute indigene zajednice bila pogranična zona nakon Oktavijanove kampanje 35–33. god. pr. n. e..²⁶ Ovu i slične hipoteze autori su argumentovano potkrijepili, ali se i dalje trebaju smatrati konstruktom budući da u korpusu izvorne građe i arheološkom materijalu nema ni najmanjeg dokaza koji bi išao u prilog navedenom.²⁷ S druge strane treba podvući da ova monografija otkriva nove metodološke probleme i upućuje na to da bi se u budućnosti prilikom istraživanja rimskih osvajanja prostora savremene Bosne i Hercegovine više pažnje trebalo posvećivati komparaciji i kritici, a manje narativu i deskriptivnoj analizi.

²³ Neki od podnaslova u ovoj knjizi su: *Postoji li zbilja? Vodič za povjesničara izgubljenog u svemiru postmodernizma; Prijašnja proučavanja rimske interakcije s Ilirikom: partizani, Nijemci i pokoji saveznik u protopovijesnom Iliriku; Asterix i Obelix ne žive ovdje: Predrimska populacija Ilirika; Idi mi – dođi mi: Rim i istočna obala Jadrana između Skodarskog mira i Cezara; "I riječ Vatinijeva stvori Ilirik": Cezarov prokonzulati međurimski konflikti; Vruć krumpir za mladog Oktavijana; Po šumama i gorama Ilirika: Batonov rat.*

²⁴ Mesihović i Šaćić, 2015: 210; Mesihović, 2018: 242-244; Džino i Domić Kunić, 2013: 174.

²⁵ Džino i Domić Kunić, 2013: 175.

²⁶ *Ibid.*: 66, 129, 191.

²⁷ Nakon monografije *Rimski ratovi u Iliriku – Povijesni antinarativ* Džino i Domić Kunić su 2018. godine objavili još jedan rad s tematikom rimskih osvajanja *A View from the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum* za koji sami kažu da se oslanja djelimično na zaključke njihove prethodne studije. Iako u ovom radu ne potenciraju prostor savremene Bosne i Hercegovine, rad se ipak može ubrojati u radove koji se odnose na antičku prošlost naše države, jer se u radu analizira interakcija indigenih zajednica čija se pretpostavljena teritorija povezuje s bosanskohercegovačkom.

Kroz samostalni istraživački rad Alka Domić Kunić također je dala značajan doprinos izučavanju rimskih osvajanja prostora savremene Bosne i Hercegovine. U tom smislu posebno treba izdvojiti njenu studiju *Bellum Pannonicum (12.–11. god. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije* koja je objavljena 2006. godine. To je bez sumnje najpotpuniji rad u regionalnoj historiografiji kada je riječ o Panonskom ratu (*Bellum Panonicum*). Na temelju svojih višegodišnjih istraživanja Domić Kunić je uspjela dokazati da je to zaseban rat, a ne gušenje pobuna, kako se do tada u historiografiji pogrešno interpretiralo. Zahvaljući iscrpnoj analizi grčko-rimskih izvora uspjela je prva precizirati trajanje tog rata, odnosno utvrdila je da je rat trajao samo nepune dvije godine, 12–11. god. pr. n. e..²⁸ Jedan od rezultata njenih istraživanja jeste to da je ovaj rat između ostalog rezultirao osvajanjem bosanske Posavine, doline Sane i Japre te doline rijeke Bosne.²⁹ Time su definitivno osporene hipoteze da je Oktavijan tokom svoje kampanje 35–33. godine osvojio i prostor srednje Bosne.

Bosanskohercegovački prostor u kontekstu rimske provincije Panonije Domić Kunić je sistematski istraživala prilikom pisanja svoje doktorske disertacije *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)* koju je 2003. godine odbranila na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Iako rukopis ove disertacije nije nikada objavljen, njegova je vrijednost za izučavanje sjevernog dijela bosanskohercegovačkog prostora neupitna. Ova hrvatska naučnica, uzimajući za osnovicu treću knjigu Plinijevog djela *Naturalis Historia* i komparirajući podatke iz tog izvora s analizom drugih literarnih vrela, načinila je detaljnu etnografsku sliku bosanskog dijela Panonije.³⁰ U dijelu teksta u kojem opisuje prilike u Panoniji za vrijeme vladavine cara Vespazijana (69–79) kulturnohistorijskom razvoju prostora savremene Bosne i Hercegovine posvetila je značajan dio teksta.³¹ Domić Kunić odbacuje Patschovu tezu da je Bosna zbog navodne komunikacijske izoliranosti bila sporedna za rimske strateške i gospodarske interese i prihvata tezu Ive Bojanovskog da je zbog prirodnih bogatstava, posebno obilja drva i ruda, te komunikacija koje su se preko bosanskih rijeka otvarale prema Posavini, bila itekako važna. Ona ističe da “je glavna

²⁸ Domić Kunić, 2006: 102-115.

²⁹ *Ibid.*: 99-100, 110.

³⁰ Analizom izvorne građe koja se između ostalog odnosi i na današnju Bosnu i Hercegovinu u predrimskom i rimskom periodu Domić Kunić se bavila i u radovima: *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg* (2004) i *Literary Sources Before the Marcomannic Wars* (2012).

³¹ Domić Kunić, 2003: 579-586.

otežavajuća okolnost boljeg poznavanja prilika u Bosni opća neistraženost čitavog tog prostora, pa se zaključci temelje mahom na slučajnim nalazima, ponekom starom istraživanju i topografskim podacima iz itinerara”.³² Nažalost i danas, više od 15 godina nakon odbrane spomenute disertacije, sistematska istraživanja arheoloških lokaliteta iz rimskog perioda su malobrojna.

Unutar svojih istraživanja koja se odnose na rimsko osvajanje bosanskohercegovačkog područja, Domić Kunić se prostorom savremene Bosne i Hercegovine bavila i kroz svoje prosopografske radove zasnovane na analizi epigrafskih spomenika i antičkih izvora. Posljednji objavljeni rad na tu temu jeste *Prosopographia belli Batoniani: Augustovi legati u mreži međusobnih veza i interesa*. Rad je objavljen 2018. godine u Sarajevu i prati glavne protagoniste gušenja panonsko-dalmatinskog ustanka. Neki od Augustovih legata o kojima piše, poput Germanika, posebno su doprinijeli gušenju ustanka na tlu današnje Bosne i Hercegovine.³³ Kada se sumira cjelokupni naučni rad Alke Domić Kunić, neupitna je činjenica da je riječ o naučnici koja je u okviru regionalne historiografije dala najveći doprinos izučavanju panonskog identiteta indigenih zajednica čiju teritoriju naučnici vežu za Bosnu i Hercegovinu.

Posljednja sinteza o rimskim ratovima koja u tom kontekstu obrađuje i prostor današnje BiH jeste knjiga čuvenog zagrebačkog historičara i arheologa Marina Zaninovića *Ilirski ratovi* objavljena 2015. godine.³⁴ Iako ima određenih propusta, ovom Zaninovićevom djelu treba se odati priznanje posebno u kontekstu analize Veleja Paterkula i Diona Kasija, gdje je njegov raskošni naučni talenat došao do izražaja. Međutim, u ovoj monografiji nema novih zaključaka, metodologija na osnovu koje se prezentiraju osnovni događaji je hronološka i jasno se vidi da je riječ o naučniku koji pripada jugoslavenskoj školi tzv. ilirologije. To posebno dolazi do izražaja u poglavlju o Delmatima, gdje Zaninović ponovo iznosi već objavljene, vlastite rezultate istraživanja iz druge polovine dvadesetog stoljeća.³⁵ Taj dio teksta obiluje subjektivnim i nepotrebnim detaljima utemeljenim na autorovom animozitetu prema Jugoslaviji, koju naziva periodom Titove diktature. Smatra da su pojedini potezi jugoslavenskog državnog vrha utjecali na arheološka istraživanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.³⁶ Zaninovićev osvrt na bosanskohercego-

³² *Ibid.*: 579.

³³ *Ibid.*, 2018: 109.

³⁴ U vezi s ovom monografijom treba napomenuti da pojedine tematske cjeline ne odgovaraju njenom naslovu. U pitanju su teme koje se odnose na grčku kolonizaciju Jadrana (Zaninović, 2015: 11-119).

³⁵ *Ibid.*: 319-337.

³⁶ *Ibid.*: 327-328.

vačku historiografiju dvadesetog stoljeća temelji se na njegovim subjektivnim procjenama doprinosa pojedinih naučnika poput Benca i Bojanovskog.³⁷ U opisima događaja, između ostalih i onih koji se odnose na prostor savremene Bosne i Hercegovine, uočava se često izvorima nepotkrijepljena konstrukcija događaja.³⁸ Na kraju, u vezi s ovom knjigom može se zaključiti da odiše romantičarskim duhom, ali uprkos tome predstavlja sintezu koja sasvim sigurno doprinosi polarizaciji u javnom diskursu antičke prošlosti Bosne i Hercegovine.

Rimska vojska i bosanskohercegovački prostor unutar istraživačkog diskursa regionalnih naučnika

Posmatrano iz tematskog ugla, naučni problemi koji se odnose na vojna osvajanja usko su povezani s istraživanjem naučnih teza i hipoteza koje se odnose na rimsku vojsku na tlu savremene BiH. Jedan od najznačajnijih vojnih logora na prostoru rimske provincije Dalmacije jeste logor Bigeste, čiji su ostaci pronađeni na Humcu kod Ljubuškog. U svim relevantnim regionalnim publikacijama koje se unutar svog tematskog okvira bave rimskom vojskom na tlu Dalmacije osvrta na arheološka i epigrafska istraživanja ovog logora su neizostavni.³⁹ U vezi s tim treba izdvojiti radove hrvatskog arheologa Domagoja

³⁷ U monografiji *Ilirski ratovi* Zaninović se posebno osvrće na kapitalno djelo bosanskohercegovačke antičke historiografije, knjigu Ive Bojanovskog *BiH u antičko doba*. To je knjiga koja je i danas, trideset i jednu godinu nakon izdavanja, referentna i često polazna tačka za istraživanje tema koje se odnose na administrativno uređenje prostora Bosne i Hercegovine u periodu od I do IV stoljeća. Zajedno s Alojzom Bencem Zaninović je bio recenzent spomenute knjige te na neki način optužuje Benca da je uslovio Bojanovskog da se prikloni njegovom lociranju Delminija nauštrb Zaninovićeveg. Također, njegov subjektivni stav posebno dolazi do izražaja kada sasvim nepotrebno ističe kako je “Bojanovski u BiH i, uza sve svoje zasluge za proučavanje njezine prošlosti, unatoč vrhunskim rezultatima i svojim ljudskim kvalitetima, ipak na neki način bio građanin drugog reda i to zato što je trajno nosio žig domobranskog vojnika hrvatske države u vrijeme Drugog svjetskog rata, što je morao služiti po zakonu, kao i toliki drugi ili poći u šumu.” U dijelu teksta u kome se osvrće na međuljudske odnose bosanskohercegovačkih naučnika, Zaninović najavljuje objavljivanje autorske knjige *Antika u BiH* čime još jednom potvrđuje da ima afinitet za izučavanje antičke prošlosti ove balkanske države (*Ibid.*: 333).

³⁸ Primjer takve konstrukcije koja je bliža književnom nego historiografskom izrazu jeste opis posljednjeg otpora Batona Dezidijatskog Rimljanima u Andentriju. Fakte koje je zabilježio Dion Zaninović je, u duhu romantičarske historiografije 19. stoljeća, opisao dodajući subjektivne detalje po vlastitom nahođenju (*Ibid.*: 449).

³⁹ Značajan broj hrvatskih naučnika uzeo je učešće na naučnom skupu *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* koji je organizovan 2014. godine u franjevačkom Muzeju Humac. Istoimeni zbornik radova objavljen je 2017. godine u Ljubuškom. U ovom zborniku objavljena su četiri rada s vojnom tematikom kojima su autori ili koautori arheolozi iz susjedne Republike Hrvatske: *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog* (Željko Miltić), *Veterani pagi Scunastici* (Miroslav Glavičić i Željka Pandža), *Spomenici XI. Legije u Ljubuškom* (Domagoj Tončinić) i *Osvrt na boravak XX. Legije u Iliriku* (Nikola Cesarik).

Tončinića, a posebno njegovu monografiju iz 2011. godine *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*. U pitanju je djelo kojim je autor značajno doprinio prosopografskoj analizi vojnih natpisa koje su podigli rimski vojnici stacionirani u rimskom logoru na Humcu.⁴⁰ U knjizi je analizirano ukupno 11 natpisa s prostora Bosne i Hercegovine (Ljubuškog). Važan rezultat Tončinićevog istraživanja je taj što je on prosopografskom analizom utvrdio da su u logoru Bigeste u najvećem broju bili stacionirani veterani VII legije porijeklom iz istočnih provincija.⁴¹ Iako naslov i sadržaj sugeriraju da je knjiga epigrafskog karaktera, u određenim segmentima epigrafske analize u Tončinićevom radu ipak se primjećuje dominacija metodologije karakteristične za klasičnu arheologiju. Autor prednost daje deskriptivnoj analizi u odnosu na kritiku koja se i u tekstovima epigrafskog karaktera sve više koristi.

Dok se Tončinić kroz svoj rad uglavnom bavi ostacima rimskih legija na tlu BiH, drugi hrvatski naučnik, Ivo Glavaš, kroz svoj dugogodišnji rad detaljno se bavi problematikom konzularnih beneficijara na tlu BiH. U monografiji iz 2016. godine naslovljenoj *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji* Glavaš je napravio pregled stanica konzularnih beneficijara na prostoru Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i zapadne Srbije. Ovaj je hrvatski naučnik locirao sedam stanica beneficijara na tlo savremene Bosne i Hercegovine. Ipak, treba napomenuti da se autor uglavnom oslanja na istraživanja Ive Bojanovskog bez značajnije upotrebe kritičkog aparata.⁴² Prilikom lociranja stanica konzularnih beneficijara Glavaš se vrlo često koristi samo epigrafskim spomenicima kao jedinim izvorom koji potvrđuje lociranje određene stanice konzularnih beneficijara na neki arheološki lokalitet. Međutim, danas se u nauci takav tradicionalni pristup polahko napušta jer mali uzorak epigrafskih spomenika ne može biti referentan kao izvor. Tako naprimjer Glavaš u Sasama kod Srebrenice (antička *Domavia*) locira stanicu konzularnih beneficijara na osnovu samo jednog epigrafskog spomenika koji je mogao biti donesen i iz susjednih Skelana (*municipium Malvesiatium*) jer nema arheološke potvrde da je taj spomenik pronađen na originalnoj lokaciji, tj. *in situ*.⁴³ Općenito gledajući ovakvih primjera u regionalnoj i nacionalnoj historiografiji ima dosta jer historičari i arheolozi još uvijek svoja istraživanja temelje na postulatima prošlog stoljeća kada se smatralo da je za potvrdu

⁴⁰ Tončinić, 2011.

⁴¹ *Ibid.*: 173.

⁴² Glavaš, 2016: 28-35.

⁴³ *Ibid.*: 35; *CIL III*, 12723.

određenih teza bilo dovoljno imati jedan materijalni ili pisani dokaz koji bi omogućio rekonstrukciju određenog fakta.

Kada se govori o izučavanju tema koje su usko povezane s problematikom izučavanja vojnih jedinica i njihovih ostataka na tlu savremene Bosne i Hercegovine, neizostavna je svakako i monografija *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.* srbijanske historičarke Snežane Ferjančić.⁴⁴ U drugom poglavlju spomenute sinteze naslovljenom *Dedukcija bez osnivanja kolonija* autorica je jedan opsežan podnaslov posvetila naseljavanju rimskih veterana u dolinu rijeke Trebižat, odnosno okolinu logora Bigeste (Humac kod Ljubuškog).⁴⁵ Djelimično odbacujući ranije teze i vodeći se svojim istraživanjima ova srbijanska je naučnica zaključila da je do dedukcija veterana legija *VII Claudia* i *XV Apollinaris* oko logora Bigeste došlo za vrijeme vladavine princepsa Tiberija (14–37). To posebno dokazuje postojanje, uslovno rečeno, veteranskog kotara – *pagi Scunastici* koji se spominje na jednom epigrafskom spomeniku pronađenom u okolini Ljubuškog. Ferjančić ne odbacuje mogućnost da je i nakon Tiberijeve vladavine bilo naseljavanja veterana, ali navodi da se prisustvo veterana posvjedočenih na natpisima koji se datiraju nakon 47. godine iz okoline Bigeste može objasniti na više različitih načina.⁴⁶ Takav je pristup metodološki u potpunosti opravdan jer u savremenoj nauci više nije dovoljno samo rekonstruisati i pročitati tekst uklesan na spomeniku već se mora pratiti kontekst pronalaska te uočiti određene antropološke, etnografske, umjetničke i psihološke značajke koje mogu u velikoj mjeri doprinijeti drugačijem definisanju izvora. Zanimljivo je da autorica visoke stipendije (rok službe) peterice veterana iz okoline Ljubuškog prepoznaje kao dokaz da su oni učestvovali u gušenju Batonovog ustanka 6–9. godine i da su zadržani u službi izvjesno vrijeme poslije toga kako bi se osigurala i učvrstila vlast u Iliriku.⁴⁷ Time ona odbacuje teze tradicionalista koji naseljavanje veterana s velikim brojem godina u službi datiraju u period Augustove vladavine (27–14). Za Snežanu Ferjančić, izuzev Bigeste, na

⁴⁴ Monografija, kako sama autorica navodi u predgovoru, predstavlja djelimično izmijenjeni tekst njene magistarske teze *Naseljavanje veterana u balkanskim provincijama u doba Ranog carstva*. Rad je mentoriran i odbranjen 1998. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu pod nadzorom najznačajnijih srbijanskih historičara starog vijeka iz prošlog stoljeća (akademik prof. dr. Slobodan Dušanić, akademik prof. dr. Fanula Papazoglu i prof. dr. Miroslava Mirković). U svakom poglavlju ove sinteze Ferjančić prvo radi analizu izvora i literature i pri tome se koristi historijskom kritikom i komparacijom, a potom donosi i vlastiti zaključak koji je zasnovan na njenom istraživanju čime se daje novo viđenje teme naseljavanja veterana.

⁴⁵ Ferjančić, 2002: 107–114.

⁴⁶ *Ibid.*: 113.

⁴⁷ *Ibid.*: 110.

prostoru savremene Bosne i Hercegovine nema dokaza o planskom naseljavanju veterana (carskom dedukcijom). Prema njenom mišljenju to su domaći ljudi koji su se vratili u zavičaj. Do tog zaključka Ferjančić dolazi na osnovu analize objavljenog korpusa epigrafskih spomenika.⁴⁸ Ono što svakako treba istaknuti u vezi s monografijom *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.* jeste činjenica da, iako je ta knjiga publicirana početkom dvijehiljaditih, kada na naše prostore tek počinju dolaziti tekovine anglosaksonskih i skandinavskih historiografskih škola, kritički odnos prema tzv. autoritetima u tekstu se jasno vidi, što doprinosi kvaliteti analize i sinteze.

Nažalost, višedecenijski izostanak sistematskih arheoloških istraživanja rezultirao je time da su radovi koje se bave vojnom tematikom uglavnom zasnovani na ranijim istraživanjima Ive Bojanovskog bez nekih novih zaključaka. Izuzetak donekle predstavljaju rezultati istraživanja koji se zasnivaju na analizi epigrafske građe.

Pregled i analiza etnografskih, ekonomskih i kulturoloških tema u historiografiji starog vijeka i antičkoj arheologiji Zapadnog Balkana

Zbog administrativne i ekonomske povezanosti istočne Bosne sa Zlatiborskim okrugom i sjevernom Crnom Gorom u rimsko doba, ta je mikroregija dosta zastupljena u radovima i istraživačkim projektima srbijanskih naučnika. U posljednjim decenijama to se očituje najviše kroz radove Radmile Zotović, Svetlane Lome i Gligora Samardžića.⁴⁹ U svojoj monografiji *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia* objavljenoj 2002. godine Radmila Zotović između ostalog značajnu pažnju posvećuje problemu kulturnohistorijskog razvoja istočne Bosne u periodu principata i djelimično kasne antike. Ova srbijanska naučnica ne odbacuje mogućnost da su Dindari, čija se teritorija veže za srednje Podrinje, bili Kelti, kako to djelimično sugerišu epigrafski materijal. Ipak Zotović s pravom ovo pitanje ostavlja otvorenim jer smatra da se ne smije izgubiti iz vida interakcija keltskog

⁴⁸ *Ibid.*: 180, 279-282.

⁴⁹ Samardžić se može smatrati i dijelom bosanskohercegovačke historiografije zbog svog porijekla i rada na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu. Međutim, njegovo stalno radno mjesto vezano je za Srbiju, kao i istraživački projekti koje radi pod pokroviteljstvom Ministarstva prosvete Republike Srbije. Gotovo je identičan slučaj i s naučnicima iz Hrvatske Antom Škegrom i Darkom Perišom pa će i oni u ovom radu biti tretirani kao dio hrvatske, a ne bosanskohercegovačke historiografije. Napomena: Pod pojmom bosanskohercegovačka historiografija u ovom radu podrazumijevaju se autori koji su porijeklom iz BiH te djeluju i rade na prostoru savremene BiH.

i ilirskog stanovništva koju je teško pratiti na osnovu sačuvane onomastike.⁵⁰ Rezervisan odnos prema problemu identiteta Dindara u potpunosti je opravdan i u skladu s tendencijama u modernoj epigrafiji, arheologiji i historiografiji jer istraživanja zasnovana isključivo na onomastici mogu odvesti istraživača u potpuno pogrešnom smjeru budući da se zanemaruju bračne i porodične veze, ekonomski odnosi i drugi segmenti interakcije između pripadnika određenih zajednica.

S druge strane Zotović problemu romanizacije istočne Bosne pristupa na tradicionalan način svojstven historiografiji jugoslavenskog razdoblja koja je taj pojam posmatrala kroz teoretske i metodološke postavke Theodora Mommsena i Francisa Haverfielda.⁵¹ Takav odnos jasno se vidi i u njenom članku iz 2004. godine *Romanisation of the Population of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia* u kojem proces romanizacije prati na osnovu carskih gentilija zanemarujući aspekt elitizma i rimskog imperijalističkog diskursa.⁵² Naime, o procesu romanizacije danas se sve manje govori u smislu nekog ustaljenog rimskog, imperijalnog šablona, a sve više se taj proces posmatra kao dijalog različitih identiteta unutar Rimskog carstva.

S druge strane istraživanja Svetlane Lome prvenstveno su usmjerena na analizu i objavu epigrafske građe. Kada je riječ o bosanskohercegovačkom području, akcenat je u njenim istraživanjima na epigrafskom nasljeđu *Municipium Malvesiatium* (sjedište Skelani kod Bratunca) čija je teritorija po svemu sudeći bila u dvije balkanske države – Bosni i Hercegovini i Srbiji. U skladu s tim 2009. godine objavila je rad *Municipium Malve(n)siatium u svetlu epigrafskih spomenika* u Zborniku radova *Municipium Malvesiatium*. Iako je bez sumnje to stručni tekst, ipak se ne može oteti dojmu da je napisan za širu čitateljsku publiku jer se navode neke za naučnu zajednicu općepoznate činjenice koje su u prošlom stoljeću objavljivali Patsch, Pašalić, Papazoglu, Bojanovski, Imamović i dr.⁵³ Nasuprot tome, Svetlani Lomi se ipak mora priznati da je dala veliki doprinos prosopografskoj analizi lokalnih elita iz *Municipium Malvesiatium*. Utvrdila je kako je jedna pripadnica dekurionskog staleža iz *Municipium Malvesiatium* bila udata za rimskog senatora. Loma je uspjela na temelju svojih istraživanja identificirati spomenutog senatora. U pitanju je Klaudije Gal, bliski saradnik cara Septimija Severa (193–211),

⁵⁰ Zotović, 2002: 4-7, 17.

⁵¹ *Ibid.*: 4-48.

⁵² *Ibid.*, 2003: 19-38.

⁵³ Loma, 2009: 101-114.

koji je sahranjen u porodičnoj grobnici u današnjim Skelanima.⁵⁴ Porodični mauzolej ovog senatora, kao i epigrafski spomenik na kome se spominju on i njegova supruga Flavija Priska, trenutno se istražuju u okviru aktivnosti “*Muzeja Malvesiatium Skelani Srebrenica*”. Pored toga treba istaći da ona aktivno učestvuje u projektu Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti koji ima za cilj digitaliziranje epigrafskih spomenika Srbije. Unutar tog projekta bit će digitalizirani i spomenici koji su nađeni na teritoriju koji se povezuje s *Municipium Malvesiatium* (sjedište Skelani kod Bratunca).⁵⁵ Zajedno s Draganom Nikolić [Grbić] 2018. godine Loma je u njemačkom naučnom časopisu *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* objavila značajan rad utemeljen na otkriću novih epigrafskih spomenika pod naslovom *New and revised inscriptions from Dalmatia. Municipium Malvesiatium and municipium Splonistarum*.⁵⁶ Nedvosmisleno radovi Svetlane Lome sugerišu da ona u svom naučnom pristupu ne dovodi u sumnju rezultate istraživanja bosanskohercegovačke antičke historiografije i arheologije koja *Municipium Malvesiatium* locira na prostor Skelana. Nasuprot tome, s bosanskohercegovačkim se naučnicima razilazi oko lociranja grada Splonuma koji spominje Dion Kasije prilikom opisa Velikog ilirskog ustanka.⁵⁷ Ona *Splonum* locira u Pljevlja u Crnoj Gori.⁵⁸ S druge strane bosanskohercegovački naučnici i značajan dio regionalnih naučnika *Splonum* lociraju u dolinu Unca ili Sane.⁵⁹ Bez obzira na kvalitet argumentacije i analize izvora koje u kontekstu ove teze o lociranju *Splonuma* u Crnu Goru donosi ova srbijanska naučnica, tekst izvora jasno upućuje na to da se grad *Splonum* nalazi blizu japodske teritorije, što svakako isključuje lociranje u Crnu Goru.

Istog stajališta u vezi sa *Splonumom* kao Loma jeste i Miroslava Mirković koja o ovom problemu polemiše u svojoj monografiji *Municipium S() : A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro* objavljenoj 2012. godine u okviru BAR International Series (British Archaeological Reports Oxford). Iste godine izašlo je i srbijansko izdanje te knjige – *Municipium*

⁵⁴ Rezultate svojih istraživanja Loma je objavila 2010. u monografiji naslovljenoj *Klaudije Gal i Severovi novi senatori: istraživanja iz epigrafike, prosopografije i rimske političke istorije devedesetih godina II veka*, gdje je između ostalog istražila *cursus honorum* ovog rimskog senatora koji je sahranjen u Istočnoj Bosni.

⁵⁵ <http://dais.sanu.ac.rs/123456789/4511> (11. 10. 2019); <http://www.digitalepigraphyserbia.rs/dogadaji.html> (11. 10. 2019).

⁵⁶ Loma i Nikolić Grbić, 2018a: 278-288.

⁵⁷ Dion, LVI, 11, 2.

⁵⁸ Ovim naučnim problemom Loma se bavila u više svojih radova od kojih treba istaknuti članak *Problem identifikacije, uređenja i stanovništva municipija S* (2002).

⁵⁹ Pašalić, 1960: 12-13; Bojanovski, 1974: 218; 1974: 218; 1975: 268-270; 1988: 255; Zaninović, 1995: 113; Kos i Šašel Kos, 1995: 295-296; Domić Kunić, 2003: 279, fn. 661; Mesihović, 2018: 505.

S – rimski grad na centralnom Balkanu u Kominima kod Pljevalja. Iako je riječ o zaista solidnoj sintezi utemeljenoj na širokom eruditskom znanju čuvene beogradske profesorice, neminovno je da knjiga u metodološkom smislu ne donosi ništa novo, što rezultira sintezom bez novih spoznaja koje bi predstavljale doprinos u izučavanju gornjeg Podrinja o kojem između ostalog piše Miroslava Mirković.⁶⁰ Sve činjenice koje se mogu dovesti u vezu s bosanskohercegovačkim prostorom u ovoj knjizi su interpretirane kroz metodološke postavke nekadašnje jugoslavenske historiografije koja se temeljila na postulatima sličnog ili identičnog kulturnohistorijskog razvoja indigenih zajednica u prostoru koji se u literaturi i rimskom diskursu definiše kao Ilirik.

Srbijanska historiografija 21. stoljeća iznjedrila je i jednu sintezu koja se usko bavi bosanskohercegovačkim teritorijem u periodu rimske vlasti. To je knjiga *Istočna Hercegovina u rimsko doba* srbijanskog univerzitetskog profesora Gligora Samardžića, koja je objavljena 2015. u okviru projektnih aktivnosti Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Sadržaj knjige se temelji na sintezi dosadašnjih istraživanja, bez kritičkog osvrtu i metodološke analize.⁶¹ U skladu s dosadašnjim naučnim afinitetima Samardžić je najveću pažnju posvetio rimskim komunikacijama u istočnoj Hercegovini. Ono što treba istaknuti jeste da pisanje o komunikacijama spomenuti historičar nije sveo na suhoparno opisivanje dionica rimske ceste, već na zanimljiv način prezentira podatke o kulturnohistorijskom razvoju prostora koji prati cestu o kojoj piše.⁶² Također pitanjima vezanim za rimske komunikacije, ekonomiju, duhovnu kulturu u Hercegovini Samardžić se bavio kroz više svojih radova publiciranih u regiji.⁶³ Za razliku od većine srbijanskih historičara, Samardžić prati rad i savremenih bosanskohercegovačkih naučnika pa stoga u svoje radove inkorporira i rezultate njihovih istraživanja i time dobija potpuniju sliku o tematici koju istražuje.

U posljednjih dvadeset godina u našoj je regiji objavljeno više tekstova koji svoj tematski okvir temelje na istraživanju indigenih zajednica čija

⁶⁰ Mirković, 2012b: 26-27, 47, 54, 56-61.

⁶¹ Kao i u slučaju Zaninovićeve monografije *Ilirski ratovi*, u knjizi su navedena poglavlja koja sadržajno ne odgovaraju njenom naslovu. U pitanju su uvodna poglavlja *Geografski položaj, tlo i klima* i *Istočna Hercegovina od najranijeg doba do mlađeg gvozdenog doba* (Samardžić, 2015: 31-102). Iako se ta poglavlja mogu u širem smislu dovesti u određenu vezu s temom, ona izlaze iz diskursa historije starog vijeka i u domenu su drugih nauka.

⁶² Samardžić, 2015: 171-274.

⁶³ U tom smislu može se izdvojiti nekoliko njegovih članaka: *Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije* (2018), *On the Roman Villas on the South of Province of Dalmatia: Several examples from the area of East Herzegovina* (2016); u saradnji sa Snežanom Ferjančić u *Arheološkom vestniku* iz Ljubljane 2017. Samardžić je objavio rekonstrukciju teksta do tada neobjavljenih votnih spomenika iz Rogatice (Ferjančić i Samardžić, 2017).

se pretpostavljena teritorija veže za prostor Bosne i Hercegovine. Nasuprot Džini koji ovom problemu pristupa s teoretsko-metodološkog aspekta, ostali regionalni naučnici koji su se bavili tim problemom u kontekstu bosansko-hercegovačkog područja o ovim problemima pišu kroz deskriptivni prepis podataka iz izvorne građe uz komparaciju s antičkim epigrafskim natpisima i arheološkim materijalom. Tako hrvatski historičar starog vijeka i arheolog Boris Olujić u monografiji *Povijest Japoda* u kontekstu eventualnog keltskog porijekla Japoda stoji na postulatima historiografije 19. i 20. stoljeća ne nudeći nikakvu novu argumentaciju u analizi Strabonovog povezivanja Japoda s Keltima.⁶⁴ Pored toga Olujić ne pridaje pažnju interakciji japodskih elita s Rimom, niti ulazi u dublju analizu pojave naziva manjih japodskih skupina u Apijanovom tekstu.⁶⁵ Premda je bez sumnje to do sada najcjelovitija sinteza objavljena o Japodima, ne može se oteti dojmu da je autor premalo pažnje posvetio Japodima iz doline Une akcentirajući prostor Like. Za bosanskohercegovačku historiografiju važno je to što je u knjizi *Povijest Japoda* posljednje poglavlje urađeno u vidu hrestomatije antičkih izvora koji donose fragmentarne, ali i suštinske podatke o Japodima u prijevodu Brune Kuntić-Makvić koja je jedna od najboljih poznavateljica antičkih izvora na našim prostorima. To je posebno važno danas kada se od historičara staroga vijeka i arheologa ne traži poznavanje klasičnih jezika u onoj mjeri u kojoj se to podrazumijevalo u ranijim epohama.

Najcjelovitiju sintezu o indigenim zajednicama na prostoru Zapadnog Balkana predstavlja monografija Dragane Grbić (Nikolić) iz 2014. godine pod naslovom *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*. Knjiga je štampana u okviru izdavačke djelatnosti Balkanološkog instituta SANU. Nejasno je zašto autorica u uvodnom dijelu, kada objašnjava o kom prostoru piše, izostavlja Bosnu i Hercegovinu, pri tome navodeći sve savremene države čija se teritorija definiše kao dio rimskog Ilirika.⁶⁶ Može se pretpostaviti da je riječ o nenamjernom propustu jer se u većem dijelu teksta bosansko-hercegovački prostor tretira na ispravan način u skladu sa savremenom

⁶⁴ Olujić, 2007: 177-186.

⁶⁵ *Ibid.*: 71-160.

⁶⁶ “У књизи која је пред нама, покушали смо да, кроз историјско-епиграфски приступ, дамо преглед података о племенским заједницама (civitates peregrinae) у доба Принципата (од I до III века) на тлу римске провинције Илирик, односно Далмације и Паноније након његове поделе по окончању Далматско-панонског устанка 9. године. То је широко подручје између Јадрана и Дунава које је обухватало део данашње Аустрије, Мађарску, део Словеније, Хрватску, Црну Гору, делове западне Србије и северозападни део Албаније” (Grbić, 2014: 11).

geopolitičkom terminologijom. Zanimljivo je da je i na naslovnici knjige jedan epigrafski spomenik koji je pronađen i čuva se u Bosni i Hercegovini. Riječ je o nadgrobnom cipusu dezidijatske porodice Baton koji je pronađen u Župči kod Breze, a danas se nalazi u lapidariju Franjevačke gimnazije u Visokom.⁶⁷ Ova srbijanska naučnica napisala je djelo koje se prvenstveno zasniva na analizi treće knjige unutar djela *Historia Naturalis* rimskog enciklopediste Plinija Starijeg. Kvantitativno se gotovo trećina monografije Dragane Grbić odnosi na *peregrinske civitas* čija se teritorija locira na tlo Bosne i Hercegovine. Pored detaljne analize Plinija Starijeg, Grbić je za svaku zajednicu poput Dezidijata, Delmata, Japoda, Mezeja, Naresa dala detaljan pregled izvorne građe i tekst epigrafskih spomenika na kojima se te zajednice spominju.⁶⁸ Time je urađen vrijedan pregled koji može poslužiti kao odlična smjernica istraživačima u prvim fazama istraživanja teritorija, brojnosti, zastupljenosti u izvornoj građi, epigrafskog materijala i drugih problema koji se odnose na peregrinske civitas čija se pretpostavljena teritorija veže za prostor Bosne i Hercegovine. U teoretskom dijelu knjige Grbić polemše o pojmu peregrinska *civitas* te pokušava sagledati problematiku njihovog teritorija i unutrašnje organizacije komparirajući rezultate istraživanja s prostora rimskog Ilirika s drugim rimskim provincijama.⁶⁹ Njene metodološke postavke djelimično se razlikuju od jugoslavenske historiografije 20. stoljeća jer ona prepoznaje rimsku inkluziju u procesu formiranja peregrinskih civitas. Međutim, u knjizi nedovoljno pažnje posvećuje interakciji Rima i indigenih zajednica i nerijetko izjednačava zajednice iz kasnoželjeznog doba (koje izvori poimenično poznaju) s određenim peregrinskim zajednicama. Grbić krajnje pojednostavljuje proces formiranja peregrinskih civitas na prostoru naše regije posmatrajući to kao proces “pretvaranja slobodnih plemena u peregrinske zajednice”.⁷⁰ Ovakav pristup nije u potpunosti u skladu s metodologijom moderne historiografije koja proces formiranja peregrinskih *civitas* posmatra kroz prizmu identiteta, interakcije i odbacivanja konstrukcije. Uprkos tome, knjiga *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)* predstavlja značajan doprinos izučavanju antičke prošlosti Bosne i Hercegovine iz razloga

⁶⁷ *Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno(!) Batonis f(ilius) / maxime natus 5/ [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius) 10/ [mi]nime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri iu[ssit] (ILJug III, 1591)*

⁶⁸ Grbić, 2014: 72-78, 89-104, 113, 115-123, 126-130, 134-137, 139-166, 194-203, 271.

⁶⁹ *Ibid.*: 293-312.

⁷⁰ *Ibid.*: 293.

što između ostalog donosi cjelovitu sliku o kulturnohistorijskom razvoju prostora naše države u prvom stoljeću nove ere.

Čitajući radove većine spomenutih srbijanskih naučnika koji se bave rimskom provincijalnom historijom jasno se uočava jedan nedostatak. Naime, krupna zamjerka srbijanskoj antičkoj historiografiji je ta što za razliku od slovenske i hrvatske ne prati savremena istraživanja autora s prostora Bosne i Hercegovine. To svakako utječe na kvalitet naučne spoznaje. Naime, autori poput Zdravka Marića, Veljka Paškvalina, Envera Imamovića, Adnana Busuladžića i Salmedina Mesihovića su u posljednje dvije decenije kroz svoja istraživanja objavili značajan broj radova koji su utemeljeni na novim arheološkim i metodološkim otkrićima, odnosno analizi izvora.⁷¹ Nažalost, veći dio srbijanske historiografije koja se bavi antičkim periodom u svojim se radovima referira samo na rezultate istraživanja iz 19. i 20. stoljeća. Vanjska i unutrašnja kritika antičkih vrela koja sadrže podatke o prostoru današnje BiH u antičko doba u savremenoj srbijanskoj historiografiji nije tematski zastupljena iz razloga što se najveći dio prostora savremene Srbije ipak nalazio u sastavu provincije Gornja Mezija u čiji sastav nije ulazio niti jedan dio naše savremene države.

Bosanskohercegovački prostor u radovima stručnjaka za kasnu antiku

U savremenoj nauci postoji tendencija da se kasnoantički period u hronološkom i metodološkom smislu tretira kao zasebno historijsko razdoblje.⁷² Na svjetskim univerzitetima ovaj se period sve više izučava odvojeno od antičkog razdoblja na posebnim katedrama za kasnu antiku i rani srednji vijek ili Bizant.⁷³ S druge strane na Univerzitetima u regiji ovaj se period institucionalno ne prepoznaje kao zasebno razdoblje i izučava se, zavisno od afiniteta naučnika, na katedrama za antiku, odnosno srednji vijek. Regionalni naučnici koji se bave ovim periodom unutar antičke historije najviše se bave pitanjima

⁷¹ U tom kontekstu posebno treba izdvojiti radove Salmedina Mesihovića koji u fokusu istraživanja ima kulturnohistorijski razvoj peregrinskih *civitates*. Također je Adnan Busuladžić objavio i analizirao respektabilan broj arheoloških artefakata koji omogućavaju da se stekne šira slika o problematici antičkog naslijeđa unutrašnjosti Dalmacije i južne Panonije.

⁷² Zahvaljujem dr. sc. Edinu Veletovcu za nesebičnu, stručnu pomoć koju mi je pružio prilikom pisanja ovog osvrta na kasnoantički period.

⁷³ <https://www.sheffield.ac.uk/medievalskills/resources/history/early> (22. 11. 2019); <https://www.aup.nl/en/series/social-worlds-of-late-antiquity-and-the-early-middle-ages> (22. 11. 2019); <https://www.history.ox.ac.uk/medieval-history> (22. 11. 2019); <https://medievalstudies.ceu.edu/phd-late-antique-medieval-and-early-modern-studies> (22. 11. 2019); <https://www.ed.ac.uk/studying/postgraduate/degrees/index.php?r=site/view&edition=2020&id=794> (22. 11. 2019)

crkvene organizacije na tlu BiH. Ekonomske, kulturološke i vojno-političke teme iz ovog perioda su na marginama istraživačkog težišta. Svakako treba napomenuti da se u radovima koji se odnose na period kasne antike uočava prisustvo određenih, savremenih političkih ideologija, karakterističnih za devedesete godine prošlog stoljeća.

Kršćanstvom i crkvenom organizacijom u kasnoj antici na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u XXI stoljeću se bez sumnje najviše bavio Ante Škegro, koji je svojim radom pružio možda i najveći doprinos njihovom boljem poznavanju. Tokom proteklih petnaestak godina Škegro je u nizu svojih članaka obradio svaku kasnoantičku biskupiju na prostoru Bosne i Hercegovine koja se spominje na salonitanskim saborima 530. i 533. godine.⁷⁴ U njegovim naučnim tekstovima uočava se u najvećem broju isti metodološki koncept u strukturiranju rada. Naime, u svojim radovima iz kasnoantičkog perioda Škegro najprije predstavi historijat istraživanja i relevantne izvore, zatim naselja koja pripadaju biskupiji o kojoj piše i njihovu ubikaciju, na osnovu čega joj i pokušava odrediti teritorij. Posebno se ističu njegovi radovi o Delminijskoj biskupiji. Spomenuti naučnik je objavio više članaka i studija u kojima jasno negira postojanje biskupskog središta na Duvanjskom polju. Baveći se tim naučnim problemom Škegro se kritički odnosi prema onom dijelu hrvatske crvene historiografije koji prihvata i promovise tezu o postojanju Delminijske biskupije optužujući ih da traže “kontinuitet između tobožnje Delminijumske biskupije i Mostarsko-duvanjske biskupije”.⁷⁵ Pored problema Delminijske biskupije, Škegro je kroz svoj naučni opus problematizirao i teme koje se odnose na Bestoensku, Barcensku (Balojensku) i Sarsentersku biskupiju.⁷⁶ U vezi s istraživanjem kasnoantičkih biskupija koje se povezuju s prostorom savremene Bosne i Hercegovine ostvario je izuzetno plodnu saradnju s historičarem crkvene povijesti don Ivicom Puljićem.⁷⁷

⁷⁴ U posljednje dvije decenije unutar Škegrinog naučnog opusa koji se odnosi na problem crkvene organizacije u BiH izdvajaju se sljedeći radovi: *Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište* (2000a); *Duvanjski prostori u antici* (2000b); *Patrimony of St. Peter in Dalmatia* (2001); *Papal possessions in the eastern Adriatic* (2004a); *The Bestoen bishopric in the light of prior research. Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (2005); *Ecclesia Sarsenterensis – Stanje i problemi istraživanja* (2006a); *Tobožnja Delminijska biskupija* (2007a); *The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis)* (2007b); *Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (2008a); *Kontroverzni biskup Malho i tzv. Delminijska biskupija* (2008b); *Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza* (2009); *Barcenska Biskupija – Barcensis Ecclesia* (2011a); *Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora* (2011b).

⁷⁵ Škegro, 2000a: 9-85; 2000b: 106-112; 2001: 13-17; 2004a: 433-435; 2007a: 283-302; 2000b: 519-527.

⁷⁶ Škegro, 2005; 2006a, 369-389; 2007a: 357-356; 2008a: 111-141; 2011a: 449-456.

⁷⁷ Škegro i Puljić su 2006. godine objavili dva rada o Sarsenterskoj biskupiji, jedan u Hrvatskoj, a drugi u Sloveniji. U pitanju je istovjetan tekst publiciran na različitim jezicima. U Hrvatskoj je članak objav-

Zajednička tema koju su istraživali Puljić i Škegro jeste problem lociranja sjedišta Sarsenterske biskupije. Kroz svoja istraživanja odbacuju ranije teze bosanskohercegovačkih i hrvatskih arheologa i historičara o lociranju spomenute biskupije u okolinu Mostara (Cim ili Žitomisliće) i lociraju je u Stolac.⁷⁸ S druge strane, takvo lociranje iziskuje pomjerenje *municipium Dellontinum* iz Stoca u Trebimlju. Međutim, analiza literarnih vrela, sistematska arheološka i epigrafička istraživanja potvrđuju ipak da se kasnoantički *municipium Dellontinum* treba izjednačiti s principatskim *municipium Diluntum*, čije je središte bilo u Stocu.⁷⁹ To znači da je pitanje Sarsenterske biskupije, uprkos naporima ove dvojice naučnika, još uvijek otvoreno. Svakako njihova istraživanja mogu poslužiti kao polazna tačka za neka nova promišljanja koja će možda dovesti i do konačnog rješenja ovog krupnog i važnog naučnog problema.

U saradnji s Radoslavom Dodigom Škegro je priredio i prvi prijevod Akata salonitanskih sabora 530. i 533. godine na hrvatski jezik.⁸⁰ Budući da je to izvor koji je od izuzetne važnosti za izučavanje crkvenih prilika u unutrašnjosti Dalmacije u kasnoantičkom periodu, bez imalo ustezanja može se reći da je ovo jedan od najvažnijih publikovanih prijevoda izvorne građe u posljednjih dvadeset godina. Ovim su prijevodom Škegro i Dodig u velikoj mjeri olakšali izučavanje ranog kršćanstva i biskupija na tlu savremene Bosne i Hercegovine. Na kraju, uza sve navedeno vrijedi napomenuti da pojedini Škegrini radovi sadrže poprilično kontroverzne i argumentima nedovoljno potkrijepljene zaključke, pa im treba pristupiti s oprezom.

U posljednjih deset godina Darko Periša se kao i Anto Škegro također bavio istraživanjem postojanja Delminijske biskupije, što je između ostalog rezultiralo sukobom između te dvojice istraživača.⁸¹ Nažalost, prepiska koja se odvijala u naučnim časopisima nije rezultirala argumentacijom utemeljenom

ljen u *Povijesnim priložima* pod naslovom *Sarsenterska biskupija*, a u Sloveniji u naučnom časopisu *Arheološki vestnik* pod naslovom *The Diocese of Sarsenterensis*.

⁷⁸ Puljić i Škegro, 2006a: 12-24, 28-31; 2006b: 222-227, 230-233.

⁷⁹ Više o *Diluntumu* kroz prizmu arheologije i epigrafije (Sergejevski, 1962: 111-113; Bojanovski, 1973: 138; 1977: 86; 1983: 14; 1988: 88-102, 337; Atancković-Salčić, 1979: 8-10; Kos i Šasel Kos, 1995: 291; Busuladžić, 2011: 105; Veletovac, 2017a: 133-150).

⁸⁰ Prijevod je objavljen 2008. godine u *Povijesnim priložima* Hrvatskog instituta za povijest kao izvorni znanstveni rad naslovljen *Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni* (Dodig i Škegro 2008).

⁸¹ Za Darka Perišu nema dileme da je u drugoj polovini šestog stoljeća nastala starokršćanska Delminijska biskupija koja ime nosi po etničkom sjedištu Delmata, odnosno kasnijem rimskom municipiju koji se locira u Duvno (danas Tomislavgrad). Tu tezu dokazuje kroz članke u kojima istovremeno otvoreno kritikuje teze Ante Škegre u vezi s tim problemom. Riječ je o dva naučna rada: *Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije* (2009) i *Ponovno o Delminijskoj biskupiji ili repetitio est mater studiorum* (2014).

na naučnoj metodologiji. Rezultat tih rasprava jeste vrijeđanje na ličnoj osnovi navedene dvojice respektabilnih hrvatskih naučnika u vezi s temom koja se odnosi na prostor BiH u kasnoantičkom periodu.⁸² Na neki način ovakav je pristup presedan u regionalnoj naučnoj zajednici koja se bavi izučavanjem antičkog perioda.

Metodološki i tematski prostoru BiH u kasnoantičkom periodu pristupa zagrebački profesor Hrvoje Gračanin. U pitanju je predstavnik mlađe generacije historičara. Jedan je od rijetkih naučnika koji se posvetio sistematskom istraživanju kulturnohistorijskog razvoja Zapadnog Balkana u kasnoj antici. Važno je podvući da probleme posmatra iz metodološkog ugla svojstvenog antičkoj, a ne srednjovjekovnoj historiografiji, što je čest slučaj kod stručnjaka koji se bave ovim historijskim razdobljem. U okviru svojih istraživanja Gračanin se nerijetko dotiče i prostora današnje Bosne i Hercegovine.⁸³ Tako on u svojim radovima i studijama obrađuje ovaj prostor u kontekstu seobe narode (Gota, Huna, Slavena i dr.) te kršćanske organizacije u okviru kasnoantičke Panonije (sjeverna Bosna i Hercegovina). U svojim posljednjim radovima se između ostalog bavio i ekonomijom u unutrašnjosti kasnoantičke Dalmacije, odnosno na prostoru Bosne i Hercegovine.⁸⁴ Od hrvatskih naučnika koji se u posljednja dva desetljeća bave prostorom BiH u periodu od 4. do 6. stoljeća vrijedi još istaknuti Mirju Jarak. Ova hrvatska naučnica u svojim istraživanjima obrađuje problematiku u vezi s procesom kristijanizacije

⁸² Škegro u radu *Suspicio, ergo est* (2013) optužuje Perišu da se “njegov [se] rad zasniava na fantazijama, pretpostavkama, nagađanjima ali i imputiranjima”. U neakademsom duhu za Perišu u istom radu navodi kako “Periša sâm nije u stanju nijedno vrelo ni pročitati a kamo li shvatiti odnosno interpretirati...” (Škegro, 2013: 337). U spomenutom radu Škegro “secira” cijeli tekst Perišinog članka *Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije* (2009), kritikujući pasus po pasus njegovog teksta, optužujući Perišu za fabriciranje, odnosno izvrtanje činjenica (Škegro, 2013: 341). U istom duhu, bez jasno prepoznatljive naučne metodologije, Periša je odgovorio na Škegrine optužbe 2014. godine u radu *Ponovno o Delminijskoj biskupiji ili repetitio est mater studiorum*, gdje između ostalog napominje: “U cijelom sam tekstu prisiljen pisati u prvom licu jednine, jer svoju obranu prilagođavam Škegrinim optužbama i osudama, koje stavljam pod navodnike. Za razliku od mene Škegro je o sebi, poput Cezara, pisao u trećem licu jednine” (Periša, 2014: 245, fn. 4).

⁸³ O pitanjima u vezi s problematikom prostora savremene BiH u kasnoantičkom periodu Gračanin je pisao u člancima i monografijama: *Goti i Južna Panonija* (2006); *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (2011); *Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji* (2013); *The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia* (2014); *The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems* (2015); *Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variarum* (2016).

⁸⁴ Rad je objavljen u bosanskohercegovačkom časopisu *Acta Illyrica* 2018. godine u koautorstvu sa srbijanskim mladim naučnikom Nebojšom Kartalijom pod naslovom *Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća*.

lokalnog stanovništva.⁸⁵ Istraživanja Mirje Jarak usmjerena su u pravcu određivanja vremenskog okvira kada se ovaj proces dogodio, kao i koje su bile njegove osnovne značajke.

U srbijanskom naučnom diskursu teme iz bosanskohercegovačkog kasnoantičkog perioda nisu posebno zastupljene. Ipak treba izdvojiti Pericu Špehara koji je također objavio dva istovjetna rada (na srpskom i engleskom jeziku) u kojima obrađuje kasnoantičke utvrde s prostora Bosne i Hercegovine u kojima se bavio njihovom analizom na osnovu teritorije, namjene i sl. Treba naglasiti da je članak na srpskom jeziku pod naslovom *Kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja u Bosni i Hercegovini (zaleđe provincije Dalmacija)* objavljen 2008. godine u *Zborniku za istoriju Bosne i Hercegovine* (broj 5) čiji je urednik nekadašnji profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta Milorad Ekmečić, a izdavač Srpska akademija nauka i umetnosti.⁸⁶ U vezi sa spomenutom periodičnom publikacijom koja izlazi od 1995. godine i koja ima za cilj “objavljivanje naučnih radova o prošlosti srpskog naroda iz Bosne i Hercegovine” treba istaći činjenicu da teme iz antičke historije nisu u nekoj značajnoj mjeri zastupljene iz razloga što nisu u skladu s idejom samog zbornika koji promovira srpsku, nacionalnu historiju.

Kada je riječ o naučnicima iz Slovenije, jedini koji se u nekom širem kontekstu bavio prostorom Bosne i Hercegovine u kasnoantičkom periodu jeste akademik Rajko Bratož.⁸⁷ Njegovi su radovi posebno važni u kontekstu analize izvorne građe i crkvene organizacije u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom periodu.

Kratki osvrt na bosanskohercegovačku savremenu antičku historiografiju

Temi koja bi se bavila problematikom bosanskohercegovačke historiografije starog vijeka te antičke arheologije u 21. stoljeću svakako bi trebalo posvetiti poseban rad. Ovdje će biti navedeni najznačajniji radovi

⁸⁵ Za izučavanje procesa kristijanizacije na tlu savremene BiH posebno treba izdvojiti njen rad *Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia* objavljen 2005. godine u zborniku *Illyrica Antiqua. Ob Honorem Duje Rendić-Miočević* (Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.–8. XI 2003).

⁸⁶ Engleska verzija članka također je objavljena 2008. godine pod naslovom *Late antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the province of Dalmatia)*.

⁸⁷ U posljednje dvije decenije akademik Bratož je objavio dva rada koja u širem smislu dopinose izučavanju kasnoantičke historije Bosne i Hercegovine. To su radovi *Poznoantična Akvileja in njena cerkevna skupnost v luči nove monografije* (2007) i *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen* (2011).

bosanskohercegovačkih naučnika koji su objavljeni u posljednje dvije decenije. Treba naglasiti da je, iako nije dovoljno institucionalno podržano, istraživanje antičke historije i arheologije u posljednje dvije decenije intenzivirano u odnosu na period 1990–2000. godine. Kod starijih se naučnika metodološki pristup temelji na heuristici, odnosno na interpretaciji spoznaje, bez upotrebe kritičkog aparata. Kao i kod jugoslavenske historiografije, zajednice željeznog doba izjednačavaju se s peregrinskim civitas, ignoriše se koncept konstrukta i koriste pomalo arhaični termini poput plemena ili gradovi (za jedinice municipalne uprave). U naučnike starije generacije koji su objavili značajne publikacije o Bosni i Hercegovini u antičko doba treba ubrojati Zdravka Marića, Veljka Paškvalina i Envera Imamovića.

Pokojni arheolog Zdravko Marić u posljednje se dvije decenije najviše bavio problematikom Daorsa kroz tri svoja rada.⁸⁸ Dugogodišnji voditelj Antičke zbirke Zemaljskog muzeja BiH Veljko Paškvalin je objavio čak 17 članaka u periodu 2000–2007. godine. Pored tema koje se odnose na objavljivanje do tada neobjavljenog arheološkog materijala, Paškvalin je posebnu pažnju u svojim istraživanjima posvećivao sepulkralnim spomenicima i kulturnohistorijskom razvoju Dezidijata.⁸⁹ Poshumno je 2012. godine u okviru izdavačke djelatnosti ANUBIH objavljena Paškvalinova monografija *Antički sepulkralni spomenici sa prostora BiH* koja je zasigurno jedno od najznačajnijih djela epigrafskog karaktera ikada objavljenih u našoj široj regiji. Profesor emeritus Enver Imamović je osnivač Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a u svom naučnoistraživačkom radu najviše se fokusirao na problematiku rimskog rudarstva na prostoru BiH. U tom kontekstu treba izdvojiti posebno njegov rad *Srebrenica i okolica u rimsko doba* (2002).

Antički arheolozi i historičari mlađe generacije kroz svoje naučnoistraživačke projekte aktuelizirali su probleme koji su u ranijim istraživačkim epohama bili zanemareni i time su otvorili čitav niz naučnih pitanja. Tako je Adnan Busuladžić publikovao značajan broj radova kroz čiji tematski okvir ovaj bosanskohercegovački arheolog potencira izučavanje svakodnevnog

⁸⁸ *Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsi* (2000); *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini* (2004); *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. II dio* (2005); *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. III dio* (2006).

⁸⁹ U posljednjih dvadeset godina Paškvalin je o kulturnohistorijskom razvoju Dezidijata pisao u radovima: *Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja* (2000), *Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba* (2005), *Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola* (2008).

života u rimsko doba na prostoru Bosne i Hercegovine.⁹⁰ Busuladžić je autor nekoliko monografija u kojima sintetizira te metodološki sagledava različite aspekte privrednog, umjetničkog i urbanog razvitka bosanskohercegovačkog prostora.⁹¹ Objavljivanjem radova na engleskom jeziku Busuladžić je antičku prošlost Bosne i Hercegovine približio naučnoj zajednici izvan jugoistočne Europe. Pored Busuladžića, najveći doprinos izučavanju antičke prošlosti Bosne i Hercegovine dao je Salmedin Mesihović. Riječ je o naučniku koji prvi put u bosanskohercegovačkoj historiografiji antičkom razvoju pristupa s polazišta historijske nauke, a ne arheologije. Svoj metodološki pravac zasniva na unutarnoj i vanjskoj kritici pisanih izvora, a ne materijalnim ostacima. U fokusu njegovog istraživačkog rada su Dezidijati i Veliki ilirski ustanak.⁹² U tom kontekstu posebno se izdvaja Mesihovićev članak iz 2008. godine *Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum*. Koristeći se historijskom analizom, kritikom izvora i komparacijom Mesihović je prvi među regionalnim autorima, a po svemu sudeći i svjetskim, uočio da čuveni rimski pjesnik Ovidije u svome pismu Germaniku (*Epistulae ex Ponto*, II, I) spominje Batona Dezidijatskog prilikom opisa proslave Germanikovog trijumfa.⁹³ Ujedno, Mesihović je prvi bosanskohercegovački naučnik koji je objavio monografiju o Velikom

⁹⁰ U vezi s tim mogu se izdvojiti njegovi radovi *Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela / Collection of antique lamps from Mogorjelo* (2006); *Zbirka fibula iz Mogorjela / The fibulae collection from Mogorjelo* (2008a); *Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of B&H* (2015); *Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina* (2016); *Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / Ancient traces of traveling in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina* (2018a); *Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini) / The earliest remains of literacy in the Roman province of Dalmatia (based on the styli found and kept in Bosnia and Herzegovina)* (2018b).

⁹¹ U periodu od 2008. do 2018. Busuladžić je objavio monografije *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique lamps in the collections in Bosnia and Herzegovina* (2007); *Umjetnosti antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina* (2008b); *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman villas in Bosnia and Herzegovina* (2011); *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina* (2014) i *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini / Evidence of the theatre, music, gladiator combats and games from ancient Greece and Rome in archaeology collections in Bosnia and Herzegovina* (2017).

⁹² O ovim temama Mesihović je pisao u sljedećim člancima: *Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne* (2009a); *Sypplementvm rebellio Illyrici I – Germanikova Po-unjska ofanziva* (2009b); *Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina* (2011b); *Baton Dezitijatski: dezitijatska politija i vizija ustanka* (2018).

⁹³ Mesihović, 2008: 93.

ilirskom ustanku.⁹⁴ Međutim, u istraživačkom opusu ovog naučnika primjećuje se gubitak interesa za proučavanje regionalne i lokalne historije te fokus u njegovom radu postaje opća rimska historija. Važno je podvući da je jedini naučnik unutar cjelokupne bosanskohercegovačke antičke historiografije koji istražuje rimsku, opću historiju.

U vezi s naučnom teorijom i metodologijom istraživanja unutar bosanskohercegovačke naučne zajednice koja se bavi izučavanjem najstarije historije i arheologije posebno treba izdvojiti radove Adnana Kaljanca. Iako je po svojoj vokaciji arheolog specijalista za prahistorijsku arheologiju, Kaljanac u svojim radovima otvara metodološka pitanja u vezi s problemom izjednačavanja zajednica kasnoželjeznog doba s peregrinskim *civitates* iz perioda rimskog principata. Zaključci ovog naučnika koji se odnose na etnogenezu uslovno rečeno ilirskih i panonskih zajednica u potpunosti se razlikuju od teoretskih postavki većine bosanskohercegovačkih naučnika. Kaljanac ističe da “iako je nemoguće utvrditi jednu univerzalnu formulu na temelju koje bi se formirao metodološki aparat pomoću čije primjene bi istraživači mogli jednostavno otkriti sve identifikacijske mehanizme i etničke pripadnosti u dalekoj prošlosti, ipak je moguće kreirati primarnu opću definiciju pomoću koje bi se uspostavili parametri pojmova povezanih s identitetom etničkih zajednica”.⁹⁵ U članku *Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja* ovaj bosanskohercegovački naučnik etničku zajednicu prepoznaje “kao slojevitu, piramidalnu strukturu od pojedinca koji se identificira sa širom grupom ljudi, a koja se samoidenticira kao drugačija u interakciji s drugom grupom koja se prepoznaje na sličan način”.⁹⁶ Ovakav metodološki pristup omogućava drugačije sagledavanje pisanih izvora koji nerijetko sadrže podatke koje je teško potkrijepiti arheološkim nalazima. Iako ne odbacuje u potpunosti mogućnost postojanja eponimne zajednice *Ilira*, Kaljanac revidira razumijevanje tog pojma i kritički se odnosi prema tzv. sarajevskoj školi ilirologije. Komparativno se koristeći arheološkim nalazima, literarnim vrelima te antropološkim pristupom, Kaljanac u više svojih radova ukazuje na manjkavosti razumijevanja termina Ilir. Stiče se dojam da, kao i Danijel Džino, taj naziv za predrimsko stanovništvo Zapadnog Balkana tretira kao arhaični ostatak jugoslavenske historiografije i arheologije. U radu klasične, tradicionalne arheologije i antičke historiografije Kaljanac

⁹⁴ U knjizi *Rimski vuk i ilirska zmija* (2011a) Mesihović je dao cjelovitu sliku ustanka, dok u dopunjenom izdanju spomenute knjige koju je naslovio *Bitka za Ilirik* (2018) Batonov ustanak sagledava kroz prizmu općih prilika u rimskoj državi.

⁹⁵ Kaljanac, 2013: 56.

⁹⁶ *Ibid.*: 57.

prepoznaje subjektivizam zasnovan na dnevno-političkim poimanjima prošlosti.⁹⁷ Na kraju se može zaključiti da Kaljanac kroz svoje teoretske rasprave podstiče upotrebu kritičkog aparata u razumijevanju problematike kulturno-historijskog razvoja autohtonog stanovništva kroz prizmu samoidentifikacije i rimske konstrukcije.

Ono što posebno treba istaknuti jeste to da su na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu u okviru doktorskog studija na Odsjeku za historiju prvi put u historiji spomenutog Univerziteta odbranjene dvije doktorske disertacije iz antičke historije.⁹⁸ Pored Sarajeva, i na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli postoji specijalistički doktorski studij iz antičke historije.⁹⁹ Mladi doktori nauka iz ove oblasti unutar svojih istraživačkih projekata akcentiraju do sada manje istražene teme poput prisustva robova na tlu BiH ili religijsko-ekonomska pitanja kasnoantičkog perioda.¹⁰⁰ U Sarajevu su 2014. i 2017. godine organizirane dvije međunarodne konferencije koje su

⁹⁷ U monografiji *Historija arheologije: u potrazi za prošlošću* (2014) ovaj se bosanskohercegovački arheolog u dva opširna poglavlja osvrće na problem etnogeneze Ilira u diskursu jugoslavenske i postjugoslavenske, odnosno bosanskohercegovačke arheologije i historije. Riječ je o poglavljima *Čija je prošlost?* (167-236) i *Ilirski san* (237-260). U prvom od dva navedena poglavlja navedeno je kako je “promjena na političkoj pozornici nakon II svjetskog rata uvjetovala drastične zaokrete u znanstvenom diskursu, posebno u slučaju arheoloških znanosti koje su trebale poslužiti kao temelj novog društva. Krajem prve polovine XX stoljeća komunistička partija Jugoslavije promovisala je ideju bratstva i jedinstva, te je u ove svrhe istraživanje Ilira i njihovih etnogenetskih procesa posebno istaknuto” (Kaljanac, 2014: 200). Svoje viđenje pojma *Ilir* Kaljanac je najdetaljnije prezentirao kroz analizu mita o Kadmu i Harmoniji u članku *Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca* (2010).

⁹⁸ Almir Marić je 2015. godine doktorirao na temu *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, dok je dvije godine kasnije uspješno odbranio disertaciju i Edin Veletovac koji je pisao doktorat na temu *Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justinijana* (493.–565. god.).

⁹⁹ U posljednje dvije decenije na Filozofskom fakultetu u Tuzli odbranjene su dvije doktorske disertacije: Bego Omerčević: *Kasna antika na tlu Bosne Hercegovine u svjetlu arheološke i historijske građe* (2005) i Mersiha Imamović: *Rimska provincija Dalmacija u vrijeme seobe naroda* (2017).

¹⁰⁰ U članku *Servile caput: Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije* (2014) Almir Marić vrši prosopografsku analizu epigrafskih spomenika na kojima se spominju robovi. Inače se Marić u svojim radovima dominantno bavi istraživanjem prostora današnje Hercegovine u periodu principata. Ono što svakako vrijedi istaknuti jeste da je ovaj mladi naučnik 2019. objavio i dvojezičnu monografiju o pomoćnim rimskim jedinicama koje su bile stacionirane na Humcu kod Ljubuškog pod naslovom *Rimske pomoćne kohorte na Humcu / Roman Auxiliary Cohorts in Humac*. S druge strane Edin Veletovac u fokusu svojih istraživanja ima kritički osvrt na rezultate istraživanja koja se odnose na kasnoantički period. O tome je pisao u više svojih radova, od kojih vrijedi istaknuti dva: *Kratki osvrt na historijat istraživanja političke historije provincije Dalmacije u V stoljeću s posebnim naglaskom na doba Marcelina* (2014) i *Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX, XXI stoljeća* (2018). Također, koristeći se vanjskom i unutrašnjom kritikom kasnoantičkih izvora, Veletovac značajno doprinosi ne samo izučavanju kasnoantičkog perioda već i problematici razdoblja koja prethode kasnoj antici. Naime, na osnovu analize fragmenata kasnoantičkih izvora Veletovac je dao određeni doprinos i izučavanju rimskih osvajanja BiH. Rezultate svojih istraživanja na tu temu objavio je u radu *Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora* (2017b).

rezultirale značajnim brojem radova koji se referiraju na izučavanje antičke prošlosti BiH. Prva od njih bila je posvećena 2000 godina od namjesništva Publija Kornelija Dolabele u Dalmaciji. Druga konferencija organizirana je povodom 50 godina od smrti profesora starog vijeka i antičke arheologije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu dr. Esada Pašalića. Organizatori skupa su bili Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS", Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu i JU Muzej Sarajeva. Referirajući se na rad prof. dr. Esada Pašalića o antičkoj prošlosti BiH i regije, govorili su stručnjaci iz Mađarske, Slovenije, Hrvatske, Srbije i BiH. U drugom broju naučnog časopisa *Acta Illyrica* objavljeni su radovi sa spomenutog skupa koji obrađuju sljedeće teme: prahistorijska naselja i komunikacije Zapadnog Balkana, naselja i komunikacije u rimskom Iliriku, ekonomija rimskog Ilirika, metodološka istraživanja antičke historije i arheologije u kontekstu savremene historiografije, epigrafski spomenici kao izvor za izučavanje romanizacije i urbanizacije antičkog Ilirika te ciljevi i posljedice rimskih osvajanja na Balkanskom poluotoku.¹⁰¹ Treba naglasiti da je to bio naučni skup koji je okupio najveći broj stručnjaka iz antičke historije i arheologije koji je organizovan u Bosni i Hercegovini u proteklih dvadeset godina.

Na kraju svakako treba spomenuti da antičko naslijeđe Bosne i Hercegovine promoviše i strukovno Udruženje arheologa i historičara "BATHINVS" koje već nekoliko godina uspješno publicira naučni časopis *Acta Illyrica*. U vezi sa savremenom bosanskohercegovačkom historiografijom treba ipak istaći da se jasno uočavaju tendencije k drugačijem metodološkom pristupu analizi izvora i razumijevanju literature.

Zaključak

Istraživanje antičke prošlosti u institucionalnom smislu manje je zastupljeno u odnosu na druga historijska razdoblja što svakako utječe na kvantitet i kvalitet objavljenih radova. Također treba imati u vidu još jednu specifičnost historiografije koja se bavi antičkom prošlošću. Ta se specifičnost odnosi na činjenicu da je teško napraviti jasnu distinkciju između historijskih i arheoloških istraživanja antičke prošlosti Bosne i Hercegovine, te se stoga rezultati obje spomenute nauke koje se bave antičkom prošlošću mogu posmatrati kroz prizmu istovjetnosti tematskog okvira u kojem djeluju. Zbog ratnih dešavanja u periodu 1992-1995. došlo je do primjetne stagnacije u procesu arheoloških i historijskih istraživanja. Međutim, u posljednje dvije decenije objavljen je značajan broj radova koji se bave problematikom rimskih osvajanja, peregrinskih civitates (*civitates peregrinae*), municipalnih jedinica, te romanizacijom i

¹⁰¹ O samom skupu više: Šaćić Beća 2018: 7-12; Selimović, 2018: 457-462.

urbanizacijom prostora današnje Bosne i Hercegovine. Treba podvući da se najveći broj ovih radova bavi temama iz perioda Augustove i Tiberijeve vladavine.

Akcentat je na izučavanju položaja indogenih zajednica u periodu vojnih sukoba sa Rimom, dok je problematika njihovog razvoja nakon *Bellum Batonianum* (6-9. god.) dosta zanemarena. Ako se izuzme slovenačka naučnica Marjeta Šašel Kos, prvim fazama rimskog osvajanja teritorija savremene Bosne i Hercegovine u posljednje dvije decenije u okvirima svojih širih tematskih istraživanja najviše su se bavili hrvatski naučnici, Siniša Bilić Dujmušić, Danijel Džino i Marin Zaninović. Njihova istraživanja idu u dva suprotna pravca. Prvi je da se osvajanje jadranskog zaleđa, odnosno unutrašnjosti Ilirika, treba pratiti kroz vojno-političku interakciju Rima sa pojedinačnim autohtonim zajednicama i politijama. Drugi pravac je pak taj da se izvori tumače na način da se prati suštinska politička interakcija između Rima i cjelokupnog regionalnog geopolitičkog sistema Ilirika, na način da se izbjegne definisanje rimskih interakcija s pojedinim manjim političkim tijelima. U kontekstu regionalne historiografije u vezi sa tematikom rimskih osvajanja posebno treba izdvojiti radove u ovom tekstu već nekoliko puta spomenutog Danijela Džine. Iako se često u svojim stavovima razilazi sa bosanskohercegovačkim naučnicima, Džini se mora priznati da je kroz svoja istraživanja metodološki doprinio izučavanju antičke historije BiH. U svojim radovima on nudi novu dimenziju ciljeva, povoda i posljedica rimskih osvajanja unutrašnjosti Ilirika. Naučni problemi koji se direktno i indirektno odnose na prostor savremene Bosne i Hercegovine zauzimaju značajno mjesto i u zajedničkim radovima koje je u posljednjoj deceniji Danijel Džino istraživao i publicirao u saradnji sa hrvatskom arheologinjom Alkom Domić Kunić. Kroz samostalni istraživački rad, Alka Domić Kunić također je dala značajan doprinos izučavanju rimskih osvajanja prostora savremene Bosne i Hercegovine. Njena istraživanja su definitivno ukazala na netačnost hipoteze da je Oktavijan tokom svoje kampanje 35 – 33. godine osvojio i prostor srednje Bosne. Pored spomenutih naučnika, tematikom rimskog osvajanja teritorija savremene Bosne i Hercegovine u posljednje dvije decenije u okvirima svojih širih tematskih istraživanja najviše su se bavili još i hrvatski naučnici, Siniša Bilić Dujmušić i Marin Zaninović.

Posmatrano iz tematskog ugla, naučni problemi koji se odnose na vojna osvajanja usko su povezani sa istraživanjem naučnih teza i hipoteza koje se odnose na rimsku vojsku na tlu savremene BiH. U svim relevantnim regionalnim publikacijama koje se unutar svog tematskog okvira bave rimskom vojskom na tlu Dalmacije, neizostavna su istraživanja rimskog logora na Humcu kod Ljubuškog. Hrvatski arheolog Domagoj Tončinić je značajno doprinio prosopografskoj analizi vojnih natpisa koji su podigli rimski vojnici stacionirani u rimskom logoru na Humcu. Kada se govori o izučavanju tema koje su usko povezane sa problematikom izučavanja vojnih jedinica i njihovih ostataka na tlu savremene Bosne i Hercegovine, neizostavna je svakako i monografija *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama: I–III vek*, srbijanske historičarke Snežane Ferjančić.

Zbog administrativne i ekonomske povezanosti istočne Bosne u rimsko doba sa Zlatiborskim okrugom i sjevernom Crnom Gorom, ta mikroregija je dosta zastupljena u radovima i istraživačkim projektima srbijanskih naučnika. U posljednjim decenijama to se očituje najviše kroz radove Radmile Zotović, Svetlane Lome, Miroslave Mirković i Dragane Grbić. Čitajući radove većine spomenutih srbijanskih naučnika koji se bave rimskom provincijalnom historijom jasno se uočava jedan nedostatak. Naime, krupna zamjerka srbijanskoj antičkoj historiografiji je ta što je za razliku od slovenačke i hrvatske ne prati savremena istraživanja autora sa prostora Bosne i Hercegovine. To svakako utječe na kvalitet naučne spoznaje.

Regionalni naučnici koji se bave kasnoantičkim periodom unutar antičke historije najviše se bave pitanjima crkvene organizacije na tlu BiH. Ekonomske, kulturološke i vojno-političke teme iz ovog perioda su na marginama istraživačkog težišta. Svakako treba napomenuti da se u radovima koji se odnose na period kasne antike uočava prisustvo određenih, savremenih političkih ideologija karakterističnih za devedeste godine prošlog stoljeća. Na kraju rada su navedeni najznačajniji naučni doprinosi bosanskohercegovačkih naučnika u posljednje dvije decenije.

Ancient Bosnia and Herzegovina in the context of Western Balkan historiography during the first two decades of the 21st century

Conclusion

The research of ancient history in institutional terms is less represented than other historic periods, which certainly has an impact on the quality and quantity of published papers. We should also bear in mind one specific characteristic of ancient historiography – the difficulty of making a clear distinction between historical and archaeological research of the ancient history of Bosnia and Herzegovina – thus the results of both of these scholarly fields can be observed through the prism of comparability of their themes. A noticeable stagnation in the process of archaeological and historical research is the result of the war of 1992–1995 in Bosnia and Herzegovina. However, the recent period witnessed the birth of a significant number of papers addressing topics such as Roman conquests, peregrine communities (*civitates peregrinae*), municipal units, and Romanization and urbanization of present-day Bosnia and Herzegovina. We should emphasize that the majority of these papers address the topics from the period of Augustus's and Tiberius's reign.

The focus is on the study of the position of indigenous communities during the military conflicts with Rome, while the issue of their development following *Bellum Batonianum* (AD 6–9) is quite neglected. Apart from Slovenian scholar Marjeta Šašel Kos, the first phases of the Roman conquests of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina were mostly studied by Croatian scholars – Siniša Bilić-Dujmušić, Danijel Džino, and Marin Zaninović – as part of their wider scope of research during the last two decades. Their research assumes two opposite directions. Firstly, they believe that the conquest of the Adriatic hinterland, i.e. the interior of Illyricum, should be traced through military and political interaction of Rome with individual indigenous communities and polities. Secondly, they believe that the sources are interpreted by tracing the essential political interaction between Rome and the entire regional geopolitical system of Illyricum in order to avoid defining Roman interactions with certain smaller political bodies. In the context of regional historiography regarding Roman conquests, we should single out the papers of already mentioned Danijel Džino. Although his stances frequently part ways with the scholars from Bosnia and Herzegovina, Džino should be acknowledged for making a methodological contribution to the study of the ancient

history of Bosnia and Herzegovina through his research. He offers a new dimension of objectives, causes, and consequences of Roman conquests in the inland of Illyricum. Problems in the scholarship that directly or indirectly refer to the territory of present-day Bosnia and Herzegovina are notably present in the co-authored works that Džino researched and issued with Croatian archaeologist Alka Domić Kunić. In her own research work, Domić Kunić has also made a significant contribution to the study of Roman conquests in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Her research has unquestionably suggested the inaccuracy of the hypothesis that Octavian conquered the territory of central Bosnia during his campaign of 35–33 BC. Apart from the aforementioned scholars, Siniša Bilić-Dujmušić and Marin Zaninović are Croatian scholars who have also addressed the topic of Roman conquests of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the last two decades.

The problems regarding military campaigns are closely associated with the research of scholarly theses and hypotheses regarding the Roman army on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The explorations of the Roman camp in Humac near Ljubuški are an inevitable part of all relevant regional publications dealing with the Roman army in the territory of Dalmatia. Croatian archaeologist Domagoj Tončinić has made a significant contribution to the prosopographical analysis of the military inscriptions erected by Roman soldiers stationed at the Roman camp in Humac. When addressing the study of topics that are closely related to the problem of the study of military units and their remains in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, we must mention the monograph *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama: I–III vek* (English: *The Colonization of Legion Veterans in the Balkan provinces: 1st–3rd centuries*) by Serbian historian Snežana Ferjančić.

As the result of the administrative and economic relationship between the eastern Bosnia and Zlatibor District and northern Montenegro during the Roman period, this microregion became quite covered by papers and research projects of Serbian scholars. In recent decades, this is manifested mostly in the works of Radmila Zotović, Svetlana Loma, Miroslava Mirković, and Dragana Grbić. By reading the papers of the majority of these scholars who deal with Roman provincial history, we clearly note one deficiency. Namely, unlike Slovenian and Croatian, Serbian ancient historiography can be criticized for not following the contemporary research of scholars from Bosnia and Herzegovina. This certainly does affect the quality of scientific insight.

Regional scholars who deal with the Late Antiquity as part of ancient historiography mostly address the issue of ecclesiastical organization in Bosnia and Herzegovina. Economic, cultural, and military and political topics from this period are left on the margins of the research focus. We should also mention that in the papers dealing with the Late Antiquity we can observe the presence of certain contemporary political ideologies typical for the 1990s. Finally, the paper gives a list of the most significant contributions of scholars from Bosnia and Herzegovina in the past two decades.

Izvori i literatura

Izvori

Dio Cassius (1954) *Dio's Roman history*, ur. E. Cary, LCL, Cambridge (Mass.).

Dio Cassius (2010) *Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), ur. H. B. Foster, Houston (Tex.).

Literatura

- Atanacković-Salčić, V. (1979) Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinja), *Tribunia* 5, Trebinje, 7-40. ISSN 0352-1101, Zavičajni muzej Trebinje.
- Bilić-Dujmušić, S. (2000) *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49–47. prije Krista*, magistarski rad, Zadar.
- Bilić-Dujmušić, S. (2004) *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33. god. pr. Kr.*, doktorska disertacija, Zadar.
- Bilić-Dujmušić, S. (2006) Roman military actions within Dalmatia – The battle at Taurida, Dalmatia: Research in the Roman Province 1970–2001, u: Davison, D., Gaffney, V. i Marin, E. (ur.), *Papers in honour of J. J. Wilkes* (27-39), Archaeopress, Oxford.
- Bojanovski, I. (1973) Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak / Jahrbuch* 10, Sarajevo, 137-189. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Bojanovski, I. (1974) *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bojanovski, I. (1975) Le municipes inconnus dans le pays Ditiones (Bosnie occidentale), *Živa antika* 25, Skopje, 265-271. ISSN 0514-7727, Društvo za antički studii na SRM, Seminar na klasična filologija, Filozofski fakultet.
- Bojanovski, I. (1977) Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia* 3, Trebinje, 67-98. ISSN 0352-1101, Zavičajni muzej Trebinje.
- Bojanovski, I. (1983) Trebinje – rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaur, *Tribunia* 7, Trebinje, 7-36. ISSN 0352-1101, Zavičajni muzej Trebinje.
- Bojanovski, I. (1988) *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bratož, R. (2007) Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije, *Zgodovinski časopis* 61 (1–2), Ljubljana, 175-200. ISSN 0350-5774, Zveza Zgodovinskih Društev Slovenije.
- Bratož, R. (2011) Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen, u: Heinrich-Tamáska, O. (ur.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia* (211-248), Castellum Pannonicum Pelsonense 2, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.
- Busuladžić, A. (2006) Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela / Collection of antique lamps from Mogorjelo, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb, 189-200. ISSN 0350-7165, Arheološki muzej u Zagrebu.
- Busuladžić, A. (2007) *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique lamps in the collections in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2008a) Zbirka fibula iz Mogorjela / The fibulae collection from Mogorjelo, *Opuscula archaeologica* 32, Zagreb, 21-54. ISSN 0473-0992, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Busuladžić, A. (2008b) *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2011) *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

- Busuladžić, A. (2014) *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2015) Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of B&H, *Godišnjak/Jahrbuch* 44, Sarajevo, 169-231. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Busuladžić, A. (2016) Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, *Godišnjak/Jahrbuch* 45, Sarajevo, 127-203. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Busuladžić, A. (2017) *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini / Evidence of the theatre, music, gladiator combats and games from ancient Greece and Rome in archaeology collections in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2018a) Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / Ancient traces of traveling in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 267-297. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Busuladžić, A. (2018b) Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini) / The earliest remains of literacy in the Roman province of Dalmatia (based on the styli found and kept in Bosnia and Herzegovina), *Hercegovina* 17, Mostar, 9-35. ISSN 2566-3534, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru.
- Cesarnik, N. (2017) Osvrt na boravak XX. legije u Iliriku, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (103-118), Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Dodig, R. i Škegro, A. (2008) Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi* 35, Zagreb, 9-23. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Domić Kunić, A. (2003) *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija, Zagreb.
- Domić Kunić, A. (2004) Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis Historia* Plinija Starijeg, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 37, Zagreb, 59-164. ISSN 0350-7165, Arheološki muzej u Zagrebu.
- Domić Kunić, A. (2006) *Bellum Panonicum* (12–11. pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb, 59-164. ISSN 0350-7165, Arheološki muzej u Zagrebu.
- Domić Kunić, A. (2012) Literary Sources Before the Marcomannic Wars, u: Migotti, B. (ur.), *Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (29-71), Archaeopress, Oxford.
- Domić Kunić, A. (2018) Prosopographia Belli Batoniani: Augustovi legati u mreži međusobnih veza i interesa, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 83-130. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".

- Džino, D. (2005) *Illyrian policy of Rome in the late republic and early principate*, doktorska disertacija, Adelaide.
- Džino, D. (2009a) “Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, *Godišnjak/Jahrbuch* 38, Sarajevo, 75-97. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Džino, D. (2009b) The Bellum Batonianum in Contemporary Historiographical Narratives, *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb, 29-45. ISSN 0570-8958, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Džino, D. (2010) *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Džino, D. (2011) Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21 stoljeće: metodološki problemi, *Godišnjak/Jahrbuch* 36, Sarajevo, 197-206. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Džino, D. (2012) Contesting Identities of pre-Roman Illyricum, *Ancient West & East* 11, Leuven, 69-96. ISSN 1783-8363.
- Džino, D. (2014) Constructing Illyrians: prehistoric inhabitants of the Balkan Peninsula in early modern and modern perceptions, *Balkanistica* 27, 1-39. ISSN 0360-2206, South East European Studies Association, The University of Mississippi.
- Džino, D. i Domić Kunić, A. (2012) Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity, u: Migotti, B. (ur.), *Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (93-115), Archaeopress, Oxford.
- Džino, D. i Domić Kunić, A. (2013) *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb.
- Džino, D. i Domić Kunić, A. (2018) A View from the Frontier Zone: Roman conquest of Illyricum, u: Miličević Bradač, M. i Demicheli, D. (ur.), *The Century of the Brave: Roman conquest and indigenous resistance during the time of Augustus and his heirs (77-87)*, FF Press, Zagreb.
- Ferjančić, S. (2002) *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd.
- Ferjančić, S. i Samardžić, G. (2017) New epigraphic finds from Rogatica in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik* 68, Ljubljana, 471-477. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Glavaš, I. (2016) *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb.
- Glavičić, M. i Pandža, Ž. (2017) Veterani pagi Scunastici, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (49-78), Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Gračanin, H. (2006) Goti i Južna Panonija, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 6, Slavonski Brod, 83-126. ISSN 1332-4853, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Gračanin, H. (2011) *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Plejada, Zagreb.
- Gračanin, H. (2013) Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, Znakovi i riječi (Signa et litterae), u: Selem, P. (ur.), *Mythos – cultus – imagines deorum IV* (155-169), FF press, Zagreb.

- Gračanin, H. (2015) The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems, u: Marion, Y. i Tassaux, F. (ur.) *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.* [Actes du colloque international de Rome (4–6 novembre 2013.)] (67-97), Ausonius Éditions, Scripta Antiqua 79, Bordeaux.
- Gračanin, H. (2016) Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae*, u: Brander, W., Demandt, A., Leppin, H., Krasser, H. i Mollendorff, P. V. (ur.) *Millennium – Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* (211-273), De Gruyter, Berlin.
- Gračanin, H. i Kartalija, N. (2018) Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 335-394, ISSN 2490-3930. Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Gračanin, H. i Škrgrulja, J. (2014) The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia, *Acta Archaeologica Carpathica* 49, Kraków, 165-205. ISSN 0001-5229, Polish Academy of Sciences – Cracow Branch Commission of Archaeology.
- Grbić, D. (2014) *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd.
- Imamović, E. (2002) Srebrenica i okolica u rimsko doba, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne 17, Tuzla, 7-36. ISSN 0578-4123, Muzej Istočne Bosne u Tuzli.
- Imamović, M. (2017) *Rimska provincija Dalmacija u vrijeme seobe naroda*, doktorska disertacija, Tuzla.
- Jarak, M. (2005) Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia, u: Sander, M. (ur.), *Illyrica Antiqua. Ob Honorem Duje Rendić-Miočević (Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.–8. XI 2003.)* (305-314), FF press, Zagreb.
- Kaljanac, A. (2010) Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, *Godišnjak/Jahrbuch* 39, Sarajevo, 53-79. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Kaljanac, A. (2013) Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja, *Godišnjak/Jahrbuch* 42, Sarajevo, 45-69. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Kaljanac, A. (2014) *Historija arheologije: u potrazi za prošlošću*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Kos, P. i Šašel Kos, M. (1995) Map 20 Pannonia – Dalmatia, u: Talbert, R. J. A. (ur.), *Barrington atlas of the Greek and Roman world* (286-309), Princeton, New Jersey.
- Kovács, P. (2014) *A history of Pannonia during the Principate*, Dr. Rudolf Habelt, GMBH, Bonn.
- Loma, S. (2002) Problem identifikacije, uređenja i stanovništva municipija S, *Glasnik Zavičajnog muzeja* 3, Pljevlja, 9-23. ISSN 1450-8559, Zavičajni muzej Pljevlja.
- Loma, S. (2009) Municipium Malve(n)siatium u svjetlu epigrafskih spomenika, u: Babić, M. (ur.), *Municipium Malvesiatium* (107-122), Narodna biblioteka, Srebrenica.
- Loma, S. (2010) *Klaudije Gal i Severovi novi senatori: istraživanja iz epigrafike, prosopografije i rimske političke istorije devedesetih godina II veka*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Loma, S. i Nikolić [Grbić], D. (2018a) New and revised inscriptions from Dalmatia. Municipium Malvesiatium and municipium Splonistarum, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 207, Bonn, 278-288. ISSN 0084-5388, Verlag Rudolf Habelt.

- Marić, A. (2014) *Servile caput: Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, Godišnjak/Jahrbuch* 43, Sarajevo, 135-148. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, A. (2015) *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, doktorska disertacija, Sarajevo.
- Marić, A. (2019) *Rimske pomoćne kohorte na Humcu / Roman Auxiliary Cohorts in Humac*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar.
- Marić, Z. (2000) Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsi, *Godišnjak/Jahrbuch* 31, Sarajevo, 37-52. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, Z. (2004) Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, *Godišnjak/Jahrbuch* 33, Sarajevo, 185-216. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, Z. (2005) Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. II dio, *Godišnjak/Jahrbuch* 34, Sarajevo, 181-197. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, Z. (2005) Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. III dio, *Godišnjak/Jahrbuch* 35, Sarajevo, 125-134. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Mesihović, S. (2007) *Dezitivati: Kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, doktorska disertacija, Zagreb.
- Mesihović, S. (2008) Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum, *Godišnjak/Jahrbuch* 37, Sarajevo, 89-100. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Mesihović, S. (2009a) Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne, *Gračanički glasnik* 27, Gračanica, 27-50. ISSN 1512-5556, Monos.
- Mesihović, S. (2009b) Supplementum rebellio Illyrici I – Germanikova Pounjska ofanziva, *Historijska traganja* 4, Sarajevo, 9-33. ISSN 1840-3875, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu.
- Mesihović, S. (2011a) *Rimski vuk i ilirska zmija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Mesihović, S. (2011b) Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 55-78. Arheološki muzej Split.
- Mesihović, S. (2018) *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS", Sarajevo.
- Mesihović, S. i Šaćić, A. (2015) *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Migotti, B., Šašel Kos, M. i Radman-Livaja, I. (2018) *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, Archaeopress Roman Archaeology, Oxford.
- Miletić, Ž. (2017) Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški (25-47)*, Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Milivojević, F. (2017) *Cesarov Ilirik*, doktorska disertacija, Zadar.
- Mirković, M. (2012a) *Municipium S(): A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro*, BAR international series, Oxford.

- Mirković, M. (2012b) *Municipium S – rimski grad na centralnom Balkanu u Kominima kod Pljevalja*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Olujčić, B. (2007) *Povijest Japoda: Pristup*, Srednja Europa, Zagreb.
- Omerčević, B. (2005) *Kasna antika na tlu Bosne Hercegovine u svjetlu arheološke i historijske građe*, doktorska disertacija, Tuzla.
- Pašalić, E. (1960) *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.
- Pašalić, E. (1975) *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo.
- Paškvalin, V. (2000) Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekonosciranje njihova područja, *Godišnjak/Jahrbuch* 31, Sarajevo, 191-241. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Paškvalin, V. (2005) Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Desidijata u rimsko doba, *Godišnjak/Jahrbuch* 31, Sarajevo, 199-237. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Paškvalin, V. (2008) Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *Godišnjak/Jahrbuch* 37, Sarajevo, 89-101. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Paškvalin, V. (2012) *Antički sepulkralni spomenici sa prostora BiH*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Periša, D. (2009) Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije, *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb, 225-246. ISSN 0570-8958, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Periša, D. (2014) Ponovno o Delminijskoj biskupiji ili repetitio est mater studiorum, *Hercegovina franciscana* 10, Mostar, 245-265. ISSN 1840-1139, Hercegovska franjevačka provincija.
- Puljić, I. i Škegro, A. (2006a) Sarsenterska biskupija, *Povijesni prilozi* 30, Zagreb, 7-50. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Puljić, I. i Škegro, A. (2006b) The Diocese of Sarsenterensis, *Arheološki vestnik* 57, Ljubljana, 219-241. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Samardžić, G. (2014) O privrednim prilikama u antičko doba u dolini Trebišnjice, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 44, Kosovska Mitrovica, 191-206. ISSN 0354-3293, Univerzitet u Prištini – Filozofski fakultet sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
- Samardžić, G. (2015) *Istočna Hercegovina u rimsko doba*, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica.
- Samardžić, G. (2016) On the Roman Villas on the South of Province of Dalmatia: Several examples from the area of East Hercegovina, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 44, Kosovska Mitrovica, 3-19. ISSN 0354-3293, Univerzitet u Prištini – Filozofski fakultet sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
- Samardžić, G. (2018) Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 179-191. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Selimović, A. (2018) Izvještaj sa naučnog skupa povodom pedesetogodišnjice smrti prof. dr. Esada Pašalića (Sarajevo, 20 / 21. 10. 2017), *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 457-462. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".

- Sergejevski, D. (1962) Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n.s. Arheologija* 17, Sarajevo, 73-109. ISSN 0581-7528, Zemaljski muzej BiH.
- Šaćić Beća, A. 2018, Predgovor, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 7-12. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Šašel Kos M. (2010) Pannonia or Lower Illyricum, *Tyche* 25, Vienna, 123-131. ISSN 1010-916, University of Vienna.
- Šašel Kos, M. (2000) Caesar, Illyricum and the Hinterland of Aquileia, u: Urso, G. (ur.), *L'Ultimo Cesare. Scritti riforme progetti poteri congiure. Atti del convegno internazionale Cividaledel Friuli, 16-18 settembre 1999* (277-304), Centro Ricerche e Documentazione sull'Antichità classica Monografie, Rome.
- Šašel Kos, M. (2005a) *Appian and Illyricum*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana.
- Šašel Kos, M. (2005b) The Pannonians in Appians's Illyrike, u: Sanader, M. (ur.), *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević: Radovi sa međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb 6-8. 11. 2003. (433-441), Filozofski fakultet, Zagreb.
- Šašel Kos, M. (2012) The role of the Navy in Octavian's Illyrian War, *Histria antiqua* 21, Pula, 93-104. ISSN 1331-4270, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šašel Kos, M. (2015) The final phase of the Augustan conquest of Illyricum, *Antichità Altoadriatiche* 81, Trieste, 65-87. ISSN 1972-9758.
- Škegro, A. (2000a) Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište?, *Povijesni prilozi* 19, Zagreb, 9-85. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Škegro, A. (2000b) Duvanjski prostori u antici, u: Krišto, J. (ur.), *Duvanjski zbornik (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa "Duvanjski kraj kroz povijest", Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000.)* (79-113), Hrvatski institut za povijest – "Naša ognjišta" Tomislavgrad – Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad, Zagreb – Tomislavgrad.
- Škegro, A. (2001) Patrimony of St. Peter in Dalmatia, *Povijesni prilozi* 21, Zagreb, 9-28. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Škegro, A. (2004a) Papal possessions in the eastern Adriatic, *Arheološki vestnik* 55, Ljubljana, 429-438. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Škegro, A. (2004b) Tragovi uzgoja vinove loze i masline u dubljem zaleđu istočnog Jadrana u antici, *Histria antiqua* 12, Pula, 125-132. ISSN 1331-4270, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Škegro, A. (2005) The Bestoen bishopric in the light of prior research / Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, *Arheološki vestnik* 56, Ljubljana, 369-489. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Škegro, A. (2006) Ecclesia Sarsenterensis – Stanje i problemi istraživanja, *Hrvatska misao: časopis za umjetnost i znanost* 39-40, Sarajevo, 69-82. ISSN 1028-2246, Ogranak Matice hrvatske Sarajevo.
- Škegro, A. (2007a) Tobožnja Delminijska biskupija / The alleged Diocese of Delminium, *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 283-320. ISSN 0473-0992, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Škegro, A. (2007b) The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis), *Arheološki vestnik* 56, Ljubljana, 283-302., ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Škegro, A. (2008a) Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, u: Karamatić, M. (ur.), *Zbornik o Pavlu Anđeliću* (111-141), Franjevačka teologija, Sarajevo.
- Škegro, A. (2008b) Kontroverzni biskup Malho i tzv. Delminijska biskupija, *Archeologia Adriatica* 2, Zadar, 519-527. ISSN 1846-4807, Archeologia Adriatica.

- Škegro, A. (2009) Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar, 191-204. ISSN 1846-4807, Archeologia Adriatica.
- Škegro, A. (2011a) Barcenska biskupija – Barcensis Ecclesia, *Histria antiqua* 20, Pula, 449-456. ISSN 1331-4270, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Škegro, A. (2011b) Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora, u: Lučić, I. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.)* (99-113), Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Škegro, A. (2013) Suspicio, ergo est, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb, 337-350. ISSN 0570-8958, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Špehar, P. (2008a) *Kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja u Bosni i Hercegovini (zaleđe provincije Dalmacije)*, u: Ekmečić, M. (ur.), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 5 (17-48), Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd.
- Špehar, P. (2008b) *Late antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the province of Dalmatia)*, u: Steuer, H. V. H. i Bierbraure, V. (ur.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria* (559-594), Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Tončinić, D. (2011) *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- Tončinić, D. (2011) Spomenici XI. Legije u Ljubuškom, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (79-102), Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Veletovac, E. (2014) *Kratki osvrt na historijat istraživanja političke historije provincije Dalmacije u V stoljeću s posebnim naglaskom na doba Marcelina*, u: Novaković, P., Pandžić, I. i Mileusić, Z. (ur.), *Radovi sa konferencije i radionica projekta BIHERIT* (153-158), Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Veletovac, E. (2017a) Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justiniana (493.–565.), doktorska disertacija Sarajevo.
- Veletovac, E. (2017b) Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora, *Acta Illyrica* 1, Sarajevo, 148-167. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”.
- Veletovac, E. (2018) Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX, XXI stoljeća, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 317-334. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”.
- Zaninović, M. (1995) *Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia*, *Opuscula archaeologica* 19, Zagreb, 111-115. ISSN 0473-0992, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Zaninović, M. (2015) *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Zotović, R. (2002) *Population and Economy in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, British Archaeological Reports, Oxford.
- Zotović, R. (2003) Romanization of the Population of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Beograd, 19-39. ISSN 2466-2623, Balkanološki institut – Srpska akademija nauka i umjetnosti.

Interpretativne aporije bosanskohercegovačke historiografije

Srećko M. Džaja

Povjesničar u mirovini, München
gsm.dzaja@freenet.de

Sažetak: Na dosadašnjim konferencijama u Sarajevu o BiH u historiografiji, uz *case studies*, prisutna je i tema interpretiranja BiH kao jedne cjeline. Pri tome se interpretacije bošnjačke, hrvatske i srpske historiografije međusobno toliko razlikuju da predstavljaju prave interpretativne aporije, posebno kada je u pitanju kontinuitet sa srednjim vijekom.

Pripadnici bošnjačke historiografske tradicije rado govore o BiH kao državi i historijskom identitetu BiH u jednini, više posvećuju pozornosti onome što smatraju zajedničkim za cjelokupno bh. pučanstvo, a međusobne razlike pokušavaju interpretirati kao sekundarne, odnosno manje relevantne pojave.

U srpskom nacionalnom narativu BiH nije *cjelina* za sebe nego samo *dio* srpskog političkog i kulturološkog prostora odnosno samo jedna od srpskih zemalja. Slično je BiH pozicionirana i u hrvatskom nacionalnom narativu, dakako s hrvatskim političkim i kulturološkim predznakom. Uz to treba primijetiti da je hrvatski narativ pod udarom povijesnih zbivanja izgubio na rezolutnosti u proglašavanju BiH hrvatskom zemljom i da je u historiografiji bosanskih franjevac prisutna svijest o dvojnosti identiteta bh. Hrvata, naime svijest o BiH kao vlastitoj izvornoj domovini i svijest o istodobnoj pripadnosti hrvatskoj kulturi.

Da bi se prevladale te aporije i otvorio put prema historiografskom *znanstvenom diskursu* u svom prilogu autor naglašava potrebu sustavnog istraživanja bosanskoga srednjovjekovlja i uspoređivanje bosanske srednjovjekovne paradigme s osmanskom paradigmom na institucionalnoj, demografskoj i kulturološkoj razini. Dosadašnji istraživački pristupi još su uvijek parcijalni a interpretacije opterećene pretjeranim spekulacijama.

Ključne riječi: bilanciranja bh. historiografije, historijske paradigme, nacionalni narativi, problemi kontinuiteta i diskontinuiteta, interpretativne aporije, znanstveni diskurs

Uvod

Praksa bilanciranja bh. historiografije, uvedena u vremenu kada je BiH bila u sastavu SFRJ kao jedna od šest federalnih socijalističkih republika, nastavljena je i nakon raspada Jugoslavije i konstituiranja BiH kao zasebne međunarodno priznate države.

Na skupovima, odnosno konferencijama o tome, analizirani su kvantitativno i kvalitativno razni segmenti bh. historiografske produkcije. Bilo je

riječi o stanju istraživačkih institucija, porijeklu i dostupnosti arhivske građe, o količini i znanstvenom karakteru objavljenih radova i njihovoj ideološkoj usmjerenosti. Drugim riječima, te su se konferencije bavile bh. historiografijom ne samo kao znanstvenim istraživanjem i opisom pojedinih povijesnih segmenata nego i pitanjem interpretacije bh. povijesti kao cjeline, što, dakako, neminovno uključuje rezultate pojedinih istraživanja, ali ih i nadilazi potrebom i potragom za razumijevanjem BiH kao povijesne platforme s različitim sadržajima. U fokusu ovoga priloga stoji pitanje na koje se aspekte postavljalo težište i do kakvih interpretativnih pomaka je došlo koncem 20. i početkom 21. st.

U socijalističkom razdoblju bh. povijesti, dakle prije raspada Jugoslavije, interpretativni duktus bio je postavljen na pisanje sinteze povijesti bh. naroda i nacionalnih manjina koje žive u današnjoj BiH, tj. Srba, Hrvata i Bošnjaka te nacionalnih manjina Židova i ostalih. To je bila dominantna tema skupa održanog u Sarajevu 11. i 12. II. 1982. pod nazivom *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* a pod vodstvom ANUBiH.¹

Dok su se pojedini referenti bavili pojedinim aspektima ili pojedinim razdobljima bh. povijesti, u diskusijama je posebno isticana potreba pisanja historije naroda BiH. Postavljana su pitanja: kako je stalo s tim projektom, zašto rad na njemu teče sporije negoli se očekivalo i gdje leže glavne poteškoće?

Arheolog i povjesničar Alojz Benac (1914–1992) tome problemu dao je, u tadašnjem političkom okviru, sljedeću formulaciju:

Sasvim je razumljivo da je i dosta teško napisati tu Istoriju, i to iz dva osnovna razloga: prvo, Bosna i Hercegovina nije imala državni kontinuitet i, drugo, u njoj žive tri naroda, od kojih su dva dijelovi matičnih naroda u drugim republikama [Jugoslavije], dok pitanje geneze muslimanskog naroda nije još iskristalisano. Prema tome, ima dosta problema koji otežavaju dovršenje ovoga djela.²

Tome Benčevu viđenju stvari osmanist Branislav Đurđev (1908–1993) pridodao je političku opservaciju, naime, da se: “dosta lako organizujemo kad treba raditi na istorijama pojedinih naroda, ali se teško organizujemo kad treba raditi na Istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije”, misleći pri tome, dakako, i na historiju bh. narodâ. Kao psihološko objašnjenje za tu pojavu Đurđev je naveo duboko ukorijenjenu epsku tradiciju “da hvali svoje heroje, da ističe svoja dostignuća nipodaštavajući susjedova”.³

¹ Filipović, 1983.

² *Ibid.*: 123-124.

³ *Ibid.*: 125.

Bilo kako bilo, u socijalističkom razdoblju nije napisana povijesna sinteza BiH i njezinih naroda. Nakon krvavoga raspada Jugoslavije i uspostave Daytonске Bosne i Hercegovine promijenila se politička paradigma pa su se s njom pomakla i interpretativna težišta u bh. historiografiji.

Bošnjačka historiografija nakon raspada Jugoslavije

Sljedeće bilanciranje organizirala je opet ANUBiH u Sarajevu 30. i 31. oktobra 2001. pod naslovom *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000*. Dvije godine kasnije izišao je i zbornik,⁴ u kojemu je objavljeno 17 referata sa spomenutog skupa. Referati se bave svim razdobljima bh. povijesti. Jedni su *case studies* o pojedinim pitanjima ili razdobljima, a drugi su fokusirani na problematiku interpretiranja. Urednici zbornika u svome *Predgovoru*⁵ svraćaju pozornost na neujednačenost pojedinih referata “kako s obzirom na temu skupa, tako i na elaboraciju”, što i ne začuđuje uzmemo li u obzir činjenicu da je u tome kriznom razdoblju domaća i strana publicistika dosegla nepregledne dimenzije i da je gotovo zagušila glasove seriozne historiografije.

Enver Redžić (1915–2009), jedan od doajena bh. historiografije, najprije kao povjesničar marksističko-socijalističkog usmjerenja, a nakon sloma socijalističke Jugoslavije kao povjesničar koji se pridružio bošnjačkom trendu u tumačenju bh. povijesti, svoje izlaganje o BiH u posljednjem desetljeću 20. st. zaključio je tezom:

Bosna jest dugovječna pojava, jedna od najstarijih država na prostoru koji je Istok Zapada a Zapad Istoka, ali njena starost nije znak i imperativ da joj je došlo vrijeme smrti, već je dugovječnost dokaz njene istorijske korjenitosti, razloga i sposobnosti da svojom prirodom i egzistencijom svjedoči razumijevanje zakonitosti istorije.⁶

Time je povjesničar Redžić pomakao interpretativno težište bh. historiografije s istraživanja i pisanja povijesne sinteze triju bh. konstitutivnih naroda na BiH kao političku i kulturološku pojavu *dugoga trajanja*.

Taj se trend u bošnjačkoj historiografiji nastavio i produbio i u prvim desetljećima 21. st. Naime, sljedeći skup koji je organizirao Institut za istoriju u Sarajevu 25. i 26. septembra 2009. održan je pod nazivom *Identitet Bosne i*

⁴ Redžić, 2003.

⁵ *Ibid.*: 5.

⁶ *Ibid.*: 11.

Hercegovine kroz historiju. O njemu je 2011. objavljen zbornik u 2 sveska.⁷ U Predgovoru toga zbornika direktor Instituta Husnija Kamberović problematiku interpretiranja bh. povijesti predstavio je ovako:

Gljučno pitanje od kojega smo krenuli prilikom pripreme konferencije i ovoga zbornika uglavnom se svodilo na to da li pažnju usmjeriti na raspravu o *identitetu* Bosne i Hercegovine ili o *identitetima* [kurziv S. M. Džaja] u Bosni i Hercegovini. Dakako, smatrali smo da treba govoriti i o jednom i o drugom, kako bi se na kraju moglo razumjeti šta je Bosna i Hercegovina bila tokom povijesti i šta ona danas jeste.

Tome svojem iskazu Kamberović je pridodao sljedeći apel:

Vrijeme je da se konačno odbace pristupi koji govore *isključivo* [kurziv S. M. Džaja] o diskontinuitetima u bosanskohercegovačkoj povijesti, kao i teze o Bosni i Hercegovini kao “povijesnom krajoliku”, a ne zasebnoj državi i društvu.⁸

Zaustavimo li se za trenutak na ovome Kamberovićevu iskazu, onda možemo lako uočiti dvije stvari. U prvom dijelu iskaza Kamberović je naćeo identitarnu dilemu: da, naime, historijskom identitetu BiH treba pristupati i u jednini i u množini, tj. na jednoj strani promatrati BiH kao cjelinu, a na drugoj kao kompozit sastavljen od kulturološki razlićitih dijelova. U drugom dijelu svojega iskaza kolega Kamberović je sažeto iznio vlastito stajalište prema temeljnim pitanjima povijesti BiH, naime prema problemu kontinuiteta i diskontinuiteta bh. povijesti te politićkom statusu BiH kroz povijest. Pri tome je postavio u fokus kontinuitet bh. povijesti suprotstavljajući se onim historiografskim pristupima koji bi govorili “*isključivo* o diskontinuitetu” i BiH kao *povijesnom krajoliku*, a ne zasebnoj državi i društvu.

S obzirom na drugi dio Kamberovićeva iskaza bit ću slobodan primijetiti da mi nije poznat nijedan povjesničar koji bi govorio “*isključivo*” o diskontinuitetima u bh. povijesti. Što se tiće historiografske kategorije *povijesni krajolik*, koliko mi je poznato, dosada sam taj pojam na BiH primijenio samo ja.⁹

Povijesni krajolik kao historiografski pojam 20. st., ni u mojoj primjeni niti u historiografskoj produkciji inaće, ne stoji u opoziciji prema pojmu države, odnosno državnosti. Stručni leksikoni i drugi tekstovi tu kategoriju primjenjuju na prirodnim uvjetima uokvirene regije u njihovu povijesnom trajanju, apstrahirajući pri tome od politićkih promjena tijekom vremena i stavljajući naglasak na svijest njezinih stanovnika o pripadnosti dotićnoj zemlji bez

⁷ Kamberović, 2011a.

⁸ Kamberović, 2011b: I, 7.

⁹ Džaja, 1999: 11.

obzira na međusobne veće ili manje razlike. Čini se da ni Kamberović nije daleko od kategorije povijesnoga krajolika, jer u svojem referatu s kojim je nastupio na spomenutom skupu za BiH upotrebljava kategoriju “regionalni identitetski subjekt” naglašavajući pri tome “neprekinuti povijesni identitet” BiH.¹⁰

Drugim riječima, pretpostavljam da se možemo složiti na tezi da je BiH kroz svoju povijest uvijek bila *povijesni krajolik*, ali je sporno na koja razdoblja bh. povijesti možemo primijeniti kategoriju države, a na koja ne možemo, nego umjesto toga neku drugu političku kategoriju.

Na to pitanje bh. nacionalni narativi do danas imaju različita polazišta i daju različite odgovore. To je uočljivo i na pojedinim referatima spomenutoga zbornika o povijesnom identitetu BiH.

Referenti koji pripadaju bošnjačkoj historiografskoj tradiciji rado govore o historijskom identitetu BiH u jednini, više posvećuju pozornosti onome što bi imalo biti zajedničko za cjelokupno bh. pučanstvo, a međusobne razlike pokušavaju interpretirati kao sekundarne, odnosno manje relevantne pojave.

Tako referentica Ema Neimarlija uspoređuje kulturološki profil BiH s kulturološkim profilom Istre pa zastupa sljedeću tezu:

Iako bi se *istarska multikulturalnost* i *bosanskohercegovački pluralitet* [sic! kurz. S. M. Dž.] na prvi pogled mogli učiniti istim, ipak je istarska multikulturalnost izražena hrvatskom, slovenskom i italijanskom nacionalnom komponentom, dok se u Bosni i Hercegovini pluralitet isključivo bazira na jednoj vjerskoj različitosti.¹¹

U ovoj smo tezi suočeni na jednoj strani s aporijom da li se razlike između Bošnjaka te bh. Hrvata i Srba baziraju isključivo na različitoj vjerskoj pripadnosti ili pak da svaka od tih grupa, uz to, ima i druge različite tradicije i memorira ih na različit način; na drugoj strani aporija je u poimanju religije. Svi oni koji promatraju religiju kao skup dogmatskih predodžbi i ništa više, zaboravljaju da je religija uz to i socijalna pojava koja se reflektira u svim segmentima života: u jeziku, arhitekturi, svijesti o vlastitoj kulturnoj pripadnosti, načinu memoriranja prošlosti etc.

Kada je u pitanju bošnjačko shvaćanje povijesnoga identiteta BiH na ovom mjestu navest ću još i stajalište referenta Adiba Đozića. Đozić u svojem referatu pod naslovom *Bošnjačka otvorenost za druge i drugačije – bitna karakteristika bosanskog identiteta*¹² govori o bosanskom duhu kao pojavi

¹⁰ Kamberović, 2011b: I, 16-17.

¹¹ Neimarlija, 2011: I, 184.

¹² Đozić, 2011.

sui generis kojemu odgovara pojam *drugi i drugačiji*, a ne pojam *manjine*. U ovom kontekstu nije jasno suprotstavljanje pojmova *drugi i drugačiji* pojmu *manjine*, jer nisu u pitanju parlamentarne većine i manjine pri glasovanju, nego etničke manjine, koje kao takve *eo ipso* nose u sebi kategoriju *drugi i drugačiji*.

Hrvatska i srpska historiografija

Druga dva konstitutivna naroda u BiH – Hrvati i Srbi – svoj povijesni identitet ne zatvaraju u okvire BiH, nego ističu trajnu kulturološku komunikaciju s hrvatskim, odnosno srpskim kulturološkim prostorom kao bitnu sastavnicu svojega etničkog identiteta.

Srpsko stajalište našlo je vrlo jasan izraz u referatu Sonje Dujmović. Prebiranje po shvaćanju povijesnog identiteta bh. Srba autorica je zaključila sljedećom tezom:

Nacionalni identiteti koji poriču teritorijalne granice, pa i srpski nacionalni identitet u razmatranom periodu, bili su moćniji i natkriljujući nad identitetom Bosne i Hercegovine kao *teritorijalne konstrukcije* [kurz. S. M. Dž.] višenacionalnog zajedništva. Identitet Bosne i Hercegovine kao državno-pravni okvir nije očigledno imao specifično mjesto u formiranju srpskog nacionalnog identiteta, on je faktor nezavisan od već postojećeg nacionalnog. Bosanskohercegovačka istorijska praksa pokazuje da izgradnje lojalnosti prema državnosti BiH do 1941. nije bilo, pri čemu se misli na plansku političku (demokratsku), socijalnu, kulturnu i obrazovanu sistematsku akciju koja bi bila natkriljujuća nad već postojećim snažnim religioznim i nacionalnim identitetima.¹³

Zainteresiran za primat povijesnoga identiteta BiH kao cjeline, već spomenuti bošnjački povjesničar Husnija Kamberović u svojem citiranom referatu poistovjetio je srpsko s hrvatskim shvaćanjem povijesnog identiteta BiH i ta shvaćanja sažeo na iskaz da u srpskoj i hrvatskoj percepciji BiH “nije središte niti izvor nikakvog regionalnog ili državnog identiteta nego *središnji dio njihovog nacionalnog prostora*” [kurz. S. M. Dž.].

Za tvrdnju o BiH kao *središnjem srpskom nacionalnom prostoru* stvarno se mogu naći potvrde u spisima uglednih srpskih intelektualaca, kao npr. kod etnologa i povjesničara Jovana Cvijića (1865–1927) u brošuri *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem* (Beograd 1908).

¹³ Dujmović, 2011: I, 50-51.

Što se tiče hrvatskih i velikohrvatskih povijesnih percepcija BiH, one se ne poklapaju sa srpskim. Jer ni u najekstremnijim velikohrvatskim percepcijama o Velikoj Hrvatskoj do Drine, BiH nikada nije *središnja regija* hrvatskoga kulturnoga i političkog prostora, kao što je to u Cvijićevu slučaju. Osim toga, kod bh. Hrvata postoji stanovito kolebanje između *bosnocentrizma* i *kroatocentrizma*, posebno među bosanskim franjevcima. Za bosanske franjevce su jednako važne obje komponente: Bosna kao zavičaj i domovina, ali isto tako kulturna povezanost s drugim regijama hrvatskoga kulturnog prostora.¹⁴ Taj dualitet bh. Hrvata jedna je od tema koja zaslužuje ozbiljan historiografski diskurs.

Stogodišnjica sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. na prijestolonasljednika Franza Ferdinanda bila je prilika za razne refleksije o tome događaju koji je bacio svoju sjenu na cijelo 20. st. Reprezentativna publikacija o tome je zbornik *Sarajevski dugi pucnjevi 1914. Događaj – narativ – pamćenje* – objavljen u bosanskom izdanju 2015. i višejezičnom međunarodnom izdanju 2016.¹⁵

U fokusu refleksija stoji labava organizacija pod imenom Mlada Bosna, kojoj su pripadali mladi sarajevski atentatori i napajali se njezinim idejnim svijetom. U referatima se reflektira vrlo složen idejni i povijesni kontekst. Kada je u pitanju povijesni kontekst koji je nadahnjivao mlade atentatore, posebno su interesantne refleksije srpskog etnologa i antropologa Ivana Čolovića (*1938) u referatu pod naslovom *Sarajevski atentat i kosovski mit*.¹⁶ Nakon što se kritički pozabavio tezom Vladimira Dedijera, opširno razrađenom u monografiji *Sarajevo 1914.* (objavljeno 1966), o mladobosancima kao idejnim potomcima kosovskih junaka i balkanskih hajduka, konstatirao je da se mladobosance stavljalno u razne ideološke kontekste – već prema političkom stanju stvari, sad u velikosrpski s kosovskim mitom kao historijskom idejom-vodiljom, sad opet u jugoslavistički s revolucionarno-socijalističkim motivima. Te kontekste i njihovu suvremenu primjenu na *haške* i druge zatvo-renike Čolović ironizira primjedbom da su “mnogo uvjerljivije priče i slike koje Principa i drugove prikazuju u ‘formatu’ mita o emancipatorskoj kulturi mladih, kao malo opasnije preteče buntovnih rokera ili pankera”.¹⁷

U okviru vlastitih istraživanja bh. povijesti došao sam do zaključka da se idejni svijet mladobosanaca napajao iz različitih izvora: iz kosovskog mita, velikosrpskih i mutnih jugoslavističkih predodžbi, ali i iz suvremenih

¹⁴ O srpskom i hrvatskom povijesnom odnosu prema BiH Džaja, 2003: 39-66. U engleskom prijevodu sa skraćenim bilješkama 2005.

¹⁵ Preljević i Ruthner, 2016.

¹⁶ Čolović, 2016. Opširnije u monografiji istoga autora *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Biblioteka XX veka, Beograd 2016.

¹⁷ Čolović, 2016: 76.

literarnih tradicija europskog pokreta mladih (Mlada Italija etc.) i atentata ruskih socijalnih revolucionara.¹⁸

Kao što se povijest mladobosanaca ne da atribuirati isključivo jednoj povijesnoj i mitskoj tradiciji niti staviti u bilo koji najnoviji politički okvir, tako se ni interpretacija bh. povijesti ne da zatvoriti niti u jedan povijesni nacionalni narativ, iako se to u naše vrijeme grčevito pokušava i pri tome na nekompetentan način zabacuju drugačija stajališta.

Interpretativne aporije i znanstveni diskurs

Izlaz iz interpretativnih aporija bh. povijesti ipak je moguć, i to kroz sustavno i precizno opisivanje pojedinih razdoblja i njihovo međusobno uspoređivanje na temelju znanstveno obrađenih povijesnih podataka. Samo se tako da odstraniti štetni korov neobuzdanih spekulacija, koje su se nagomilale posebno oko bosanskog srednjovjekovlja.

U sadašnjem vremenu vjerojatno je najteže, ali i najaktualnije sustavno istraživanje bh. srednjovjekovne povijesne paradigme i njezino uspoređivanje s osmanskim paradigmom; drugim riječima, istraživanje kontinuiteta i diskontinuiteta između srednjovjekovlja i osmanskog razdoblja, što bi pomoglo rješenju i suvremenih političkih dilema.

Ta je tema po naravi višeslojna. Od posebne važnosti bila bi pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta na *institucionalnoj*, *kulturološkoj* i *demografskoj* razini. Dakako, time se bavila i dosadašnja historiografija, ali je sustavna elaboracija sve do početka 21. stoljeća izostala. Umjesto toga, pokušalo se ta dva razdoblja, odnosno te dvije međusobno različite paradigme premostiti spekulacijama, posebno spekulacijama o kontinuitetu između srednjovjekovne *Crkve bosanske*, spekulativno proglašene bogumilskom sektom, i islama u BiH.¹⁹

Na prijelazu iz 20. u 21. st. zapaža se vrlo pozitivan zaokret među bošnjačkim povjesničarima srednje i mlađe generacije. Umjesto otrcanih spekulacija o bogumilstvu i njegovu kontinuitetu s islamom, pojavila se na historiografskoj sceni grupa istraživača – kvalificiranih medijevista, koji sustavno

¹⁸ Džaja, 2002: 230-236.

¹⁹ U najnovije vrijeme tezu o bogumilskom karakteru Crkve bosanske pokušava se supstituirati tezom o Crkvi bosanskoj kao mističnoj zajednici, čiji bi misticizam imao biti vrlo blizak bosanskom islamu (Dardagan 2019). Ali izvori na koje se autor poziva kada je u pitanju Crkva bosanska (simboli i zapisi na stećcima, srednjovjekovni biblijski rukopisi, povelje i drugi kraći zapisi) daju se jednako interpretirati u duhu katoličke i pravoslavne dogmatike. Mistici su u jednoj religioznoj zajednici usporedivi s pjesnicima u jednoj književnosti, dakle oni su pojedinci s individualnim doživljavanjem Boga. Nažalost, nije nam tradirano nijedno ime i nijedan mistični spis Crkve bosanske, pa se o njezinim misticima i misticizmu može samo spekulirati.

istražuju povijesnu građu Dubrovačkog arhiva, ali i druge povijesne izvore, kao što su sfragistika, odnosno heraldika, te razni zapisi o BiH u europskoj historiografiji. Od imena na ovom mjestu bit će slobodan spomenuti Esada Kurtovića i Emira O. Filipovića te Amera Sulejmanagića, koji se posebno odlikuju sustavnim elaboriranjem bh. srednjovjekovlja.

Posebno je ohrabrujući interes sadašnjih bošnjačkih povjesničara za bosansku heraldiku, jer će rezultati toga istraživanja pružiti dio odgovora na pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta na institucionalnoj razini. Naime, apstrahiramo li od rijetkih izuzetaka, islamska aristokracija u Osmanskom carstvu nije upotrebljavala niti njegovala heraldičke simbole. Dosada poznati izuzetak je islamizirano plemstvo na otoku Cipru, koje je i nakon prelaska na islam njegovalo heraldičku tradiciju.²⁰

Problem kontinuiteta i diskontinuiteta između bosanskog srednjovjekovlja i osmanskog razdoblja na kulturološkoj razini još je složeniji negoli na institucionalnoj razini. Tu se postavljaju pitanja kada su se pojedine etničke grupe oprostile s kulturom srednjovjekovnih stećaka, tko se i dokada služio bosaničkim pismom te kako je i u kojoj mjeri memorirano bosansko srednjovjekovlje u pučkoj kulturi?

Baveći se političkom i socijalnom poviješću posebno osmanskoga razdoblja problemi demografskih promjena te sličnosti i razlike između kulturne produkcije pojedinih bh. etnija sve su više izbijale u prvi plan. Odgovore na ta pitanja tražio sam u analizi odgovarajućih povijesnih dokumenata, ukoliko mi je omogućivala moja vlastita stručna kompetentnost, a ukoliko moja kompetentnost nije bila dostatna (npr. u analizi osmanskih izvora), potražio sam pomoć kod priznatih stručnjaka i kritički prihvaćao njihove rezultate.

S takvim *backgroundom* o problemu kulturološkog kontinuiteta između bosanskog srednjovjekovlja i osmanskoga razdoblja došao sam do sljedećih teza ili, strožije rečeno, hipoteza, koje bi daljnja istraživanja trebala provjeriti, tj. korigirati, odnosno potvrditi i nadopuniti.²¹

Tako, kada je u pitanju kultura stećaka, islamizirano se pučanstvo oprostilo od reminiscencije na stećke polovicom 16. st., srpsko pravoslavno u 18. st., a katoličko je njegovalo ovu sepulkralnu tradiciju, tijekom vremena dakako u sve skromnijim oblicima, do početka 20. st.

Kada je u pitanju upotreba zapadne ćirilice ili *bosanice*, konstatirao sam da to pismo ne pripada kulturnom fondu Srpske pravoslavne crkve i da se pojava toga pisma među pravoslavcima da istumačiti angažiranjem katolika

²⁰ V. Džaja, 1999: 178, bilj. 94.

²¹ O tome sažeto Džaja, 2015: 289-291.

kao klesara ili pisara u stanovitim prilikama. U svakom slučaju treba voditi računa o razlikovanju između odašiljatelja i pisara kada su u pitanju takvi tekstovi.

Slično je stanje s bosaničkim pismom među islamiziranim pučanstvom. Svoje bosanske tekstove to je pučanstvo već na prijelazu iz 15. u 16. st. počelo pisati *arabicom*, tj. za bošnjačke potrebe prilagođenim arapskim pismom (*alhamijado* književnost). Postavlja se pitanje kada se islamizirano pučanstvo prestalo služiti bosanicom? Prisutnost toga pisma u tzv. krajiškoj epistolografiji, koja je bila živa osobito tijekom 17. st., ne može služiti kao pouzdan dokaz, jer se i tu postavlja pitanje razlikovanja između odašiljatelja i pisara tih pisama.

Što se tiče bh. katoličkog pučanstva tu je, kada je u pitanju bosanica, situacija jasna. Bosanica je među bh. Hrvatima kao rukopis i kao tiskana knjiga intenzivno živjela do početka 19. st.

Pri daljnjem istraživanju toga pisma posebno bi bilo potrebno istražiti odnose između bosanske i *dubrovačke bosanice*. Jer sa svojim balkanskim zaleđem Dubrovnik je tim pismom intenzivno komunicirao kako u srednjem vijeku tako i u osmanskome razdoblju. Nažalost, ta korespondencija još uvijek čeka na sustavnu grafijsku i jezičnu obradu.

Isto je stalo s istraživanjem bh. povijesne terminologije. Mi još ne raspoložemo sa sustavnijim istraživanjem pojmova kao što su *Bošnjanim*, *Bošnjak* i *Bosanac*. Za pojam Bošnjanim znamo da pripada srednjovjekovlju, a oblici Bošnjak i Bosanac su jezične pojave kasnijih razdoblja bh. povijesti.²²

Na području katoličke crkvene povijesti često se ne razlikuje pojmove *vikarija* i *vikarijat*. Jasno razlikovanje je potrebno jer se pojmom *vikarija* pokriva institucija bosanskih franjevaca osnovana 1339./40. te 1517. podignuta na rang *provincije*, a pojam *vikarijat*, odnosno *apostolski vikarijat*, osnovan je 1735. kao provizorni nadomjestak za biskupije na bh. teritoriju koje su zbrisala ratna razaranja u minulim stoljećima.

Kada su u pitanju osmanski izvori, prije svega poreski defteri, potrebno je historiografsko preciziranje njihove terminologije, da se ne bi i dalje pokušavalo npr. u imenu *Bogumil*, koje nije ništa drugo negoli slavenski prijevod grčkog imena *Teofil*, diletantski otkrivati navodnu pripadnost bogumilskoj sekti.

Posebno je intrigantna upotreba pojma *turčin* kroz povijest. Tu riječ susrećemo u različitim povijesnim izvorima i u različitim značenjima.

²² V. Džaja, 2008: 143-167.

Zaključak

Zadatak je, dakle, historiografije da historijska značenja pojedinih pojmova jasno opiše navodeći izvorne citate za pojedina značenja. Takvi bi nas radovi oslobađali od neobuzdanih spekulacija i štetnih nesporazuma.

Uz povijesne promjene na institucionalnoj i kulturološkoj razini jednako je važna i historioografska obrada demografskih promjena, posebno useljavanja i iseljavanja i, dakako, islamizacije i drugih vjerskih prelazaka. U nacionalnim narativima taj je aspekt još uvijek samo marginalno prisutan. Ukoliko se o demografskim promjenama govori, onda se prstom pokazuje na doseljavanja drugih, a ne pripadnika vlastite etnije.

Demografska pitanja su jedan od najvažnijih aspekta bh. povijesti i za njihovo rješavanje potrebna su kritička istraživanja svih dostupnih izvora – osmanskih i neosmanskih – konkretno, osmanskih deftera, izvještaja bosanskih apostolskih vikara koje su oni slali u Rim te putopisa stranih putnika i diplomatskih izvješća.

Dakle, da bi bh. historiografija bila i ostala povijesna znanost, umjesto ponavljanja velikim dijelom nekritičkih nacionalnih narativa, potrebno je kritičko preispitivanje svih povijesnih izvora o BiH. Ti su izvori kulturološki raznoliki i, nažalost, rijetki te u svojim iskazima često vrlo škrti, posebno kada je u pitanju bosansko srednjovjekovlje. BiH ne raspolaže arhivskim trezorima kao npr. susjedni Dubrovnik, a česte demografske promjene osakatile su povijesnu memoriju i na pučkoj razini, pa su uspomene na prošlost, posebno na srednji vijek, vrlo blijede ili pak vrlo maštovite. To je izvorište interpretativnih aporija bh. historiografije koje se daju riješiti samo točnom analizom sačuvanih historijskih izvora i znanstveno utemeljenim diskursima. U tome je i smisao ovakvih konferencija!

Die interpretativen Aporien der bosnisch-herzegowinischen Geschichtsschreibung

Conclusion

Auf den bisherigen Konferenzen in Sarajevo über das Thema Bosnien-Herzegowina in der Geschichtsschreibung wurden nicht nur zahlreiche *case studies* vorgelegt, sondern auch Bosnien-Herzegowina als eine historische Ganzheit behandelt. Die nationalen Narrative der Bosniaken, Kroaten und Serben schlugen dabei untereinander konträre Wege ein.

Die bosniakischen Interpreten der bosnischen Geschichte sprechen gerne von der Staatlichkeit Bosnien-Herzegowinas sowie seiner historischen Identität im Singular. Dabei widmen sie mehr Aufmerksamkeit jenen Aspekten, welche allen bosnisch-herzegowinischen Bewohnern gemeinsam sein sollten; die gegenseitigen Unterschiede finden sie dagegen gering und interpretieren diese als sekundäre bzw. wenig bedeutsame Erscheinungen.

In dem serbischen nationalen Narrativ ist, ganz im Gegenteil, Bosnien-Herzegowina keine historische Ganzheit für sich, sondern nur ein Bestandteil des serbischen politischen und kulturellen Raumes bzw. bloß eines der serbischen historischen Länder.

Der serbischen Auffassung ähnlich ist Bosnien-Herzegowina auch im kroatischen nationalen Narrativ positioniert, selbstverständlich mit kroatischen politischen und kulturellen Merkmalen. Allerdings hat die kroatische Inanspruchnahme Bosnien-Herzegowinas als ein kroatisches historisches Land inzwischen an der Resoluteit verloren. Dies geschah unter dem Druck historischer Ereignisse, durch die das kroatische Element hohe zahlenmäßige Verluste einbüßte. Außerdem kompliziert sich der Status der bosnisch-herzegowinischen Kroaten durch ihre doppelte Identität: einmal durch das Bewußtsein von Bosnien-Herzegowina als eigene ursprüngliche Heimat – belegt im Schrifttum der bosnischen Franziskaner vom Mittelalter bis heute – und, zum zweiten, durch die Zugehörigkeit zum kroatischen Kulturkreis. Diese Dualität dürfte eine Folge der 400-jährigen osmanischen Eroberungs-, Siedlungs- und Religionspolitik sein.

Die interpretativen Aporien, welche in untereinander konträren sowie weitgehend spekulativ angelegten nationalen Narrativen wurzeln, ließen sich, nach der Auffassung des Autors dieses Beitrages, durch einen wissenschaftlichen Diskurs überwinden. Konkret erfordert dies eine eingehende Vergleichung des bosnischen mittelalterlichen Paradigmas mit dem darauffolgenden osmanischen Paradigma, u. zw. auf institutioneller, demographischer und kultureller Ebene. In der bisherigen Geschichtsschreibung wurde dieser Aspekt der bosnisch-herzegowinischen Geschichte lediglich partiell und sehr spekulativ behandelt.

Literatura

Čolović, I. (2016) Sarajevski atentat i kosovski mit, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.), *The Long Shots of Sarajevo, 1914: Ereignis – Narrativ – Gedächtnis* (59-79), Narr Francke Attempto, Tübingen.

Dardogan, A. (2019) Zašto Crkva bosanska nije bila Bogomilska? Kr'rstjani (mistici) vs Bogomili (dualisti), *Bosna Franciscana* 27 (50), Sarajevo, 175-192. ISSN 1330-7487.

- Dujmović, S. (2011) "Bosna i Hercegovina ne može da živi ni da umre". Situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine), u: Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, sv. 1* (19-52), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Džaja, S. M. (1999) *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko radoblje 1463.–1804.*, ZIRAL, Mostar.
- Džaja, S. M. (2002) *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Intelligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar – Zagreb.
- Džaja, S. M. (2003) Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi, Kamberović (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova* (39-66), Posebna izdanja 1, Institut za istoriju, Sarajevo; prijevod: Bosnian Historical Reality and its Reflection in Myth, u: Kolstø, P. (ed.), *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe* (106-129), Hurst & Company, London 2005.
- Džaja, S. M. (2008) "Dobri Bošnjani" i "boni homines" u: Karamatić, M. (ur.), *Zbornik o Pavlu Anđeliću* (143-167), Franjevačka Teologija, Sarajevo.
- Džaja, S. M. (2015) Hrvatska kulturološka sastavnica Bosne i Hercegovine, *Bosna Franciscana* 23 (42), Sarajevo, 287-296. ISSN 1330-7487.
- Dožić, A. (2011) *Bošnjačka otvorenost za druge i drugačije – bitna karakteristika bosanskog identiteta*. Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, sv. 2* (259-281), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Filipović, N. (ur.) (1983) *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)*, Posebna izdanja LXV, Odjeljenje društvenih nauka 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Kamberović, H. (ur.) (2003) *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Posebna izdanja 1, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kamberović, H. (ur.) (2011a) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, 2 sv.*, Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kamberović, H. (2011b) O konstruiranju identiteta, u: Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, Sv. 1* (9-18), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Neimarlija, E. (2011) Između nacionalizma i regionalizma: Istra i Bosna i Hercegovina, u: Kamberović, H. (ur.), *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova, sv. 1* (177-190), Posebna izdanja 8, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) (2016) *The Long Shots of Sarajevo, 1914: Ereignis – Narrativ – Gedächtnis*, Narr Francke Attempto, Tübingen.
- Redžić, E. (ur.) (2003) *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990.–2000.*, Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001., Posebna izdanja CXXX, Odjeljenje društvenih nauka 36, ANUBiH, Sarajevo.

Hrvatska osmanistika 2001.–2017.: Studije iz prošlosti Bosanskog ejaleta u ranom modernom dobu

Nenad Moaćanin

Povjesničar u mirovni, Zagreb
nenad.moacanin@zg.t-com.hr

Sažetak: Trenutačno u Hrvatskoj djeluje devetero povjesničara osmanista. U razdoblju 2001.–2017. istraživali su veliki broj tema, od čega je objavljeno više desetaka radova fokusiranih na ranonovovjekovnu prošlost Bosne i Hercegovine, bilo izravno, bilo neizravno preko problematike koja se tiče područja Hrvatske, odnosno drugih zemalja u okvirima osmanskog ejaleta Bosna. Ovdje ne bih predstavljao cjelovitu bibliografiju. Uključeni su, prema slobodnoj procjeni, samo radovi koje smatram posebno relevantnim i inovativnim. Monografije uglavnom nisu citirane, s obzirom na činjenicu da u većini njih Bosna i Hercegovina (ili barem dio ejaleta) nije osnovna tema. Područje interesa u kvantitativnom smislu odnosilo se prije svega na socijalno-ekonomsku, a nešto manje na političko-vojnu te vjersku i kulturnu tematiku, odnosno ekohistoriju. Uz rad s arhivskom građom dosta je pažnje bilo posvećeno i narativnim izvorima. Rezultati koje bi vrijedilo posebno istaknuti odnose se na pitanja agrarnih odnosa, poreznog sustava i s tim povezanih demografskih procjena, širenja islama, položaja katolika, krajišku tematiku i razvitak odžakluka. Cjelovitije su obrađene, od opširnih članaka do monografija, teme poput prolegomena za revalorizaciju “Putopisa” Evlije Čelebija, pitanja baze za razrez poreza 1650.–1800., razvitka osmanskog Osijeka, urbane povijesti niza važnijih naselja u jadranskome zaleđu, međuvjerskih odnosa i pitanja identiteta, odnosa Dubrovnika i Bosanskog ejaleta kroz prizmu komunikacije s namjesnikom Hekimoglu Ali-pašom te bujuruldija drugih valija, intelektualnog profila pripadnika uleme, te kompleksnog pitanja iskorištavanje šuma u Slavoniji u osmanskome razdoblju.

Ključne riječi: Hrvatska osmanistika 2001.–2017., Bosanski ejalet, rani novi vijek

Porezi i agrar

Ovom tematikom sam se sam dosta bavio.¹ U radovima sam se koncentrirao na tzv. kliometriju, odnosno kvantitativne metode istraživanja, poglavito katastarskih deftera. Osobitu sam pažnju posvetio možda “najtvrdem orahu”, tj. “globama” ili sitnim pristojbama zvanim *baduhava* ili *nijabet*. U gradu tome odgovara pristojba od *ihtisaba*. Uvijek je važno prisjetiti se da su, nasuprot pravim kaznama za aktualne prijestupe konkretnih pojedinaca o kojima

¹ Moaćanin, 2009; 2016c; 2017.

zakonske odredbe detaljno govore, “globe” u poreznim popisima, premda obično paušalne svote, također određivane na bazi imovnoga stanja, tojest pokretne imovine poput stoke, vina ili mogućih količina bolje odjeće. Te su paušalne svote oblikovane na temelju relativno fiksnih rata, pri čemu kao temeljnu ratu, ili indeks 100, možemo uzeti medijan. Takove “globe” nisu ubirane ni od “glave”, ni od “kuće”, nego od cijelih sela, na način kao da se određeni iznos odnosi na vrijednost pokretnoga imetka *jednog* domaćinstva. U normalnim okolnostima, temeljna rata je povećavana ili smanjivana sukladno veličini sela, uz pretpostavku da nema velikih razlika u dohotku i imovnome stanju ostvarenim na temelju *zemljoradnje*. Tada bi konkretna svota dosta dobro izražavala prisutnost neagrarnih djelatnosti. Ako je zemljoradnja bila slabija, a broj bezemljaša znatan, tada nije bilo ni jače podloge za seosko poduzetništvo, osim u domeni stočarstva. Tako se događalo da velika sela plaćaju tek nekoliko akči, a mala dosta krupnu svotu, koja se velikim dijelom sastojala od globa.

Komparativnom analizom podataka za Bosanski sandžak i neke dijelove Podunavlja putem izračunavanja Gini koeficijenta nejednakosti došao sam do zaključka kako je u gradovima Bosanskog sandžaka, osobito većim, socijalna raslojenost i imovinska nejednakost dosta niska, nasuprot prostoru srednjeg Podunavlja (poprilična jednakost u Sarajevu – 0,38, visoka nejednakost u deset puta manjem Beogradu – 0,65)! Obrnuto, nejednakost je na bosanskom selu daleko veća negoli u Srijemu (0,51 prema 0,21). Nekoliko vrijednih regionalnih studija objavila je i Kornelija Jurin Starčević.²

Porezi i demografija

Najvažniji tip izvora za procjene veličine nemuslimanske populacije u Bosni i Hercegovini osamnaestog stoljeća predstavljaju dokumenti o glavarini (*cizye*, džizja), bilo u vidu popisa, bilo kao akti u kojima se navodi ukupni broj poreznih priznanica te vrste (*evrak*). U dosadašnjoj historiografiji držalo se neupitnim načelo proglašeno 1691. od strane središnje vlasti, prema kojem je valjalo napustiti uobičajeni razrez i ubiranje glavarine prema domaćinstvu, te umjesto toga primijeniti šerijatski princip oporezivanja svake radno sposobne muške osobe u dobi od nastupa puberteta do sedamdeset i pet / osamdeset godina, i to prema trima stopama, sukladno imovnom stanju. Međutim, ovdje izvršena revalorizacija građe, usredotočena na evidenciju “odozdo”, upućuje na to da se takvo shvaćanje ne može održati. Pokazalo se da je selište zadržalo

² Jurin Starčević, 2004; 2007.

presudnu ulogu kao fiskalna jedinica (praktično-operativni motiv), s time što je ta osnova nadopunjena paušalnim dodavanjem novčane protuvrijednosti za dvojicu hipotetičkih korezidenata (ideološki motiv). Budući da je u Bosni razmjerno brzo napuštena podjela obveznika na tri platežna razreda, otvorene su široke mogućnosti “elastičnom” razrezu poreza, često s malo veze sa stvarnim brojem obveznika.³ Pa ipak, zahvaljujući činjenici da je zemljišni fond bio relativno stabilna veličina, i ovakva baza za procjene demografskih kretanja može poslužiti svrsi. Podaci katoličke crkvene provenijencije doista su već predstatističke naravi, no radi se o najmanjoj konfesionalnoj skupini, te za razdoblje prije 1740. nisu dovoljno pouzdani. Za muslimane podataka ima za samo za pet godišta, a temelje se na nesigurnom kriteriju opće mobilizacije. No i njih je moguće dostatno uskladiti s brojkama glavarinskih priznanica.⁴ Usporedba habsburških obavještajnih izvora s osmanskim tahrir defterima pokazala je da prividno velike diskrepancije proizlaze iz različitih ciljeva prikupljanja podataka te da se mogu u većoj mjeri približiti.⁵ O agrarnim pitanjima te o demografiji dosta sam pisao i u svojoj monografiji o Srednjem Podunavlju.⁶

Širenje islama

U nekoliko radova nastojao sam istaknuti ulogu potpuno zanemarenog ekonomsko-financijskog faktora.⁷ Ne smije se zaboraviti što kaže kanunnama iz 1565. koja spominje “sitne i neznatne baštine, od kojih ni tri ni četiri ne sastave jednu” (cijelu, ili *tamam çifti*). Takve konstatacije nema ni u jednom od mnoštva drugih osmanskih zakonskih spomenika! Nasuprot tome, u Podunavlju gotovo da svatko raspolaže cijelom baštinom. Izračunavanje volumena proizvodnje hrane prema popisnim defterima iz bilo kojeg godišta pokazuje da dominiraju iznosi blizu ili ispod socijalnog minimuma, što ukazuje na visok stupanj nestabilnosti, kao i na činjenicu da tek manji dio stanovnika sela stvarno dovoljno proizvodi. Tako nije neobično da ubiranje glavarine “po kući” (princip *hane*) daleko više opterećuje siromašnije, koji onda moraju tražiti neko rješenje, a u Bosni je to jednim dijelom odlazak u grad, što uglavnom podrazumijeva i konverziju, a drugim dijelom ostanak na selu, ali također prije ili kasnije vodi do konverzije. Često takvo rješenje otvara

³ Moačanin, 2013; 2017.

⁴ *Ibid.*: 97.

⁵ *Ibid.*, 2011.

⁶ *Ibid.*, 2006.

⁷ *Ibid.*, 2008.

mogućnost vojne službe, što još više popravlja socijalno-ekonomski položaj. Pri svemu tome treba naglasiti činjenicu da postotak muslimana na selu nije toliki kako se to čini na prvi pogled prema broju imena *vlasnika tapija*, jer je to ono što se u defter upisuje, a ne stanovnici kao takvi. Na primjer posljednji TT (završen 1604., ali reflektira stanje oko 1590., ako ne i ranije!), za nahiju Olovo navodi 2861 fiskalnu jedinicu, a to su posjednici tapija, pri čemu je manje od 10% nemuslimana (188, u gradu). Samo pet godina ranije 1585., broj obveznika džizje u nahiji iznosi 749! Očigledno je *sva zemlja* dospjela u ruke muslimana, pri čemu teško da su nemuslimani pomrli ili se odselili.⁸ I napokon sam se kritički osvrnuo na tezu o nekoj posebnoj sklonosti krstjana prema islamu.⁹

Vojska, odžakluk i pitanje autonomije

Širom tematikom vojnih posada u tvrđavama vojničke klase općenito bavila se u više navrata Kornelija Jurin Starčević.¹⁰ Nekoliko pak radova sam sam posvetio pitanju statusa Bosanskog ejaleta u okviru Osmanskog Carstva. U tom kontekstu bavio sam se pitanjima odžakluk timara, postanka novovjekovnog plemstva, devširme i pokreta iz 1831. Svi ti tematski sklopovi suviše su bili eksploatirani u kontekstu identitetskih ideologema. U tom smislu značenje odžakluk timara bilo je ili preuveličavano, ili minorizirano, čak se i poricalo da su postojali (R. Hickok).¹¹ Analize koje sam proveo dovele su me do zaključka da geneza odžakluk timara nije imala samo jedno ishodište, nego tri, s različitim polazištima u vremenu, pa i prostoru. Potpuno nezapažen je faktor slobodnih baština vlaških starješina koji su proglašeni za u praksi nasljedne timare. Taj je proces dovršen oko 1530. Paralelno s tim proširila se praksa dodjeljivanja spahijskih prihoda unutar skupina povezanih biološkim srodstvom prema običajnom pravu (*ocak zadeleri*). U kriznim trenucima (bitka kod Siska, 1593.) izdavane su naredbe u kojima se javlja izraz “odžakluk timar”. Ta dva tipa relativno nasljednog dobra uskoro su se u dobroj mjeri stopila, da bi se tome pridružio i treći, naime onaj koji je proistekao iz *gedik timara* ili gotovinskog odžakluka tvrđavskih posada, kasnije kapetanijske vojske. To nije isključiva specifičnost Bosne, jer na istočnome serhadu carstva u Anadoliji nalazimo analognu pojavu zvanu *jurtluk* ili *odžakluk*, doduše s nešto širim pravima lokalne elite.¹²

⁸ *Ibid.*, 2016a.

⁹ *Ibid.*, 2005.

¹⁰ Jurin Starčević, 2003.

¹¹ Moačanin, 2001.

¹² *Ibid.*, 2009.

Što se tiče devširme, ponovio bih da se ne može govoriti o “privilegiju” da bosanski muslimani daju psihofizički darovite dječake za carsku službu, nego o tvrdnji da za to *nema prepreke*, očito kao mjeri da se ne dopusti infiltracija anadolskih Turaka u janjičarski korpus, jer se njih, s pravom ili ne, smatralo nepouzdanim.¹³

I napokon, pisao sam o karakteru pokreta iz 1831./2., za koji smatram da jest bio pokret za autonomiju, ali vrlo konzervativnog karaktera, bez ikakvih pretenzija da provodi modernizaciju, demokratizaciju i druge “novotarije” prema zapadnim obrascima, ili barem slično egipatskom modelu (Muhamed Ali).¹⁴

Gradovi i Evlija Čelebi

O značenju autografa *Seyahatname* pisali smo Kornelija Jurin Starčević i ja, i tako, vjerujem, pokrenuli širi interes.¹⁵ Razlike u odnosu na dosadašnji prijevod su velike, ponekad i dramatične. Konkretno je u hrvatskoj historiografiji rezultat toga niz radova o naseljima u dalmatinskoj Zagori u vrijeme kandij-skog rata.¹⁶ Posebno je pisano o Osijeku s mostom i sajmištem.¹⁷

Vjerski odnosi i identiteti

Pitanjima vjerskih odnosa najviše se bavio Vjeran Kursar. U radovima objavljenim u periodu koji se tiče ovog skupa analizira položaj katolika i ideološke postavke kojima su se rukovodili franjevci u 18. stoljeću, prije svega konfesi-onalizaciju kao proces zatvaranja.¹⁸

Ekohistorija

Znatan prilog ekohistoriji savsko-dravskog međuriječja dao je Anđelko Vlašić koji je između ostalog svestrano osvjetlio pitanje korištenja šuma u osmanskome periodu.¹⁹

¹³ Holjevac i Moačanin, 2007: 173.

¹⁴ Moačanin, 2002; 2014.

¹⁵ Jurin Starčević i Moačanin, 2014.

¹⁶ Jurin Starčević, 2015a; 2015b; 2016.

¹⁷ Moačanin, 2016a; 2016b.

¹⁸ Kursar, 2011; 2013; 2013.

¹⁹ Vlašić, 2016a; 2016b; 2017.

Kulturna povijest

Ovdje su najvažniji radovi Tatjane Paić-Vukić, koja je uspjela iz podosta suhoparne građe kao ostavštine sarajevskog kadije Muhibbija “destilirati” profil konkretne osobe u određenom vremenu kao dobar primjer za raspon interesa onodobnog obrazovanog društva.²⁰ Također je objavila dosta radova bliske, ali i drugačije tematike (metodologija), te osobito na temu percepcije drugoga (Matija Mažuranić i njegovi dojmovi o Bosni).²¹

Veze Dubrovnika i Bosne

Dubrovačko-osmanski odnosi, pri čemu se uglavnom radi o odnosima Dubrovčana s Bosanskim ejaletom, predmet su vrijednih doprinosa Vesne Miović i Ruže Radoš Ćurić. Vesna Miović obradila je temu Dubrovačke Republike u spisima bosanskih valija i hercegovačkih sandžakbegova, s inventarom bujuruldija (1673.–1807.).²² Ruža Radoš obradila je dubrovačke izvore o banjolučkom boju 1737.²³ Sličnom tematikom bavio se i Mladen Glavina.

Ostalo

U hrvatskoj osmanistici djeluje i Dino Mujadžević koji je ostavio niz prikaza.

Zaključak

U razdoblju od 2001. do 2017. hrvatski osmanisti (njih devet, ali u stvarnosti sedam produktivnijih autora) proizveli su prilično velik broj inovativnih djela koja su se bavila Bosnom i Hercegovinom, ili tačnije, ejaletom Bosne u ranom modernom dobu (otprilike 1500.–1800.), koji je neko vrijeme uključivao i otprilike polovicu današnje Hrvatske. Dijelovi Hrvatske u jadranskom zaleđu pripadali su Bosanskom ejaletu do kraja 17. stoljeća, kao i najzapadniji dio kopna između rijeka Save i Drave, dok je ostatak tog teritorija, tj. središnji i istočni dio Slavonije u 1600-ima bio povezan sa novim Kaniškim ejaletom, ali je uglavnom bio pod bosanskom kontrolom u polju finansija. Iz tog je razloga historija cijelog ovog prostora zacrtana kao jedna te ista veća cjelina. Raspravljalo se o širokom rasponu tema, od socijalnih i ekonomskih pitanja do religije i kulture, uz korištenje novih metoda, naprednih i originalnih. Najzanimljiviji nalazi i postignuća ostvareni su u pitanjima analize zamršenog osmanskog oporezivanja. Pokazalo se da se proučavanje poreza ne smije shvatati na prvi pogled, već da historičar mora uključiti prilično teško vidljive prakse na terenu, uvjetovane lokalnim

²⁰ Paić-Vukić, 2007.

²¹ Al-Dujaily i Paić-Vukić, 2015; Ćatović i Paić-Vukić, 2012; Paić-Vukić, 2007.

²² Miović, 2005; 2008.

²³ Radoš Ćurić, 2017.

stvarnostima, s velikim utjecajem na zemljišni režim, pa čak i na demografske procjene. Po pitanju visokih stopa prelaska na islam, posebna pažnja posvećena je dosad zanemaranom faktoru, finansijskim poticajima. Utvrđeno je da je, zbog specifične situacije u vezi ekonomskog položaja seljaštva, u Bosni, ili njenim središnjim dijelovima zajedno sa sjevernom Hercegovinom, prihvatanje islama donosilo značajnije olakšice nego na većem dijelu ostatka Balkana. Što se tiče vojnih pitanja, također su ponuđena nova tumačenja odžaklik timara i autonomije. Historiji gradova, kulture, odnosa između ejaleta i Dubrovnika, a posebno eko-historijskim temama odano je dužno poštovanje s izvanrednim uspjehom. I naposljetku, ali ne najmanje bitno, novo razmatranje putopisa Evlije Čelebija dovelo je do mnogih novih spoznaja. Veliki dio ovog posla obavljen je na način poput traženja igle u plastu sijena, ali moje mišljenje je da je bilo vrijedno toga.

Croatian Osmanistics 2001–2017: Studies from the Past of the Bosnian Eyalet in the Early New Age

Conclusion

In the period of 2001–2017 Croatian Ottomanists (nine, but really seven more productive authors) had produced a fairly large number of innovative works dealing with Bosnia-Herzegovina, or, more precisely, the eyalet of Bosnia in the early modern period (roughly 1500–1800) which for a certain time was including about half of present-day Croatia. The parts of Croatia in the Adriatic hinterland were belonging to the Bosnian eyalet until the end of the 17th century, as well as westernmost part of the land between the Sava and Drava rivers, while the rest of that territory, that is, central and eastern Slavonia was attached to the new eyalet of Kanizsa in 1600, yet it had mostly remained under Bosnian control in financial matters. This was the reason why the history of the whole space was outlined as one and the same larger unit. A wide range of subjects featuring new methods, advanced and original was discussed, from social and economic issues, to religion and culture. The most interesting findings and achievements had been made in the matters of analyzing the intricacies of Ottoman taxation. It turned out that the tax assessment must not be apprehended at the first glance, but that the historian has to include the rather hardly visible practices on the ground, influenced by local realities, with a huge impact on the land regime, and even more so, on demographic estimations. Concerning the high rates of conversion to Islam, special attention was made to the hitherto neglected factor, that is, to the financial stimuli. It was found that, due to the specific situation of the economic position of the peasantry, in Bosnia, or its central parts together with northern Herzegovina, embracing Islam brought more substantial easements than in much of the rest in the Balkans. As for the military issues, *ocaklık timars* and autonomy fresh interpretations were also offered. To the history of towns, culture, relations between the eyalet and Dubrovnik and particularly ecohistorical subjects due respect was paid with remarkable success. Last but not least, the new reading of Evliya Çelebi's travelogue had resulted in many new insights. Much of this work was performed in a manner like looking for a needle in a haystack, but in my opinion it was quite rewarding.

Literatura

- Al-Dujaily, L. i Paić Vukić, T. (2015) Pedagoški i moralno-didaktički zbornik Muslihuiddina Kninjanina iz 1609. godine: rukopisi arapskog izvornika i osmanskog prijevoda, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 33, Zagreb, 133-162. ISSN 1330-0768, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ćatović, A. i Paić Vukić, T. (2012) Mecmua incelemelerinin sınırları ve olanakları: Bosna mecmualarına bir yaklaşım, u: Aynur, H. et. al. (ur.), *Mecmua: Osmanlı edebiyatının kurkambarı* (53-71), Turkuaz, Istanbul.
- Holjevac, Ž. i Moačanin, N. (2007) *Hrvatsko-slavonska Vojna Krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u Ranome Novom vijeku*, Leykam international, Zagreb.
- Jurin Starčević, K. (2003) Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika, u: Agičić, D. (ur.), *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70. rođendana* (79-93), FF press, Zagreb.
- Jurin Starčević, K. (2004) Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća prema osmanskim detaljnim poreznim popisima (mufassal defterima), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54, Sarajevo, 139-167.
- Jurin Starčević, K. (2006) Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55, Sarajevo, 243-266. ISSN 0555-1153, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Jurin Starčević, K. (2007) Zemlja, seljaštvo i agrikultura u razdoblju osmanske vlasti, u: Belamarić, J. i Grčić, M. (ur.) *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja* (233-245), Ministarstvo kulture RH – Klovićevi Dvori, Zagreb.
- Jurin Starčević, K. (2015) Urbanization on the Ottoman Borders: Small Towns in the South-West Serhad of the Bosnian Eyalet from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries, u: Baramova, M., Boykov, G. i Parvev, I. (ur.) *Bordering Early Modern Europe* (257-273), Harrassowitz, Wiesbaden.
- Jurin Starčević, K. (2015) Osmanski Drniš: popisni defteri, narativna vrela i arheološki ostaci kao izvori za (re)interpretaciju osmanske historije u današnjoj Dalmaciji, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64, Sarajevo, 217-238. ISSN 0555-1153, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Jurin Starčević, K. (2016) Osmanski Zemunik: spoznaje iz osmanskih poreznih i vojnih popisa te narativnih vrela, u: Faričić, J. i Dundović, Z. (ur.), *Zemunik u prostoru i vremenu* (158-169), Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Jurin Starčević, K. i Moačanin, N. (2014) “Novi” Evlija Čelebi: autograf “Putopisa”, *Književna smotra* 46, Zagreb, 77-90. ISSN 2459-6329, Hrvatsko filološko društvo.
- Kursar, V. (2011) Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60, Sarajevo, 371-408. ISSN 0555-1153, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Kursar, V. (2013) Being an Ottoman Vlach. On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries), *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi / Journal of the Center for Ottoman Studies – Ankara University* 34, Ankara, 115-161. ISSN 1019-469X, Ankara University.
- Kursar, V. (2013) Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory, u: Baramova, M., Mitev, P., Parvev, I. i

- Racheva, V. (ur.), *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16–19th century*, Berlin, 97-108. LIT Verlag.
- Miović, V. (2005) Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Hercegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic, *Annals* 9, Dubrovnik, 37-69. ISSN 1331-3878, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Miović, V. (2008) Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka, s analitičkim inventarom bujuruldija (1673–1807), *Dubrovnik annals* 14, Državni arhiv u Dubrovniku, Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik, Kantonalni arhiv Travnik, Dubrovnik, 152-154.
- Moačanin, N. (2001) À propos d'une publication sur la Bosnie Ottomane, *Turcica* 33, Strasbourg, 379-384. ISSN 0082-6847, Peeters publishers.
- Moačanin, N. (2002) "Autonomija" osmanske Bosne. Nacrt, u: Bušić, K. i dr. (ur.), *Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića* (136-142), Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb.
- Moačanin, N. (2005) Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene), u: Šanjek, F. (ur.), *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* (407-412) Institut za istoriju, Sarajevo.
- Moačanin, N. (2006) *Town and Country on the Middle Danube*, Brill, Leiden – Boston.
- Moačanin, N. (2008) La conversione di massa di contadini bosniaci all'Islam, u: Vaccaro, L. (ur.), *Storia religiosa dell'Islam nei Balcani*, (169-188), Centro Ambrosiano, Gazzada (VA).
- Moačanin, N. (2009) The complex origin of the Bosnian ocaklik timar, u: Taşkın, T. i Sunay, A. (ur.) *Halil İnalçık Armağanı* (142-167), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Moačanin, N. (2009) Sitne daće, krupne implikacije, u: Roksandić, D. i Agičić, D. (ur.), *Spomenica Josipa Adamčeka* (145-165), FF press, Zagreb.
- Moačanin, N. (2011) Remek-djelo habsburške (mletačke?) obavještajne službe: anonimni "geografsko-statistički" opis Bosanskog pašaluka (oko 1625.), u: Iveljić, I. (ur.), *Zbornik Nikše Stančića* (77-88), FF presss, Zagreb.
- Moačanin, N. (2013) Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine, *Rad HAZU* 516, Zagreb, 95-120. ISSN 1330-0768, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Moačanin, N. (2014) The Die-Hardism of the Pre-Reform Ottoman World in Bosnia: Matija Mažuranić's "Tourist" Visit (1839/40) u: Spannenberger, N, Varga, S. i Pech, R. (ur.), *Ein Raum im Wandel* (265-274), Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Moačanin, N. (2016a) Le "mystère" quasi insoluble du succès massif de l'Islam en Bosnie, u: Gelez, Ph. i Gilles, G. (ur.), *Les conversions a l'islam en Asie Mineure, dans les Balkans et dans le monde Musulman* (119-126), Ecole française d'Athènes, Athènes.
- Moačanin, N. (2016b) Osmanski Osijek, *Rad HAZU* 525, Zagreb, 83-106. ISSN 1330-0768, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Moačanin, N. (2016c) Reading between the lines, interpreting Ottoman cadastral surveys anew (some remarks on the discriminatory rates and the so – called "fines"), u: Herzog, Ch. (ur.), *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien, Festschrift für Michael Ursinus* (447-475), University of Bamberg, Bamberg.
- Moačanin, N. (2016d) Cisir-i kebir-i Ösek, u: Kafkasyalı, M. S. (ur.), *Balkanlarda İslam III* (466-479), TİKA, Ankara etc.

- Moačanin, N. (2017) New Chance for Cliometrics: Examining the Inequalities of Wealth and Income in Ottoman Rural Economy, u: Koyuncu, A. (ur.), *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (246-255), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale.
- Moačanin N. (2017) Nastanak muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini: zanemareni aspekti, *Rad HAZU* 516, Zagreb, 73-204. ISSN 1330-0768, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Paić-Vukić, T. (2007) *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, Srednja Europa, Zagreb.
- Paić-Vukić, T. (2007) "Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56, Sarajevo, 177-191. ISSN 0555-1153, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Paić-Vukić, T. (2015) Meraki: sumrak divanske književnosti u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64, Sarajevo, 399-420. ISSN 0555-1153, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Radoš Ćurić, R. (2017) Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736.–1748.) i Dubrovačka Republika. Preuzeto s: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:155:235691>.
- Vlašić, A. (2016) The role of forests in the spread of revolts and banditry in Ottoman Slavonia in the 16th and 17th centuries, u: Aköz, A., Yörük, D. i Muşmal, H. (ur.), *INOCTE 2016: International New Tendencies Congress in Ottoman Researches, October 7–9, 2016, Sarajevo. Proceedings Book* (69-81), Selçuk University, Konya.
- Vlašić, A. (2016) Iskorištavanje šuma u Slavoniji u osmanskom razdoblju (1526.–1691.), *Scrinia Slavonica* 16, Slavonski Brod, 71-90. ISSN 1332-4853, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Vlašić, A. (2017) Šume kao izvor prehrane. Uzgoj i trgovina kestenom u Požeštini u 16. i 17. stoljeću, u: Župan, D. i Skenderović, R. (ur.), *Slavonske šume kroz povijest: Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavanskom Brodu 1.–2. listopada 2015.* (111-129). Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.

Objavljeni primarni izvori iz Osmanskog razdoblja kao doprinos historiografiji Bosne i Hercegovine (2000–2019)

Aladin Husić

Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu
husica@yahoo.com

Sažetak: Dvije decenije predstavljaju sasvim dovoljnu vremensku distancu za značajne iskorake u historiografskoj produkciji ma o kojem se razdoblju radilo. Objavljivanje izvorne građe predstavlja najznačajniji korak u stvaranju pretpostavki za opsežnija historiografska istraživanja. Osmansko razdoblje jedan je od onih perioda čiji konačni historiografski rezultati, uslijed jezičkih i drugih specifičnosti, umnogome ovise upravo o publiciranju izvorne građe, što omogućava iskorak iz reduciranih uskospecijalističkih, osmanističkih istraživanja u široko istraživačko polje izvan toga kruga. U fokusu ovoga razmatranja jesu osmanski izvori kao doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Razmatrajući pristup navedenom pitanju, opredijelili smo se za princip osvrta samo na cjelovite, osmanske izvore obimnijeg sadržaja bez nekih pojedinačnih, sitnijih prijevoda koji su se pojavili u literaturi. U tom kontekstu osvrnut ćemo se na tri osnovna pitanja, i to:

1. Značaj objavljivanja izvora osmanske provenijencije,
2. Vrste objavljenih izvora kao pretpostavka za izučavanje pojedinih pitanja iz prošlosti Bosne i
3. Metodološki pristupi u obradi izvora.

Kroz navedena pitanja bit će prezentirani i vrednovani osnovni rezultati u oblasti publiciranja historijskih izvora osmanske provenijencije, objavljenih kod nas u periodu od 2000. godine do danas. U naznačenom razdoblju dominiraju dvije vrste osmanskih izvora – osmanski popisni defteri i sidžili. U tom smislu razmatrat će se vremenska, prostorna i problemska dimenzija ovih izvora. Želimo ukazati na to koja razdoblja i područja pokrivaju i koja je pitanja moguće aktualizirati i valorizirati na temelju spomenutih izvora.

Ključne riječi: historiografija, osmanski izvori, defteri, sidžili, Bosna, Hercegovina, Klis

Uvod

U proteklim decenijama održana su dva važna skupa / savjetovanja posvećena historiografiji – 1982. i 1999. godine.¹ U njima su sagledani najvažniji rezultati bosanskohercegovačke historiografije postignuti u dva, po vremenskom okviru koji obuhvataju, prilično neuravnotežena historijska razdoblja

¹ *Prilozi*, 2000.

– 1945–1980. i 1980–1999. godine.² Avdo Sućeska je valorizirao rezultate kroz pitanja koja su obuhvaćena u godinama poslije Drugog svjetskog rata, ali je ukazao i na smjernice i pitanja koja stoje pred historiografijom koja se odnosi na osmansko razdoblje.³ Ako bi se rezimirano željela istaći pitanja, onda se može reći da su time obuhvaćeni rezultati koji se odnose na agrarno pitanje, timarski sistem, uspostavu osmanske vlasti, prihvatanje islama, migracije, položaj seljaštva, vojnu i poluvojnu organizaciju, razvitak lokalne uprave, nastanak i razvoj gradova i organizaciju gradske proizvodnje.

U drugom slučaju, na skupu održanom 1998. dva su se autora bavila historiografskim postignućima, i to Enes Pelidija⁴ i Ahmed S. Aličić.⁵ U tim osvrtima evidentna su dva različita pristupa u sagledavanju rezultata historiografije osmanskog perioda. Prvi se odnosio na radove tipa studija i njihovu tematsku klasifikaciju, podijeljenu na način: administrativno-upravna organizacija i društveni odnosi, vojna pitanja, gradovi, vakufi, privreda, konfesije i migracije, kultura i obrazovanje i objavljeni izvori. Taj osvrt metodološki bi se mogao kvalificirati faktografsko-analitičkim bez neke kritičke note. Za razliku od toga, drugi osvrt na historiografiju 19. stoljeća vrlo je kritički intoniran prema onim djelima koja to, po ocjeni autora, zaslužuju uz odgovarajuću argumentaciju. U njemu je data ocjena šta sa stanovišta historiografije predstavlja značajan pomak i rezultat, a šta zaslužuje ocjenu nenaučnog, tendencioznog i djela koja to nisu sa stanovišta naučne akribije. Ovome treba dodati još jedan skup pod nazivom *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000.* na kojem je skrenuta pažnja na osmanske izvore objavljene u navedenoj dekadi.⁶ Iako je tim osvrtom obuhvaćen tek objavljeni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, ovdje će biti spomenut zbog toga što se uklapa u kontekst i što bi cjelina izlaganja o ovim izvorima njegovim izostavljanjem bila nepotpuna.

Ono što je evidentno iz dva osvrtu na historiografiju (1980–1998) jeste relativno mali broj bibliografskih jedinica koje predstavljaju publiciranje izvora. Gotovo da začuđuje kako je u vremenskom razdoblju od nepune dvije

² Ne znam zašto se ovakvi skupovi upriličuju u godinama koje ne predstavljaju zaokružene dekade. Skup održan 2019. planiran je za 2017. Logično bi bilo, kao što je to i prilikom prvog savjetovanja 1982. godine, da to bude na “punu” dekadu i da se u praksu uvede savjetovanje svake dvije decenije na “punu” dekadu. Absurd je veći tim prije što je skup posvećen historiografiji održan i 2000. godine. Sljedeće savjetovanje trebalo bi planirati i upriličiti 2040. godine, što bi bio logičan redosljed.

³ Sućeska, 1983.

⁴ Pelidija, 2000.

⁵ Aličić, 2000.

⁶ Zlatar, 2003.

decenije objavljen mali broj historijskih izvora osmanske provenijencije.⁷ Međutim, ukazano je na potrebu njihovog objavljivanja u većem broju u cilju stvaranja pretpostavki za šira historiografska istraživanja. U tom smislu moglo bi se kazati da je period 2000–2019. u pogledu objavljivanja osmanskih izvora znatno produktivniji u odnosu na prethodno razdoblje i stoga zaslužuje zaseban tretman u sagledavanju historiografskih dostignuća. Stoga će u ovom osvrtu biti ukazano na rezultate na planu objavljivanja izvora osmanske provenijencije, nezaobilaznih za praćenje brojnih procesa u razdoblju dužem od četiri stoljeća osmanske uprave.

Razmatrajući sami pristup navedenom pitanju, ovom prilikom opredijelili smo se za princip osvrta na cjelovite osmanske izvore obimnijeg sadržaja bez parcijalnih prijevoda dijelova cjeline obimnih izvora. Naše interesovanje se kreće u krugu bosanskohercegovačke historiografske produkcije. U sagledavanju tog opusa, nekako spontano, nametnula su se sljedeća pitanja:

1. Značaj objavljivanja izvora osmanske provenijencije za bosanskohercegovačku historiografiju;
2. Vrste objavljenih izvora kao pretpostavka za izučavanje pojedinih pitanja iz historije Bosne i
3. Metodološki pristupi u obradi izvora.

Kroz navedeni okvir bit će prezentirani osnovni rezultati u oblasti publiciranja historijskih izvora osmanske provenijencije, objavljenih kod nas u periodu od 2000. godine do danas.

1. O značaju objavljivanja osmanskih izvora

Osnovna zadaća i smisao historijske nauke leži u potrazi za odgovorima na nama nepoznata pitanja iz prošlosti, pokušaju rekonstrukcije događaja i historijskih procesa te interpretaciji koja će nas približiti povijesnoj realnosti. Najpouzdaniji put vodi preko historijskih izvora kao jedine prave trase i vodi-lje ka tom cilju. Historijski izvori su fundament historijske nauke i kao takvi najvažniji temelj i najpouzdanije “vrelo” spoznaje, pretpostavka za interpretaciju povijesnih nepoznanica. Oni pomjeraju granice naših spoznaja, u značajnoj mjeri mijenjaju sliku i percepciju vremena na koje se odnose. I najzad, što smo bliže izvorima, to nam je prošlost sadržajnije, jasnija i zanimljivija i preko njih smo sigurno korak bliže povijesnoj realnosti.

Iako nisu toliko raznoliki po svojoj vrsti, izvori objavljeni u proteklom periodu ipak nam pružaju iznimne mogućnosti za rekonstrukciju i interpretaciju

⁷ Pelidija, 2000: 107-108; Aličić, 1985: 658; Handžić, 1986; Jačov, 1983.

prošlosti pojedinih područja, vremenskih razdoblja, posebno nekih vrlo značajnih pitanja iz prošlosti Bosne⁸ pod osmanskom vlašću. Oni su sredstvo demistifikacije i demitologizacije prošlosti, koje našim prostorima nisu strane niti su nepoznanica. Vrijednost i značaj objavljivanja izvora najbolje se zrcali u jednoj ocjeni izrečenoj upravo nakon neočekivanog susreta s osmanskim izvorima. A ta ocjena glasi:

Možda u ovom pogledu postoje najjače zablude u našoj historiografiji: rečeno je, ne jednom da su Turci varvari ... Razume se, tvrdnja je izricana uvek apodiktički, a ne kao rezultat nekog solidnog proučavanja ekonomskih i društvenih prilika otomanske države.

Posebice treba izbegavati stereotipne klišeje kada se raspravlja naša istorija turskog perioda. Najopasnija smetnja objektivnog proučavanja jeste uobičajeno posmatranje čitave istorije pod otomanskom vlašću kroz prizmu 19. veka (u kojoj ima, takođe, vrlo mnogo nacionalnog romantizma).⁹

Naprijed istaknuti zaključak izrečen je nakon susreta i temeljite analize jedne vrste izvora (*sidžila*) o kojoj će i ovdje, pored ostalih, biti riječi. Naprijed navedenu konstataciju nije dosljedno pratio autorov pristup jer je i sam već (pod)naslovom skrenuo u potpuni historijski romantizam, determinirajući povijest sarajevskog stanovništva kao "istoriju Srba"(!?). Upravo su zbog ovakvih pokliznuća i romantizma neophodni izvori kao temelj odbrane od romantičarske poplave.

Ako bismo željeli opću karakteristiku promatranog razdoblja, onda bi se moglo kazati da ona možda i ne obiluje velikim brojem bibliografskih jedinica nastalih kao rezultat publiciranja izvorne građe. Međutim, njihov značaj ogleđa se u nekim drugim elementima, prije svega u voluminoznosti, u širini prostora koji ti izvori obuhvataju i u vrlo bogatom sadržaju. Također, ni kvantitativna dimenzija nije za potcijeniti, posebno ako se ima u vidu sva složenost obrade bilo koje vrste izvora publiciranih u proteklom razdoblju, a posebno izvora ove vrste.

2. Vrste objavljenih izvora objavljenih u Bosni

Premda su izvori mnogobrojni i raznoliki po svojoj vrsti i sadržaju, historioografsku produkciju u Bosni i Hercegovini u proteklom vremenskom periodu obilježilo je uglavnom publiciranje dvije vrste historijskih izvora: *osmanski*

⁸ Pojam Bosna ovdje podrazumijeva administrativni prostor Bosanskog ejaleta koji danas ima regionalno značenje a ne samo uže koje se odnosi na današnju Bosnu i Hercegovinu.

⁹ Nedeljković, 1954.

popisni defteri i *sidžili*. Ovome treba dodati i tek objavljenu seriju pojedinačnih dokumenata iz Arhiva Franjevačkog samostana Fojnica. Međutim, ono što se grubim uvidom u objavljene izvore bilo koje od navedenih vrsta nameće kao osnovni dojam jeste svojevrsna “ravnoteža” kada je u pitanju broj objavljenih publikacija, kao da se planski vodilo računa o toj ravnoteži. Karakter tih izvora, sadržaj posebno, način njihovog izdavanja ni iz daleka zapravo nema tu vrstu “ravnoteže”. Razlog tome je ishodište i karakter samoga sadržaja izvora. Oni se u svojoj prirodi, sadržaju, suštini, kao i u svome volumenu bitno razlikuju. Osim sadržajnih, koje su objektivne naravi, u pitanju su i metodološke razlike na koje ćemo se posebno osvrnuti.

Budući da su defteri izvori specifičnog karaktera, to ovdje želimo ukazati na neke opće karakteristike proistekle iz rezultata njihovog objavljivanja, ali i sadržaja samih izvora kao pretpostavke za izučavanje brojnih historijskih pitanja. Vremenski pripadaju uglavnom periodu rane osmanske uprave u Bosni (15. i 16. stoljeće), s izuzetkom jednog koji se odnosi na prve godine 18. stoljeća. Ono što se s vremenskog aspekta može istaći jest da u publiciranim izvorima dominira pokrivenost druge polovine 16. stoljeća iz kojeg potječe većina publiciranih izvora. Od preostala dva publicirana izvora, jedan se odnosi na prve godine osmanske vladavine i samo stanje nakon razgraničenja po odredbama Karlovačkog mira 1701. godine. Druga vrlo značajna činjenica u navedenom jeste da objavljeni izvori pokrivaju veoma širok geografski prostor i pripadaju Bosanskom, Kliškom i Hercegovačkom sandžaku. To predstavlja vrlo važnu činjenicu jer omogućava izučavanje značajnog broja pitanja koja izlaze iz okvira lokalnog i imaju svoj širi regionalni značaj. To je samo jedna od pozitivnih strana publiciranja tih izvora. Stoga nije čudo da interes za njih, njihov sadržaj, nisu pokazivali samo historičari, kojim god se pitanjem bavili – administrativnim, ekonomskim ili pitanjima agrarnih odnosa, nego i pravnici, historičari države i prava.¹⁰ Podjednak kapacitet u pogledu ekonomsko-pravnih, društvenih i sličnih pitanja imaju i *sidžili*, na koje ćemo se ovdje posebno osvrnuti.

2.1. Publiciranje deftera

U praćenju i predstavljanju ovih izvora polazimo od hronologije njihovog nastanka, a ne redosljeda objavljivanja. Bez obzira na njihovu suštinsku sličnost, jednoobrazan sadržajni karakter, oni se ipak po mnogo čemu razlikuju – kako u svojoj formi tako i po svome značaju. Koliko god pitanje uspostave

¹⁰ Spajić, 1950.

osmanske vlasti na našim prostorima izgledalo riješeno, ono je nedovoljno da ukaže na sve segmente tranzicije – političke, društvene, ekonomske pa i administrativne. U tom smislu nemjerljiv značaj ima objavljivanje *Sumarnog popisa sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*.¹¹ Osim što predstavlja do sada najsažržajnije i najpouzdanije sliku prilika u Bosni neposredno nakon uspostave osmanske vlasti, taj nam izvor omogućava i mnoga retrospektivna promatranja, a ne samo ono što je uslijedilo nakon tog historijskog zaokreta. Njegov je značaj utoliko veći što ne postoje srednjovjekovni izvori koji omogućavaju uvid u tako širok dijapazon pitanja i promatranje tako širokog prostora na jednom mjestu, u formi sažetka cjelokupnog stanja po mnogobrojnim segmentima. Osim što u njemu vrlo jasno prepoznamo teritorijalnu organizaciju srednjovjekovne Bosne, on nam nudi i mogućnosti uvida u ekonomske potencijale cjelokupnog područja. Društvo i društvena tranzicija jedno su od mnogobrojnih pitanja koja se prepoznaju iz ovog izvora. Mi vidimo kako se pojedina područja i pojedinci integriraju i pozicioniraju u novom društveno-ekonomskom sistemu. On nam nudi odgovore na pitanje vojne organizacije, stepena i načina integracije pojedinih slojeva srednjovjekovnog bosanskog društva. Ovdje je posebno važno naglasiti da taj izvor, vrlo dokumentirano i argumentirano, ukazuje na same početke i početne razmjere prihvatanja islama kao pitanja koje se često mistificiralo i kojem se nerijetko pristupalo populistički. On naprosto premošćuje historijske i civilizacijske razdjelnice dva razdoblja, srednjovjekovnog i ranog novovjekovnog.

Najznačajniji, najobuhvatniji i najobimniji izvor predstavlja *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine*.¹² Ovim voluminoznim četverotomnim izvorom obuhvaćen je prostor od Zvečana i Mitrovice na jugoistoku do Bihaća, Cazina i Bužima na sjeverozapadu. Od svih drugih objavljenih izvora on je najobimniji, najsvēobuhvatniji i najsažržajniji. Ono što ga u odnosu na sve druge izvore razlikuje jeste cjelovitost popisivanog područja, koje je sačinjavalo 55 nahija sa svim fiskalnim jedinicama i fiskalnim obavezama, te gradskim naseljima Bosanskog sandžaka. Taj izvor najbolje reflektira stepen dostignutog razvitka društvenih procesa i potencijala Bosanskog sandžaka iz perspektive državne birokratije. Za područje Bihaća i taj dio Pounja, to je prvi osmanski izvor uopće koji obuhvata taj prostor. Jedno od mnogobrojnih pitanja koje se odslikava iz ovog izvora jeste dostignuti stepen prihvatanja

¹¹ Aličić, 2008.

¹² Handžić, 2000a; 2000b; Kupusović, 2000; Buzov, 2000. Ovaj izvor sadrži ukupno 2.527 stranica i to je ono što predstavlja njegovu dodatnu vrijednost. Da ništa drugo nije objavljeno u navedenom razdoblju, to bi predstavljalo značajan rezultat i veliki poduhvat.

islama u Bosanskom sandžaku, dostignuti stepen razvitka gradova i druga slična pitanja. Ono što ovom izvoru daje dodatnu vrijednosnu notu jeste obimna uvodna studija Ahmeda S. Aličića, koja predstavlja pogled na agrarne odnose, bez čega nema razumijevanja ovog izvora,¹³ koliko god se historio-grafska kritička misao s pravom ne slagala s nekim iskazima u tom uvodu.¹⁴ Ono što je mnogo važnije, tom je studijom ponuđen ključ za pitanja bez kojih bi razumijevanje sadržaja izvora za mnoge bilo ne samo otežano nego i nemoguće. Ono bi bilo svedeno na puko faktografsko korištenje podataka bez mogućnosti razumijevanja suštinskih pitanja koja bi trebalo rekonstruirati i interpretirati na temelju jednog tako izdašnog i sadržajem bogatog izvora. Autor uvodne studije objasnio je, prije svega, način i proces popisivanja, tehnologiju i metodologiju popisivanja, administrativne termine, a potom i značaj tih izvora sa stanovišta agrarnih i svojinskih odnosa i načina reguliranja tih odnosa te značaj ovog izvora za demografska i antropogeografska istraživanja, historijsku geografiju, kao i jezička i druga istraživanja. Ova je studija podjednako upotrebljiva za sve druge izvore ove vrste, a posebno one koji su nastajali prema istom principu tokom 16. stoljeća.

U nekoliko izvora tretirano je područje zapadne Bosne, koje je pripadalo Kliškom sandžaku. Tu prije svega mislimo na *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*.¹⁵ Nekoliko je značajki koje treba istaći u ovom kontekstu. To je prvi obimniji i u cijelosti obrađeni i publicirani izvor te vrste po uspostavi Kliškog sandžaka (1537) kao zasebne administrativne jedinice. Ocjena koja vrijedi za druge slične izvore ove vrste vrijedi i za ovaj. Budući da je to prvi popis nekih područja koja su ušla u administrativni okvir Kliškog sandžaka, to ga čini značajnijim za te krajeve. S druge strane, on je ogledalo nove administrativne, teritorijalne organizacije, ali i fiskalne distribucije dijela privrednih potencijala tog područja među onim što se uvjetno rečeno definira kao feudalna klasa osmanskog sistema.

Još jedan sličan izvor, *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*,¹⁶ odnosi se na ovo područje iz istog razdoblja, administrativno i teritorijalno, ali i po svome suštinskom karakteru potpuno identičan. On predstavlja svojevrsan nastavak prethodnog izvora i oni se, što je vrlo bitno, sadržajno nadopunjuju. To upotpunjuje cjelinu jednog prostora u novom državno-pravnom i društveno-ekonomskom sistemu. Za

¹³ Aličić, 2000: III–XXXVII. Kraći osvrt na ovaj izvor dat je i na skupu 2000. godine (Zlatar, 2003).

¹⁴ Moaćanin, 2003.

¹⁵ Spaho et al., 2007.

¹⁶ Hafizović, 2014.

razliku od prvoga, koji obuhvata “rezervni” korpus vojničkog sloja (*askera*), uključujući i birokratiju, ovaj primarno obuhvata aktivni vojnički sloj, posadnike i njihove lenske posjede na području Kliškog sandžaka. U osnovi, on nam daje sliku jednog segmenta vojnog uređenja, vojnu strukturu koja je izvore svoga finansiranja crpila iz lenskih posjeda zapadnih krajeva Bosne i Dalmacije, odnosno Kliškog sandžaka. Obuhvaćeni su lenski posjedi posadnika: *Livno, Prozor, Susid, Akhisar, Fenarlik, Gölhisar, Sokol, Belgrad ili Dlamoč, Sinj, Vrhrika/Vrlika, Knin, Drniš i Nečven*, te svakako i svi drugi detalji koji se tiču mnogih pitanja, privredne, društvene naravi, koji se suštinski ni u čemu ne razlikuju od naprijed istaknutog izvora za Kliški sandžak. Tako je zaokružen pogled na jedan širok prostor zapadne Bosne i jadranskog zaleđa sredinom 16. stoljeća.

S obzirom na brojne otežavajuće okolnosti koje prate rad na ovim izvorima i njihovo publiciranje, vrlo značajno postignuće i značajan rezultat za historiografiju predstavlja objavljivanje opširnog popisa za Hercegovinu iz 1585. godine.¹⁷ Teško je obuhvatiti sve pozitivne aspekte objavljivanja jednog ovako sadržajnog izvora. No poći ćemo od neke praktične dimenzije. Prije svega želimo skrenuti pažnju na njegovu voluminoznost od preko 1000 (1050) stranica izvornog teksta. Druga značajka je u tome što izvor, zajedno s opširnim popisom iz 1477. za Hercegovinu, zatvara jedan vremenski okvir i omogućava uvid u sve procese koji su se odvijali tokom jednog stoljeća (1477–1585) na području Hercegovine. Time je hercegovački prostor dobio vrlo značajan stepen pokrivenosti po vremenskoj vertikali oko jednog stoljeća, najznačajnijim privrednim, društvenim i drugim promjenama. U ovom kontekstu neophodno je istaći da se teritorijalno nadovezuje na druga susjedna područja, Klis (1550) i Bosnu (1604). To nam omogućava paralelno promatranje jednog zaista širokog područja u relativno kratkom vremenskom razdoblju.

Ovo izdanje na svome početku ima kanunnamu iz 1585. godine i ovo je jedan od rijetkih popisa koji se kod nas objavljuje zajedno s kanunnamom. Razlog tome je vrlo čest izostanak kanunname u pojedinim popisima. Kanunnama je ta koja predstavlja ključ za razumijevanje i tumačenje cjelokupnih agrarnih odnosa, položaja i obaveza proizvođača, svih poreskih obaveza, prometa roba, stoke, žitarica na području jednog sandžaka. Jednostavno, sve ono što podliježe oporezivanju kao novostvorena vrijednost ili ono na čemu se ostvaruje profit sadržano je u tekstu kanunname. Dakle, ona definira sve

¹⁷ Aličić, 2014.

poreske obaveze, ma od čega ili radi čega se one uzimale. Ovo posebno ističemo zbog toga što je do sada poznata jedna objavljena kanunnama za sandžak Hercegovina, i to iz kasnijeg perioda (1636–1638). Bez obzira na tekstualne i pravne sličnosti između te dvije kanunname, ova pravne i agrarne propise pomjera preko pola stoljeća naprijed, ali je značajnija i po tome što se objavljuje uz sami popis kao ključ za razumijevanje suštine njegovog sadržaja, položaja i statusa grupa ili fiskalnih obaveza. Na temelju nje se u suštini obračunavaju sve obaveze i prihodi upisani popis.

Ako su prethodni izvori imali obilježja zaokruženih administrativnih prostora, s manje-više sličnim sadržajima, vrlo detaljnim popisom mjesta, domaćinstava kao fiskalnih jedinica s njihovom područnom distribucijom, vrlo obuhvatnim sadržajem naselja i domaćinstava u naseljima, onda izvor iz 1701. ima znatno drugačiju prirodu. To je popis graničnog pojasa nakon Karlovačkog mira,¹⁸ vraćenog Osmanskom carstvu, kako to govori njegov naslov, i sadrži pogranični pojas tri sandžaka: Krka, Klis i Hercegovina. To je izvor koji obuhvata pojas koji je bio okupiran i zaposjednut od Mletačke republike (*mukate, hasove, vakufe, gedik-timare, zeamete i timare eškindžija*). On je iznimno značajan zato što pokazuje stanje koje je nastalo kao posljedica rata i devastacije graničnog pojasa, ali i pokušaj vraćanja života u sela i posjede napuštene uslijed rata i okupacije.

U dosadašnjem predstavljanju dominirali su uglavnom izvori ranog razdoblja, vrlo opširni i sadržajni, teritorijalno veoma obuhvatni. Međutim, naša historiografija oplemenjena je izdanjem izvora koji se odnose na posljednje godine osmanske uprave u Bosni. Izvor je vrlo neobičan i rezultat je komunikacije koja je vođena najčešće na lokalnom nivou, premda ponekad odražava i komunikaciju prema centru pokrajine. U preko pet stotina dokumenata, pod naslovom *Protokol (defter) Gornjetuzlanske nahije 1873–1876*,¹⁹ sadržana su mnogobrojna pitanja koja se susreću, problemi različite naravi, ali i odgovori na sve pojave na području Gornje Tuzle.

Iako izvor ima obilježje užeg područja, on ima širi vojno-politički značaj. Naime, on se može promatrati u kontekstu širih prilika, u vrijeme ustanka nemuslimanskog stanovništva, poticanog izvan Bosne, širokog antiosmanskog pokreta na Balkanu, ali i pokušaja preliivanja i praktične realizacije velikodržavnog projekta iz Srbije u Bosnu. Kroz ovaj izvor reflektiraju se političke, vojno-ekonomske, socijalne, administrativno-upravne, kulturne i obrazovne prilike, briga vlasti i zbrinjavanje porodica vojnika koji su izginuli u ratnim

¹⁸ Hafizović, 2016.

¹⁹ Nakičević, 2015.

dešavanjima, briga o vojnicima i rezervistima, logistička podrška – u odjevnim predmetima (odjeći i obući), mobilizaciji, dezerterstvu, policijskim ili vojnim izvještajima – i mnoga druga pitanja koja nalazimo u jednom korpusu koji broji preko pet stotina različitih službenih zabilješki. To je ono što posebno treba istaći, jer nije riječ o dokumentima nastalim kao rezultat subjektivne percepcije, nego su u pitanju zabilješke službenog organa koji materijalne činjenice i dokaze utvrđuje po strogo utvrđenom principu i metodologiji kao dokaz za bilo koji problem ili pitanje, za čijim rješenjima nadležni trebaju tragati. S druge strane, ovaj izvor reflektira životnu svakodnevnicu običnog čovjeka u sistemu s problemima koji ga prate i njegovo pozicioniranje u labirintima otežanih životnih okolnosti.

I najzad, najsvježije historiografsko osvježenje je jedno vrlo značajno izdanje pojedinačnih osmanskih dokumenata *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana u Fojnici*.²⁰ Riječ je o dokumentima iz 16. i 17. stoljeća (1511–1646), s dragocjenih stotinu dokumenata koji govore o životu i položaju Katoličke crkve i samostana u srednjoj Bosni, o svemu onome što su oni živjeli, odnosu vlasti i Crkve, birokratskim procedurama u rješavanju pitanja od interesa za Katoličku crkvu, posebno odnosu pravoslavnih sveštenika prema katolicima, pokušaju uzurpacije i prisvajanja prava na crkvene daće i njihovog ubiranja od katolika. Ovi su izvori napokon iz “arhivske tišine” dospjeli u javni prostor i oni će postepeno ulaziti u naučni diskurs, dobivati ono mjesto koje im pripada. Nema sumnje da će pomoći u osvjetljavanju nekih manje poznatih dionica iz života bosanskih redovnika, ali će isto tako i demistificirati neka pitanja koja se vrlo često u historiografiji provlače u izrazitim ideloškim konotacijama. Ne znamo na čemu je temeljena tvrdnja koja prati ovo iznimno značajno izdanje da je nakon 1463. fojnički “... Samostan je ubrzo porušen...”²¹ Vrlo kratko, čista neistina. Dakle, tvrdnja koja se ne može ničim potkrijepiti. Ovaj obrazac postao je historiografski standard za gotovo bilo kakav diskurs o samostanima ne samo u Fojnici nego i o ostalim u srednjoj Bosni. Svi osmanski izvori poslije 1463. pa do kraja 15. stoljeća uredno dokumentiraju samostane, broj redovnika koji služe u njima, ponekad i poimenično. Takve paušalne tvrdnje u historiografiji postaju uobičajene. Nepoštivanje procedure pri proširivanju i dogradnji samostana

²⁰ Ursinus, 2018a; 2018b.

²¹ Ne samo samostan u Fojnici nego i drugi samostani (Visoko, Kreševo) u susjedstvu ostali su i opstali usprkos upornom i kontinuiranom unošenju zabuna i zabluda ove vrste. Već u prvim osmanskim izvorima nastalim poslije 1463. uredno su dokumentirani s brojem redovnika u njima: Fojnica, samostan, tri lica (redovnika), Kreševo, samostan, tri lica (redovnika), Visoko, samostan, dva lica (redovnika). (Aličić, 2008: 45, 46, 48)

uslijed dotrajalosti 1521. dovelo je do intervencije i rušenja, a ne 1463. godine kao posljedica promjene sistema. Zakonskim i pravnim procedurama nisu podlijegali samo samostani nego i bilo koji drugi objekti, uključujući vojne utvrde, pa i džamije. Ni pretvorba mesdžida u džamiju nije bila moguća bez prethodno provedenog postupka i dopusta sultana, kadijske dozvole i odgovarajućeg nadzora.²² Na probleme birokratske i systemske naravi nisu nailazili samo crkveni objekti nego i džamije na čiji se popravak, i usprkos pozitivnoj sultanskoj odluci, čekalo ponekad veoma dugo, preko dvije decenije.²³ Čak, kada sve to zanemarimo, dva dokumenta (1525. i 1527) koji govore o rušenju (1521) ne mogu opravdati navod s korice ovog nadasve dragocjenog izdanja, niti generalizirati stanje i definirati ga "mračnim dobom". Uostalom, to se najbolje vidi iz objavljenih dokumenata. Stoga je značajno da su ovi dokumenti objavljeni i oni će pomoći u rasvjetljavanju nekih pitanja koja se odnose na život Crkve u tom periodu.

2.2. Publiciranje sidžila

Drugi set izvora čine sudski protokoli *sidžili* kojih je objavljen veći broj. U našoj historiografiji često se skretala pažnja na značaj ovih izvora, ali se, barem u ranijoj praksi, gotovo uopće nisu integralno obrađivali. Korišteni su i predstavljeni na različite načine, ali je njihovo objavljivanje uglavnom izostajalo. U nekoliko slučajeva jeste rađeno na cjelovitom prevođenju, no ni u tim slučajevima, uslijed složenosti naučne obrade i pripreme, nisu publicirani

²² Dostović, 2012: posebno 61-62, 84.

²³ Godine 1566. upućen je odgovor na zahtjev iz 1543. godine o popravci džamije u tvrđavi Sinj. "Raniji skradinski kadija je dostavio Visokoj Porti arz, u kome je izvijestio: Na sud je došao narod iz tvrđave Sinj, koja se nalazi u unutrašnjosti kadiluka Skradina, pa su izjavili. Džamija koja se nalazi u gore navedenoj tvrđavi, njegovog carskog visočanstva, sagrađena je od drveta. Ona je sada toliko dotrajala pa se u njoj ne može obavljati molitva. Molimo da se njezini zidovi sagrađe od kamena. Naveli su da je za njenu gradnju bilo potrebno približno 15.000 akči, prema utvrđenom proračunu. Tako je narod podnio izvještaj kod suda. Tada je naređeno da se zidovi te džamije izgrade od kamena, a navedeni iznos da se uzme iz prihoda sa skela Šibenika i Skradina, pa da se troškovi podmire. O tome je poslana carska naredba ramazana 950. (decembar 1543) godine. Sada je gore navedeni kadija (Skradina) dostavio svoj arz u kome je izvijestio da taj iznos sve do sada nije naplaćen zbog toga što ponekad emini to izbjegavaju a ponekad i žitelji u tvrđavi. Kako je carski ferman stigao, prošlo je mnogo vremena, pa se ukazala potreba da se ponovo podnese arz. Tako glasi ovaj izvještaj. Na osnovu toga naređujem: Po primitku ovoga moga carskog naređenja, gore navedena džamija prema odredbama moje ranije zapovijedi, izgradit će se od kamena. To ima da se obavi. Potrebne troškove ćete iz prihoda tamošnjih mukata sa hassova, pa podmiriti i utrošiti. Sve napravljene troškove ćete pojedinačno uvesti u spisak, pa po dovršenju izgradnje isti potpisati i ovjeriti, potom dostaviti Visokoj Porti. Za sav izuzeti novac ćete izdati potvrde eminima. Prilikom trošenja ćete dobro paziti, da od predviđenog iznosa što manje potrošite da to dovršite. Treba se čuvati uzaludnog trošenja i rasipanja. Tako primite k znanju. Izdato, 24. šabana 973. (16. 3. 1566) godine." (OIS, ANU BiH, Muhime defteri, 139, 262-262. preveo Abdulah Polimac)

i ostajali su nedovršeni u rukopisnim formama. Jedini cjelovito obrađeni i objavljeni sidžil odnosio se na Mostar.²⁴ Stoga bi se moglo kazati da je ranija obrada uglavnom bila u “pokušaju”, nedovršena ili u formi regesti i za internu upotrebu. Najviše ih se odnosilo na Hercegovinu. Regeste za neke kadiluke u Hercegovini (*Nevesinje, Blagaj, Mostar*) nastale su u dugogodišnjem radu Hivzije Hasandedića u Arhivu Hercegovine (do 1976), dva nedovršena i nepripremljena prijevoda sidžila *Tešanjskog kadiluka* čije su radne verzije nastale 1975. i 1990, zatim *Jajački sidžil* (1694) rađen 1985. godine. Čak je i prva gruba verzija prijevoda *Novopazarskih sidžila* nastala prije 1992. godine. Dakle, publicirano nakon 2000. godine uglavnom je započeto i u nekoj formi već bilo rađeno prije 1992. godine. Jedini potpuno novi rad na planu pripreme izvora predstavljali su *Maglajski sidžili (1816–1840)*.²⁵ Potaknuto nedaćama agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) te stradanjem arhivske i rukopisne građe, dio već davno započetih prijevoda ili neke druge obrade dobio je svoju izlaznu formu poslije 2000. godine.

Svaki izvor je dragocjen i specifičan na svoj način. Sidžili se ipak u mnogo čemu izdvajaju, posebno po vrstama dokumenata koje sadrže, što omogućava promatranje različitih aspekata života²⁶ jednog vremena. Kako god po svom nazivu zvučali lokalno, oni ipak nadilaze granice jednog sudskog okruga. Odražavaju međusobnu lokalnu i pokrajinsku administrativnu komunikaciju, ali i komunikaciju ka centru i iz centra ka lokalnim zajednicama. Dakle, nude dva različita pogleda na probleme, iz perspektive periferije te iz perspektive centra sa širokim i raznolikim spektrom pitanja i problema lokalne zajednice i pojedinaca u društvu i sistemu općenito. Stoga bi se moglo kazati da je heterogenost sadržaja jedna od najznačajnijih odlika ovih izvora.²⁷

Ovisno o metodama klasifikacije, kao i drugim okolnostima, sidžili mogu sadržavati do pedeset i više različitih vrsta dokumenata ili različitih vrsta predmeta, koji predstavljaju pravi tematski mozaik, neizmjeran istraživački potencijal za pravna, ekonomska, društvena, socijalna, sociološka pitanja i brojne druge povijesne teme, ali i znatno šire od toga. Kada su sidžili u pitanju, moguće je ukazati na nekoliko područja na koja se odnose objavljeni izvori, i to Mostar u širem smislu (*Mostar, Blagaj, Nevesinje*), zatim *Tešanj* i *Novi Pazar*.

²⁴ Mujić, 1987.

²⁵ Bojanić-Lukač i Katić, 2005.

²⁶ Nedeljković, 1954.

²⁷ *Ibid.*; Čar-Drnda, 1984; 1987; 1989.

Treba naglasiti jednu drugu koincidenciju kada su u pitanju ovi izvori. Od četiri objavljena sidžila izvan Mostarske regije, tri se odnose na međuprostor Doboj – Tešanj – Maglaj, ili preciznije kadiluk Tešanj, jer je i nahija Maglaj, koja je posljednjih godina 18. stoljeća (1794/95) izdvojena kao zaseban kadiluk, pripadala Tešnju. Jedan izvor ove vrste pripada području Novog Pazara. Ako bi se tražili zajednički imenitelji, onda bismo mogli istaknuti vremensku pripadnost, jer se svi odnose uglavnom na približan vremenski okvir, druga polovina 18. stoljeća (*Tešanjski, Novopazarski*), dok se *Maglajski* odnosi na prvu polovinu 19. stoljeća, što nije neka velika vremenska distanca i razlika. Time su, prije svega, ta područja, ali i Bosna u cjelini, dobila pretpostavke za sagledavanje mnogobrojnih naprijed istaknutih pitanja. Posebno što navedeni izvori sadrže dokumente ne samo za uže područje na koje se odnose nego i za ejalet u cjelini, a ponekad i znatno širi prostor.

3. Metodološki pristupi u obradi izvora

Metodologija objavljenih izvora je nešto čemu treba kritički pristupati. Stručna dimenzija koja pripada sferi prevodilaštva nije upitna i ona pripada visokim standardima struke. No, neki segmenti su metodološki vrlo neujednačeni, kako god to promatrali. Kada su defferi u pitanju, tu se prepoznaju dva različita, i to vrlo upečatljiva pristupa. Jedan se može mjeriti kriterijima “klasičnog razdoblja” pripreme izdavanja ovih izvora, s vrlo bogatim, sadržajnim uvodnim studijama koje su vrlo bitan segment objavljivanja i razumijevanja izvora.²⁸ No, ponekad se u tim slučajevima ulazilo u suviše polemike, kojima nije mjesto u ovakvim izvorima, koliko god sami izvori nudili mnogo toga čime se demistificiraju stereotipi ili historijski diskursi koji ponajmanje uporišta imaju u historijskoj realnosti. Kritički aparat bi se također mogao ocijeniti na identičan način, dvojakim: od “raskošnijeg” do onog suhoparnog, svedenog isključivo na ubikaciju naseljenih mjesta, koja jeste važna za razumijevanje i orijentaciju, ali ne bi trebala biti jedini element u pripremi ovako značajnih izvora. Diplomatička i kritička analiza objavljenih izvora često nedostaje ili je vrlo skromna, bez značajnijeg konteksta koji bi korisnike uveo u suštinu izvora i njegov značaj. Posebno što raskoš sadržaja ovih izvora naprosto nameće obavezu i čini nužnim znatno obimnije i sadržajnije uvodne

²⁸ S tim u vezi, 21. i 22. decembra 1985, u organizaciji Orijentalnog instituta, održano je dvodnevno naučno savjetovanje o problemima savremene orijentalistike i historije naše regije pod osmanskom vlašću. Rezultat tog savjetovanja su zaključci doneseni 21. i 22. aprila 1986. u SANU o metodama objavljivanja historijske građe na orijentalnim jezicima. Vidi: Питања савремене оријенталистике, 1986.

studije zarad šireg čitalačkog korpusa koji ne pripada užem osmanističkom polju istraživanja. Odgovarajuća kritička valorizacija, detaljna kontekstualizacija nužan je preduvjet razumijevanja, ili barem lakšeg razumijevanja samih podataka koje objavljeni izvori sadrže. U tom pogledu stvari su mogle biti naprednije.

Po svome metodološkom obrascu *Fojnički dokumenti* se mogu svrstati u red uspješnih izdanja rađenih po zavidnim standardima u četiri varijante – faksimili, transkripcija, prijevod, prijevod na njemački i regeste Matasovića. Budući da su dokumenti prevedeni s osmansko-turskog na njemački, a potom s njemačkog za naše govorno podneblje, to su dokumenti izgubili na stilu, no to je zanemarljivo u odnosu na značaj njihovog publiciranja. Slično je i s transkripcijom koja je isuviše pojednostavljena i nije na kvalitativnom nivou samoga izdanja.

Kada su sidžili u pitanju, tu su stvari također vrlo neujednačene, ali je lakše praviti klasifikaciju po nekim drugim kriterijima. Već je naprijed istaknuto da mnoga od tih izdanja prvobitno nisu rađena namjenski za publiciranje. To je karakteristika sidžila koji se odnose na Hercegovinu. Svi su oni nastali u formi regesti bez odgovarajućeg kritičkog aparata i mnogo prije agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992).²⁹ Budući su rađeni više za internu upotrebu, to im se može tražiti više slabosti. Kako je jedini način da se trajno sačuvaju bio njihovo objavljivanje, to se tome i pristupilo, bez dodatne obrade koja bi zahtijevala novo vrijeme i mnogo toga što bi pratilo njihovu doradu. I u formi regesti, ti izvori mogu biti vrlo korisni, informativni i upotrebljivi. S obzirom na to da su rađeni u formi kratkih zabilješki, nemaju nikakav kritički aparat, a što je, s obzirom na to da se radi o vrlo sažetim registama, moguće i očekivati. Čak i regeste unutar pojedinih izdanja nemaju ujednačen kriterij. One se kreću od potpunog sadržaja nekih kratkih dokumenata do naslova nekih cirkularnih dokumenta centralnog ili pokrajinskog ishodišta, koji se odnose na širi kontekst događanja u pokrajini. Isto je i s nekim drugim dokumentima dužeg i složenijeg sadržaja. Kao što je naprijed istaknuto, u vrijeme njihovog nastanka to nije bilo ni predviđeno za publiciranje i tu se krije uzrok manjkavosti te vrste. Regeste su tek smjerokaz ozbiljnim istraživanjima, upute u potrazi za sadržajima ovisno o interesu istraživača s veoma ograničenim mogućnostima iscrpnijeg korištenja.

Drugu kategoriju izvora čini nekoliko sidžila rađenih različitim metodološkim pristupima, po naučnoj metodologiji i s mnogo više naučne aparature i

²⁹ Opširnije u bibliografiji na kraju rada. Sve regeste uradio je Hivzija Hasandedić.

cjelovito. I tu su, međutim, uočljive razlike i prepoznaju se tri različita obrasca u obradi – Maglajskih sidžila, sidžila kadiluka Tešanj i Novi Pazar. Ta razlika je uvjetovana kako subjektivnim tako i objektivnim faktorima. Ako bi se tražile sličnosti, moglo bi se kazati da metodološki pristup povezuje *Maglajske 1816–1840.* i *Novopazarske sidžile (1766–1768)*. Oni su rađeni u naučnoj transkripciji, prijevodu i faksimilima, što je maksimalan uspjeh u objavljivanju ove vrste izvora. Premda neke objektivne okolnosti nisu išle naruku u pripremi za objavljivanje *Maglajskih sidžila 1816–1840*, jer je riječ o fragmentima, a ne o cjelovitom izvoru s jasnim početkom i krajem, oni su složeni po svom tematskom principu, dobili su kvalitetnu stručnu i naučnu obradu, tako da je nedostatak objektivne naravi nadomješten stručnom i kritičkom obradom na najvišem nivou. Prednost ovakvog načina obrade leži u tome da je, osim osnovnog, ponekad rezimiranog sadržaja, zainteresiranim omogućen uvid i u transkribovanu varijantu te sam izvornik. Time je izdanje učinjeno prohodnim i izvan našega govornog podneblja u kojem god govornom području bude korišteno. Za svaku vrstu dokumenata dat je vrlo kvalitetan analitički uvod kao neka vrsta rezimiranog sažetka suštine pitanja na koja se pojedini dokumenti odnose, što je od iznimnog značaja za čitatelje općenito, njihovo uvođenje u samu problematiku na koju se odnose predmetni segmenti sidžila.

Sidžili kadije Novog Pazara (1766–1768)³⁰ predstavljaju izdanje fragmenta dva sidžila obrađena sličnim metodološkim pristupom kao i Maglajski. Ono što donekle ovo izdanje razlikuje od prethodnog jeste prijevod *in extenso* s vrlo opširnim podnožnim napomenama, ponekad neuobičajeno dugim, gotovo enciklopedijskog karaktera. Ako za struku možda mogu biti opterećujuće, sasvim sigurno dobro dođu onima koji se žele ovim pitanjima baviti, a ne pripadaju specijalističkom polju osmanistike. Ono što se mora istaći jeste to da je obrađivač ulazio i u ona pitanja koja izlaze iz sfere jezičke struke i historijske nauke i pripadaju čisto šerijatsko-pravnim pitanjima, poput nasljednog prava, ili pak teološkim pitanjima. To u svakom slučaju čini jasnijim sadržaj i suštinu pojedinih dokumenata i predmeta ovog vrlo značajnog izvora. Uza sve druge pozitivne vrijednosti objavljivanja ovog izvora naglašavamo i to da on predstavlja značajan doprinos i nekim pitanjima položaja Pravoslavne crkve na našim prostorima u osmanskom periodu. Značaj ovoga izvora danas je veći tim prije što izlazi iz okvira lokalnog i ima vrlo veliku važnost za regionalnu historiografiju, posebno u onim segmentima o kojima rijetko imamo

³⁰ Aličić, 2012.

priliku susretati objavljene dokumente poput maloprije spomenutih. Ono za čim se može žaliti jeste činjenica da se radi o tek dva fragmenata sidžila, u prvom slučaju 12, a u drugom 18 listova izvornika. Izuzetno dobra tehnička oprema ovog izdanja učinila je da su kopije gotovo dostigle originale ovoga izvora i to je ono što ga znatno izdvaja u odnosu na druge.

*Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740–1752)*³¹ i *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*³² imaju prijevod izvornika “in extenso” s odgovarajućim uvodnicima i kritičkim aparatom, što ih svrstava u red izdanja koja zadovoljavaju standarde struke i nauke. Šteta što su limiti neke druge naravi uskratili da se uz prijevode objave faksimili. U prvom slučaju original nije sačuvan jer je stradao u planetarnoj katastrofi 17. maja 1992. godine kada od granata s agresorskih položaja nije pošteđeno ni pokretno kulturno naslijeđe, rukopisne i arhivske zbirke, biblioteke i sl. U drugom, objavljivanje izvornika limitirano je finansijskim razlozima. Ova dva izdanja ipak imaju ponešto i zajedničkog. Nastajali su mnogo prije objavljivanja, u periodu od 1975. do 1990. godine, ali su se pojavili znatno kasnije. Iz te činjenice proistjecala su i druga ograničenja, uslijed kojih nije bilo moguće dostići optimalna rješenja i kvalitet u njihovom objavljivanju. Metodološka dimenzija sidžila 1740–1752. možda je mogla biti kvalitetnija, ali je očito gubitak izvornika onemogućavao bilo kakvu dalju doradu i poboljšanja, koja u nedostatku izvornika nisu ni bila moguća. Ono što je mnogo značajnije jeste činjenica da se ova dva izvora hronološki nastavljaju i što se odnose na isti prostor, čime su pokrili značajan dio prošlosti mikroregije Žepče – Maglaj – Doboj – Tešanj. No i njihov značaj nadilazi uski teritorijalni okvir spomenutog međuprostora (Žepče – Maglaj – Doboj – Tešanj) jer po svojoj prirodi sadrži brojne dokumente koji se odnose na cijeli sandžak ili ejalet Bosna, ponekad i šire. U svakom slučaju to obogaćuje našu historiografsku produkciju i pretpostavke za mnoga istraživanja, historijske, ekonomske, pravne i druge naravi.

Rezime

Kao što se moglo vidjeti, iako u relativno kratkom periodu, objavljen je veoma značajan broj građe osmanskog porijekla, bez obzira na to što je priroda izvora raznolika. Rezultat je to i činjenice da je dio navedenog rađen i prije 1992, bilo kao projekti pojedinaca ili institucija. Građa jeste po svojoj vrsti možda jednolična, ali i pored toga omogućava izučavanje brojnih pitanja koja se mogu izučavati na temelju objavljenih izvora, što “jednoličnost” u potpunosti

³¹ Čar-Drnda, 2005: 153.

³² Husić, 2019.

čini marginalnom. Iako bi se u tom smislu možda moglo prigovoriti i sa stanovišta vremenske neravnomjernosti izvora, treba imati na umu i brojne druge faktore koji na to utječu. To je prije svega (ne)očuvanost građe za pojedina razdoblja, ali i odsustvo jedne strategije koja bi u svom programu koliko-toliko definirala određene smjernice kojima bi trebalo ići u popuni određenih vremenskih praznina, posebno kada je u pitanju 19. stoljeće. Bez obzira na tu vrstu nedostatka, može se reći da je u pogledu publiciranja izvora ovo razdoblje ipak bilo produktivno, premda se radilo i o značajnoj količini materijala prevedenog decenijama prije njegovog objavljivanja.

Published Ottoman Primary Sources as a Contribution to the Historiography of Bosnia-Herzegovina (2000–2019)

Conclusion

As was evident, even though the period in question was relatively short, a considerably large number of Ottoman materials were published, despite the diverse nature of the sources. This is partly a result of the fact that some of the above work was made even before 1992, either as projects of individuals or institutions. The material may be uniform in its kind, but it still allows the study of numerous issues that can be studied on the basis of published sources, which makes the “uniformity” of materials completely marginal. While an argument could be made in this respect with regard to the temporal disparity of sources, there are a number of other factors that need to be taken into account. First of all, the (lack of) preservation of the materials for certain periods, but also the absence of a strategy that would, in its program, at least to a point define certain guidelines that should be followed in filling certain time gaps, especially when it comes to the 19th century. Regardless of this kind of shortcoming, it can be said that in terms of publishing of sources, this period was still productive, even though there was a significant amount of material that was translated for decades before its publication.

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

- Aličić, A. S. (1985) *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Aličić, A. S. (2008) *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar.
- Aličić, A. S. (2012) *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, Historijski arhiv – Istorijski arhiv “Ras”, Sarajevo – Novi Pazar.
- Aličić, A. S. (2014) *Katastarski popisi ejaleta Bosna. Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. I–II, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Bojanić-Lukač, D. i Katić, T. (prir.) (2005) *Maglajski sidžili 1816–1840*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo.

- Buzov, S. (2000) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. III, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Čar-Drnda, H. (2005) *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740–1752)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Undecimus, Serija V, Sidžili, Knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Hafizović, F. (2016) *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta Zagreb – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo.
- Hafizović, F. (prir.) (2014) *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo.
- Handžić, A. (1986) *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Građa, knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, ANUBiH – Sanu, Sarajevo – Beograd.
- Handžić, A. (2000a) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/1, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Handžić, A. (2000b) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/2, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Hasandedić, H. (2009a) *Sidžil Blagajskog kadije 1728–1732*, Islamski kulturni centar, Mostar.
- Hasandedić, H. (2009b) *Sidžil Nevesinjskog kadije 1767–1775*, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar.
- Hasandedić, H. (2011) *Sidžili Mostarskog kadije, fragmenti iz 1044–1207 h. godine / 1635–1793 godine*, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar.
- Hasandedić, H. (2014) *Sidžil Mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182 h. g. / 1765–1769. godine*, IC štamparija, Mostar.
- Hasandedić, H. (2015) *Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god. / 1828–1842. godine (regesta)*, Knj. 1, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*. (2019). S osmansko-turskog preveo Abdulah Polimac; upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijevoda Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović; priredio Aladin Husić, uvod, napomene i rječnik termina, Opća biblioteka Tešanj, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illsutrantia, Tomus Tertiusdecimus, Serija V, Sidžili, Knjiga 2, Sarajevo.
- Jačov, M. (1983) *Spisi tajnog Vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odeljenje, SANU, Beograd.
- Kupusović, A. (2000) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. II, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Nakičević, O. (prev. i prir.) (2015) *Protokol (Defter) Gornjetuzlanske nahije 1873–1876*, Centar za napredne studije, CNS – Centar za civilizacije na Balkanu Sarajevo – Istanbul.
- Spaho, Dž. F. et al. (2007) *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Ursinus, M. (prev. i prir.) (2018a) *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana*, 1–6, Acta Turcica 1–50 (Acta Turcica 1, knjiga 1–6), Franjevački samostan Duha Svetoga, Fojnica.
- Ursinus, M. (prev. i prir.) (2018b) *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana*, 1–6, Acta Turcica 1–50, (Acta Turcica 51–100 (Acta Turcica 2, knjiga 7–11), Franjevački samostan Duha Svetoga, Fojnica.

Literatura

- Aličić, A. S. (2000) Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, *Prilozi* 29 (referati sa međunarodnog naučnog skupa “Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.”, održanog 4. i 5. novembra 1999. godine), Institut za istoriju, Sarajevo, 111-116.
- Čar-Drnda, H. (1984) Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740–1746. kao historijski izvor, *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine XVI–XVII*, Sarajevo, 119-126.
- Čar-Drnda, H. (1987) Zbirka sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XIII–XIV*, Sarajevo, 53-64.
- Čar-Drnda, H. (1989) Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38, Orijentalni institut, Sarajevo, 253-265.
- Dostović, N. (2012) Dva dokumenta iz Tuzlanskog sidžila iz 1054–55, 1644–45, *Anali GHB XXXIII*, Sarajevo, 59-106.
- Moačanin, N. (2003) Staro i novo u osmanističkim istraživanjima povijesti Bosne i Hercegovine koncem XX stoljeća, u: *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000.* (55-58), Posebna izdanja, knjiga CXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 36, ANUBiH, Sarajevo.
- Nedeljković, B. M. (1954) Sarajevski sidžil iz godine 1555–58. (o jednom važnom izvoru za pravnu istoriju Srba), *Istorija prava* IX (2), 189-199, i X (3–4), 419-434, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd.
- Pelidija, E. (2000) Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja XVIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća, *Prilozi* 29 (referati sa međunarodnog naučnog skupa “Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.”, održanog 4. i 5. novembra 1999. godine), Institut za istoriju, Sarajevo, 89-109.
- Питања савремене оријенталистике (1986) Питања савремене оријенталистике у Југославији и методи објављивања оријенталних извора /1/, Закључци научног саветовања југословенских оријенталиста и историчара 21–22. април 1986, Балканолошки институт САНУ, Београд.
- Prilozi* (2000) *Prilozi* 29 (referati sa međunarodnog naučnog skupa “Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.”, održanog 4. i 5. novembra 1999. godine), Institut za istoriju, Sarajevo.
- Spajić, V. (1950) Zemljišnoknjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, *Istorisko-pravni zbornik* II (3–4), Pravni fakultet, Sarajevo, 15-37.
- Sučeska, A. (1983) Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije o osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* (37-53), Posebna izdanja, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Zlatar, B. (2003) Osmanski izvori objavljeni u periodu 1990–2000, u: *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000.* (155-159), Posebna izdanja, knjiga CXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 36, ANUBiH, Sarajevo.

Pitanje ustanka 1875–1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti

Edin Radušić

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
radusicedin@yahoo.com

Sažetak: Cilj ovog rada je propitivanje odnosa bosanskohercegovačkih historičara prema postojećim raznovrsnim historijskim izvorima koji donose podatke o uzrocima ustanka 1875–1878, posebno iz perspektive procjene motiva njihovog korištenja. Kao dio istog cilja, procjenjujem da li se, na primjeru definiranja primarnih uzroka ustanka 1875–1878. godine, teži predstaviti nedodirljiva historijska istina ili ponuditi multiperspektivna slika uzroka ustanka. Posebna pažnju posvećujem utjecaju tekstova vodećeg historičara ustanka Milorada Ekmečića, koji je o ustanku pisao u drugoj polovini 20. i na početku 21. stoljeća, na historioografske tokove o ovoj važnoj temi iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Kao primarna ciljna grupa određeni su historičari koji u 21. stoljeću djeluju u institucijama u Bosni i Hercegovini, ali i oni koji su svoje bavljenje fenomenom ustanaka počeli na njenim prostorima a nastavili u Srbiji.

Ključne riječi: historiografija, Bosna i Hercegovina, Hercegovački ustanak 1875–1878, ustanak u Bosni i Hercegovini, uzroci ustanka 1875–1878.

Promjene u tretmanu Istočnog pitanja i razvoj saobraćajne mreže kao generatori umnožavanja vrsta izvora o ustanku

Od sredine devetnaestog stoljeća značajno su umnoženi izvori za izučavanje bosanskohercegovačke historije, posebno za izučavanje važnih događaja kakav je bio ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–78. To povećanje direktno je povezano s dva faktora: tehničkom revolucijom i ulaskom Istočnog pitanja u novu fazu nakon Krimskog rata i Pariskog kongresa 1856. Kao dio paketa, zajedno s Pariskim sporazumom, osmanski sultan Abdul Medžid iste je godine izdao Hati humajun, ferman kojim je načinjen dodatni normativni iskorak u izjednačavanju vjerskih i političkih prava nemuslimanskih i muslimanskih stanovnika Osmanskog carstva. Velike evropske sile, predvođene Velikom Britanijom, Pariskim sporazumom su obećale zaštitu suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, uslovljavajući je obavezom provođenja reformi po zapadnom modelu. U kontekstu odnosa zapadnih hrišćanskih

sila na jednoj strani te muslimanske Osmanske imperije na drugoj, praćenje procesa normativnog i praktičnog izjednačavanja hrišćana s muslimanima u Carstvu postaje glavna tačka ocjene uspjeha ili neuspjeha reformi, kao i ocjene sposobnosti Osmanskog carstva da uđe u red “civiliziranih država”. Bosna i Hercegovina, naseljena hrišćanskim i muslimanskim stanovništvom u gotovo podjednakom omjeru, predstavljala je pogodno područje na kojem su se mogli propitivati uspjesi i neuspjesi datih obećanja i preuzetih obaveza Osmanske države da izjednači hrišćane s muslimanima u njihovim pravima i obavezama. Ova osmanska pokrajina postaje poligon na kojem su se velike sile, istina ne s istim stepenom zainteresiranosti, natjecale za međusobni prestiž. Sve je to, uz od ranije postojeće faktore imperijalnih politika, utjecalo na to da sve velike sile otvore konzulate u Bosni i Hercegovini, zaključno s 1864. godinom. Ove države organizacijski i tehnički unapređuju svoj diplomatsko-konzularni servis, što je u vremenu revolucije u prenosu informacija omogućilo da konzuli i drugi konzularni službenici svih velikih sila šalju veliki broj depeša i izvještaja o Bosni i stanju u njoj, kako bi njihovi pretpostavljeni imali pravovremene informacije o provođenju osmanskih reformi i drugim dešavanjima u ovoj osmanskoj pokrajini. U vremenu ustanka 1875–1878. broj tih depeša i izvještaja višestruko je umnožen u odnosu na prethodno vrijeme.

Pored “državnog” interesovanja raste i interes pojedinaca različitog profila za Bosnu i Hercegovinu. Oni putuju ovom zemljom i ostavljaju putopisne zapise o njoj. Od Krimskog rata (1853–1856) uključuje se javno mnijenje u politiku koju su vodile velike evropske države. U skladu s tim raste interes stanovnika u evropskim državama za goruća svjetska politička pitanja, a novine postaju servis za informiranje svojih čitatelja i o dešavanjima na Istoku. U tom smislu bržem prilivu informacija išla je naruku i praksa vodećih novina da imaju svoje specijalne dopisnike na svjetskim žarištima. Vodeće britanske, austrijske, ruske i druge novine o Istočnoj krizi imaju svoje dopisnike na mjestu događaja, blizu njih i na drugim važnim tačkama gdje stižu izvještaji s ratnog poprišta ili se iznose mišljenja i traže rješenja za krizu.

Pored ovih “novih” izvora strane provinijencije o Bosni postojali su i različiti službeni izvori i štampa koje je iza sebe ostavila Osmanska država, izvjestan broj ljetopisnih djela, kao i štampa iz okruženja, poput *Novosadske zastave* i *Srpskih novina*. I sami ustanici i hrišćanske izbjeglice s ustaničkih područja iza sebe su različitim posredovanjima ostavili svoje viđenje ustanka i njegovih uzroka, čime su još jednom perspektivom obogatili lepezu različitih pogleda na uzroke, ciljeve i tok ustanka. Svi tekstovi (izvori) o Bosni i

Hercegovini iz vremena pred ustanak i tokom njega kreirali su različite slike o ovoj zemlji u najširem smislu, a historičari su tim slikama u dugom vremenskom rasponu bavljenja temom ustanka različito pristupali i poklanjali im različit stepen povjerenja.

U jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiografiji formalno je postojala (dijelom još postoji) stroga podjela historijskih izvora na primarne i sekundarne, pri čemu je najveća vrijednost pridavana arhivskim nepubliciranim izvorima. Međutim, u zavisnosti od sadržaja izvora, postojali su oni kojima se manje ili više vjerovalo, iako su ti korišteni izvori mogli pripadati istoj vrsti ili čak prelaziti iz “niže u višu kategoriju vrijednosti”. Naprimjer, iako su u načelu putopisi definirani kao književno djelo s elementima historijskog izvora, oni putopisi koji su pomagali kreiranju poželjne slike prošlosti prerasli su u prvorazredan historijski izvor. Pri tome treba naglasiti da primarnost izvora zavisi od teme, a ne od vrste, i navedeni postupak ne bi bio sporan ukoliko mu se ne bi pristupalo jednostrano i s favoriziranjem.

Historiografski pregledi radova o ustanku

Prema riječima Milorada Ekmečića “istorijska literatura je prilično bogato nagradila bosanski ustanak 1875–78.”¹ O ustanku u Bosni i Hercegovini branjene su doktorske disertacije, pisani su pojedinačni članci, dijelovi knjiga i knjige u cjelini, organizirani naučni skupovi. Detaljne osvrte na radove posvećene ustanku dalo je više historičara: Milorad Ekmečić u pomenutoj knjizi *Ustanak u Bosni*;² Nusret Šehić i fra Andrija Nikić na velikom međunarodnom skupu o ustanku u BiH i na Balkanu;³ Dušan Berić na naučnom skupu organiziranom povodom stogodišnjice otpora austrougarskoj okupaciji iz 1878. godine;⁴ Ibrahim Tepić usputno na skupu o bosanskohercegovačkoj historiografiji organiziranom 1982. godine,⁵ Dušan Berić u članku *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u jugoslovenskoj istoriografiji*.⁶ Svoje viđenje tendencija bosanskohercegovačke historiografije posljednje dvije decenije 20. stoljeća, na primjerima najpoznatijih sinteza, dao je Ahmed

¹ Ekmečić, 1973: 12.

² *Ibid.*: 11-15.

³ Šehić, 1977; Nikić, 1977.

⁴ Berić, 1979.

⁵ Tepić, 1983.

⁶ Berić, 1988.

Aličić.⁷ Koristan pregled napisanog do 1980-ih o Velikoj istočnoj krizi 1875–1878. ponudili su Jelena Maksin i Anica Lolić.⁸

Fokusirane poglede na historiografske radove posvećene ustanku u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine, u 21. stoljeću ponudili su Bratislav Teinović⁹ i Dragiša Vasić.¹⁰ Dok je Teinović uložio veliki trud u prikupljanju vrijednih podataka o svim autorima i radovima koji su se bavili ovom temom te ih u hronološkom nizu ponudio zainteresiranom čitaocu, Dragiša Vasić je pojednostavljeno, na dosta niskoj razini i s naglašeno negativnom kritikom sagledao rezultate “bošnjačke/muslimanske historiografije o ‘ustanku Srba’ u Hercegovini i Bosni 1875–78. godine”. Magistarski rad mladog historičara Samira Begovića iz 2018, pod naslovom *Odnos jugoslavenske i bosanskohercegovačke historiografije prema pitanju uloge i značaja bosanskih muslimana u Velikoj istočnoj krizi*, komparira osnovne značajke historiografskog naslijeđa i recentne bosanskohercegovačke historiografije u vezi s ustankom.¹¹ Općenitije osvrte na historiografiju o ustanku u BiH 1875–1878. godine dali su autori monografija i drugih obimnijih radova o ustanku, koji su pisali u 21. stoljeću.¹²

Orijentir: Milorad Ekmečić

Analiza selektirane najutjecajnije historiografske literature koja je obrađivala bosanskohercegovački ustanak i šire Istočnu krizu 1875–1878. godine, u cjelini ili djelimično, pokazuje da je glavni pečat u tumačenjima širokog spektra pitanja u vezi s ustankom u domaćoj historiografiji dao Milorad Ekmečić.¹³ On je šezdesetih godina 20. stoljeća od Vase Čubrilovića preuzeo primat glavnog tumača ustanka, a od tada je najviše utjecao na druge historičare koji su se bavili tim tematskim okvirom.

Milorad Ekmečić se dugo bavio ustankom – skoro cijelu drugu polovinu 20. i prvu deceniju 21. stoljeća,¹⁴ postavio normative i obezbijedio sebi ulogu orijentira – i svojim bespogovornim sljedbenicima i onima koji ne podržavaju bezrezervno njegove teze o predominantno socijalno-ekonomskim uzrocima ustanka i, interpretativno, turskom zulumu. Njegovo mišljenje o uzrocima

⁷ Aličić, 2000.

⁸ Maksin i Lolić, 1979.

⁹ Teinović, 2010a.

¹⁰ Vasić, 2016.

¹¹ Begović, 2018.

¹² Rađušić, 2013.

¹³ Vidi presjek Ekmečićeve historiografske aktivnosti do jugoslavenske krize u: Kraljačić, 1988; Ekmečić, 1988.

¹⁴ Ekmečić, 1988: 25-33.

ustanka skoro da je bilo nedodirljivo u razdoblju prije jugoslavenske krize i raspada Jugoslavije.¹⁵

Također, u odnosu na podatke i mišljenja o ustanku Ekmečić je uspio pomjeriti granice koje su unutar tradicionalne historiografije postojale između “primarnih i sekundarnih” izvora. U njegovom pristupu primat je dat izvorima koji su svjedočili o unutrašnjim ustaničkim pogledima na društvo, društvene odnose i društvene suprotnosti u Bosni i Hercegovini kao dijelu Osmanskog carstva s izmiješanim hrišćansko-muslimanskim stanovništvom. Također, isti status su imali i izvori koji su gradili sličnu sliku i slagali se s ustaničkim viđenjem dešavanja u predustaničkoj i ustaničkoj Bosni i Hercegovini: izvori srpske, ruske i dijelom austrijske provenijencije, uključujući tu slavensku i šire evropsku štampu. Istovrsnoj građi druge provenijencije, kao i osmanskoj građi, nije obezbijeđen isti prostor kao onaj ispred spomenutoj.

U vezi s rangiranjem vrijednosti izvora za tumačenje ustanka Ekmečiću ide zasluga potpunog etabliranja stranih putopisaca u jugoslavenski historio-ografski diskurs, poglavito onih koji su kreirali poželjnu sliku odnosa u osmanskoj Bosni 19. stoljeća. To je učinio svojim historioografskim radovima (posebno knjigom *Ustanak u Bosni*), kao i svojim inicijativnim djelovanjem na prevođenju i objavljivanju tih putopisa. U autorskim predgovorima istaknut je njihov značaj u rasvjetljivanju položaja hrišćana pod Turcima¹⁶ na Balkanu i barbarskog karaktera osmanske vlasti. Naprimjer, zanimljiv je Ekmečićev odnos prema Arthuru Evansu, autoru dvije putopisne knjige nastale i objavljene u vremenu Velike istočne krize, kada se rješavala politička i životna sudbina balkanskog i bosanskohercegovačkog stanovništva. Da bi ojačao značaj Evansovih navoda i svjedočanstava, Ekmečić ovog Engleza ne određuje njegovom putopisnom ili novinarskom profesijom, već ističe njegov naučni profil. “Slavni arheolog Artur Evans je napisao knjigu o ustanku, a zatim seriju ‘Ilirskih pisama’ u mančesterskim novinama.”¹⁷ U takvom pristupu Evans više nije jedan od mnogih putopisaca koji su proputovali Bosnom i ostavili počesto oprečna svjedočanstva, već naučnik od kojeg se očekuje da studiozno

¹⁵ Na primjer, vidljiv je njegov snažan utjecaj na Ibrahima Tepića, koji je u svojoj glavnoj knjizi (Tepić, 1988) suštinski istovjetno tumačio osnovne karakteristike ustanka kao i Ekmečić (dominantno socijalno-ekonomski uzroci, ustanci u Hercegovini i Bosni su imali različite osnove). I Hasan Škapur, još jedan od historičara ustanka, u svojim je zaključcima u odnosu na ustanak, iako su podaci koje donosi o dešavanjima u ustanku govorili drugačije, pratio kurs historiografije svog doba i bio pod jakim utjecajem Ekmečićevih tumačenja. To važi i za njegovo glavno djelo *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875–1878.)*, napisano u socijalističkom razdoblju a objavljeno tek 2017 (Škapur, 2017).

¹⁶ Pojmove *Turčin*, *Turci* i slično koristim kako bih prenio snagu izraza autora koji se i na taj način određuju prema Osmanskom carstvu i muslimanskom stanovništvu te države.

¹⁷ Ekmečić, 2008: 289.

istražuje i ispravno zaključuje. Ekmečić je Evansove putopisne navode koristio i za rekonstrukciju i vrednovanje ključnih uzroka ustanka 1875–1878, uključujući i sistemske uzroke za koje bi historičar primarno trebao tražiti podatke u dokumentima državne administracije. Naprimjer, Ekmečić na osnovu Evansovih navoda u putopisima rekonstruira neka od ključnih sistemskih pitanja koja su dovela do ustanka: o porezu desetini općenito, o tome ko uzima u zakup desetinu, o zakonskom pretvaranju poreza desetine u osminu, o licitaciji zakupa desetine. To ne znači da viđenje koje je iznosio Evans nije moglo biti tačno ili djelimično tačno, već je problematično favoriziranje jednog (poželjnog) mišljenja, a takva je literatura u klasifikacijskom smislu primarno pripadala grani književnosti i podložna je “pjesničkoj slobodi”.

Ekmečić je svoje osnovne teze o ustanku definirao u svojoj knjizi *Ustanak u Bosni*,¹⁸ a u tekstovima nastalim pred raspad i poslije raspada Jugoslavije, uključujući i pristupne dopune knjizi o ustanku,¹⁹ otvorenije i nacionalno naglašenije učvršćivao svoje stare teze. U suštini, hrišćanski ustanici su se digli s ciljem rušenja osmanskog političkog i društveno-ekonomskog sistema i dobijanja vlasništva nad zemljom, koja je u bosanskohercegovačkom slučaju u najvećoj mjeri bila u rukama domaćih bosankomuslimanskih posjednika, aga i begova. Treba naglasiti da je u ranijim radovima, posebno u knjizi *Ustanak u Bosni*, u razvojnoj, polemičkoj liniji svoje teze, Ekmečić veoma otvoren, raspravlja sve mogućnosti i sva različita dotadašnja tumačenja uzroka ustanka – ali se na kraju snažno opredjeljuje za socijalno-ekonomski uzrok (zakup desetine) i šire za društveno-ekonomski sistem Osmanskog carstva koje je seljaka i hrišćanina stavilo na donju stepenicu društvenog položaja. Takvo opredjeljenje je ostalim faktorima smanjilo utjecaj, a čitaocu ponudilo jednu “historijsku istinu”. “Oni (uzroci ustanka, primjedba E. R.) se svode na zakup desetine i nemogućnost da seljak izdrži stalni godišnji prirast ovoga zakupa. To je osnova koja je odmah u početku odredila obim ustanka i u njegov okvir uglavnom uvukla gotovo cjelokupno seljaštvo sjeverne Bosne. Zakup desetine pokrenuo je čitav mehanizam socijalnih odnosa na selu i na taj način cijelu pobunu pretvorio u agrarnu revoluciju bosanskog seljaštva. Pored toga, na ustanak utiče nekoliko sporednih političkih faktora, kao što su vijesti o ustanku u Hercegovini, agitacija za ustanak i pokušaj njegovog organizovanja, te prolazi policijskih odreda kroz sela koji prepunoj čaši seljačkog strpljenja dodaju posljednju kap.”²⁰ Ovaj diskurs Ekmečić opuštenije dograđuje u svojim

¹⁸ *Ibid.*, 1973.

¹⁹ *Ibid.*, 1996.

²⁰ *Ibid.*, 1973: 79.

novijim radovima, počevši od knjige *Stvaranje Jugoslavije* do drugog izdanja knjige *Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*. Slojevitosti u tumačenju pojava (ovdje uzroka ustanka) ima sve manje, a dodatna sintetiziranja starijih radova u novom balkanskom političkom kontekstu, bez novih istraživanja i proširenja stare izvorne baze, dovela su do pojednostavljenog prezentiranja uzroka ustanka. U cjelini, srpski seljaci se bore za slobodan zemljišni posjed, protiv turskog zuluma, te nacionalnu državu koja će ga štiti. Sam ustanak postaje naglašeno srpski i dio je opće srpske seljačke revolucije, a hrišćanski (srpski) seljak je osnovna progresivna snaga društva koje je politički kontekst nužno usmjerio ka ratovanju kao putu napretka.²¹ U radovima s kraja 20. i početka 21. stoljeća Ekmečić dodatno učvršćuje tezu da je agrarni pokret suština (srpske) nacionalne revolucije.²² Također, Ekmečić se u novijim radovima otvorenije politički angažirao, otvoreno povezujući motive ustanka iz 19. stoljeća s ustaničkim pokretima iz Drugog svjetskog rata i nasiljem u Bosni i Hercegovini s kraja 20. stoljeća.²³ U njima autor otvorenije nastupa i s tezom o vjerskom ratu kao pojavi dugog trajanja, koja jednu od svojih ključnih epizoda ima i u ustanku 1875–1878. godine,²⁴ jer je, prema Ekmečiću, Bosna i Hercegovina ključni prostor koji je definirao sveukupni razvoj Srba.²⁵

Ono što je novo u tumačenju uzroka ustanka u trećem dopunjenom izdanju Ekmečićeve knjige, jesu lagano otškrinuta vrata stranoj, konkretno austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini, kao jednom od uzroka ustanka. U tom smislu autor napominje: “Daleko od toga da bi nas dosadašnja arhivska otkrića

²¹ “Od 1875. do 1878. se odvijala velika revolucija srpskog naroda za ujedinjenje u jedinstvenu nacionalnu državu, ali mu tada nije pošlo za rukom da se na temelju tog ujedinjenja izgradi i prva jugoslovenska zajednica.” Predgovor trećem izdanju (*Ibid.*, 1996: 7). “Ustanci pre i posle 1875. su bili delovi nacionalnog pokreta koji se završio ujedinjenjem jugoslovenske zajednice 1918.” (*Ibid.*: 8)

²² “Verujem da je glavna poruka knjige ne u popunjavanju praznina ranije literature, nego u konačnom sumiranju ubedenja da je agrarni pokret nacionalna revolucija i da neka druga bez njega i ne postoji.” (*Ibid.*: 10) “Osnovna vrednost mog dela Ustanak u Bosni 1875–1878. je u tezi da je neopravdano suprotstavljati agrarnu seljačku revoluciju nacionalnim ciljevima oslobođenja.” (*Ibid.*: 13) “...tajne srpske organizacije nisu pokrenule ustanak” (*Ibid.*: 13) “Ni u jednom mom radu ja njihov (tajnih organizacija, E. R.) učinak nisam poricao, ali sam konsekventno uvek zaključivao da te tajne pripreme nisu uzrok ustanka, nego njegova posledica.” (*Ibid.*: 15)

²³ “Bilo je upadljivo da u ustancima prošlog veka ima mnogo motiva koji su trajali sve do 1945, a bez sumnje su prisutni u građanskom ratu danas.” (*Ibid.*: 11)

²⁴ U Ekmečićevim novijim pristupima Osmanska država i njen društveno-ekonomski sistem postaju predmet oštrije, ideološki naglašenije kritike. “Svi su ovi ustanci praćeni patnjama donjih klasa, koje bi se mogle upoređivati samo sa stanjem civilizacije pre pronalaska pisma. Na prvom mestu su tu migracije stanovništva i bežanje na skrovitije mesto. Tu su i masovna pogubljenja i pljačkanja...” (*Ibid.*, 2008: 278)

²⁵ *Ibid.*, 1995: 1-3.

smela ohrabriti u zaključivanju o mogućim prstima bečke vlade u pokretanju nekog ustanka. Ona je zaista nastojala da oslobodi katolike u turskim pokrajinama, pa taj faktor treba još jednom staviti pod lupu budućih istraživanja.”²⁶

Sljedbenici Ekmečićevog “novog kursa”

Postjugoslavensko razdoblje donijelo je gubljenje kompasa, koji je jugoslavenski historiografski brod, s manje ili više uspjeha, držao na “ispravnom kursu”: promoviranju antiimperijalizma, socijalne pravde i, koliko je to u prikazu epizoda historije bilo moguće, bratstva i jedinstva. Generalno, sada se fokus sa socijalne borbe pomjera ka dokazivanju nacionalne žrtve u borbi za slobodu. Unutar srpske grane jugoslavenske historiografije jugoslavensko postaje sve više srpska stvar. U tom smislu Ekmečić je imao svoje stare i dobio nove sljedbenike. Oni, ni u prezentaciji Ekmečićevih teza, niti istraživački, nisu uspjeli dostići njegov nivo, ali su fokusom na konkretnija pitanja činjenično obogatili poznavanje nekih događaja ili ulogu nekih ličnosti iz ustanka.²⁷ U cjelini su, uz određena odstupanja, doprinijeli učvršćivanju Ekmečićevog diskursa. Od starih sljedbenika posebno vrijedi pomenuti Dušana Berića,²⁸ a novi su Borivoje Milošević²⁹ i dijelom Bratislav Teinović,³⁰ koji su zaposleni i djeluju u naučnim i kulturnim institucijama u Republici Srpskoj (Filozofski Fakultet Banja Luka, Muzej Republike Srpske, Banja Luka). Pomenuti, kao i drugi historičari iz Republike Srpske koji su se doticali ustanka, u tumačenju uzroka ustanka, i pored sitnijih varijacija, uglavnom prate izvornu podlogu Milorada Ekmečića i koriste se literaturom koja je nastajala na “Ekmečićevim” izvorima.

I sam Ekmečić je u svojoj interpretacijski opuštenijoj fazi tumačenja historijskih tema, u metodološkom smislu selektiranjem i obradom pojava dugog trajanja, ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. snažno vezao ne samo za prethodne događaje (“srpsku revoluciju” i druge ustanke balkanskog hrišćanskog seljaštva) već i za one koji se u određenim vremenskim razmacima

²⁶ *Ibid.*, 1996: 17. U unutrašnjem sadržaju knjige koja tumači uzroke ustanka nema promjena u odnosu na ranija izdanja. Ono što je u drugom izdanju na str. 79 (*Ibid.*, 1973) u trećem je na str. 98-99 (*Ibid.*, 1996).

²⁷ Posebno vidi radove Bratislava Teinovića, 2008a; 2008b; 2009; 2010b; 2013; 2018.

²⁸ Berić, 1995; 2000; 2004; 2006.

²⁹ Milošević, 2012; 2016a; 2016b; 2018. Milošević u svojim radovima koristi nacionalno-romantičarsku terminologiju o osmanskoj vlasti u Bosni i Hercegovini: “turski jaram”, “tursko ropstvo” (Milošević, 2016b: 9, 28).

³⁰ Teinović, 2006; 2011.

ponavljaju sve do kraja 20. stoljeća. Štaviše, u njegovom tumačenju ustanak 1875–1878, s drugim sličnim događajima, prije i poslije, pripada jednoj cjelini koja je izraz pobune protiv društveno-ekonomskog sistema nejednakosti i podjele, suštinski ustanovljenog osmanskim (islamskom) državnom idejom i praksom – sistemskom i zloupotrebnom. Tada ustanovljene društvene odnose, koji su u krajnjoj liniji rezultirali podjelom i nepovjerenjem pripadnika različitih vjerskih i nacionalnih grupa, Ekmečić vidi kao historijske osnove podjele i međusobnog nasilja krajem 20. vijeka. Slobodnije tumačeno, oni su prepreka zajedničkom životu u savremenoj Bosni i Hercegovini. Takav pristup je našao plodno tlo među nekim od Ekmečićevih historiografskih sljedbenika, koji su zajedno s institucionalnim nosiocima političkog, naučnog i kulturnog života u Republici Srpskoj učvršćivali vezu između prošlosti (Hercegovačkog ustanka, Nevesinjske puške) i sadašnjosti. Opet slobodnije tumačeno, dokazuje se teza da je savremena bosanskohercegovačka društvena podjela rezultat historijskog naslijeđa, obilježenog neslogom i suprotnostima. U tom duhu, obilježavane su godišnjice početka ustanka i organizirani naučni skupovi i okrugli stolovi historičara i književnika, koji su rezultirali zbornicima radova.

U Zborniku radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878.³¹ svoje viđenje ustanka ponudilo je više historičara i nehistoričara. Uvodni tekst urednika Zbornika Dušana Berića³² nastao je na literaturi i ponekom dokumentu i nije rezultat novih temeljnih istraživanja ni propitivanja, već se doima kao doprinos učvršćivanju već postojeće “historijske istine”, na čijem je učvršćivanju najviše uradio Ekmečić. Berić suštinske uzroke ustanka vidi u socijalno-ekonomskim uzrocima. Konkretnije, to su: “siromaštvo i nejednakost”,³³ “nasilna isključenost hrišćanskih seljaka iz prava posjedovanja zemlje”,³⁴ cilj ustanika je oslobađanje od osmanske vlasti, a Nevesinjska puška je centar sveustaničke Jugoistočne Evrope.³⁵ Slobodnije tumačeno, po njemu je ustanak u Bosni i Hercegovini suština svih ustaničkih pokreta na Balkanu.³⁶ I na tom mjestu generalnog suda značaja ustanka, Berić slijedi Ekmečićev primjer. Slično je i s drugim važnim pitanjima vezanim za ustanak. Npr., Berić preuzima Ekmečićevu tezu da je podložnost katolika “vati-kanskom i austrijskom” utjecaju spriječila izbijanje “pravog” ustanka među

³¹ Berić, 2006.

³² *Predgovor*, 15-31.

³³ Berić, 2006: 22.

³⁴ *Ibid.*: 16.

³⁵ Berić Hercegovački ustanak zove “veliki narodni ustanak u Staroj Hercegovini” (*Ibid.*: 30).

³⁶ Up. Ekmečić, 1996.

katolicima u Hercegovini.³⁷ Ustanak pripada Srbima i “majka svih ustanaka” iz doba Velike Istočne krize uzor je budućim ustancima. Toliki im je uzor da ustanak iz 1941. Berić naziva “Drugom Nevesinjskom puškom”, kao i onaj iz 1992. “trećom”.³⁸ Po Beriću, heroizam i duh ustaničke generacije trebale bi da slijede savremene generacije (Sic!).³⁹ U metodološkom smislu Berić prezentira izvorne pokazatelje i ranije historiografske stavove kojima vjeruje i na njima gradi krupne teze, a one koji bi doprinijeli multiperspektivnijoj slici ustanka i njegovih uzroka ne tretira.⁴⁰ Nekoliko drugih historiografskih tekstova prezentiranih u ovom Zborniku pobliže se ne bave uzrocima ustanka, ali su svojim općim pristupom bili na istom kursu kao i tekst Dušana Berića.⁴¹ S druge strane, Đorđe Mikić⁴² izlazi s tezom, a na osnovu napisanog u pismu krajiških ustanika hercegovačkim ustanicima od 24. septembra 1875. godine, o “nemalim vezama ustanika u Krajini i Hercegovini”, što je drugačije od ranije (srpske) historiografije o ustanku (pa i Ekmečićevih tekstova), koja se nije fokusirano bavila tom povezanošću. Teza o snažnoj vezi među navedenim ustaničkim područjima i političkoj povezanosti mogla je donekle naštetiti tezi o naglašeno socijalno-ekonomskim uzrocima ustanka, a ojačati tezu o nacionalno-političkoj osnovi ustanka. U ostalim pitanjima, kao i općim pristupom, Mikić pripada ekmečićevskom historiografskom narativu.

Na međunarodnom naučnom skupu historičara održanom u Gacku⁴³ i Okruglom stolu Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine, održanom u Banja Luci (u organizaciji Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta),⁴⁴ oba u povodu sto četrdeset godina od početka ustanka, a s ciljem obilježavanja “jednog od najvažnijih događaja u novijoj srpskoj istoriji”,⁴⁵ kao glavni tumač uzroka ustanka pojavljuje se Borivoje Milošević. U prvom

³⁷ Berić, 2006: 26-27.

³⁸ *Ibid.*: 15.

³⁹ “Savremeni čitalac voli ovu grandioznu temu – njenu lepotu, njen napola shvaćen značaj, a iznad svega toga osećanje borbe koje je prožimalo ustaničku generaciju. Pokazala je hrabrost koja se retko sreće u analima heroizma i rasvetlila put kojim je trebalo da idu naredne generacije.” (*Ibid.*: 31)

⁴⁰ *Ibid.*: 17.

⁴¹ Savo Skoko ne raspravlja o pitanju uzroka ustanka, samo navodi jednu epizodu koja govori da su u zvaničnom obraćanju nevesinjski knezovi istakli kako su im glavni neprijatelji domaći Turci: “Mi sa našim Turcima mira nećemo, a od cara ne bježimo. Tražimo da nam se s vrata skinu zulumčari.” (Skoko, 2006: 35). Angelika Kos općim duhom teksta odgovara srpskom historiografskom diskursu o ustanku (Kos, 2006), dok se Petar Opačić ne bavi dublje pitanjima uzroka ustanka, ponavljajući dobro poznatu tezu da su “Neposredni povod za hercegovački ustanak bili (su) nepodnošljivi zulumi koje su činili Turci – zakupci poreza i njihovi panduri.” (Opačić, 2006: 85)

⁴² Mikić, 2006.

⁴³ Mastilović i Maksimović, 2016.

⁴⁴ Latinović, 2016.

⁴⁵ Branković i Milošević, 2016: 7.

samo kao autor,⁴⁶ a u drugom i kao jedan od priređivača (koautor predgovora) i kao autor. Milošević u ovim zbornicima uzroke ustanka tumači prema Ekmečićevom obrascu, a njega i citira kada u radu sa skupa u Gacku piše o uzrocima ustanka. Uzroci ustanka su, kako ističe Milošević, visoki porezi, nepravilnosti pri njihovom ubiranju i samovolja lokalnih aga i begova. Socijalni motivi ustanka kasnije će biti zamijenjeni političkim ciljevima nacionalnog oslobođenja.⁴⁷ Kao i Ekmečić, Milošević vjeruje istim izvorima, na primjer putopiscu Evansu.⁴⁸ U dodatnoj argumentaciji koristi izvore koji potvrđuju tezu o osmanskim zloupotrebama kao uzroku ustanka: izvještaje austrijskog konzulata i izjave izbjeglica. U odnosu na glavnu temu rada sa skupa u Gacku, pravoslavnom sveštenstvu u BiH pripisuje veoma važnu ulogu u borbi Srba za nacionalno oslobođenje.⁴⁹ Slaviša M. Vulić u radu *Konzularna misija u Hercegovini 1875. godine*, napisanom na osnovu literature, samo okvirno pominje da su ustanici bili potaknuti “teškim ekonomskim i pravnim položajem”.⁵⁰ Po otvorenijem multiperspektivnom pristupu u zborniku sa skupa u Gacku izdvaja se rad Radovana Subića *Gledston i Velika Istočna kriza (1875–1878)* u kojem je autor na osnovu literature i parlamentarnih bilješki predstavio viđenja uzroka ustanka od strane dvije tada najznačajnije političke ličnosti u Velikoj Britaniji: Vilijama Gledstona i Bendžamina Disraelia.⁵¹ Ostali historiografski tekstovi sa skupa u Gacku nisu se fokusiranije bavili uzrocima ustanka.⁵²

Rad Borivoja Miloševića s okruglog stola u Banja Luci,⁵³ iako se samo malim dijelom direktno bavi ustankom, svojom cjelinom svojevrsna je dodatna argumentacija njegovog viđenja uzroka ustanka predstavljena u gornjim redovima. Težak ekonomski položaj, vjerska i društvena neravnopravnost te najokrutnije tursko nasilje uzroci su srpskog ustanka.⁵⁴ Katolici, iako u istom

⁴⁶ Milošević, 2016a.

⁴⁷ “Hrišćansko seljaštvo nalazilo se između dva žrvnja – pritisnuto visokim porezima i nepravilnostima u njihovom prikupljanju samovoljom lokalnih aga i begova. Učestale zloupotrebe pri zakupu desetine bile su jedan od najvažnijih povoda seljačkim ustancima u XIX vijeku.” (*Ibid.*: 113). “Svjedočanstva o izbijanju ustanka u Bosni 1875. povezuju taj događaj sa prikupljanjem desetine i odbijanjem seljaka da je plate. Ubrzo su socijalni motivi ustanka nestali pred političkim ciljevima nacionalnog oslobođenja.” (*Ibid.*: 123).

⁴⁸ *Ibid.*: 123.

⁴⁹ *Ibid.*: 114.

⁵⁰ Vulić, 2016: 136.

⁵¹ Subić, 2016a: 217. Disraeli je “Tvrđio (je) da je ustanak u Hercegovini i Bosni izazvan stranim uticajem” (Subić, 2016a: 216).

⁵² Maksimović, 2016; Mikavica, 2016.

⁵³ Milošević, 2016b.

⁵⁴ Posebno v. *Ibid.*: 29-31.

položaju, odvraceni su od strane svog svećenstva da ne idu u ustanak, a po analogu iz Rima.⁵⁵ I u ovom radu korišteni su izvori i literatura koji svjedoče jednu perspektivu i potvrđuju sistemsko i nesistemsko nasilje nad hrišćanskim seljačkim porodicama – što je u konačnici vodilo u ustanak. Ostali radovi s ovog okruglog stola nisu se istraživački bavili uzrocima ustanka, već su, uglavnom na osnovu historiografske literature, propitivali ulogu određenih ličnosti u ustanku, sagledavali historiografske rezultate ili percepcije ustanka ili događaja i ličnosti iz ustanka i Istočne krize.⁵⁶ U odnosu na uzroke ustanka, neki autori su usputno spominjali ranije definirane uzroke ustanka, dok se to kod drugih može samo posredno zaključivati. U cjelini, ovaj zbornik nije ponudio drugačije ili multiperspektivnije viđenje uzroka ustanka u odnosu na etablirano Ekmečićevo tumačenje.

Dušan Berić i Borivoje Milošević su i u drugim tekstovima koji tretiraju ustanak u Bosni i Hercegovini ostali principijelni, kako u ocjenama cjeline ustanka (ustanaka), tako isto i u tumačenju njegovih uzroka. Kod Berića se to vidi u njegovim ostalim radovima objavljenim krajem 20. i početkom 21. stoljeća.⁵⁷ Iako se Dušan Berić u knjizi *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848–1878*.⁵⁸ fokusirano ne bavi uzrocima ustanka 1875. godine, iz cjeline teksta i na osnovu nekih konkretnih mjesta se može zaključiti da on u pogledu tumačenja uzroka ustanka i u ovoj knjizi potpuno slijedi Ekmečića. Ustanak je “veliki narodni pokret”,⁵⁹ Velika istočna kriza je “za podlogu imala srpsko nacionalno pitanje”, a u ustanak je iz Hercegovine “brzo bio proširen na okolne srpske zemlje Bosnu i zapadne delove Stare Srbije”.⁶⁰ Milošević je, slično Beriću, i u novijem radu iz 2018. *Oslobodilački pokreti i ideja južnoslovenskog jedinstva u Bosni i Hercegovini*⁶¹ ostao na istim pozicijama i uglavnom prati Ekmečićevu tezu da je ustanak počeo zbog socijalno-ekonomskog nezadovoljstva, a da su nakon toga prevladali politički motivi nacionalnog oslobođenja.⁶² Rad je nastao bez ozbiljnih istraživanja novih izvora,

⁵⁵ *Ibid.*: 31.

⁵⁶ Branković, 2016; Vasić, 2016; Pilipović, 2016; Urić, 2016; Subić, 2016c; Lužija, 2016; Đuran, 2016; Ožegović, 2016; Milutinović, 2016.

⁵⁷ Berić, 1995; 2007.

⁵⁸ *Ibid.*, 2000.

⁵⁹ *Ibid.*: 227.

⁶⁰ *Ibid.*: 225.

⁶¹ Milošević, 2018.

⁶² “Svjedočanstva o izbijanju ustanka 1875. povezuju taj događaj sa masovnim zloupotrebama pri prikupljanju desetine i odbijanjem seljaka da je plate. Ubrzo su socijalni motivi ustanka nestali pred političkim ciljevima nacionalnog oslobođenja.” (*Ibid.*: 183).

a kada koristi izvore, Milošević to čini kao i Ekmečić, dajući potpuno povjerenje unutrašnjoj ustaničkoj percepciji.

Za razliku od “konstantnosti” Berića i Miloševića, Bratislav Teinović, koji se među različitim temama i pristupima od svih historičara iz Republike Srpske najviše bavio ustankom u 21. stoljeću, prošao je kroz dvije faze u tumačenju uzroka ustanka i u konačnici se odmakao od strogog Ekmečićevog diskursa u tom pitanju. U magistarskom radu *Velike sile i ustanici u Bosni i Hercegovini tokom 19. vijeka*⁶³ on je, koristeći poznate podatke iz literature, predstavio viđenje utjecajnih osoba iz država koje su ulazile u red velikih sila o uzrocima ustanka, ali bez direktnog opredjeljivanja koji su uzroci bili dominantni za izbijanje ustanka. U skladu s glavnom temom njegovog magistarskog rada on je zaključke usmjerio na odnos velikih sila prema ustanku u Bosni i Hercegovini, ali i općenito prema srpskim ustancima na Balkanu, koje, prema Ekmečićevom modelu, smatra jedinstvenim pokretom. U zaključku ovog teksta Teinović ustanak u Bosni i Hercegovini posmatra kao dio opće srpske borbe za slobodu od Turaka.⁶⁴ Suštinski iste teze prethodno spomenutim ponovio je i u članku *Evropska istorija na pozornici ustanaka u Bosni i Hercegovini 1804–1882.*,⁶⁵ a njih je formulisao još ranije u knjizi *Srpski ustanak u Bosni i Hercegovini*.⁶⁶ U tumačenju ustanka i njegovih uzroka u ispred spomenutim radovima bio je prisutan Ekmečićev pečat. Međutim, u novijem radu Bratislava Teinovića vidljiv je značajan zaokret u tumačenjima uzroka ustanka. On je u obimom manjoj knjizi *U susret Berlinskom kongresu*,⁶⁷ na osnovu napisa u *Srpskim novinama* i njihovim povezivanjem s poznatim u postojećoj literaturi, odlučno iznio tezu da su izbijanju ustanka u Bosni i Hercegovini značajno doprinijele politike Srbije i Austrije / Austro-Ugarske i njena težnja da priključi Bosnu i Hercegovinu. Teinović je posebno izdvojio utjecaj Austro-Ugarske na katolike i pobunjene pravoslavne trgovce na granici.⁶⁸ On na taj način pokazuje višebrojnost faktora koji su imali utjecaja na izbijanje ustanka i slojevitost naučnog problema. S novim tezama o političkom karakteru ustanka od samog njegovog početka približava se tumačenju uzroka ustanka Vase Čubrilovića i pojačava elemente teze o nacionalno-političkim uzrocima ustanka i snažnoj ulozi Srbije (tajnih organizacija) u

⁶³ Teinović, 2011.

⁶⁴ *Ibid.*: 193.

⁶⁵ *Ibid.*, 2012.

⁶⁶ *Ibid.*, 2006. Istina, iako se ipak opredjeljuje za dominantno socijalne uzroke ustanka, stiče se dojam da je Teinović i tada bio nešto otvoreniji od Berića i Miloševića. (*Ibid.*: 17)

⁶⁷ *Ibid.*, 2018.

⁶⁸ *Ibid.*: 7.

njegovom izbivanju. U tom duhu Teinović zaključuje: “Sve indicije ukazuju da su ustanak u Bosanskoj Krajini podigli srpski agitatori.”⁶⁹ U ovoj knjizi dao je doprinos i razbijanju teze o općem ustanku pokrenutom ekonomsko-socijalnim motivima, naglašavajući da su se “mnogi bosanski katolici pridružili (su se) Turcima, koji su se digli da ustanak savladaju”.⁷⁰

Od pojedinačnih radova srpskog historiografskog kruga u Bosni i Hercegovini treba izdvojiti još knjigu već ranije spomenutog Radovana Subića, *Stilman i Balkanski ustanci (1866–1878)*.⁷¹ U ovoj knjizi autor se, kako i sam piše, istraživački ne bavi uzrocima Hercegovačkog ustanka 1875, ali je, ipak, u postupku kontekstualiziranja Stilmanove aktivnosti u Hercegovini u vrijeme ustanka dao svoje ili, bolje rečeno, prihvatio ranije etablirano tumačenje uzroka ustanka u čijem središtu se nalazi ono Ekmečićevo. Subić ističe da su “uzroci ustanka duboki i da su povezani s promjenama u turskom feudalizmu koje ide sto godina unazad” te da je ustanak izraz nezadovoljstva naroda turskom upravom, ponašanjem lokalnih aga i begova, uvođenjem novih i povećavanjem starih poreza.⁷² I u tumačenju ciljeva ustanka ostao je na fonu poznatog u ispred ocijenjenoj historiografskoj literaturi.⁷³ U jednom, Subić u tumačenju ustanka prihvata tezu historičara koje su u njihovom rasvjetljivanju naglašeno povjerenje dali prenesenoj ustaničkoj perspektivi, mada se u kontekstu praćenja osnovne teme knjige mogu vidjeti i druge perspektive uzroka ustanka.

Aktuelnost teme u vremenu raspada Jugoslavije i prekomponiranja međusobnih odnosa jugoslavenskih naroda dovela je do ponovnog objavljivanja ranije publiciranih knjiga i radova koji su se bavili ustankom u Bosni i Hercegovini 1875–1878. ili njegovim kontekstom. Pored već spomenutog izdanja Ekmečićeve knjige ponovo su štampani još neki tekstovi o ustanku. Jedna takva knjiga nosi naslov *Slavno doba Hercegovine. Spomen knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875–1878*.⁷⁴ Radi se o zborniku historiografskih i publicističkih radova objavljenih u 20. stoljeću. Pisac kratkog predgovora, vjerovatno Stevo Ćosović, ističe da je ustanak najznačajniji događaj iz historije srpskog naroda i da je cilj ustanka bio oslobođenje od turske vlasti. Iako se autor predgovora ne određuje direktno prema uzrocima ustanka, iz

⁶⁹ *Ibid.*: 11.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Subić, 2016b.

⁷² *Ibid.*: 77 i fusnota 244.

⁷³ “Seljak pritiješnjen svim mogućim nedaćama stupio je u borbu s državom koja je za njega označavala i porobljivača i eksploatora i tražio svoju ekonomsku i političku slobodu.” (*Ibid.*: 77-78)

⁷⁴ Ćosović, 2005.

duha teksta se da naslutiti da ova knjiga pripada novom srpskom historiografskom diskursu koji društvene odnose u Hercegovini od ustaničkog do najnovijeg vremena posmatraju kao nepromijenjene, bez odlučnog uvažavanja razlika izazvanih dinamikom društvenih promjena. “Istorijska značenja Hercegovačkog ustanka višestruko su prepletena sa društvenim i političkim kretanjima u Hercegovini sve do današnjeg dana.”⁷⁵ Sa sličnim nakanama pojavilo se i drugo izdanje knjige *Nevesinjska puška i Hercegovački ustanak 1875–1878. godine* autora Milivoja Buhe,⁷⁶ koje inače nije nastalo na izvorima i više je namijenjeno široj čitalačkoj publici. Treba spomenuti da izdanjima s istim motivom objavljivanja moguće pripada i knjiga/zbornik ranije objavljenih radova poznatog srbijanskog historičara 19. stoljeća Vladimira Stojančevića, koji tretiraju određena pitanja iz predustaničke i ustaničke Bosne i Hercegovine. U njima se Stojančević ne bavi konkretnije uzrocima ustanka.⁷⁷

U cjelini gledano, u tumačenju uzroka ustanka u bosanskohercegovačko-srpskom historiografskom krugu uglavnom je zadržana etablirana Ekmečićeva teza o dominantno socijalno-ekonomskim uzrocima te o tome da su agrarni pokreti suština nacionalne revolucije, uz izvjesna odstupanja u novijim tumačenjima Bratislava Teinovića, u kojima se ovaj historičar približio tezi Vase Čubrilovića o dominantno političko-nacionalnim uzrocima ustanka i presudnoj ulozi Srbije u njegovom izbijanju.

Antiturski hrvatski diskurs

U bosanskohercegovačkom hrvatskom historiografsko-publicističkom krugu, znatno manjem od srpskog, idejna nit veze između historijskog naslijeđa razlika i podjela sa savremenim bosanskohercegovačkim trvenjima također je snažno prisutna. Tu je primjetan napor da se isključive zasluge za slobodarske ideje i praksu otpora turskom okupatoru i turskom ugnjetavanju ne prepuste Srbima. I u ovom krugu su uz pomoć političara, lokalnih institucija i Republike Hrvatske organizirani naučni skupovi, godišnjice sjećanja na ustanak i žrtve ustanka s prigodnim predavanjima,⁷⁸ objavljen je reprint knjige o

⁷⁵ *Ibid.*: 6.

⁷⁶ Buha, 2003. Još su ranije (1996) objavljena nova izdanja Čubrilovićeve i Ekmečićeve knjige o ustanku (Čubrilović, 1996; Ekmečić, 1996).

⁷⁷ Stojančević, 2002.

⁷⁸ Na primjer, godine 1995. održan je simpozij u Čapljini u povodu 120. godišnjice početka ustanka te prigodno podizanje spomenika na Krupi u Dračevu, gdje se svake godine 19. juna. “na dan kada je pukla prva puška na Krupi” u župnoj crkvi u Dračevu slavi (se) sv. misa za sve žrtve ustanka i sve one koji tijekom povijesti dadoše živote za slobodu hrvatskoga naroda” (Vukorep, 2009: 350). Nikola Šimić Tonin je u časopisu *Hrvatska misao* prenio sadržaj manifestacije u Dračevu te godine. “Naposljetku,

ustanku, a napisano je i nekoliko tekstova na tematiku ustanka.⁷⁹ Važno je primijetiti da se svjetovni institucionalni historičari na prostorima sa hrvatskom većinom ne bave primarno ustankom,⁸⁰ već da su primat u obradi ove teme preuzeli svećenici-historičari i publicisti. Od starijih istraživača ustanka još uvijek je snažno prisutan Fra Andrija Nikić, koji i u 21. stoljeću “bije svoje stare bojeve protiv Turaka”, samo sada još opuštenije i otvorenije u odnosu na jugoslavensko razdoblje. On sada piše nacionalno romantičarski, skoro pjesnički. Kao i u jugoslavenskom razdoblju, i u novijim radovima Nikić svoje razumijevanje historije ustanka i uopće historije crpi dominantno iz građe katoličke svećeničke provenijencije: arhivske građe iz Rima, građe iz Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije i Biskupskog ordinarijata te arhivske građe franjevačkih samostana i objavljenih franjevačkih ljetopisa.⁸¹ U svojim novim radovima Nikić naglašava nasilje osmanskog sistema i samovolju muslimanskih zemljoposjednika, ističe da kršćani nisu imali nikakve sigurnosti te da su trpili turski zulum.⁸²

Pored Andrije Nikića, ustankom 1875–1878. se u tom krugu najviše bave Dušan Musa i Ivica Puljić. Dok je aktivnost Ivica Puljića vezana za istraživanje i prezentiranje istraživačkih rezultata, Dušan Musa je pored pisanja⁸³ i nastupa na javnim manifestacijama jako prisutan svojim organizacijskim aktivnostima, posebno kroz “Udrugu Vojvoda don Ivan Musić”. Ovo “Musicevo udruženje” je uz pomoć Općine Ljubuški i Vlade Republike Hrvatske organiziralo skup o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878), čiji su rezultati publicirani 2009. godine.⁸⁴ Cilj skupa, Zbornika i uopće djelatnosti Udruge “Vojvoda don Ivan Musić” u predgovoru je istakao urednik Dušan Musa: “popunjavanje praznina u postojećoj literaturi o ulozi Hrvata u

glavni program *manifestacije Dani Hercegovačkog ustanka 2016*. započeo je svetom misom za žrtve ustanka koju je u župnoj crkvi u Dračevu predvodio don Tomislav Ljuban. Osvrt na značaj Hercegovačkog ustanka za hrvatski narod u BiH dao je fra Andrija Nikić, autor više knjiga na temu ustanka i jedan od najkompetentnijih govornika na ovu temu.” (Šimić, 2016: 161-162)

⁷⁹ Musa, R., 2014.

⁸⁰ Kao ilustracija ovakvom zaključku može poslužiti informacija da veliki naučni skup o Humu i Hercegovini kroz povijest nije posvetio značajnu pažnju ustanku. Samo se usputno na stranicama dvotomnog zbornika s ovog skupa nailazi na osvrtu o ustanku. (Lučić, 2011: 13, 30).

⁸¹ Kao ilustraciju iz bogate bibliografije ovog autora vidi: Nikić, 1977; 1995; 2002; 2009; 2010..

⁸² Kao ilustraciju prenosim izvod iz Nikićevog rada o Fra Duji Ostojiću. “U Franjevačko sjemenište stupio je na Humcu 1874. kad je u Hercegovini, zbog novih turskih zuluma, sve vrelo. Četiri razreda završio je na Humcu. ... Franjevački poglavar fra Paškal Buconjić, koji je prikupio dokumentaciju o turskim zulumima posljednjih desetljeća, tiskao je u Mostaru 1875. knjižicu *Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva* u Hercegovini na talijanskom jeziku.” (Nikić, 2010: 268).

⁸³ Svoja viđenja ustanka sumirao je u knjizi Musa, D., 2018. Vidi i njegove druge tekstove o ustanku i Ivanu Musiću u istom duhu: Musa, D., 2010; 2017.

⁸⁴ Musa, D., 2009.

Hercegovačkom ustanku i dokazivanje da je uloga Hrvata u ustanku bila važna a uloga don Ivana Musića časna i poštena”.⁸⁵ I u ovom diskursu pisca predgovora, slično srpskom historiografskom krugu, prošlost u Bosni i Hercegovini se ponavlja, a on upućuje na to da je nužno propitivati (revidirati) napisano o prošlosti. Zbornik *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.–1878.)* pokazuje koliko je toga naoko poznatog nepoznato, nejasno, još nedokučeno. Posebice ako se ima na umu da se u slučaju Bosne i Hercegovine “povijest, u ponešto izmijenjenom obliku, uglavnom ponavlja”.⁸⁶ Ipak, treba napomenuti da svi objavljeni radovi u ovom zborniku ne djeluju fokusirano u smjeru želja urednika i organizatora skupa, a neki od autora su se samo usputno dotakli pitanja ustanka i njegovih uzroka.⁸⁷ Dio autora nije iz Bosne i Hercegovine, čime njihovi radovi nisu ni trebali biti predmet moje fokusirane analize.

Već predstavljeni Andrija Nikić je očekivano bio učesnik ovog skupa. Imao je izlaganje i objavio rad *Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini* polovinom XIX. stoljeća i njihovo rješavanje.⁸⁸ Analiza ovog teksta pokazuje da se Nikić nalazi na putu koji je zacrtao Musa i Udruha. On negira bilo kakav pozitivan utjecaj osmanskih reformi, pojednostavljeno prikazuje vrlo složene pojave,⁸⁹ a stavove gradi na svojim ranijim radovima, drugoj literaturi, franjevačkoj i ostaloj crkvenoj građi te franjevačkim ljetopisima. Na konkretnim mjestima gdje tumači uzroke ustanka kod Nikića dominira svećenička percepcija događaja i pojava te je uglavnom gradi na svojim ranijim radovima. U cjelini teksta Nikić dokazuje da su Hrvati povelili “jedan od najvećih ustanaka za slobodu” te da je uloga don Ivana Musića bila časna i da je djelovao

⁸⁵ “Nakon što je posao objavljivanja zbornika priveden kraju, uvjereni smo da je uloga Hrvata u ustanku bila važna, a ne sporedna i drugorazredna rola! Isto tako držimo da je uloga don Ivana Musića bila časna i poštena, a i temeljito odrađena.” (*Ibid.*: 6).

⁸⁶ *Ibid.*: 7.

⁸⁷ Na primjer, Zlatko Hasanbegović (2009) ne ulazi ozbiljno u pitanje ustanka, već se bavi uglavnom percepcijom ustanka unutar hrvatskih političko-ideoloških krugova (posebno Ante Starčevića). Slično Hasanbegoviću, Josip Vrandečić (2009) bavi se u širokim potezima diplomatskom historijom (politikom velikih sila) u doba ustanka i Istočne krize. On je indirektno u pristupnoj rečenici pokazao austrijsku ulogu u otpočinjanju ustanka: “Kada su potkraj lipnja 1875. godine ustanici kod Gabele uzvikom ‘Živio hrvatski kralj Franjo Josip’ pokrenuli Veliku istočnu krizu, oslonili su se na mutna careva obećanja izrečena za službeno, bezazleno isplaniranog posjeta Dalmaciji...” (Vrandečić, 2009: 56). Marijan Sivrić u radu o odlasku don Ivana Musića u Trebinjsku biskupiju ne bavi se ustankom, a temu je prezentirao vrlo umjereno i konkretno (Sivrić, 2009).

⁸⁸ Nikić, 2009.

⁸⁹ “I sedamdesetih godina XIX. stoljeća hercegovačko stanovništvo bilo je podijeljeno na gospodare (Turke) i podanike (raju). Raju je uglavnom činilo hrvatsko i srpsko stanovništvo. Zbog novih nameta njezin je život bio krajnje težak. Sloboda srpskog naroda u Kneževini Srbiji i Hrvata unutar Austro-Ugarske Monarhije bio je poticaj hrvatskomu i srpskom u stanovništvu pod turskom vlasti da traži svoje oslobođenje.” (*Ibid.*: 98)

u ime Hrvata. “Jedan od najvećih ustanaka za slobodu povelili su polovinom lipnja 1875. godine Hrvati donje Hercegovine. ... Mudročću vrhunskoga diplomata i političara vojvoda don Ivan Musić štiti je i spašavao Hrvate donje Hercegovine u potpuno neprijateljskom okružju: s jedne strane bila je velika Turska Carevina. S druge strane Crna Gora koja je imala opasne pretenzije širenja do Neretve, a na trećoj strani bio je neprijateljski stav europskih država prema ustanku.”⁹⁰ Kada je riječ o uzrocima ustanka, Nikić ih traži u teškom društveno-ekonomskom položaju, bijedi, nedostatku socijalne pravde, bezrazložnom nasilju (zulumu) gospodara barbarskih Turaka,⁹¹ a posebno u starom i novonametnutom prevelikom opterećenju stanovništva. “Pod teretom uobičajenih nameta raja u Hercegovini gotovo je izdisala. No, nove daće potakle su je na otpor protiv Turaka”,⁹² mada u pristupu temi Nikić uzroke ustanka dijeli na društvenogospodarske i nacionalne.⁹³

Anđelko Mijatović je rad *Revolucionarna i borbena zbivanja u Zapadnoj Hercegovini za vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875.–1878.)*⁹⁴ napisao na literaturi, bez arhivskih istraživanja. U odnosu prema uzrocima ustanka, koji nisu u fokusu njegovog rada, navodi “da su ustanak uzrokovale opće teške prilike u kojima je živjelo katoličko pučanstvo u zapadnoj Hercegovini te da su na njegovu sudbinu utjecali domaći i evropski čimbenici”, kao i da je “Hrvatsko katoličko pučanstvo u zapadnoj Hercegovini u drugoj polovini XIX. stoljeća bilo (je) nezadovoljno osmanskom vlašću zbog neravnopravnog položaja i opće nesigurnosti”.⁹⁵ Rad *Hercegovački ustanak (1875.–1878.) u Kreševskim samostanskim ljetopisima*⁹⁶ autora Mile Jukića ustanak promatra kroz dva do tada neobjavljena ljetopisa – fra Dominika Nedjeljka Tolića i fra Anđela Šimića. Jukić metodološki ispravno upozorava da izvori kojim su se koristili sastavljači ljetopisa nisu navedeni, osim na nekoliko mjesta, ali i tada površno (npr. iz hrvatskih novina ili “načuli” od komordžija). Tumačenje uzroka ustanka u ovom tekstu je izvjesna kombinacija autorovih navoda o teškoj ekonomskoj situaciji seljaštva i izvoda iz ljetopisa koji ukazuju na to da su uzroci ustanka turski zulom (Šunjić) te “divljačka objest Turske vlade

⁹⁰ *Ibid.*: 93.

⁹¹ *Ibid.*: 79, 87-92.

⁹² *Ibid.*: 93.

⁹³ *Ibid.*: 89.

⁹⁴ Mijatović, 2009.

⁹⁵ *Ibid.*: 125-126.

⁹⁶ Jukić, 2009.

i brutalna priko svake granice ćud jednoga od najgorijih, najbezdušnijih i najlukavijih Paša i Vezirah, Derviš Paše...”.⁹⁷

Moglo bi se reći da je centralni rad ovog zbornika obiman tekst Ivice Puljića *Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku Hercegovačkih Hrvata*.⁹⁸ U cjelini teksta teze se argumentiraju negdje arhivskim izvorima, a negdje navodima iz literature. Konkretno za uzroke ustanka Puljić koristi crkvenu građu i literaturu, mada i iz literature koristi izvorne navode koji argumentiraju tezu o posebno teškom položaju Hrvata.⁹⁹ Idejno, Puljić uzdiže lik i djelo don Ivana Musića, čija je uloga, kako navodi, “u povijesnoj (je) znanosti ne samo nepravedno zanemarena nego je u velikoj mjeri iz raznih motiva najčešće pogrješno vrjednovana”.¹⁰⁰ Autor iznosi zaključak da je Musić bio “ne samo ustanički zapovjednik u ratnim djelovanjima nego, kudikamo više, vođa svoga hrvatskog naroda kojega je u jednome od najkritičnijih razdoblja u njegovoj povijesti uspješno proveo između Scile i Haribde...”.¹⁰¹ Uzroci hrvatskog ustanka su, po Puljiću, najteže i neizdržive životne prilike hrvatskog stanovništva u gabeoskoj podolini.¹⁰² Ivica Puljić indirektno osporava (Ekmečićeve) teze o dominantno socijalnim motivima ustanka pravoslavnog / srpskog stanovništva. On navodi da je jedan od glavnih uzroka ustanka katoličkog hrvatskog seljaštva donje Hercegovine dodatno poresko opterećenje, “druge daće i javni radovi koji su se svom težinom ‘okomili’ na katolike u donjoj Hercegovini, nakon što je oslabio pritisak osmanskog državnog sistema nad pravoslavnim življem u istočnoj Hercegovini, usljed pobuna i posredovanja Crne Gore”.¹⁰³

Stanislav Vukorep (*Prilog proučavanju sudbine vođa Hercegovačkog ustanka iz narodne predaje*)¹⁰⁴ piše u duhu želja urednika zbornika i Udruge, dokazujući važnu hrvatsku ulogu u ustanku i “historijsku istinu” da je prva puška u ustanku hrvatska puška.¹⁰⁵

⁹⁷ *Ibid.*: 171.

⁹⁸ Puljić, 2009.

⁹⁹ *Ibid.*: 221.

¹⁰⁰ *Ibid.*: 217.

¹⁰¹ *Ibid.*: 267.

¹⁰² “Veliki Hercegovački ustanak (1875.–1878.) podiglo je hrvatsko katoličko pučanstvo u gabeoskoj podolini koje je trpjelo najteže, pa i neizdržive, životne prilike u onodobnoj turskoj državi.” Puljić u fusnoti citira M. Ekmečića (1973, 103, bilješka 76) koji je prenio da je katolički živalj bio “pod većom presirom daća i poreza no izstočni budući da je ovaj posljednji izvojevao neke olakšica svojim čestim ustancima.” (*Ibid.*: 221).

¹⁰³ *Ibid.*: 509.

¹⁰⁴ Vukorep, 2009.

¹⁰⁵ “Većina autora o ustanku pisala je kao o zajedničkoj borbi Srba i Hrvata za oslobođenje Hercegovine pa je on prikazivan kao višenacionalni, što i jest, ali se iza te činjenice skrivala stvarna namjera Srbije

Reprint izdanje knjige Nikole Buconjića *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca* pojavilo se u ranije prezentiranom cilju ukupne djelatnosti Dušana Muse i njegove “Udruge Vojvoda don Ivan Musić”: ispravljanje stanja koje je dovelo do zanemarivanja uloge Hrvata u ustanku i osvještavanje čitalaca o povezanosti hercegovačkog ustanka i međunacionalnih sukoba u Hercegovini 90-ih godina 20. stoljeća.¹⁰⁶ Slično dominantnim tonovima u zborniku o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku i ovdje se navodi da su ustanak protiv turske okupacije i ekonomsko-socijalne nejednakosti digli hercegovački Hrvati i da su im se kasnije pridružili Srbi “u gornjoj Hercegovini i zapadnim dijelovima Bosne.”

Hrvatski historiografski krug iz Bosne i Hercegovine o ustanku je proizveo i jednu samostalnu monografiju. Radi se o publiciranoj doktorskoj disertaciji Ivica Puljića *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.–1878*,¹⁰⁷ odbranjenoj na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Puljić svoje teze gradi uglavnom na literaturi, u manjoj mjeri na putopisima i objavljenim arhivskim izvorima, te prenesenim sjećanjima. Za razliku od ispred analiziranih tekstova, u ovoj knjizi nema otvorenog povezivanja ustanka sa savremenijim dešavanjima u Bosni i Hercegovini. Kao i u spomenutom članku iz zbornika o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku Ivica Puljić navodi da su dodatno poresko opterećenje i druge teške obaveze bili jedan od glavnih uzroka ustanka katolika Hrvata donje Hercegovine. Do pojačanog poreskog opterećenja dolazi iz potrebe osmanskog sistema da nadomjesti državne prihode koji su umanjeni olakšicama datim pravoslavnom stanovništvu u istočnoj Hercegovini, a nakon pobuna i posredovanja Crne Gore. U ovoj knjizi Puljić, pored navedenih socijalno-ekonomskih uzroka ustanka, skoro u istoj ravni navodi i druge uzroke koji bi po svom karakteru pripadali nacionalno-političkim. “Uporedo sa znatnim pogoršanjem životnih prilika u donjoj Hercegovini na međunarodnom planu se sve više zaoštravalo tzv. Istočno pitanje, pitanje oslabljene Turske čime su se njoj susjedne zemlje nastojale u najvećoj mjeri okoristiti.” Pri tome posebno ističe Rusiju i Austro-Ugarsku, čija je politika naišla na plodno tlo kod katolika donje Hercegovine,

i Crne Gore da osvoje ove prostore. Srpska se historiografija grčevito borila da ‘nevesinjsku pušku’ proglasi početkom Hercegovačkog ustanka zbog političkih, a ne znanstvenih razloga. Trebalo je više od jednog stoljeća da se u javno mnijenje probije istina o ulozi Hrvata u ustanku, a tako i njihovih vođa koji su obilježili drugu polovinu XIX. stoljeća.” (*Ibid.*: 350)

¹⁰⁶ Musa, D., 2000. “Odnosi formirani u Hercegovačkom ustanku među narodima u Hercegovini u jednom dijelu doživjeli su svoje ponavljanje u zadnjem ratu 1991–1995.”

¹⁰⁷ Puljić, 2004a.

pritisnutih težinom poreza i drugim nasiljima.¹⁰⁸ U tom smislu povezuje izbijanje ustanka i posjetu Franje Josipa Dalmaciji, navodeći da su brojne deputacije katolika od “kralja” otvoreno tražile rat protiv Turske.¹⁰⁹ Naglašava da je ustaničko isticanje barjaka Austro-Ugarske dokaz da su ustanici “imali na umu raskinuti okove višestoljetnog turskog ropstva i priključiti donju Hercegovinu ostalim hrvatskim i katoličkim krajevima u sklopu Austro-Ugarske.”¹¹⁰ Može se reći da Puljić dosta multiperspektivno gleda na uzroke ustanka. Tu je čak prisutna i perspektiva osmanskih vlasti, koje su tvrdile da je strana agitacija glavni uzrok ustanka. Puljić, kao uostalom i krug kojem pripada, u ovoj knjizi tvrdi da je upravo hrvatski ustanak pokrenuo lavinu i otvorio veliku istočnu krizu, a Srbiju i Crnu Goru, vođene željom da se prošire na područje Bosne i Hercegovine, stavio pred svršen čin. Izostanak austrougarske pomoći, haranje osmanskih, crnogorskih i pravoslavnih ustaničkih jedinica, po Puljiću su pokolebali Hrvate katolike u njihovim ustaničkim nastojanjima.¹¹¹

Bosansko-bošnjačka reakcija na Ekmečićev diskurs

U trećem krugu bosanskohercegovačke historiografije, koji uslovno zovem bosansko-bošnjački, ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. nije jedna od centralnih tema istraživanja. Tu nije došlo ni do saradnje historioografa i politike u odnosu prema ustanku, kao što je to slučaj u dva ostala analizirana kruga. U naznačenom periodu nije bilo organiziranih naučnih skupova niti drugih javnih manifestacija fokusiranih na ovu temu, kao ni reprint izdanja ranije publiciranih knjiga. Objavljeni davno napisani rukopis Hasana Škapura više je plod slučajnosti i želje za javnim predstavljanjem jednog udruženja osmanista nego nekog smišljenog plana.¹¹² Očito da u društveno-političkom okruženju u kojem djeluje ovaj historiografski krug ustanak nije tema koja je poželjna za povezivanje prošlosti i sadašnjosti. Ipak, u ovom krugu se pojavljuje nekoliko historičara koji se na različite načine bave temom ustanka. Zajednička karakteristika im je odmak od Ekmečićevog diskursa i samog Milorada Ekmečića, koji je u društvenom okruženju ovog kruga, primarno zbog njegovog društveno-političkog angažmana u jugoslavenskoj i

¹⁰⁸ “Povijesna je istina, naprotiv, to da je među uzrocima ustanka bilo i jedno i drugo, ali uz to i niz drugih okolnosti od kojih je teško odrediti koja je odigrala veću a koja manju ulogu u izbijanju ustanka.” (*Ibid.*: 141).

¹⁰⁹ *Ibid.*: 509.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*: 510.

¹¹² Škapur, 2016.

bosanskohercegovačkoj krizi, izgubio stari prestiž i ugled. Ipak, Ekmečić je i u ovom historiografskom krugu zadržao mjesto centralnog orijentira kada je tumačenje ustanka i njegovih uzroka u pitanju.

Od starijih historičara aktivan je Galib Šljivo, koji je nastavio svoj stari posao hronološkog predstavljanja bosanskohercegovačke prošlosti 19. stoljeća uglavnom na osnovu izvještaja austrijskih / austrougarskih konzulata, štampe iz bosanskohercegovačkog okruženja i poznatog u literaturi. Njegova knjiga *Bosna i Hercegovina 1869–1878*.¹¹³ pokriva i vrijeme ustanka. Unutar spomenutog odmaka od Ekmečićevog tumačenja ustanka i njegovih uzroka smješteno je i Šljivoino viđenje. On je na osnovu pisanja novosadske *Zastave*, podataka iz Državnog arhiva u Zagrebu i poznatih navoda iz literature posredno ocijenio da su primarni uzroci ustanka u Bosni i Hercegovini nacionalno-politički, tj. srpska politika, agitacija i pomoć ustanicima iz Srbije. Šljivo je bez snažnije rasprave i komparacije čitaocu predstavio izvore koji drugačije od dominantnog Ekmečićevog diskursa svjedoče o uzrocima ustanka. Zaključio je na osnovu korištenih izvora da “Svi historijski izvori potvrđuju umiješanost Kneževine Srbije i Knjaževine Crne Gore ne samo na podstrekavanje i odbijanje poslušnosti vlastima nego i svakovrsnu pomoć koja se ogledala u slanju ratnih sredstava i vojnih stručnjaka”.¹¹⁴

Edin Radušić se u više svojih knjiga i članaka doticao tematike ustanka i šire Istočnog pitanja i istočne krize 1875–1878. godine.¹¹⁵ Međutim, ni u jednom radu centralno pitanje njegovih istraživanja nije bio ustanak, već se u svojim radovima bavio mjestom i ulogom Bosne i Hercegovine i samog ustanka u Bosni i Hercegovini u britanskoj politici, koristeći izvještaje britanskog konzulata kako bi dokazao vezu između konzularne ocjene stanja u Bosni, uzroka ustanka ili dešavanja u samom ustanku s britanskom državnom politikom na najvišem nivou. Također je koristio navode britanskog konzulata, britanskih putopisaca i britanske štampe u vremenu ustanka i prije njega, kako bi rekonstruirao različite slike Bosne i Hercegovine u britanskom javnom diskursu te njihov utjecaj na britansku politiku u Bosni i Hercegovini kao dijelu Osmanskog carstva. U jednom, Radušića više interesiraju percepcije (ili slike) i funkcija tih percepcija u evropskom javnom prostoru i međunarodnoj politici 19. stoljeća. Kako je vrijeme prolazilo, ovom metodološkom postupku je postojao posvećeniji, jasno ističući u svojim novijim radovima da se radi o percepcijama i njegovom razumijevanju kreiranih slika, a ne želji

¹¹³ Šljivo, 2016.

¹¹⁴ *Ibid.*: 442.

¹¹⁵ Radušić, 2010; 2011; 2013; 2014; 2015; 2017; 2018; 2019a, 2019b.

da se dosegne historijska istina. I u ranijim radovima je mjestimično naglašen taj postupak, ali očito nedovoljno, jer je neke autore koji vjeruju u mogućnost dosezanja (naše) historijske istine navelo na drugačije razumijevanje ideje radova u odnosu na cilj autora. Od strane nekih srpskih historičara pripisano mu je nekritičko priklijanje (poželjnom) viđenju situacije od strane britanskih konzula i diplomata.¹¹⁶ Istina, Radušićevi radovi su šire otvorili prostor britanskom konzularnom viđenju Bosne i Hercegovine pred ustanak i u toku ustanka i učinili to viđenje mnogo vidljivijim u odnosu na druge percepcije. Posljednje dvije knjige ovog autora, izašle 2019 godine, *Bosnian Horrors* i *Dvije Bosne*,¹¹⁷ vjerovatno su izbjegle zamci korištenih izvora i različitog tumačenja autorovih ideja i ponudile ravnopravne različite perspektive bosanskohercegovačkog ustanka.

Godine 2016. objavljen je rukopis knjige Hasana Škapura *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, koji spaja raniju jugoslavensku i novu bosanskohercegovačku historiografiju trećeg kruga. Stari je obrazac u koji je smješten ustanak i njegovi uzroci, koji u interpretativnom smislu pripadaju Ekmečićevom jugoslavenskom diskursu socijalnih revolucija, uz naglašeno promoviranje zajedničke borbe protiv stranog okupatora. S druge strane, sadržaj njegove knjige doprinosi jačoj afirmaciji osmanske državne (ili općenito muslimanske) percepcije ustanka jer je knjiga, u skladu s naslovom, fundirana na obimnoj osmanskoj izvornoj građi.

Od istraživača koji nisu smješteni ni u jedan od ovih krugova, a dali su svoj pečat, i sadržajni i metodološki, istraživanju historije ustanka treba izdvojiti Hannesa Granditsa. On je u vrijednoj knjizi *Multikonfesionalna Hercegovina*¹¹⁸ uzroke i aktere ustanka u Hercegovini smjestio u okvire rekonstruiranja lojalnosti na mikrorazini. U njegovom narativu o postupcima aktera ustanka, prije i na njegovom početku, prikazana je široka lepeza interesa i želja različitih grupa – jednima je odgovarao ustanak (npr. hajdučke bande), drugima nije (većini seoskih knezova), a motivi ustanka su isprepleteni od naslijeđenih socijalnih do političkih i međunarodno-političkih. Autor argumentirano nastupa s tezom da je obostrano nasilje strana u sukobu uz

¹¹⁶ Vidi ocjene u Vasić, 2016: 61–62; Ković, 2011: 383. Već spomenuti Samir Begović je u svom radu ukazao na mogućnost različitog interpretiranja ponuđenog u knjizi *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878.*: “U Radušićevom djelu smo evidentirali da nastupa iz bosanskohercegovačke perspektive i da pozitivno ocjenjuje one političke i strateške poteze britanske politike koji su podrazumijevali pozitivan odnos prema interesima bosanskih muslimana (ili su ih protežirali) i same Bosne i Hercegovine, što ne umanjuje vrijednost stavova, već ih samo djelomično smješta u određeni historioografski diskurs.” (Begović, 2018: 62)

¹¹⁷ Radušić, 2019a; 2019b.

¹¹⁸ Grandits, 2014.

međunarodnu instrumentalizaciju ustanka homogeniziralo ustanak.¹¹⁹ Važno je istaći da autor u cilju sagledavanja što više perspektiva, s jednakim stepenom povjerenja koristi izvore koji u klasifikaciji ranije historiografije pripadaju primarnim i sekundarnim izvorima (na primjer, prenesena sjećanja i zvanične dokumente državne administracije). Vrijedi spomenuti moderniji pristup tumačenju uzroka i djelatnosti glavnih inspiratora i protagonista ustanka Edina Hajdarpašića, iako ovaj američki historičar bosanskohercegovačkog porijekla ne pripada nijednom analiziranom krugu bosanskohercegovačke historiografije. On izbijanje ustanka, u skladu s glavnom temom knjige, smješta u kontekst srpske nacionalne politike u Bosni i Hercegovini i nacionalizacije domaćih pravoslavaca, odgovorno vodeći računa i o drugim faktorima koji su doveli do ustanka i nadomjestili slabost i neorganiziranost konkretne srpske politike u ovoj graničnoj provinciji.¹²⁰

Zaključak

Bosanskohercegovačka historiografija 21. vijeka pokazuje da su ustanak i istočna kriza (1875.-1878.), kao dio velike teme imperijalizma i nacionalizma, pojave dugog trajanja. Tokom ovog perioda pojavljuju se nove knjige i članci koji razrađuju ili značajno dodiruju temu ustanka. Dominantna značajka velikog dijela ove nove historiografije i njenih stvaralaca jest ta što su se oni manje ili više voljno smještali u nacionalni kontekst. Središnja tačka historiografije ustanka bio je Milorad Ekmečić, koji se intenzivno bavio tim tematskim okvirom u drugoj polovici 20. i prvoj polovici 21. vijeka. U svojoj opuštenijoj fazi tumačenja historijskih tema, Ekmečić je u metodološkom smislu, odabirom i obrađivanjem pojava dugog trajanja, snažno povezao ustanak u Bosni i Hercegovini 1875.-1878. ne samo sa prethodnim događajima („Srpska revolucija“ i drugi ustanci balkanskog kršćanskog seljaštva) već i s onima koji se ponavljaju u određenim intervalima sve do kraja 20. vijeka. Štaviše, u njegovom tumačenju, ustanak 1875.-1878., zajedno s drugim sličnim događajima prije i poslije njega, pripada jedinstvenoj cjelini koja predstavlja izraz pobune protiv društveno-ekonomskog sistema nejednakosti i podijeljenosti, suštinski uspostavljenog od strane osmanske (islamske) državničke ideje i prakse.

Uspostavljene društvene odnose u ovom razdoblju, koji su u konačnici rezultirali podjelom i nepovjerenjem između pripadnika različitih vjerskih i nacionalnih grupa, Ekmečić vidi kao historijske temelje podjele i međusobnog nasilja u Bosni i Hercegovini i na Balkanu s kraja 20. vijeka. Takav Ekmečićev pristup našao je plodno tlo kod nekih njegovih historiografskih sljedbenika, koji su na naučnim skupovima i okruglim stolovima, zajedno s institucionalnim vođama političkog, naučnog i kulturnog života u Republici Srpskoj, ojačali vezu između Bosanskohercegovačkog ustanka 1875.–1878. i današnjice. U tumačenju uzroka ustanka u historiografskom krugu bosanskih Srba uglavnom se zadržala Ekmečićeva teza o dominantnim socio-ekonomskim uzrocima ustanka i o agrarnim pokretima kao suštini nacionalne revolucije, s određenim izuzecima u nedavnim interpretacijama Bratislava Teinovića.

¹¹⁹ *Ibid.*: 414-430.

¹²⁰ Hajdarpašić, 2015: 105-114.

Konceptualna nit veze između historijskog naslijeđa razlika i podjela sa savremenim bosanskohercegovačkim političkim neskladima također je snažno prisutna u historiografskom (novinarskom) krugu bosanskih Hrvata. Primjetni su naponi da se zasluga za ideju i praksu otpora turskom okupatoru i ugnjetaču ne ostavi samo Srbima. U ovom poduhvatu postoji saradnja svećenika-povjesničara, publicista i političara. Kada su u pitanju uzroci ustanka, interpretacije se kreću od dominantnih društveno-ekonomskih (nepodnošljivog stanja u kojem se nalazilo hrvatsko seljaštvo, bezakonja i barbarskog nasilja) do njihove kombinacije s nacionalno-političkim i međunarodno-političkim (Puljić).

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875.-1878. nije jedna od središnjih istraživačkih tema u trećem krugu bosanske historiografije, koju uslovno nazivam bosansko-bošnjačkom. Također nije bilo saradnje između historioografa i politike u vezi s ustankom. Tokom naznačenog razdoblja nije bilo znanstvenih konferencija ili drugih javnih događaja fokusiranih na ovu temu, kao ni reprinta ranije objavljenih knjiga. Očito je da u društveno-političkom okruženju u kojem djeluje ovaj historiografski krug, ustanak nije poželjna tema koja će spojiti prošlost i sadašnjost. Ipak, u ovom se krugu pojavljuje nekoliko historičara koji se bave temom ustanka na različite načine. Njihova zajednička osobina je odstupanje od Ekmečićevog diskursa o uzrocima ustanka i od samog Milorada Ekmečića, koji je u društvenom okruženju ovog kruga izgubio svoj prijašnji prestiž i ugled, prije svega zbog svoje društveno-političke umiješanosti u jugoslavensku i bosansku krizu. Ekmečić je, međutim, i u ovom krugu zadržao svoju poziciju centralne referentne tačke u tumačenju ustanka i njegovih uzroka.

Question of the Uprising of 1875–1878. in Bosnian historiography: between historical truth and multiperspectivity

Conclusion

Bosnian-Herzegovinian historiography of the 21st century shows that the uprising and the eastern crisis (1875–1878), as part of the great theme of imperialism and nationalism, are phenomena of long duration. During this period, new books and articles appear that elaborate or significantly touch the uprising. The dominant feature of much of this new historiography and its creators is that they were more or less willingly placed in a national context. The central point of historiography on the uprising has been Milorad Ekmečić, who intensively dealt with this thematic framework in the second half of the 20th and the first half of the 21st century. In his more relaxed phase of interpreting historical themes, Ekmečić, in methodological terms, selecting and processing phenomena of long duration, strongly connected the uprising in Bosnia and Herzegovina 1875–1878 not only with previous events (the “Serbian Revolution” and other uprisings of the Balkan Christian peasantry) but also with those that recur at certain intervals until the end of the 20th century. Moreover, in his interpretation, the uprising of 1875–1878, together with other similar events, before and after it, belongs to one whole that is an expression of revolt against the socio-economic system of inequality and

division, essentially established by the Ottoman (Islamic) state idea and practice. Established social relations during this period, which ultimately resulted in the division and distrust of members of different religious and national groups, Ekmečić saw as the historical foundations of division and mutual violence in Bosnia and Herzegovina and the Balkans at the end of the 20th century. Such Ekmečić's approach found fertile ground among some of his historiographical followers, who at scientific conferences and round tables, together with institutional leaders of political, scientific and cultural life in Republika Srpska, strengthened the link between the Bosnian-Herzegovina uprising 1875–1878 and the present. In interpreting the causes of the uprising in the Bosnian-Serbian historiographic circle, Ekmečić's thesis on the dominant socio-economic causes of the uprising and on agrarian movements as the essence of the national revolution has been largely retained, with some exception in recent interpretations of Bratislav Teinović.

The conceptual thread of the link between the historical legacy of differences and division with contemporary Bosnian-Herzegovinian political disagreements is also strongly present in the Bosnian-Croatian historiographical (journalistic) circle. There has been a noticeable effort not to leave the merit for idea and practice of resistance to the Turkish occupier and oppressor only to the Serbs. In this endeavor there is a collaboration of priests-historians, publicists and politicians. In relation to the causes of the uprising, the interpretations range from the dominant socio-economic (unbearable state of the Croatian peasantry, lawlessness and barbaric violence) to their combination with national-political and international-political (Puljić).

The uprising in Bosnia and Herzegovina 1875–1878 is not one of the central research topics in the third circle of Bosnian historiography, which I conditionally call Bosnian-Bosniak. There was also no collaboration between historiographers and politics in relation to the uprising. There were no scientific conferences or other public events focused on this topic during the period indicated, as well as reprints of previously published books. Obviously, in the socio-political environment in which this historiographic circle operates, uprising is not a topic that is desirable to connect the past and the present. Nevertheless, several historians who deal with the subject of the uprising in different ways appear in this circle. Their common feature is their departure from Ekmečić's discourse on the causes of the uprising and Milorad Ekmečić himself, who lost his old prestige and reputation in the social environment of this circle, primarily because of his socio-political involvement in the Yugoslav and Bosnian crises. However, Ekmečić has maintained his position as the central point of reference in this circle as well, when interpreting the uprising and its causes.

Literatura

- Aličić, A. (2000) Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, *Prilozi* 29, 111-116. ISSN 0350 1159. Institut za istoriju u Sarajevu.
- Begović, S. (2018) *Odnos jugoslavenske i bosanskohercegovačke historiografije prema pitanju uloge i značaja bosanskih muslimana u Velikoj istočnoj krizi (završni diplomski rad)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Berić, D. (1979) Pogled na literaturu o otporu austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini, u: Ekmečić, M. (ur.), *Naučni skup Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978.* (365-385), Posebna izdanja 43, Odjeljenje društvenih nauka 48, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

- Berić, D. (1994) *Ustanak u Hercegovini 1852–1862*, Srpska akademija nauka i umetnosti – Udruženje Srba iz Hercegovine u Vojvodini, Beograd – Novi Sad.
- Berić, D. (1995) Početak Hercegovačkog ustanka 1875. godine, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* I, Beograd, 203-234. ISSN 0354-9561. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Berić, D. (1988) Bosna i Hercegovina od kraja XVIII veka do 1914. u najnovijoj jugoslovenskoj historiografiji, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 37, Novi Sad, 183-200. Matica Srpska.
- Berić, D. (2000) *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848–1878*, Gutenbergova galaksija, Beograd.
- Berić, D. (2004) Odnos veza između Prvog srpskog ustanka i ustanka u Hercegovini 1852–1862. i 1875–1878., u: Kuzmanović, R. (ur.). *Srpska revolucija 1804–1815. i Bosna i Hercegovina. Zbornik radova*, Naučni skupovi VI, Odjeljenje društvenih nauka 8, AN-URS, Banja Luka.
- Berić, D. (2006a) Predgovor, u: Beriće, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878*. (15-31), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Berić, D. (ur.) (2006b) *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Branković, B. M. i Milošević, B. (2016) Predgovor, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (7-13), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Branković, B. M. (2016) Mitropolit Mihailo i ustanak Srba u Bosni 1875–1878. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (33-43), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Buha, M. (2003) *Nevesinjska puška i Hercegovački ustanak 1875–1878. godine*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo.
- Čubrilović, V. (1996) *Bosanski ustanak 1875–1878*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ – Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Ćosović, S. (ur.) (2005) *Slavno doba Hercegovine. Spomen knjiga o Hercegovačkom ustanku 1875–1878*, Svet knjige. Beograd.
- Đuran, G. (2016) Pravci razvitka tursko-osmanskog feudalizma u Bosni u 19. vijeku, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (137-149), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Ekmečić, M. (1973) *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Ekmečić, M. (1988) Bibliografija radova Milorada Ekmečića, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XXXIX, 25-33. ISSN 0350-1981, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Ekmečić, M. (1995) Predgovor, *Zbornik za Istoriju Bosne i Hercegovine* I, Beograd, 1-3. ISSN 0354-9561, Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Ekmečić, M. (1996) *Ustanak u Bosni 1875 – 1878*, Treće izmenjeno izdanje, Službeni list SRJ, Beograd.
- Ekmečić, M. (2008) *Dugo kretanje između klanja i oranja – Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Grandits, H. (2014) *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo.

- Hajdarpašić, E. (2015) *Whose Bosnia? Nationalism and Political imagination in the Balkans 1840–1914*, Cornell University Press, Ithaca – London.
- Hasanbegović, Z. (2009) Hrvatske nacionalno-integracijske ideologije i Istočno pitanje u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova (39-54)*, Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Jukić, M. (2009) Hercegovački ustanak (1875.–1878.) u Kreševskim samostanskim ljetopisima, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova (167-196)*, Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Kos, A. (2006) Mihajlo Ljubibratić – vođa Hercegovačkog ustanka, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878. (55-78)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Ković, M. (2011) Britanci i Hadžilojina revolucija: konzul Edvard Frimen o pobuni i okupaciji Sarajeva 1878. godine, *Mešovita građa* 32, Beograd, 381-414. ISSN 0350-5650, Istorijski institut Beograd.
- Kraljačić, T. (1988) Naučno djelo Milorada Ekmečića, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXIX*, Sarajevo, 7-12. ISSN 0350-1981, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Lučić, I. (ur.) (2011) *Hum i Hercegovina kroz povijest, Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa*, I–II, Hrvatski Institut za povijest, Zagreb.
- Lužija, S. (2016) Bečki list Neue Freie Presse o pitanju Bosne i Hercegovine na Berlinskom kongresu, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova (125-135)*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Ekmečić, M. (1973) *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Maksimović, V. (2016) Jozef Holoček – svjedok Hercegovačkog ustanka i crnogorskih ratovanja (1875–1876), u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878 (5-45)*, SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Maksin, J. i Lolić, A. (1979), *Bibliografija jugoslovenske literature o Velikoj istočnoj krizi 1875–1878, Vol. I, 1875–1978*, Građa 20. Istorijski institut Beograd – Prosveta Beograd, Beograd.
- Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.) (2016) *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878*, SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Mijatović, A. (2009) Revolucionarna i borbena zbivanja u Zapadnoj Hercegovini za vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875.–1878.), u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova (125-166)*, Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Mikavica, D. (2016) Hercegovački ustanak i Istočno pitanje u svetlu politike srpskih liberala u Austrougarskoj 1875–1878, u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878 (47-86)*, SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Mikić, Đ. (2006) Bogatstvo istorije u pismu krajiških ustanika hercegovačkim ustanicima od 24. septembra 1875. godine, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878. (78-94)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.

- Milošević, B. (2012) Svetozar Miletić i ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. godine, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* IV (4), 131-141. ISSN 1840-4626, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Milošević, B. (2016a) Srpsko sveštenstvo i oslobodilački pokreti Srba u Bosni u posljednjem vijeku turske uprave, u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (113-134), SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Milošević, B. (2016b) Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini u posljednjem vijeku osmanske uprave, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (15-31), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Milošević, B. (2018) Oslobodilački pokreti i ideja južnoslovenskog jedinstva u Bosni i Hercegovini, u: Bronza, B., Beštić-Bronza, S., Branković, B. M. i Milošević, B. (ur.), *Istorija jugoslovenske ideje 1500–1918*. (173-248), NUBL – Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka.
- Milutinović, Lj. (2016) Nevesinjska puška u epskoj pjesmi, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (161-186), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Musa, D. (2000) Pobudne napomene, u: Buconjić, N. *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Humska zemlja, Stolac.
- Musa, D. (ur.) (2009) *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova*, Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Musa, D. (2010) Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku, *Suvremena pitanja: časopis za prosvjetu i kulturu* 5 (10), Mostar, 156-159. ISSN 1840-1252, Matica hrvatska.
- Musa, D. (2017) Hercegovački ustanak i stolački dani vojvode don Ivana Musića: otrgnuto od zaborava i krivotvorina, *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* XV (15), Stolac, 35-71. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Musa, D. (2018) *Hercegovački ustanak 1875.–1878: akteri, istine i zablude*, Rabic, Sarajevo.
- Musa, R. (2014) *Vojvoda don Ivan Musić: Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875.–1878. godine i pjesme lepeničko-kreševsko-fojničkog kraja*, HKD Napredak, Kiseljak.
- Nikić, A. (1977) Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora, u: (ur. Ćemerlić, Hamdija). *Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, Vol I, (str. 315-332). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- Nikić, A. (1995) *Hercegovački ustanak 1875*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar.
- Nikić, A. (2002) *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar.
- Nikić, A. (2009) Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini polovinom 19. stoljeća i njihovo rješavanje, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (75-104), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Nikić, A. (2010) Fra Dujo Ostojić (1863.–1938.) i njegov “Domaći liečnik – Medicus Domesticus”, *Acta medico-historica Adriatica* 8 (2), 267-274. ISSN 1334-4366, Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture.
- Opčić, P. (2006) Srbija i bosanskohercegovački ustanak, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878*. (85-106), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.

- Ožegović, N. (2016) Britansko javno mnjenje i Velika istočna kriza, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, Zbornik radova (151-159), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Pilipović, R. (2016) Ustanički pokreti kod Srba u severoistočnoj Bosni 1875–1876. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, Zbornik radova (65-75), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Puljić, I. (2004a) *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.–1878.*, Humski zbornik VII, Dubrovnik – Neum.
- Puljić, I. (2004b) Nove spoznaje o Hrvatima u Hercegovačkom ustanku (1875.–1878.), *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* II (2), Stolac, 7-24. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Puljić, I. (2009) Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku Hercegovačkih Hrvata, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (217-272), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Puljić, I. (2013) Don Stjepan Putica tribun i zaštitnik dubravsko-stolačkih Hrvata katolika tijekom Hercegovačkog ustanka 1875.–1878. godine, *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* XI (11), Stolac, 131-143. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Puljić, I. (2017) Vojvodina Donja Hercegovina (zanemarena pa zaboravljena), *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu* XV (15), Stolac, 11-33. ISSN 1512-9527, Ogranak Matice hrvatske u Stolcu.
- Radušić, E. (2010) Uloga Velike Britanije u promjeni državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine 1878. godine, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XIV (1), Sarajevo, 263-280. ISSN 2303-6974. Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Radušić, E. (2011) The Ottoman wrong horse? – The Question of Bosnia and Herzegovina in the last phase of the Eastern Crisis, u: Hakan, Y. M. i Sluglett, P. (ur.), *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, University of Utah Press.
- Radušić, E. (2013) *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Radušić, E. (2014) Suživot ili mržnja i podjela (Britanci o bosanskom društvu potkraj osmanske vlasti), *Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana* 63–64, 97-113. ISSN 0354-5342, Udruženje Almanah.
- Radušić, E. (2015) Shaping British public opinion about the Bosnian Muslims during the Eastern Crisis 1875–1878, u: Mahir, A. i Metin, U. (ur.), *Bosnia and Herzegovina – Common History and Multicultural Atmosphere in the Balkans* (176-186), International Balkan Annual Conference, Istanbul.
- Radušić, E. (2017) The contrasting image of ottoman rule and Muslims in Bosnia built in Britain during the late ottoman period, u: Aşkin, K. (ur.), *Uluslararası Balkan tarihi ve kültürü sempozyumu: 6–8 ekim 2016: bildiriler. Cilt 2.* (333-341), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları., Pozitif Matbaa, Ankara.
- Radušić, E. (2018) Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija* V, 239-256. ISSN 2303-6974, Filozofski Fakultet u Sarajevu.
- Radušić, E. (2019a) “Bosnian horrors”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo.

- Radušić, E. (2019b) *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa* (e-izdanje), Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Sivrić, M. (2009) Odlazak don Ivana Musića u Trebinjsku biskupiju, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (109-124), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Skoko, S. (2006) Napad Hercegovačkih ustanika i crnogorskih jajoša na Nevesinje 29. avgusta 1875, u: Berić, D. (ur.), *Nevesinjska puška. Zbornik radova sa naučnog skupa o ustanku u Hercegovini 1875–1878.* (35-54), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.
- Stojančević, V. (2002) *Iz Istorije Srba u Bosni i Hercegovini*, Gutenbergova Galaksija, Beograd.
- Subić, R. (2016a) Gledston i Velika Istočna kriza (1875–1878), u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.), *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (211-232), SPKD Prosvjeta, Gacko.
- Subić, R. (2016b) *Stilman i Balkanski ustanci (1866–1878)*, Pheniks Press, Beograd.
- Subić, R. (2016c) Strani putopisci o “vođi” Hercegovačkog ustanka Mići Ljubibratiću, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (113-123), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Šehić, N. (1977) Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875–1878. u jugoslovenskoj istoriografiji u posljednjih deset godina (1965–1975), u: Ćemerlić, H. (ur.), *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, Sarajevo – Iliđza, 1–3. oktobra 1975., Vol. II* (str. 7-18), Posebna izdanja 30, Odjeljenje društvenih nauka 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Šimić, N. T. (2016) Dani Hercegovačkog ustanka, *Hrvatska misao: tromjesečnik za umjetnost i znanost* 20, (2/3, n. s. sv. 56), Zagreb, 161-162. ISSN 1028-2246, Matica hrvatska.
- Škapur, H. (2016) *Odnos osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875–1878)*, Udruženje “Centar za osmanističke studije”, Sarajevo.
- Šljivo, G. (2016) *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Planjax, Tešanj.
- Teinović, B. (2006) *Srpski ustanak u Bosni 1875–1878*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka.
- Teinović, B. (2008a) *Velike sile i ustanci u Bosni i Hercegovini tokom XIX vijeka*, magistrski rad, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Teinović, B. (2008b) *Hladno oružje iz osmansko-turskog perioda u Muzeju Republike Srpske, Katalog muzejske zbirke, I*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka.
- Teinović, B. (2018) *U susret Berlinskom kongresu, 140 godina od kraja srpskog ustanka, Berlinskog kongresa i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878–2018)*, Muzej Republike Srpske. Banja Luka.
- Teinović, B. (2009) Pop Vasilije Vajan Kovačević (1844–1896) i njegovo svjedočanstvo iz srpskog ustanka u Bosni 1875–1878, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* I (1), 443-451. ISSN 1840-4626, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Teinović, B. (2010a) Važnija domaća literatura i istoriografija o ustanku u Bosni 1875–1878. Godine, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* II (2), 601-614. ISSN 1840-4626. Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Teinović, B. (2010b) Zastave i grbovi ustanika u Bosni 1875–1878. godine, *Vesnik* 37, Beograd, 155-163. ISSN 0067-5660, Vojni Muzej.

- Teinović, B. (2012) Evropska istorija na pozornici ustanaka u Bosni i Hercegovini 1804–1882, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* VII, Beograd, 135-150. Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Teinović, B. (2013) Zaboravljeno ime iz ustanka u Bosni 1875. godine: Dušan Vučković, kraći životopis sa komentarom, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* V (5), 601-614. ISSN 1840-4626, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske.
- Teinović, B. (2018) Snabdijevanje ustanika u Bosni, *Vojno-istorijski glasnik* 1, 47-70. ISSN 0042-8442, Institut za strategijska istraživanja.
- Tepić, I. (1983) Osnovna dostignuća i problemi historiografije u izučavanju istorije Bosne i Hercegovine od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije 1878. godine, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* (55-66), Posebna izdanja LXV, Odjeljenje društvenih nauka 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Tepić, I. (1988) *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Urić, N. (2016) Vaso Vidović – politički vođa Bosanskog ustanka 1875–78. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (77-111), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Vasić, D. (2016) Muslimansko/bošnjačka historiografija o ustanku Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine, u: Latinović, G. (ur.), *Ustanak Srba u Hercegovini i Bosni 1875–1878. godine (Povodom 140 godina od podizanja ustanka)*, *Zbornik radova* (45-63), Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka.
- Vrandečić, J. (2009) Velike sile i hercegovačko-bosanski ustanak, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (55-71), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Vukorep, S. (2009) Prilog proučavanju sudbine vođa Hercegovačkog ustanka iz narodne predaje, u: Musa, D. (ur.), *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875–1878.) – zbornik radova* (349-364), Udruga vojvoda “Don Ivan Musić”, Ljubuški.
- Vulić, S. M. (2016) Konzularna misija u Hercegovini 1875. godine, u: Mastilović, D. i Maksimović, M. (ur.) *Ćorovićeви susreti. Međunarodni naučni skup istoričara, Hercegovački ustanak 1875–1878* (135-149), SPKD Prosvjeta, Gacko.

Historiografski radovi o Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918) objavljeni u zemlji u vremenskom okviru od 2001. do 2017. godine

Zijad Šehić

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
zijad.sehic@ff.unsa.ba

Sažetak: Period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1918) imao je značajne posljedice za njen politički, privredni i kulturni razvoj, što je u velikoj mjeri utjecalo na povećani naučni interes za proučavanje i interpretiranje problematike iz tog razdoblja. Iako se taj period smatra jednim od bolje obrađenih razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti, nekoliko faktora je utjecalo na znatno manji obim historijskih istraživanja tog razdoblja: manji broj istraživača, skromnija sredstva, kao i uopće status historijske nauke u društvu.

Autor u radu analizira historiografske radove o Bosni i Hercegovini publicirane u vremenskom periodu od 2001. do 2017. godine, stavljajući u fokus aktuelnosti tema, tematsku zastupljenost i stručnu interpretaciju radova, posebno ukazujući na činjenicu da u razmatranju problema historiografije treba insistirati na analizama historijskih izvora i naučno utemeljenim interpretacijama razmatranih tema. Na osnovu ocjena publiciranih radova autor daje neposredan uvid u težište istraživanja, vrši valorizaciju njihove vrijednosti te sugerira pravac budućih istraživanja, posebno marginalno zastupljenih tema u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, historiografija, ideologija, naučni skupovi, publikacije

Periodično sagledavanje historiografske produkcije u Bosni i Hercegovini zauzimalo je značajno mjesto u praćenju njenih dostignuća. Više naučnih skupova i zbornika radova dalo je značajne rezultate i definiralo smjernice za buduće bavljenje historijskom naukom.¹ Pored tih naučnih skupova predmet razmatranja dostignuća historiografije predstavljali su i tematski skupovi, koji su dali značajan doprinos dostignuću historiografije.

Uvid u historiografsku literaturu o Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918), objavljenu u zemlji u periodu od 2000. do 2017.

¹ Filipović 1983; *Prilozi* 29, 2000; Šehić 2003; Miloradović 2004.

godine, svjedoči o širokom spektru naučnog interesovanja za njenu prošlost. Iako u tom vremenskom okviru nije napravljena sinteza u kojoj bi austrougarski period bio obrađen u cjelini, objavljeno je nekoliko monografija koje su obuhvatile pojedine aspekte prošlosti Bosne i Hercegovine i dale značajne rezultate u njenom prezentiranju. U istraživanjima je dominirala problematika iz političke historije, koja je zastupljena u brojnim publiciranim monografijama, člancima, zbornicima referata i saopćenja sa naučnih skupova, kao i u jubilarnim publikacijama. Na nekoliko naučnih skupova prezentirane su brojne važne spoznaje do kojih je došla historijska nauka, osvjetljavajući značajne događaje iz prošlosti Bosne i Hercegovine.

Historičar koji je dao najznačajniji doprinos rasvjetljavanju prošlosti Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske uprave je akademik Dževad Juzbašić, koji je gotovo cijeli radni angažman proveo istražujući po domaćim i stranim arhivima, posebno u Sarajevu i Beču, što je omogućilo da postane najbolji poznavalac tog perioda. U izdanju ANUBiH 2002. godine je objavljena knjiga Juzbašića pod naslovom *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*,² u kojoj je autor prezentirao 20 radova, 14 članaka i šest priloga sa naučnih skupova, koji su, osim jednog, već ranije bili objavljeni u stručnim časopisima u zemlji i inozemstvu.³ U tim radovima

² Juzbašić, 2002.

³ Članci i rasprave: O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine, 11-48; O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje, 49-86; Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti, 87-120; Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine, 141-153; Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti, 155-176; Pokušaji stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini, 177-245; Austrougarsko Zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državno-pravni aspekt), 247-264; Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom, 265-318; Radničko pitanje u programima građanske politike i djelatnosti Bosanskohercegovačkog sabora, 319-353; Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice, 355-370; Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 371-382; Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 383-421 (rad je objavljen na njemačkom jeziku: Die sprachenpolitik der osterreichisch-ungarischen Verwaltung und die verhältnisse in Bosnien-Herzegowina, 1878-1918, *Südost-Forschungen* 61-62, 237-272); O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine, 423-458; Uticaj balkanskih ratova 1912/13. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja, 459-473. Prilozi: O nekim tumačenjima karaktera otpora okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine, 477-482; Ustanak 1882. godine i problem aneksije Bosne i Hercegovine, 483-488; O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine, 489-494; O austrougarskoj kolonizacionoj politici u Bosni i Hercegovini poslije aneksije, 495-501; O nacionalnoj politici Petra Kočića, 503-509; Kritičke napomene na tekstove koji se odnose na istoriju perioda austrougarske uprave i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini u separatu SR BiH iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, (Zagreb 1983), 511-521. Prikaz knjige: Veladžić, 2003.

razmatrane su različite teme u vremenskom okviru od Berlinskog kongresa 1878. godine pa do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini 1918. godine. Ti radovi o periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini utemeljeni su na prvorazrednoj arhivskoj građi, a za naučne radnike predstavljaju veliki doprinos za buduća istraživanja.

U knjizi pod naslovom *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*,⁴ koja je doživjela dva izdanja (1991. i 2004. godine), Ilija Hadžibegović je publicirao ranije objavljene radove posvećene toj tematici. U knjizi glavno mjesto zauzima studija *Problemski okviri izučavanja bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća*, a u narednih šest radova u središtu razmatranja je nekoliko primjera gradova sa različitim funkcijama, bez pretenzije autora da se uspostavi njihova čvršća tipologija. U središtu istraživanja autora su vjerske, etničke i socijalne strukture stanovništva, funkcije saobraćaja, privredne, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne aktivnosti u bosanskohercegovačkim gradovima koje ukazuju na činjenicu da su se u svim tim oblastima desile značajne promjene. Predmet analize autora je 66 naselja koja su do 1910. godine imala status grada, a od toga broja 46 je imalo osmansku urbanu tradiciju.

*Povijesni atlas Bosne i Hercegovine – Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*⁵ predstavlja krunski dokaz za historijsko postojanje Bosne i Hercegovine na geografskim kartama i jedno je od kapitalnih djela ne samo za historiografiju nego za državu i društvo uopće. Oko 200 historijskih i geografskih karata u jednom djelu daju bosanskohercegovačkoj historiografiji novu dimenziju. Namjera je bila da atlas svojom pojavom pobudi znatiželju i interes širokog kruga čitalaca u Bosni i Hercegovini, a istovremeno da kod naučnih radnika inicira kompleksniji pristup toj problematici. Predstavljene karte su uglavnom iz arhiva u Beču, Minhenu i iz italijanskih arhiva, a u jedanaest poglavlja predstavljena je Bosna i Hercegovina u svim epohama.

Magbul Škoro je 2002. godine objavio knjigu pod nazivom *Pozdrav iz Sarajeva*.⁶ Ta monografija, s oko 2.500 razglednica, prikazuje povijest i način života stanovnika Sarajeva pod austrougarskom upravom. Nakon uspješnih izdanja monografije *Pozdrav iz Sarajeva I i II*, autor Škoro izdaje knjigu

⁴ Hadžibegović, 2004; v. i Juzbašić, 2011b.

⁵ Šehić i Tepić, 2002. Tekstualni dio je objavljen u kraćoj verziji na engleskom i njemačkom jeziku. (Šehić i Tepić 2007c i 2007d). Osmi dio atlasa koji se odnosi na period austrougarske uprave u BiH predstavljen je na str. 197-296.

⁶ Škoro, 2002. Tekst knjige dat je usporedo na bosanskom, engleskom i njemačkom jeziku.

Pozdrav iz Bosne i Hercegovine,⁷ u kojoj taj strastveni sakupljač kroz razglednice i kratka tumačenja uz svaku od njih, na slikovit način govori o prošlosti. Tekst knjige dat je usporedo na bosanskom, engleskom i njemačkom jeziku. Objavljena monografija je rezultat višegodišnjeg istraživanja autora o administrativno-političkoj podjeli Bosne i Hercegovine u periodu uprave Austro-Ugarske, sa posebnim osvrtom na razvoj gradova i kulturu življenja u njima.

Knjiga Ibrahima Krzovića pod naslovom *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*⁸ sažeta je doktorska teza, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1988. godine. Prvo redigovanje urađeno je prije rata, pošto je rad ušao u izdavački plan ondašnje Biblioteke Kulturno naslijeđe izdavačke kuće Veselin Masleša. Ratne i poratne prilike u Bosni i Hercegovini onemogućile su njegovo objavljivanje, zbog teškoća u kojima je bila i izdavačka djelatnost. Zahvaljujući podršci novoosnovane Fondacije za izdavačku djelatnost Federacije Bosne i Hercegovine i reorganizaciji izdavačke kuće novog imena Sarajevo Publishing, stvorena je prilika za njegovo objavljivanje. Za rad su korišteni dokumenti, projekti i fotografije koji su bili dijelom projekta Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine: Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918, predstavljenog javnosti izložbom i katalogom 1986. godine. Nekoliko crteža fasada i detalja izradio je Seid Porobić, dipl. ing. arhitekture, a svi ostali reproducirani crteži i projekti potječu iz Arhiva Bosne i Hercegovine, Arhiva Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva i Arhiva Hercegovine Mostar. S obzirom na to da se radi o urbano-arhitektonskim ostvarenjima stila secesije u Bosni i Hercegovini, bilo je potrebno unijeti nove nazive ulica i trgova, lokacija objekata predstavljenih u knjizi, ali je to učinjeno samo za Sarajevo, dok su u drugim mjestima, uglavnom zbog nedostupnosti, ostali prijeratni nazivi.

Esad Zgodić u knjizi *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba*⁹ fokusira se na političku misao u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave i to samo na socijalnu i političku misao bošnjačke i srpske inteligencije, pokazujući kritički pristup prema predmetu istraživanja, predstavljajući misli istaknutih predstavnika bosanskohercegovačke nacionalno diferencirane inteligencije.

Leon Bilinski je za historiju Bosne i Hercegovine posebno značajna osoba, u periodu kada je vršio dužnost zajedničkog ministra finansija (20. II 1912. do 7. II 1915). Vrijeme njegove uprave u Bosni i Hercegovini bilo

⁷ Ibid., 2009. Pored teksta na bosanskom, popratni tekst je i na engleskom i njemačkom jeziku.

⁸ Krzović, 2004.

⁹ Zgodić, 2003.

je najnezahvalnije za upravu, kako na spoljnopolitičkom planu tako i na planu unutrašnjih previranja u Bosni i Hercegovini. Knjiga pod naslovom *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*¹⁰ obima je 112 strana. Predstavlja dio Uspomena L. Bilinskog koje su pod naslovom *Wspomnienia i dokumenty – TOM I 1864–1914*. objavljene u Warszavi 1924. godine. Memoarski dio knjige podijeljen je u tri dijela: *1912–1914. resor Zajedničkog ministarstva finansija. Izbijanje svjetskog rata; Pred rat* i treći dio *Atentat u Sarajevu*. U glavnom dijelu *Uspomena* je vremenski period 1912–1914. godine, s tim da je znatno manje pažnje posvećeno 1913. godini. Iako pokušava da bude realan u svojim ocjenama, stiče se utisak da je osnovni motiv njegovog pisanja, kao i kod većine drugih koji pišu memoare, bilo opravdavanje lične uloge u historiji, a u procjeni vrijednosti pojedinih ličnosti je krajnje subjektivan. Dio *Uspomena* koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu tretira uglavnom političke teme, ali ministar Bilinski na nekim mjestima donosi zanimljive podatke iz ekonomske historije i historije svakodnevnog života, kao i političkih zbivanja koja su prethodila Sarajevskom atentatu i početku Prvog svjetskog rata.

Knjiga Husnije Kamberovića pod naslovom *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*¹¹ može se podijeliti na dva dijela. Prvi razmatra historijski značaj i društvenu ulogu begova i begovskih porodica u Bosni i Hercegovini na prelazu 19. i 20. stoljeća i strukturu begovskih zemljišnih posjeda u Bosni općenito. Drugi dio knjige sadrži sveobuhvatnu analizu zemljišnih posjeda 46 krupnih begovskih zemljoposjedničkih porodica. U uvodnom dijelu *Historiografsko naslijeđe. Izvori i metodologija* (str. 13-38) autor razmatra rezultate dosadašnje historiografije, koja je tretirala, ili se posredno doticala tog pitanja. Raspravljajući o tome u poglavlju *Značenje titule beg u austrougarsko doba* (str. 39-108) autor analizira stavove austrougarske vlasti, domaćih političkih aktera grupiranih po vjersko-nacionalnoj pripadnosti, kao i studije stručnjaka iz Monarhije koji su nastojali osvijetliti to dosta zamršeno pitanje. Autor posebno naglašava stav L. Thallóczyja čije je mišljenje bilo da bosanskohercegovačka begovska titula označava historijski etabliran stalež *sui generis*; da ta titula ne znači ni austrijsko ni ugarsko plemstvo, ni plemstvo uopće, pa zbog toga begovi nemaju pravo označavati se kao plemići; oni nose begovsku titulu i oslovljavaju se sa “gospodin beg”; svaki beg koji podnese zahtjev za tu titulu ili mu je već titula priznata mora Zemaljskoj vladi ili Zajedničkom ministarstvu finansija priložiti dokaze o tome. Begovi su označeni kao vodeći socijalni sloj muslimanskog društva na

¹⁰ Bilinski, 2004, v. i prikaz: Radušić, 2005a.

¹¹ Kamberović, 2005.

koji se treba oslanjati nova vlast čime se kao logičan slijed stvari činilo zadržavanje njihove ekonomske i političke moći. U tom cilju vlast je isticala državotvornost begova i naglašavala njihovu ulogu kao čuvara državne tradicije. U drugom dijelu knjige naslovljenom *Zemljoposjednička elita* (str. 231-476) Kamberović analizira zemljišne posjede 46 najkrupnijih begovskih zemljoposjedničkih porodica u vremenu austrougarske uprave. Autor je otvorio niz pitanja koja u dosadašnjoj historiografiji nisu kompleksnije prikazana, ali za neka će se sačekati nova studija za rasvjetljavanje te zamršene problematike.

Muhidin Džanko je objavio knjigu pod naslovom *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić – (Mirza Safvet – vitez pera i mejdana): intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*.¹² Središnja tema kojom se autor bavi sadržana je u podnaslovu knjige – ideologijska upotreba djela. Džanko se vrlo kritički osvrnuo na različite interpretacije Bašagićevog djela, pokazujući kako je ono bilo predmet mitologizacija i manipulacija. Uspješno argumentira kako je Bašagićevo djelo bilo predmet instrumentalizacije u različitim epohama, zbog čega je sam Bašagić ocjenjivan kao antibošnjak, velikobošnjak, antiaustrijanac, kroatofil, dobar pjesnik, loš pjesnik, dobar historičar, loš historičar, vjerski fanatik, vjerski smutljivac... On vrlo kritički analizira različite percepcije Bašagićevog djela (prohrvatska, probošnjačka, rasnokarakterološka, srpska nacionalistička, socmarksistička...). Njegova je teza da Bašagićevo doba nije bilo doba preporoda, nego doba tranzicije iz orijentalnog u evropski tip kulture. Poseban značaj te knjige sadržan je u dvije ključne teze: prva se odnosi na demistificiranje Bašagićeve uloge u historiji bošnjačke književnosti i odbacivanju teze o Bašagiću kao preporodnom prosvjetitelju u smislu prihvatanja modernih evropskih oblika kulture, a druga se odnosi na odbacivanje mišljenja o Bašagiću kao začetniku ideje bošnjaštva u nacionalnom smislu. Za potvrdu tih teza Džanko daje čvrstu argumentaciju i pri tome je dobro uočio kontekst (zlo)upotrebe Bašagićevog djela. Međutim, sa druge strane je izostala kritička analiza njegovog književnog djela, osim kritičkog pristupa studiji *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*.

U monografiji Srećka Džaje pod naslovom *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*¹³ istraženi su i prikazani zahvati i promjene austrougarske uprave u pojedinim infrastrukturama bosanskohercegovačkog multikonfesionalnog društva, pri čemu je glavna pažnja usmjerena na sastav i ideološko određenje nositelja i protivnika austrougarske modernizacijske politike. Autor ukazuje

¹² Džanko, 2006.

¹³ Džaja, 2002.

na socijalno porijeklo inteligencije, kao i na njene političke stavove. Tvrdi da je srpski politički idejni svijet dostigao konačni stadij pa se računalo samo sa pomakom na strani drugih. Duhovni profil muslimanske i hrvatske inteligencije bio je manje kompaktan i pokazivao više šarenila jer niti jedna od njih nije potjecala iz domaćeg svijeta. Autor na kraju ukazuje na činjenicu da je završena stoljećima duga era klasičnog feudalizma u Bosni i Hercegovini i da je počela epoha nacionalizma. Elite, u svim trima skupinama sastavljene od inteligencije, okrenule su se u XX stoljeću svaka svojoj idealiziranoj prošlosti i otvorile široke prostore starim i novim stereotipima.

U knjizi pod nazivom *Sarajevo: Biografija grada*,¹⁴ Robert J. Donia prikazuje historiju zajedničkog života u ovom gradu. Knjiga prikazuje njegovu genezu kao lokalne zajednice, koja je prolazila kroz više sistema uprave, idejno potpuno oprečnih, koji su svaki na svoj način realizirali specifičnu viziju urbanog prostora i davali gradu vlastite društvene vrijednosti. Autor navodi da je glavno obilježje grada bila njegova demografska šarolikost, zajednički život grupa različitih vjeroispovijesti, a kasnije i nacija. Historija grada u knjizi je prikazana hronološki, a autor akcenat istraživanja stavlja na kraj 19. i početak 20. stoljeća, kada se dinamika promjena u gradu ubrzala. Najživopisnije je poglavlje pod nazivom *Sarajevo, Fin de Siecle* (str. 83-117) u kojem je obrađen period austrougarske uprave. Autor tvrdi da je za četrdeset godina habsburška uprava, osim sprovedene modernizacije, kao svojevrsnog samopromoviranja, zaštitila grad od nacionalnog barbarizma. U tom periodu bečki arhitektonski trendovi bili su prislonjeni na osmansko nasljeđe, a grad je dobio novo, zapadnjačko lice. Uspostavljen je relativan paritet svih vjerskih struktura u centru Sarajeva, koje je doživjelo veliki demografski rast. Stvorena je gradska infrastruktura, neorijentalni stil gradnje bio je dokaz mudrosti i pijeteta prema lokalnoj tradiciji. Jedna od posljedica evropeizacije i modernizacije, koju autor obrađuje u poglavlju *Novi nacionalizam, atentat i rat* (str. 117-155), bilo je buđenje nacionalne svijesti kod bosanskohercegovačkih vjerskih grupa, što je naposljetku rezultiralo, uprkos odlučnim otporima i politici apsolutističke Monarhije, formiranjem klasičnih nacionalnih pokreta sa svim popratnim kulturnim i političkim institucijama. Proizvod takvih nacionalnih strujanja bio je i Gavrilo Princip, atentator oko kojeg su se isplele određene kontroverze. Činjenica da je u Sarajevu izvršen čin koji je postao povod Prvom svjetskom ratu učinila je da grad u globalnim okvirima postane svojevrsna metafora jednog zloslutnog i nasiljem ispunjenog vremena.

¹⁴ Donia, 2006.

Knjiga *Bošnjak – Bosniak*¹⁵ predstavlja prijevod dnevnika austrijskog oficira Friza Hansa, koji se u toku Prvog svjetskog rata nalazio u sastavu bosanskohercegovačkih vojnih jedinica. Dnevnik sadrži zanimljiva svjedočanstva o ratnim zbivanjima u toku Prvog svjetskog rata i njegovim saborcima, što je omogućilo da se dobije kompleksnija slika učešća bosanskohercegovačkih vojnika na frontu u toku Prvog svjetskog rata.

U knjizi Zijada Šehića *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*.¹⁶ otvoren je jedan novi segment istraživanja vojne historije u period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Cilj istraživanja teme je bio da se rekonstruiše i odredi mjesto i uloga bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije. Tema koja obuhvata vremenski okvir od okupacije Bosne i Hercegovine 1878. do konca Prvog svjetskog rata 1918. godine višeslojna je i zahvata različite aspekte u širini historijske pojave vojske – vojni, pravni i politički, kao i druge relevantne faktore vojne historije – finansije, privredu, tehniku, dušebrižništvo, medicinu itd. Kritičko vrednovanje postojeće literature, kao i istraživanje nove arhivske građe u cilju pribavljanja relevantne dokumentacije različite provenijencije, omogućilo je autoru izvođenje ubjedljivih zaključaka utemeljenih na provjerenim činjenicama, čime se dobila objektivna slika uloge i mjesta bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije. Analize vršene na osnovu zvaničnih statističkih podataka omogućile su da se otklone historiografski stereotipi vezani za problematiku uloge bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije u toku Prvog svjetskog rata, koji su bili podređeni političkim potrebama ili su iz istog razloga bili marginalizovani ili prešućivani. Time je bilo moguće dobiti zaokružen profil bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika i na osnovu provjerenih činjenica definirati njihovu ulogu i odrediti njihovo mjesto u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije.

Autorica Elvira Islamović u knjizi pod naslovom *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*¹⁷ razmatra nastojanje austrougarskih političkih krugova nakon okupacije Bosne i Hercegovine da se osigura stabilnost i trajnost njene uprave. Važno mjesto u tim nastojanjima imalo je pitanje obrazovanja, čemu je bila posvećena posebna pažnja. Prema dostupnoj arhivskoj građi, autorica zaključuje da je u odnosu na druge

¹⁵ Šehić, 2007a i Hans, 2007.

¹⁶ Šehić 2007b.

¹⁷ Islamović, 2008.

okruge u bihaćkom do 1890. godine bilo najmanje otvorenih škola (ukupno 15, od toga 11 osnovnih i 4 konfesionalne), dok je u Sarajevskom okrugu bila 31 škola, u Mostarskom 33, Banjolučkom 44, Travničkom 25 i u Tuzlanskom 68. Nešto kasnije, u području Okruga Bihać djelovale su 42 državne osnovne škole, Trgovačke, a zatim Niže i Više gimnazije, što je imalo velikog značaja, bez obzira na političke motive njihovog otvaranja. Autorica zaključuje da je austrougarska uprava osnivala škole i time doprinosila razvoju kulture. Pozitivni društveni tretman odgoja i obrazovanja imao je značajne posljedice na nove generacije i buduće društvo.

Valerijan Žujo je u dva toma objavio knjigu *Leksikon Sarajeva*¹⁸ koja sadrži brojne podatke o gradu, ličnostima tadašnjeg vremena, kao i događajima iz perioda austrougarske uprave.

Iako je putovanjima monarha Franje Josipa I štampa pridavala značajnu pažnju, literatura o njima je dosta skromna. Sistematska istraživanja su izostala i tek nekoliko novijih sagledavanja te tematike ponudilo je nešto više informacija. Brojna literatura o monarhu Franji Josipu I samo fragmentarno spominje i putovanje u Bosnu i Hercegovinu. U knjizi je rekonstruiran povod, cilj i značaj tog historijskog događaja na osnovu raspoložive arhivske građe i pisanja onovremene štampe.¹⁹

U knjizi pod naslovom *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*.²⁰ autorica Amila Kasumović je u prvom poglavlju pod naslovom *Između Istoka i Zapada: trgovinsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini (1878–1882)* posebnu pažnju posvetila ocjeni karaktera osman-skog trgovinskog zakonodavstva, razmatrajući utjecaj pod kojim je ono bilo i kako se provodilo u praksi. U drugom poglavlju pod naslovom *Trgovinska politika u vrijeme konsolidacije trgovinskih odnosa Bosne i Hercegovine 1883–1895*. tretiraju se određena pitanja karakteristična za taj vremenski okvir, kada se počela osjećati primjena zakonskih osnova vezanih za trgovinu. U trećem poglavlju pod naslovom *Period novih inicijativa i revidiranja pojedinih segmenata trgovinskog zakonodavstva 1896–1907*. autorica razmatra taj period za koji je bila karakteristična jača konsolidacija trgovinske razmjene unutar Bosne i Hercegovine kao i Monarhije, a sa druge strane je bio ocijenjen kao period kada se pokazala potreba da se izvrši reorganizacija trgovačkih škola koje nisu odgovarale obrazovnim potrebama stanovništva. U tom periodu su se počeli otvarati i novčani zavodi te potporni fondovi za

¹⁸ Žujo, 2009.

¹⁹ Šehić, 2013.

²⁰ Kasumović, 2016.

trgovinu i obrt. U četvrtom poglavlju pod naslovom *Trgovina po mjeri Bosne i Hercegovine (1908–1914)* autorica je ukazala na činjenicu da je Bosna i Hercegovina konačno 2. januara 1909. godine dobila Trgovačku i obrtnu komoru. U petom poglavlju pod naslovom *Politika i statistika: Trgovina Bosne i Hercegovine u periodu između 1878. i 1914.* autorica je posebno ukazala na činjenicu da u početku nije bilo statističkih podataka o prometu robe s Monarhijom. Situacija se promijenila 1894. godine kada je pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu bio osnovan Statistički odjel, koji je u početku pažnju morao posvetiti predstojećem popisu stanovništva, a potom se prešlo na izradu različitih publikacija vezanih za razne grane uprave, a na koncu je tom Odjelu bila povjerena izrada statistike vanjskog prometa robe Bosne i Hercegovine.

Stijn Vervaet je objavio knjigu pod naslovom *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*.²¹ Knjiga predstavlja neznatno izmijenjenu verziju doktorske disertacije odbranjene u na Univerzitetu u Gentu 2007. godine. U uvodnom dijelu autor razmatra historijsko naslijeđe Habzburškog carstva, promatrano iz postkolonijalne perspektive. Zatim autor promatra austrougarski kolonijalizam i okupaciju Bosne i Hercegovine i njen državnopravni status unutar Monarhije. Značajna pažnja je posvećena okupaciji Bosne i Hercegovine, diplomatskoj i administrativnoj pripremi kolonijalnog uređenja Bosne i Hercegovine te istoriografskom diskursu o austrougarskom kolonijalizmu. Autor zatim u središte razmatranja stavlja pitanje konstrukcije nacionalnih identiteta, promatrane kroz prizmu nacionalnih normativa u ranoj bosanskohercegovačkoj periodici. Prvo razmatra ranu srpsku periodiku, a zatim prati franjevce kao posrednike između Centra i periferije i njihovu periodiku za vrijeme Austro-Ugarske. Zatim autor prikazuje ulogu lista *Bošnjak* u izgradnji bošnjačkog kulturnog identiteta. U knjizi se istražuje kako se u austrougarskom razdoblju konstituirao i razvijao nacionalni identitet kod tri glavne etničke zajednice u Bosni i Hercegovini. Autor polazi od pretpostavke da su se preko kulture i književnosti najbrže širili nacionalni narativi koji su promovirali nacionalni pogled na svijet i predstavljali snažan kolektivni identitet kao jedino moguć.

U knjizi pod naslovom *Zabilježene žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*²² sam cilj istraživanja odredio je domete knjige: da se napiše neakademska i nehistorijska knjiga o ženama. Iako je na osnovu poznatih činjenica predstavljen položaj i status žene u periodu austrougarske uprave

²¹ Vervaet, 2013.

²² Čaušević, 2014; 2015.

u Bosni i Hercegovini (str. 16-42), sistematsko istraživanje arhivske građe bi omogućilo potpunije sagledavanje razmatrane teme.

U knjizi *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*²³ autor Adnan Jahić razmatra odnos bosanskohercegovačkog društva prema ženskom pitanju u periodu koji je bio obilježen skokovitim promjenama koje su, između ostalog, utjecale i na položaj žena. Autor je u tri poglavlja (str. 17-161) opisao položaj muslimanke u bosanskohercegovačkom društvu, od Aneksione krize 1908. godine do završetka Prvog svjetskog rata, zaključujući da su u patrijarhalnom bosanskohercegovačkom društvu sliku o ženi gradili muškarci, a da je glas žena samo povremeno dolazio od malobrojnih školovanih muslimanski i nemuslimanki. Pitanje emancipacije muslimanke, njenog izlaska iz porodičnog ambijenta i aktivnog učešća u raznim aspektima svakodnevnice naišlo je na značajnu pažnju. Izbijanje Prvog svjetskog rata i problemi koji su se javili doveli su u pitanje diskurzivnu osnovu ženskog muslimanskog pitanja i uključilo vodeće krugove muslimanskog društva u suočavanje sa svakodnevnim nevoljama brojnih žena kojima je rat nametnuo borbu za opstanak i preživljavanje. Pod utjecajem nevolja i patnji brojnih žena koje je glad izvela na ulicu, Dževad-beg Sulejmanpašić je napisao brošuru o otkrivanju muslimanske žene, a autor promatra način na koji su muslimanska ulema i društvo gledali na emancipaciju žena. Na osnovu izvorne građe autor predstavlja položaj žene, zaključujući da je bila na marginama svih društvenih tokova i s obzirom na nisku stopu prosvijećenosti nije mogla participirati ni u ekonomskom ni u društvenim ni u bilo kojim javnim sferama tog vremena.

Salko Špago je napisao knjigu *Reforme školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu 1878–1918*.²⁴ u kojoj je u sintetizovanoj formi predstavio rezultate školstva u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave.

U knjizi *Sarajevski atentat* Vahidina Preljevića i Muamera Spahića²⁵ predstavljen je sam čin atentata, njegove žrtve i izvršiooci te skicirana njegova ideološka pozadina. U okviru Austrijskog kulturnog foruma u Sarajevu je predstavljena knjiga *Hugo von Kutschera*²⁶ autora Valerijana Žuje, biografija koja je napisana u povodu 108. godišnjice njegove smrti. Hugo von Kutschera

²³ Jahić, 2017.

²⁴ Špago, 2010.

²⁵ Preljević i Spahić, 2015.

²⁶ Žujo, 2018.

je bio jedan od vodećih službenika i rukovoditelja civilne administracije Zemaljske vlade u BiH i bliska osoba Benjamina Kálaja.

Izvorna građa publicirana u Federaciji BiH

Posebnu važnost za sagledavanje perioda u Bosni i Hercegovini do izbijanja Prvog svjetskog rata, vrlo bogatog presudnim zbivanjima, imaju lične zabilješke generala Oskara Potioreka, zemaljskog poglavara u Bosni i Hercegovini, koji je u periodu od sredine 1911. do sredine 1914. godine vodio detaljnu korespondenciju prvenstveno sa zajedničkim ministrom finansija Leonom von Bilinskim i drugim zajedničkim ministrima Monarhije, sa vladama Austrije i Ugarske, a održavao je i uske veze sa domaćim političarima, kao i drugim javnim radnicima u Bosni i Hercegovini.²⁷ U iscrpnom predgovoru Zijada Šehića (str. 7-52 na bosanskom i str. 52-109 na njemačkom jeziku), detaljno se obrađuje historijski kontekst i ambijent u kojem su nastajale zabilješke generala Oskara Potioreka te predstavljaju najkrupniji događaji koji su zaokupljali pažnju jedne značajne historijske ličnosti koja se našla na vrhu uprave u Bosni i Hercegovini u vihoru Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. U predgovoru knjige sklopljen je mozaik zbivanja tri perioda rada Bosanskog sabora, njegovih aktivnosti, očekivanja, rezultata, posljedica i značaja. Svoje zabilješke general Potiorek je slao Carevoj vojnoj kancelariji, vojnoj kancelariji prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, kao i načelniku Generalštaba i ministru rata. Donosio je prepise svojih pisama, kao i pisama koje je primao od raznih ličnosti i institucija. Na osnovu sadržaja njegovih ličnih zabilješki moguće je detaljno analizirati mehanizam i metode kojima se služio u provođenju svojih političkih ciljeva. Publiciranjem ove arhivske građe budućim istraživačima se pruža mogućnost kompleksnijeg kritičkog sagledavanja niza finansijskih, privrednih, političkih, državno-pravnih i drugih pitanja koja su bila predmet diskusija i rasprava u Bosanskom saboru i koja su u velikoj mjeri utjecala na složene unutrašnjopolitičke odnose u zemlji. U ličnim zabilješkama generala Potioreka sadržani su različiti aspekti koji se odnose na organizaciju uprave, pravni, politički, ekonomski, kulturološki, ali i spoljnopolički aspekt i njegove refleksije na unutrašnjopolitičke odnose u Bosnu i Hercegovinu. Detaljno su razmatrani unutrašnjopolitički stranački odnosi, školstvo, jezičko pitanje, finansije, agrarni odnosi, a značajna pažnja je posvećena i ocjenama osoba koje su imale značajnu ulogu u tadašnjem političkom životu u zemlji.

²⁷ Juzbašić i Šehić, 2015.

Knjige i zbornici radova objavljeni u Republici Srpskoj 2001–2017. godine

Na sjednici Odeljenja istorijskih nauka Predsedništvo SANU je dalo saglasnost za formiranje Odbora SANU za istoriju Bosne i Hercegovine u Beogradu i imenovalo 11 članova tog odbora. Njegov zadatak je bio poticanje istraživanja i kontinuirano objavljivanje njihovih rezultata, kako bi bili prezentirani naučnoj i široj javnosti. Prvi broj časopisa ovog odbora *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* izašao je 1995, drugi 1997, treći 2002, četvrti 2004, peti 2008, šesti 2009, sedmi 2012 i osmi 2014 godine. Urednik časopisa je bio akademik Milorad Ekmečić. U tom časopisu su objavljeni brojni radovi o historiji Bosne i Hercegovine.²⁸

Interpretacije historija Prvog svjetskog rata u okviru jugoslavenske države je bila instrumentalizirana do krajnjih granica, pa se opravdano postavlja pitanje gdje su korijeni takvih interpretacija. Djelimičan odgovor daje nam i slijedeća činjenica: Osim socijalnih momenata važno mjesto u kompleksu faktora koji su usložavali prilike u Monarhiji 1918. godine zauzimala je i propagandna aktivnost članica Antante. Prema projektu njene međunarodne komisije za propagandu, na Kongresu naroda austrougarske Monarhije, održanom u Rimu od 8. do 10. aprila 1918. godine, donijete su odluke o načinu širenja propagande među austrougarskim trupama, kao i o slanjem pacifista i defetista sposobnih da djeluju na javnost; pomaganjem različitih komiteta u Parizu i Londonu i pomaganjem nacionalističke agitacije u Habzburškoj Monarhiji.²⁹ Jugoslavenska sekcija Komisije trebala je propagirati “etničko i jezičko jedinstvo Jugoslavena, Krfsku deklaraciju i stvaranje jugoslavenske države, da piše o veleizdajničkim procesima, o jugoslavenskim žrtvama da bi se zadovoljile njemačke ambicije, o zločinima koje su počinile austrougarske vlasti...”³⁰ Upravo su to i ostale teme koje su našle mjesto u historijskoj nauci, dok su druge dodirnete samo fragmentarno.

²⁸ Autori tih radova su najvećim dijelom historičari iz Bosne i Hercegovine. Vidi i prikaz: Savanović, 2014.

²⁹ Bogumil, Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915.-1918. godine*, Novi Sad 1980, 166.

³⁰ Ibid., 167. Produkt takve namjere bilo je i djelo Vladimira Ćorovića *Crna knjiga, Patnje Srba za vreme svetskog rata 1914-1918*, Izdavač: Đ. Đorđević, Beograd – Sarajevo 1920, 240 str.), koje sadrži jasne ideološke poruke. U vrijeme kada je trebalo izvršiti homogenizaciju nacije u cilju ostvarenja određenih političkih ciljeva, objavljena je 1989 godine (BIGZ Beograd, 1989, 240 str.), a predstavljala je glavni izvor i za druga, brojna djela koja su se bavila tom problematikom. Osim toga, korištena je kao glavni izvor za brojne natpise u štampi, koja je predstavljala ključni kreativni element javnog mijenja.

Knjiga Sarite Vujković pod naslovom *U građanskom ogledalu, Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture (1878–1941)*³¹ rezultat je sistematske analize raznovrsne građe s interdisciplinarnim pristupom, sa namjerom da čitaocima upozna sa ženskim identitetima u građanskoj kulturi Bosne i Hercegovine. U prvom poglavlju autorica razmatra period austrougarske uprave, koji se smatra značajnim za strujanje evropskih ideja. U drugoj glavi govori se o akademski školovanim umjetnicama u Bosni i Hercegovini, prikazujući njihove biografije, stil i umjetnički opus kojim su ostavile traga u umjetnosti Bosne i Hercegovine. U trećoj glavi autorica prati dostignuća žena u drugim oblastima, poput književnosti i žurnalistike. Po svojim rezultatima knjiga predstavlja značajan doprinos izučavanju učešća žena u javnom životu, posebno u umjetnosti, kao i u promatranju muško-ženskih odnosa.

Monografija Đorđa Mikića *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*,³² po riječima autora, “naučno je oblikovana tema od istorijskog značaja za srpski narod”. Iako naglašava da mu je namjera bila da istraživački obradi ratnu politiku Austro-Ugarske i tako doprinese razumijevanju kompleksa pitanja koja zadiru u srpsku i evropsku historiju, autor navodi da je monografija naučno utemeljena na historiografskim radovima prvorazrednog značaja (autori Vladimir Ćorović, Pero Slijepčević, Milorad Ekmečić), čije je domete historijska nauka već ranije ocijenila. Na tim postavkama već od početka je najavljen metod koji autor koristi u pisanju knjige. Autor navodi da je politika državnog nasilja nad srpskim stanovništvom osnovna tema razmatranja. Pored Predgovora i Uvoda, monografija sadrži pet poglavlja. U uvodu pod naslovom *Državno nasilje* (str. 15-22). data je geneza austrougarske uprave, koja je, kako navodi autor, “imala za cilj potčinjavanje srpskog naroda, slamanje srpskog nacionalizma i agrarnog nezadovoljstva koje se manifestovalo kroz brojne ustanke u tursko doba”. Prvo poglavlje pod naslovom *Rat sa podanicima* (str. 23-98) prikazuje organiziranje antisrpskih demonstracija, progona organiziranih u Monarhiji nakon atentata, koji su svoju kulminaciju imali u Zagrebu i Sarajevu. Autor navodi da su poduzete mjere izolirale Srbe, pokrenuti su bili veleizdajnički procesi te uvedeni vojni sudovi kao efikasno sredstvo borbe. U drugom poglavlju pod naslovom *Rat, ratna zona i stradanje* (str. 99-190) detaljno prati tok mobilizacije, rekvizicije, davanje potreba za vojsku, kao i stanje među stanovništvom. Posebna pažnja je

Vidi i izdanja: Udruženje ratnih dobrovoljaca i njihovih potomaka, Beograd-Trebinje 1996, 208 str. i izdanje (Prometej, RTV Srbije, 2015, 211 str).

³¹ Vujković, 2009.

³² Mikić, 2011; v. i prikaz: Šovljanin, 2013.

posvećena razmatranju ratnih operacija i ratnih zona. U trećem poglavlju pod naslovom *Najbolja politika, nikakva politika* (str. 191-330) predstavljen je ključni dio knjige u kojem autor razmatra suštinu političkih kretanja u Bosni i Hercegovini. Vlast je preuzeo general Sarkotić, koji se zalagao za oštriji kurs prema Srbima. Taj period su obilježili sudski veleizdajnički procesi koji su, po mišljenju autora, bili “nalik radu inkvizicije”. U četvrtom poglavlju pod nazivom *Politika bez nacionalnih političara i institucija 1916.* (str. 331-409) autor zaključuje da su ratne prilike omogućile vlastima da se energično i bez milosti obračunaju s protivnicima. U petom poglavlju pod naslovom *Oživljavanje političkog života 1917.* (str. 409-517) autor prati utjecaj jugoslavenskih pokreta u Bosni i Hercegovini.

Rezultati Međunarodnog naučnog skupa historičara pod naslovom *Sarajevski atentat 1914.*,³³ koji je održan u Gacku od 19. do 21. septembra 2013. godine u okviru manifestacije Ćorovići susreti 2013, objavljeni su u zborniku radova, u kojem su sadržana izlaganja historičara iz Rusije, Grčke, Republike Srpske, Srbije i Crne Gore, a učestvovali su i historičari književnosti, lingvisti i drugi naučnici.

Srpsko kulturno i prosvjetno društvo *Prosvjeta* je na 59. međunarodnom beogradskom sajmu knjiga predstavilo četiri svoja izdanja, među kojima je i *Spomenica Mlade Bosne 1914–2014.*,³⁴ koja je bila nosilac nagrade za izdavački poduhvat godine na Sajmu knjige *Banjaluka 2014.* Priređivač knjige Vojislav Maksimović naglasio je na njenoj promociji da je njegova glavna motivacija bila potreba da se “ne dozvoli da padne zaborav na sve Mladobosance, veličinu njihove žrtve i strahote njihovog stradanja”. Izvršio je klasifikaciju raznolike građe i tekstova, koji se odnose na povijesna zbivanja, društveno-političke prilike i savremenu književnost, koja je dominantno zastupljena. U dvije knjige, od kojih prva ima 912 strana i sadrži 11 poglavlja i 237 priloga, najviše su zastupljeni radovi Vladimira Gaćinovića, Pere Slijepčevića i Borivoja Jevtića. U poglavlju *Poezija Mladobosanaca* objavljeno je 86 pjesama, od kojih po deset Dimitrija Mitrinovića, Miloša Vidakovića, Ive Andrića, Borivoja Jevtića, Jove Vargića i Pere Slijepčevića. Druga knjiga ima 867 stranica i 10 poglavlja sa spiskom izvora i literature od 129 jedinica. Tu su predstavljena poglavlja *Mladobosanci o Mladog Bosni i Sarajevskom atentatu*, *Spomenici i nekrolozi Mladobosancima* i *Mladobosanci u sjećanjima svojih savremenika*, a posljednje poglavlje je *Mladobosanci u savremenoj poeziji*. U jednom prikazu knjige smatra se da “danas nema realnih izgleda da

³³ Maksimović i Mastilović, 2014.

³⁴ Maksimović, 2014.

se odupre današnjim moćnicima koji nekažnjeno prekraju prošlost i istoriju, oni ne mogu biti pobjednici nad neoborivim dokazima o ispravnosti i legitimnosti borbe pripadnika Mlade Bosne, a koji su prezentirani u knjizi trajne vrijednosti”.

U izdanju Andrićevog instituta iz Višegrada 2016. godine je objavljena knjiga Borivoja Miloševića pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva i sveštenstvo u Bosni i Hercegovini u Prvom svjetskom ratu*.³⁵ U prvom poglavlju, u uvodnim razmatranjima, autor se osvrnuo na dosadašnja istraživanja o stradanju Srpske pravoslavne crkve i sveštenstva u Bosni i Hercegovini. Iako se kao problem istraživanja navodi nedostatak arhivskih dokumenata, koji je nadoknađen memoarskom građom, u fondovima Državnih arhiva u Beču i Sarajevu ta građa i brojne ekspertize su dostupne za istraživanje. Stavljajući u prvi plan memoarsku građu, autor izbjegava kritički dijalog s arhivskom građom. U drugom poglavlju autor prikazuje položaj Srpske pravoslavne crkve od početka austrougarske uprave do izbijanja Prvog svjetskog rata. Treće poglavlje u kojem se razmatraju prilike u Bosni i Hercegovini podijeljeno je u tri cjeline, u kojima se razmatraju prilike nakon atentata, reakcije stanovništva na atentat, mobilizaciju i objavu rata i zabranu rada srpskih institucija. U četvrtom poglavlju se razmatraju progoni pravoslavnog sveštenstva tokom rata i njihovo upućivanje u logore. Peto poglavlje posvećeno je pravoslavnim sveštenicima kojima je suđeno u veleizdajničkim procesima, od kojih je najznačajniji bio Banjalučki veleizdajnički proces. Šesto poglavlje posvećeno je stradanju pravoslavnih crkava i manastira, a o pokušaju zauzimanja Bosne i Hercegovine od strane srbijanskih i crnogorskih vojnih snaga u njihovom prodoru u jesen 1914. i zločinima koje su te snage učinile nema spomena. U sedmom poglavlju, koje se odnosi na humanitarne aktivnosti na zbrinjavanju stradalnika u toku rata, jednostrano se gleda na te aktivnosti, jer su sve vjerske zajednice u njima bile maksimalno uključene. U posljednjem, osmom poglavlju o završetku rata i procesu stvaranja Kraljevine SHS navode se već poznate činjenice koje su bile dobro istražene u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Monografija Đorđa Mikića *Sarajevski atentat kao južnoslovenska buržoaska revolucija*³⁶ objavljena je u Arhivu Republike Srpske u Banja Luci, sa ciljem da doprinese obilježavanju Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata. U uvodnom dijelu se navodi da je monografija naučno utemeljena na historijskim radovima objavljenim između dva svjetska rata, kada

³⁵ Милошевић, 2016.

³⁶ Mikić, 2016.

je stvoren reprezentativan fond sa preko 3000 naslova. Pored predgovora i uvodnih razmatranja, monografija je koncipirana iz šest poglavlja i zaključka. Autor iznosi sintezu naučne obrade Sarajevskog atentata, ali bez kritičkog aparata utemeljenog na novijim istraživanjima. Ukazuje na činjenicu da je Sarajevski atentat označio početak kraja čitavog niza otvorenih pitanja, vezanih za opstanak Austro-Ugarske. Smatra da je atentat bio samo sredstvo, jedna epizoda za postizanje oslobodilačkih težnji kao osnovne ideje koju je reprezentirala Mlada Bosna. Iako se monografija predstavlja kao djelo velikih naučnih dometa, u proteklih stotinu godina naučna misao je daleko napredovala, uprkos ogromnim naporima da se sačuvaju ideološke premise koje su ipak već prevaziđene.

U knjizi Radoslava Gaćinovića *Mlada Bosna*³⁷ navodi se da ta knjiga govori o “stanju svesti i poslednjoj koloniji u Evropi, gde su ljudi samo želeli da umesto kmetova postanu građani. Dan kada je Princip ubio Ferdinanda dogodio se skoro vek kasnije od Prvog ustanka, u kojem je Karađorđe Srbiju spasio ropstva. Gavrilo je pucao u tiranina. Ne zaboravimo da je Ferdinand jedan od oslonaca Hitlerove ideje o antisemitizmu i antiprotestantizmu”. Dalje se tvrdi da je “Mlada Bosna imala emociju. Ubistvo nije bilo naručeno jer da je za njega znao još neko, bili bi otkriveni. Mi nismo teroristi, kako žele da nas predstave, već je ovo bila socijalna revolucija”.

Građa o zločinima u Bosni i Hercegovini u toku Prvog svjetskog rata bila je publicirana u više radova. Povodom obilježavanja stogodišnjice Sarajevskog atentata objavljena je *Споменица посвећена мученицима и жртвима добојске интернације из Свјетског рата 1915/16. г. приликом освећења спомен-цркве и спомен-костурнице у Добоју дана 18. септембра 1918.*³⁸ U saradnji sa Gradskim udruženjem potomaka i poštovalaca ratnih dobrovoljaca 1912–1918. godine, Arhiv Republike Srpske je objavio knjigu *Stogodišnjica sudskih procesa u Bosni i Hercegovini i Veleizdajničkog procesa u Banjaluci.*³⁹

O periodu austrougarske uprave u Republici Srpskoj objavljena su i reprint izdanja ranijih publikacija, pri čemu je riječ uglavnom o publikacijama u kojima se govori o austrougarskoj upravi i njenom teroru. Od tih knjiga mogu se spomenuti: *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, Ehli Islam* (pseudonim autora).⁴⁰ Tu se može ubrojiti i knjiga *Данашњица*

³⁷ Gaćinović, 2014.

³⁸ Пилиповић, 2015.

³⁹ Stojnić et al., 2015.

⁴⁰ Ehli Islam, 2001.

u *Млада Босна: улога и значај Владимира Гађиновића*,⁴¹ fototipsko izdanje publikacije iz 1937. godine. Objavljena je i knjiga Lea Pfefera *Istraga u Sarajevskom atentatu*,⁴² kao i knjiga Milorada Ekmečića *Ratni ciljevi Srbije 1914*.⁴³ Objavljena je 2012. godine i publikacija, hronika Naila Osmančevića *Najka, Sjaši Murta da uzjaše Kurta (austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine s posebnim osvrtom na Banjaluku i Bosansku krajinu)*.⁴⁴ Bojan Stojnić je objavio knjigu *Štampa u Bosanskoj krajini 1906–1941.*,⁴⁵ u kojoj se drugo poglavlje *Štampa u Austro-Ugarskoj* sastoji od potpoglavlja o sljedećim listovima: *Наш живот, Тачко коло, Отаџбина, Развитак, Нови живот, Дервентски котарски лист, Рад, Мала паприка, Котарски лист.*

U okviru obilježavanja Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata, značajna pažnja u Republici Srpskoj je posvećena objavljivanju arhivske građe. Borivoje Milošević je objavio rad *“Propast pravoslavlja u Herceg-Bosni” Svjedočanstvo iz vremena borbe Srba za crkveno-školsku autonomiju*;⁴⁶ Stojanka Lužija je objavila građu o temi *O pokušaju Srba da osnuju štedioničku zadrugu u Dobrunu*,⁴⁷ a Verica M. Stošić i Goran R. Đuran o temi *Optužnica Državnog odvjetništva u Sarajevu protiv Lazara Đukića i drugih iz 1915. godine*.⁴⁸

Naučni skupovi i zbornici radova objavljeni u Federaciji BiH 2001–2017. godine

Na nekoliko naučnih skupova čija je tematika razmatrala važne događaje bosanskohercegovačke prošlosti koji su obilježili epohu austrougarske uprave, po ostvarenim rezultatima stavljeno je novo svjetlo na događaje u Bosni i Hercegovini, dajući znatan naučni doprinos političkoj, socijalnoj i diplomatskoj historiji Bosne i Hercegovine i Jugoistočne Evrope. Povodom obilježavanja devedeset godina od Sarajevskog atentata, na naučnom skupu održanom 2004. godine, saopćeno je nekoliko referata.

Husnija Kamberović je u članku pod naslovom *Ubojstvo Franza Ferdinanda u Sarajevu 1914. – devedeset godina poslije*⁴⁹ pažnju posvetio tadašnjem pisa-

⁴¹ Поповић, 2014.

⁴² Pfefer, 2014.

⁴³ Екмечић, 2014.

⁴⁴ Osmančević, 2012.

⁴⁵ Stojnić, 2016.

⁴⁶ Milošević, 2016.

⁴⁷ Lužija, 2016.

⁴⁸ Stošić, 2016.

⁴⁹ Kamberović, 2005.

nju dijela štampe u Sarajevu, kao i nekim listovima u Hrvatskoj i Srbiji o ubistvu Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije. Ukazuje i na različite percepcije Sarajevskog atentata 1914. godine i danas. Zijad Šehić je u članku *Atentat, mobilizacija, rat*⁵⁰ razmatrao ulogu Rusije i Srbije u borbi za hegemoniju na Balkanu, zbivanja u Sarajevu nakon atentata i proces prerastanja elitnog u masovni nacionalizam kod bosanskohercegovačkih Srba.

Marc Stefan Peters u članku pod naslovom *U sjeni ubijenog nadvojvode: Karlo Tersztyánsky i Stjepan Sarkotić*⁵¹ nastojao je da na temelju ostavštine barona Stjepana Sarkotića, posebno pisama koja mu je upućivao Karlo Tersztyanszky, general-pukovnik i mađarski plemić, pruži temeljne informacije o Karlu Tersztyanszkom i Stjepanu Sarkotiću, rasvijetli dimenzije njihovog prijateljskog odnosa u kontekstu političkog i vojnog zbivanja u Prvom svjetskom ratu te analizira važnost umrlog nadvojvode Franje Ferdinanda za Tersztyanszkom i Sarkotića.

Sonja Dujmović u članku pod naslovom *“Srpska riječ” i 1914. godina – sistem nacionalne mobilizacije*⁵² pokazuje kako *Srpska riječ*, list Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini, atentat na Franju Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu nakon Prvog svjetskog rata koristi u cilju nacionalne mobilizacije srpskog naroda. Istu ulogu je imalo pominjanje Vidovdana, uklanjanje spomenika Ferdinandu i Sofiji, kao i sudski proces organiziran jednoj uglednoj sarajevskoj gospodi.

Fedžad Forto u članku *Afere i prevare u BiH 1914.–1918.*⁵³ na temelju napisa u novinama u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata prati nekoliko sudskih afera pokazujući kako su pojedini špekulanti nastojali iskoristiti ratno stanje za vlastito bogaćenje. S druge strane, pokazuje kako se austrougarska uprava sudskim procesima borila protiv tih špekulanata.

Indira Kučuk-Sorguč u radu pod naslovom *Prilog historiji svakodnevnice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne*,⁵⁴ primjenjujući principe istraživačkoga novinarstva, nastoji rekonstruirati sudbinu spomenika podignutog 1917. godine kao spomenik Ferdinandu i Sofiji, a uklonjenog koncem 1918. godine. Autorica nastoji utvrditi šta se dešava/lo sa spomenikom od njegova uklanjanja do danas.

U istom broju časopisa *Prilozi*, u rubrici *Naučne rasprave*, objavljena su tri rada. Dževad Juzbašić je u radu pod naslovom *Die*

⁵⁰ Šehić, 2005.

⁵¹ Peters, 2005.

⁵² Dujmović, 2005.

⁵³ Forto, 2005.

⁵⁴ Kučuk-Sorguč, 2005.

*österreichisch-ungarische Okkupationsverwaltung in Bosnien-Herzegowina. Einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Militär- und Zivilbehörden*⁵⁵ istakao neka od glavnih obilježja okupacione uprave i njene politike, prikazujući stanovišta vojnih krugova o načinu upravljanja Bosnom i Hercegovinom, s težnjom na razdoblju koje je prethodilo aneksiji pa do izbijanja Prvog svjetskog rata. Pri tome su u centar pažnje stavljene odnosi između vojnih institucija i funkcionera i civilne vlasti.

Edin Radušić je objavio rad pod naslovom *Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru 1910–1914*.⁵⁶ To pitanje je u austrougarskom periodu bilo glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje, koje je, pored socijalnog i ekonomskog, imalo vjerski i nacionalni karakter i na njemu su se ukrštali interesi svih naroda u Bosni i Hercegovini. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo je predmetom proučavanja u bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj historiografiji, ali bez ijednog rada koji bi to pitanje promatrao u cjelini i pratio ga ravnomjerno kroz sve vrijeme djelovanja Sabora, od 1910. do 1914. godine.

Samija Sarić i Vera Štimac objavile su rad pod naslovom *Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894. do 1913. godine?*.⁵⁷ Na temelju prepiske Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, u radu se prati tok naučne obrade sarajevske Hagade te ukazuje na sudbinu koju je rukopis imao od 1894. godine, kada je iz Sarajeva premješten u Beč radi utvrđivanja njenog autora, vremena i mjesta nastanka, do 1913. godine, kada je konačno vraćen Zemaljskom muzeju.

Povodom devedesete godišnjice stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na okruglom stolu koji je u okviru Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu održane 1. 12. 2008. godine pod naslovom *Godina 1918. – bosanskohercegovačko iskustvo*, prezentirani su izvorni i pregledni naučni radovi. Bosanskohercegovačko iskustvo u 1918. godini kao istinskoj povijesnoj prekretnici uvijek je bila inspirativna tema za historičare, bilo da se istražuje državno-politički ustroj, pravna regulativa, nacionalno pitanje općenito ili svakog naroda pojedinačno, zatim represija državnog aparata, organiziranje svakodnevnog života, ali i siromaštvo, oskudica, kontrolirano snabdijevanje, učešće Bosanaca i Hercegovaca u vojnim jedinicama Austro-Ugarske, agrarno pitanje, ukidanje kmetstva, odnosno feudalnih odnosa na početku 20.

⁵⁵ Juzbašić, 2005. Referat je izlagan na internacionalnom simpoziju *Vom Krieg zum Frieden: Militärverwaltungen und Post-Conflict Nation Building*, Beč, 18/19. maja 2004.

⁵⁶ Radušić, 2005b.

⁵⁷ Sarić i Štimac, 2005-2008.

stoljeća, odnos prema useljenim strancima, položaj vjerskih zajednica i odnos njihovih prvaka prema novoj vlasti, osnivanje političkih stranaka i političkog pregrupiranja, pokretanje novina, kulturni život itd. Mnoga su pitanja ostala istraživački nedovršena, a odnose se na formiranje i funkcioniranje prve Jugoslavije i mjesta Bosne i Hercegovine u njoj.⁵⁸

Na međunarodnoj konferenciji *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*,⁵⁹ održanoj na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 30. i 31. marta 2009. godine, praćenoj istoimenom izložbom, njena glavna karakteristika je bio interdisciplinarni pristup i raznovrsnost razmatranih tema, a zaključna razmatranja konferencije ukazala su na put kojim se kreće savremena historiografija u Bosni i Hercegovini, definirajući dva važna pravca u naučnom angažmanu nove generacije historičara, a to je preispitivanje ranije prihvaćenih stavova u bosanskohercegovačkoj historiografiji i historiografiji bivše Jugoslavije, kao i otvaranje novih tema koje će omogućiti kompleksnije sagledavanje prošlosti Bosne i Hercegovine.

Prvu cjelinu na konferenciji otvorio je rad Karla Kasera *Bosnien-Herzegowina unter österreichischungarische Herrschaft – eine Zwischenbilanz*,⁶⁰ posvećen rezultatima naučnih rasprava o karakteru austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, u kojem autor tvrdi da postkolonijalističko polazište austrijskih književnih naučnica i naučnika o tom pitanju neće doći daleko jer se položaj Bosne i Hercegovine pod austrougarskom vladavinom teško može označiti kao kolonijalan. Autor istovremeno smatra da će se naučna diskusija dalje nastaviti.

U radu pod naslovom *Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu*⁶¹ Edin Radušić

⁵⁸ Katz, 2009. Karabegović, I. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – historijska realnost, 11-15; Išek, T. Nekoliko napomena o posebnosti ustroja Bosne i Hercegovine u novovjekovnom razdoblju (1878–2008), 17-22; Šehić, Z. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austro-Ugarske Monarhije u posljednjoj ratnoj godini, 23-50; Pelesić, M. Drijemanje na ramenu vremena ili Žudnja za vlašću predvodnika iznad nada i strahova sunarodnjaka (Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma Imperije i rođenja Kraljevine), 51-89; Kamberović, H. Projugoslavenska struja među muslimanskim političarima 1918. godine, 91-105; Katz, V. Hrvati u Bosni i Hercegovini prema ujedinjenju 1918. godine, 107-119; Dujmović, S. Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini i stvaranje nove države (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca) 1918. godine, 121-136; Brkljača, S. Neke karakteristike integracijskih procesa Bosne i Hercegovine u novu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviju, 137-182; Omerović, E. S. Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, 183-213; Kujović, M. Spekulacije sa raspodjelom hrane u Sanskom Mostu, 215-225.

⁵⁹ Šehić, 2011. Vidi izlaganja na promociji zbornika: Duranović et al. (2012): Duranović, A. 497-500; Juzbašić, Dž. 501-504; Kamberović, H. 505-508; Šehić, Z. 509-513 i Kasumović, A. 515-516.

⁶⁰ Kaser, 2011.

⁶¹ Radušić, 2011b.

se bavi izvještajima Britanskog konzulata o uspostavi austrougarske uprave do 1879. i opisuje uspostavu austrougarske uprave na temelju korespondencije britanskog konzula Edwarda Freemana. Rad je rezultat temeljnih arhivskih istraživanja u Londonu.

Zijad Šehić u radu pod naslovom *Aneksiona kriza 1908.–1909. i njene posljedice na međunarodne odnose*⁶² na osnovu arhivske građe i referentne literature govori o utjecaju aneksione krize na unutrašnju politiku u Bosni i Hercegovini i na političke odnose među velikim silama u Evropi do izbijanja Prvog svjetskog rata. Autor zaključuje da je diplomatski uspjeh Austro-Ugarske i Njemačke većina historičara kasnije označila kao politički promašaj i konačnu prekretnicu koja je vodila u svjetski sukob.

U članku Dževada Juzbašića *Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta)*⁶³ na osnovu arhivskih istraživanja u Beču i Sarajevu prikazano je kako su državno-pravne kontroverze, a posebno problem tretiranja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, te uopće narasli antagonizmi u konkurentskoj borbi Austrije i Ugarske za Bosnu i Hercegovinu, kao i kriza Vlade u Ugarskoj, stajali na putu donošenja ustavnih zakona. Iako je monarh Franjo Josip I javno obznanio njihovo hitno donošenje, moralo je proći petnaest mjeseci da se oni proklamiraju.

Marc Stefan Peters u radu pod naslovom *Koncepcije rješavanja južnoslavenskog pitanja Stjepana baruna Sarkotića*⁶⁴ bavi se prijedlozima za rješavanje južnoslavenskog pitanja koje je Stjepan Sarkotić iznio Zemaljskoj vladi.

Zoran Grijak u radu pod naslovom *O nekim važnijim aspektima konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora*⁶⁵ istražuje konverzije na katolicizam na temelju dokumenata Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i zaključuje da su austrougarske vlasti vjersku politiku podvrgavale pragmatičnom cilju ostvarenja dugoročne vladavine u BiH. Autor ispušta iz vida činjenicu da je Austro-Ugarska kao katolička država bila direktno zainteresirana za jačanje katoličke crkve, kojoj je s obzirom na broj vjernika uprava u Bosni i Hercegovini davala skoro dvostruko više sredstava od ostalih vjerskih zajednica i uz to je imala bogatu materijalnu pomoć iz Monarhije i inozemstva. Monarhija je željela katoličku akciju učiniti umjerenom, vodeći računa o tadašnjem stanju. Nasuprot

⁶² Šehić, 2011a.

⁶³ Juzbašić, 2011a.

⁶⁴ Peters, 2011.

⁶⁵ Grijak, 2011b.

tome, Štadler je ispoljavao propagandne i prozelitističke tendencije, što je u postojećoj literaturi bilo detaljno tretirano, a što autor nije uzeo u obzir.

Rad Edina Veladžića *Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njezina struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave*⁶⁶ opisuje položaj muslimanske vjerske inteligencije u Bosni i Hercegovini u prvoj deceniji austrougarske okupacije. U prvom dijelu rada autor je nastojao da prikaže položaj muslimana, preuzimajući iz ranije literature prevaziđene ocjene. U drugom dijelu rada je korektno naveo podatke i interpretirao ih dajući strukturu vjerske inteligencije muslimana u periodu od 1878. do 1888. godine.

Amir Duranović u radu pod naslovom *Prva godina prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranicama Sarajevskog lista*⁶⁷ analizira stavove tog lista i prikazuje društvenu djelatnost reisu-l-uleme Čauševića.

Drugu cjelinu zbornika, posvećenu demografskim kretanjima u BiH, otvara rad Safeta Bandžovića pod naslovom *Demografska deosmanizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878–1914)*,⁶⁸ u kojem autor analizira iseljavanje muslimanskog stanovništva iz BiH od dolaska nove vlasti do izbijanja Prvog svjetskog rata. Autor se u radu poziva na relevantnu literaturu, ali i na radove čija je naučna vrijednost upitna. Zbog toga je u radu primjetno nekoliko propusta u razmatranju pitanja za koja su u historiografiji ponuđena definitivna rješenja.

Carl Bethke u radu *Deutsche Kolonisten in Bosnia. Vorstellungswelten, Ideologie, und Soziale praxis in quellen der Evangelischen Kirche*⁶⁹ govori o doseljavanju i crkveno-političkim aktivnostima njemačkih kolonista tokom austrougarske vladavine. Rad Azema Kožara *Austrougarska kolonizacija granice na Drini*⁷⁰ opisuje austrougarsko provođenje kolonizacije stranih zemljoradnika na granici prema Srbiji duž lijeve obale Drine kao primjer aneksione politike prema BiH i izolacionističke politike prema Srbiji. Amila Kasumović u radu *Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata*⁷¹ analizira društveno, ekonomsko i političko djelovanje njemačkih kolonista u BiH tokom Prvog svjetskog rata.

Rad Marije Naletilić *Značaj uzgoja i prerade duhana za društvo i ekonomiju Hercegovine od 1914. do 1918. godine*⁷² analizira stanje u Hercegovini

⁶⁶ Veladžić, 2011.

⁶⁷ Duranović, 2011-2010.

⁶⁸ Bandžović, 2011.

⁶⁹ Bethke, 2011.

⁷⁰ Kožar, 2011.

⁷¹ Kasumović, 2011.

⁷² Naletilić, 2011.

između 1914. i 1918. kroz prizmu zakonskih odredbi o zemljioradnji, s naglaskom na posljedica koje je rat donio za proizvodnju duhana kao izvora prihoda.

U trećoj tematskoj cjelini zbornika predstavljena su tri rada historičara iz Češke Republike u kojima se razmatra uloga Čeha u ovom značajnom periodu bosanskohercegovačke prošlosti. Ladislav Hladki je u radu pod naslovom *Pogledi Čeha na Bosnu i Hercegovinu u 1878. i 1908. godini*⁷³ ukazao na činjenicu da su se Česi intenzivnije počeli interesirati za Bosnu i Hercegovinu u vrijeme velike Istočne krize 1875–1878. godine, a njihove predstave su tada bile romantičarski obojene, iskrivljene i ponekad idealizirane.

U radu pod naslovom *Češki pisac i novinar Josef Holeček (Kritički prikaz na austrougarsku okupaciju BiH)*⁷⁴ autor František Šistek je u širem kontekstu ocrtao uvjetovanost negativnih stavova Josefa Holečeka prema okupacionoj politici u Bosni i Hercegovini. Kao uvjereni slavenofil garanciju uspješnog kulturnog, političkog i privrednog razvoja južnoslavenskih naroda Holeček je vidio u njihovoj najužoj saradnji i integraciji. On je Bosnu i Hercegovinu označio kao “zajedničku domovinu jednog naroda tri vjere” – Južne Slavene je vidio kao narode koji su veoma bliski, srodni po svom zajedničkom slavenskom porijeklu, jeziku i kulturi.

Radom pod naslovom *František Valoušek – sudionik i svjedok zbivanja u istočnoj Bosni u vrijeme Aneksione krize*⁷⁵ autor Aldin Ljuca aktualizira pitanja Valoušekove memoarske građe obima 3600 rukopisnih strana, koja je pisana djelimično 1933, a najveći dio u razdoblju od 1946. do 1949. godine. Na osnovu rukopisa njegov stariji sin Sjavomir je napravio nešto skraćeni izvod memoara, obima 600 gusto kucanih stranica teksta, a Dagmar Dorovski je u Brnu 1999. godine objavila memoare u kraćim izvodima pod naslovom *Sjećanje na Bosnu*.

U četvrtoj tematskoj cjelini zastupljeni su radovi interdisciplinarnog karaktera koji se odnose na historiju, književnost, umjetnost te historiju svakodnevnog života.

U radu pod naslovom *Bosansko srednjovjekovlje u putopisu Heinricha Rennera*⁷⁶ autor Pejo Čošković na publicističkoj podlozi prati bosansko srednjovjekovlje, kako se ono doživljavalo i interpretiralo u začecima bosanskohercegovačke historiografije. Stanje dotadašnje historiografije utjecalo je na

⁷³ Hladki, 2011.

⁷⁴ Šistek, 2011.

⁷⁵ Ljuca, 2011.

⁷⁶ Čošković, 2011.

činjenicu da je autor bosansko srednjovjekovlje zastupljeno u sadržaju putopisa Heinricha Rennera tematski oblikovao u više smišljenih cjelina.

Autor Sanjin Kodrić u radu pod naslovom *Mjesto pamćenja historijske traume – Austrougarska tema u novijoj bošnjačkoj književnosti*⁷⁷ ukazuje na činjenicu da je književna praksa gradila, a potom i kontinuirala i modificirala i različite u osnovi ustaljene memorijsko-reprezentacijske opcije, tzv. memorijske figure – figure sjećanja, među kojima je jedna od najizrazitijih figura novih vremena i povijesnih raskršća, a unutar nje naročito austrougarska tema, koja inicijalno konstituira cjelinu te figure.

Autor Fatmir Alispahić je u tekstu pod naslovom *Političke refleksije u bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda*⁷⁸ ilustrativno naveo nekoliko upečatljivih pojava, koje su imale medijološku misiju uspostave ideološke linije između političke stvarnosti i nužnosti da Bošnjaci definiraju i objedine sebe u novim okolnostima.

U radu Hane Jounis *Utjecaj austrougarskih podanika na svakodnevni život u Sarajevu pred okupaciju Bosne i Hercegovine*⁷⁹ predstavljena je analiza društvenog života u Sarajevu u vrijeme doseljavanja austrougarskih podanika, koji su donijeli nove običaje i tradiciju i utjecali na svakodnevni život u Sarajevu pred okupaciju 1878. godine. Ukazano je na činjenicu da se u Sarajevu doseljavanjem austrijskih podanika udomaćio pojam *a la franca*, koji je označavao zapadne utjecaje, za razliku pojma *a la turka*, koji je označavao osmanske običaje. Pod tim utjecajima mnogi elementi tradicionalnog života su se napuštali ili mijenjali. To se posebno odnosilo na društveni život, stil oblačenja, kao i pojavu poroka i navika koje su do tada bile strane bosanskohercegovačkom društvu (alkohol, kocka, pojava vanbračnih zajednica i sl.). U svim segmentima života moglo se zapaziti miješanje raznih utjecaja i mogućnost izbora između tradicionalnog i novog koje je, nailazeći na razne otpore, ipak postajalo dio svakodnevnog života stanovnika Sarajeva.

Autorica Sonja Dujmović u radu *Pogledi Jelice Belović Bernadžikovske iz njene bosanske Sopstvene sobe*⁸⁰ predstavlja sliku bosanskohercegovačkog društva na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, viđenu kroz prizmu memoara pisanih prije jednog stoljeća. Njen narativni sadržaj zadržava svoju kritičku oštricu usmjerenu prema onovremenim idejama i društvenim vrijednostima, društvenim odnosima i hijerarhiji. Belović Bernadžikovska nije imala iluzija

⁷⁷ Kodrić, 2011.

⁷⁸ Alispahić, 2011.

⁷⁹ Younis, 2011.

⁸⁰ Dujmović, 2011.

o svom položaju i ulozi, rodno određenoj. Oduprla se upornim i kontinuiranim pisanjem, iznalazeći za svoj životni izbor moto “U formi je život – u radu je spas”. Izolovana od društva, lišena pripadnosti stvarnim ili artificijelnim zajednicama, društveno otuđena, a neposredno nadgledana od tog tradicionalnog društva, sa usađenim parametrima te sa istančanim moralnim i etičkim nazorima te senzibilnošću na društvene nepravde, ona se samoprijegorno okretala radu, sa jasnom sviješću da nije dovoljno biti izvrstan u svojoj sobi, nego se nešto od te izvrsnosti mora pokazati i u javnom životu, i po mogućnosti vlastitim primjerom.

U radu pod naslovom *Bosna i Hercegovina na izložbama za vrijeme austrougarske uprave*⁸¹ autorica Alma Leka razmatra značaj velikih svjetskih, milenijskih i regionalnih izložbi na njen privredni, ekonomski i kulturni razvoj. To se posebno odnosilo na izložbe u Budimpešti, Beču, Briselu i Parizu. Pored toga što su one bile sjajno sredstvo putem kojeg se širilo opće saznanje o zemlji i pokazao uspjeh misije Austro-Ugarske koju je preuzela Berlinskim mirovnim ugovorom 1878, posjetioci izložbi su imali mogućnost da spoznaju stvarnu sliku o Bosni i Hercegovini, njenim prirodnim ljepotama, običajima...

Autorica Snježana Vasilj se u radu pod naslovom *Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*⁸² osvrnula na period kada su položeni temelji arheologije kao znanosti koja je ubrzo postigla značajne rezultate: uskoro je osnovan Zemaljski muzej, pokrenut časopis te istraženi brojni, reprezentativni lokaliteti koji su skrenuli pažnju znanstvene javnosti ne samo prema posebno atraktivnoj prapovijesti nego i prema antičkoj i srednjovjekovnoj arheologiji.

U radu pod naslovom *Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878–1918*.⁸³ autorica Andrea Baotić navodi da je historicizam, koji je imao za cilj stvaranje novog izraza primjenom i interpretacijom prethodnih epoha u evropskoj arhitekturi, našao svoj izraz u graditeljstvu BiH nakon okupacije 1878. U prvih petnaest godina okupacije broj katoličkih bogomolja je porastao sa 35 na 188 crkava. Vrhbosanska nadbiskupija je podizala reprezentativne historicističke objekte, koji su bili oblikovani prema tada aktualnim umjetničkim idejama o “čistoći i jedinstvu stila”. Nastajali su kao odraz društvenih kretanja te u tom kontekstu imaju i povijesnu vrijednost. Na kraju autorica izražava nadu da će stručna valorizacija

⁸¹ Leka, 2011.

⁸² Vasilj, 2011.

⁸³ Baotić, 2011.

graditeljstva u periodu austrougarske uprave, koja do danas nije napravljena, potvrditi visok domet sakralnog historicističkog graditeljstva.

Autorica Željka Poloni u radu pod naslovom *Olomouc, posljednje utočište bosanskih vojnika*⁸⁴ razmatra pitanja koja se odnose na bosanskohercegovačke žrtve u toku I svjetskog rata, sahranjene na području Češke Republike. Mauzolej, otvoren 1926. godine, u kojem se nalaze posmrtni ostaci vojnika iz Kraljevine SHS, najviše porijeklom iz Bosne i Hercegovine, zbog neriješenih pravnih pitanja propada. Budući da je spomenik zajedno sa parcelom na kojoj se nalazi 3. III 1929. poklonjen Kraljevini SHS, nakon disolucije SFRJ postoji više njenih pravnih nasljednika, što onemogućava izvođenje radova na objektu. Spomenik se urušava, posmrtni ostaci propadaju, a rješenje da se on zaštiti još uvijek nije na vidiku.

U petoj tematskoj cjelini predstavljen je stručni rad Harisa Zaimovića *Arhivska građa austrougarske administracije u bosanskohercegovačkim arhivima (kratak pregled fondova austrougarske provenijencije)*.⁸⁵ U njemu je dat prikaz administrativno-upravnog uređenja Bosne i Hercegovine i način funkcionisanja administracije. Predstavljena je organizacija registratura administrativno-upravnog aparata, kao i pregled sačuvanih fondova tih institucija. Na kraju autor zaključuje da bi se uz unapređenje kvalitete poslovanja arhivske službe u Bosni i Hercegovini, učešće u kvalitetnim projektima, eksplicitniju brigu države za arhivske institucije i baštinu koju čuvaju te povećanje stručnog kadra i smještajnih kapaciteta, mogli očekivati značajniji rezultati u istraživanju, obrađivanju i sređivanju vrijedne arhivske građe.

Sintezu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini predstavlja monografija *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*,⁸⁶ u kojoj je, pored uvodnog dijela u kojem je data glavna karakteristika perioda austrougarske uprave,

⁸⁴ Poloni, 2011.

⁸⁵ Zaimović, 2011.

⁸⁶ Huseinović i Babić, 2004. Referati: Dedović, D. Sevdah, Fadžo, Bluz i Radetzkyarsch, 7-8; Lovrenović, I. Mit o sretnom dobu, 9-10; Jamaković, S. Arhitektura i urbanizam, 11-12; Petritz, A. Sarajevske vode, 13-14; Husedžinović, S. Izgradnja sakralnih objekata, 15-16; Albahari, M. Jevreji u Bosni i Hercegovini, 17; Hadžibegović, I. i Radušić, E. Od orijentalno-istočnog do evropskog grada, 18-36; Fahd Kasumović je objavio tekstove pored razglednica za gradove. Ti tekstovi su objavljeni i na njemačkom (37-70), engleskom (71-102) i na italijanskom jeziku (103-134). Od 135 do 449 strane predstavljene su razglednice bosanskohercegovačkih gradova. Zatim su predstavljeni radovi: Bajić, S. Etnološke karakteristike na razglednicama, 449-453, na njemačkom 454-459, na engleskom 460-462 i na italijanskom jeziku 465-468; Hadžidedić, Lj. Slike svakodnevnog života, 469-548; Išek, T. Kulturna društva, 549-550; Šilić, Č. Prirodna baština i njeni istraživači, 567-590; Babić, Dž. Poštanski saobraćaj i začeci filatelije, 593-594; Juzbašić, Dž. Ceste i željeznice, 605-607; Šehić, Z. Vojno ustrojstvo Bosne i Hercegovine, 625-627; na njemačkom 628-631, na engleskom 631-633 i na italijanskom jeziku 634-636; Šehić, Z. Boravak cara Franje Josipa u Bosni i Hercegovini, 647, na njemačkom 648, na engleskom 649 i na str. 650.

na osnovu rezultata dotadašnje historiografije razmatrano više tema. Tako je data definicija bosanskohercegovačkih gradova i presjek puta od orijentalno-islamskog do evropskog grada, a sa priloženim razglednicama predstavljena je i njihova vizuelna percepcija. Osim toga, posebna pažnja je posvećena sev-dahu, bluzu i vojnoj muzici, a na razglednicama je predstavljena i etnološka karakteristika stanovništva. Predmet razmatranja su bili i svakodnevni život, kulturna društva koja su djelovala u Bosni i Hercegovini, a u fokusu su bili i prirodna baština i njeni istraživači, ali i važni segmenti za tadašnju Bosnu i Hercegovinu: razvoj poštanskog saobraćaja, izgradnja cesta i željeznice u Bosni i Hercegovini. Od značajnih novosti iz perioda austrougarske uprave predstavljeno je i vojništvo u Bosni i Hercegovini, a pažnja je posvećena i boravku monarha Franje Josipa u Bosni i Hercegovini, krajem maja i početkom juna 1910. godine.

U Zborniku radova koji izlazi u Mostaru pod naslovom *Hum i Hercegovina kroz povijest* objavljeno je nekoliko radova u kojima se razmatra period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Ivica Šarac je objavio rad *Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave*⁸⁷ u kojem nastoji rekonstruirati najvažnije učinke “epohalne prekretnice” (1878) na politička i društvena zbivanja u Hercegovini. Seka Brkljača u članku *Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine*,⁸⁸ polazeći od definicije i detekcije šta je grad, kratkim naznakama karakterističnih tačaka bavi se značajnim, a malo istraživanim fenomenima gradova u Hercegovini, od vremena kada je 1878. godine u Bosni i Hercegovini uspostavom austrougarske uprave okončana četverovjekovna epoha orijentalno-balkanske i orijentalno-islamske urbanizacije i započela era modernizacije i oblikovanja evropskih urbanih modela, pa sve do početka Drugog svjetskog rata, kada je nastao i drugi državni okvir i sistem u koji je, u tom razmatranom periodu, bila uključena i Bosna i Hercegovina.

Zoran Grijak u radu pod naslovom *Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju*⁸⁹ analizira odnos nacionalnog i konfesionalnog identiteta kod bosanskohercegovačkih Hrvata u razdoblju austrougarske uprave na temelju arhivskih izvora, rukopisa, pisma, izvještaja i memoranduma visokih civilnih i vojnih službenika. Najprije je prikazana i kritički ocijenjena najvažnija literatura u kojoj se problematizira spomenuto pitanje, a zatim se analiziraju objavljeni i neobjavljeni arhivski

⁸⁷ Šarac, 2011.

⁸⁸ Brkljača, 2011.

⁸⁹ Grijak, 2011a.

izvori u kojima se problem identiteta razmatra u širem sklopu austrougarske politike u Bosni i Hercegovini i njenih interesa na Balkanu. Kao svrhu istraživanja autor naznačava pronalaženje argumenata kojima se ta složena problematika, pogodna za interdisciplinarna povijesna, sociološka i antropološka istraživanja, čini vidljivijom u historiografskom diskursu.

Šimun Musa i Ilija Musa u članku pod naslovom *Hrvatske političke novine u Mostaru na smjeni XIX. i XX. stoljeća*⁹⁰ promatraju važna sociokulturna zbivanja krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. Pojavom štampe u BiH 1866, posebno utemeljenjem stamparije u Mostaru 1872, omogućeno je izdavanje udžbenika, priručnika, raznih knjiga i publikacija, a posebno novina, što je “poticalo pozitivno kulturno ozračje i sveukupan društveno-ekonomski napredak”.

Na Pravnom fakultetu u Tuzli održan je od 17. do 19. jula 2010. godine naučni skup *Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine 1910–2010*, a naredne godine je objavljen zbornik radova.⁹¹ U izlaganju historičara dominirale su teme koje se odnose na privredne, ekonomske i pravne prilike u Bosni i Hercegovini u vrijeme donošenja ustava iz 1910. godine.⁹²

U spomen na profesora Ibrahima Karabegovića Institut za istoriju iz Sarajeva objavio je zbornik radova *Spomenica Ibrahima Karabegovića* u kojoj su objavljena četiri rada koja se odnose na period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Robert J. Donia u članku *Rural rebellion and imperial states in Eastern Herzegovina in the nineteenth century*⁹³ tvrdi da su pobune koje su se desile u Bosni i Hercegovini 1875. i 1881–1882. godine imale uzroke u tri bitne podjele – etnosocijalna linija razdvajanja, ekonomska podjela i granice među državama, što je omogućilo seljacima da organiziraju ustanak protiv Osmanskog carstva 1875. i Habzburške monarhije 1881–1882. godine. Autor tvrdi da korijene tih pokreta bolje objašnjavaju nametnuti porezi nego

⁹⁰ Musa Š. i Musa I., 2011.

⁹¹ Mutapčić, 2011.

⁹² Referati: Kožar, A. Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom, 15-30; Balta, I. Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja ustava 1910. godine, 31-48; Hasanović, I. Ljudska prava u Zemaljskom statutu iz 1910. godine, 49-56; Klapić, M. Privredne i demografske prilike u Bosni i Hercegovini u vrijeme donošenja prvog Ustava (1910.), 57-71; Drino, Dž. Komparativna analiza ustavno-pravnih rješenja Austro-Ugarske Monarhije i Zemaljski ustav BiH, 89-94; Mutapčić, E. Oblikovanje bosanskohercegovačkog pravnog sistema u periodu austrougarske vladavine (1878.–1918.), 95-106; Macić, B. Ustav iz 1910. i aktuelne ustavne rasprave, 107-118; Branković, J. Mostarski socijaldemokrati i proglašenje Zemaljskog ustava za Bosnu i Hercegovinu 1910. godine, 119-126; Šego, I. Ustav iz 1910. godine. 127-136; Bošnjak, J. Porijeklo ideje kurijalnog izbornog sustava po izbornom redu 1910. godine, 137-148.

⁹³ Donia, 2013.

antagonizmi seljaka prema carstvu ili želja da se iz višenacionalnih carstava stvore nacionalne države.

Mira Kolar Dimitrijević u članku pod naslovom *Prilog poznavanju života Koste Hörmana, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine*⁹⁴ razmatra malo poznate činjenice iz njegovog života za vrijeme boravka u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja je posvećena njegovom radu u Bosni i Hercegovini, ali i njegovim aktivnostima nakon odlaska iz Bosne i Hercegovine. Autorica je posebnu pažnju posvetila njegovim člancima koji su objavljeni u listu *Nezavisnost* u Bjelovaru, u kojima je opisivao kulturno blago Bosne i Hercegovine, ali i prijateljstvo ljudi u Bosni i Hercegovini.

Horst Haselsteiner u članku pod naslovom *Wien – Ferment slavischer kulturen*⁹⁵ ukazuje na činjenicu da je Beč, zahvaljujući svojoj rezidencijalnoj ulozi koju je imao u Habsburškom carstvu, postao sjecište najupečatljivijih intelektualaca slavenskog porijekla zbog priliva stanovništva iz raznih dijelova Carstva, poprimajući osobine višejezičnog društva, koje se odlikovalo otvorenosću i akulturacijskim uključivanjima u sve nivoe društvenog života. Autor zaključuje da austrijska, a samim tim ni evropska nauka ni umjetnost ne bi doživjele procvat da u njima nisu učestvovali brojni slavenski intelektualci, koji su iskoristili kulturalnu i naučnu raznolikost koju je Beč pružao i svojim angažmanom ga obogatili.

Dževad Juzbašić u članku pod naslovom *Nekoliko podataka o Safvetbegu Bašagiću kao članu Predsjedništva Bosanskohercegovačkog sabora*⁹⁶ donosi podatke o njegovom imenovanju za člana saborskog Predsjedništva te na osnovu fragmentarnih podataka prati njegov rad u Saboru. Dr. Safvetbeg Bašagić je predsjedavao prvim zasjedanjem Sabora završenim 12. aprila 1911. godine, vodio je sjednice prilagođavajući se okolnostima i provodeći politiku Zemaljske vlade i Muslimanskog saborskog kluba. O agrarnom pitanju je imao isti stav kao i ostali muslimanski predstavnici, što je bilo u skladu sa njegovim socijalnim porijeklom. Na naredna dva zasjedanja Bašagić je bio potpredsjednik, a na posljednjem, četvrtom zasjedanju, koje je počelo 29. decembra 1913. godine, bio je ponovo predsjednik Sabora. Na kraju rada autor ukazuje na činjenicu da je sa Bosanskohercegovačkim saborom završio najznačajniji dio njegove političke karijere. Politika nije bila njegov životni cilj, pa je kasnije i sam smatrao da su ga prilike potisnule na to polje. U doba

⁹⁴ Kolar Dimitrijević, 2013.

⁹⁵ Haselsteiner, 2013.

⁹⁶ Juzbašić, 2013b.

Prvog svjetskog rata, kada Sabor nije više zasjedao, svoje aktivnosti je usmjerio na naučna istraživanja, čime se i ranije bavio.

Poseban značaj u sagledavanju važnih datuma iz historije Bosne i Hercegovine imalo je obilježavanje 100. godišnjice Sarajevskog atentata. Iako je taj događaj bio predmet razmatranja na brojnim manifestacijama, po njegovim dometima treba istaći zbornik radova predstavljen na interdisciplinarnoj međunarodnoj konferenciji pod nazivom *Sarajevski dugi pucnji 1914. Događaj – narativ – pamćenje*. Cilj konferencije je bio kritičko propitivanje postojećih narativa o tom traumatičnom mjestu evropskog kulturnog pamćenja. Osim bosanskog, objavljeno je i englesko-njemačko izdanje. Da bi sagledali višestranu i sveobuhvatnu sliku Sarajevskog atentata, priređivači su se odlučili za strukturalni model u tri koraka: da opišu i rekonstruiraju događaj u mjeri u kojoj je to, nakon brojnih publikacija o toj temi, moguće i inovativno, zatim da analiziraju neke od brojnih narativa koji su nastali nakon atentata, u medijima, književnosti, filmu, historiografiji i politici te da istraže način na koji su ti narativi korišteni i instrumentalizirani u konstrukciji kulturnog pamćenja i politikama sjećanja grupa, regija, država, nacija....⁹⁷

⁹⁷ Preljević i Ruthner, 2015. Referati: Ruthner, C. *KriegsErklärungen*. Pojmovi *događaj, narativ i memorija* kao kritičke alatke za zbornik i izvan njega, 13-24; Preljević, V. *Sarajevski atentat: heroji, apokalipsa, kult žrtve*. Kulturološki uvod u poetiku jednog povijesnog događaja, 25-49; Čolović, I. *Sarajevski atentat i kosovski mit*, 53-68; Müller-Funk, W. *O znakovitosti datuma 1914*. Čitanje Krausa, Musila, Rotha, Andrića i Iwaszkiewicza kroz prizmu Hansa Blumenberga, 69-84; Šehić, Z. *Sarajevski atentat 28. juna 1914. Dan koji je promijenio svijet*, 87-108; Lasić, A. *Nekoliko teza o Sarajevskom atentatu*, 109-124; Sokolović, Dž. *Sarajevo 1914: uzroci i posljedice*. Atentat, ratovi, nacionalizmi, 125-144; Kršev, B. N. *Javni dugovi i finansijske prilike u Srbiji do kraja Prvog svjetskog rata (1878-1918)*, 145-163; Juzbašić, Dž. *Privredni odnosi na Balkanu kao jedan od uzroka rata Austro-Ugarske i Srbije*, 165-178; Požarek, M. *Prijestolje, trač i lov prigonom ili kako se puca na jele*. Žena Franza Ferdinanda, 179-190; Smailagić, V. *Atentat od 28. juna 1914. – dan kasnije*. Analiza medijskog izvještavanja na njemačkom jeziku u austrijskom dijelu Carstva, 191-204; Fofiu, A. *Moderna apokalipsa Renéa Girarda*. Studija slučaja o strahovima od 1914. godine u rumunskim štampanim medijima iz Transilvanije, 205-213; Wolf, N. R. *Agresivna inteligencija*. Njemački profesori o početku Prvog svjetskog rata, 215-226; Grosshans, H.-P. *Od progresivnog optimizma do kulturalne kritike*. O obradi Prvog svjetskog rata u njemačkom protestantizmu, 227-236; Car, M. *Gostovanje Zagrebačke opere u Sarajevu 1914. godine* 237-251; Duraković, I. *Shot – countershot*. Antun Valić i njegovi snimci oko Sarajevskog atentata, 253-266; Hasanbegović, N. *Medijski diskursi povodom obilježavanja stogodišnjice Sarajevskog atentata*, 267-272; Previšić, B. *Ideologiziranje historijske rekonstrukcije*. Višak vrijednosti književne rekonstrukcije sarajevskog 28. juna 1914, 275-284; Wolf, N. C. *Pisci i njihov rat*. Publicističke (de)legitimacije evropskog civilizacijskog loma 1914., 285-316; Bašović, A. *Književne slike Gavrila Principa*, 317-344; Šečerović, N. *Čovjek u historiji*. Potraga za “novim čovjekom” u dramama *Obećana zemlja* Borivoja Jevtića i *Pomrčina krvi* Ahmeda Muradbegovića, 345-357; Kodrić, S. *“Zanos i stradanje”*. Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom djelu Ive Andrića, 359-374; Bobinac, M. *Revolucionarno djelo ili prosto umorstvo? O tekstualizaciji Sarajevskog atentata i Prvoga svjetskog rata u esejističkom djelu Miroslava Krležu*, 375-386; Pfeiferová, D. *Od Kuće žalosti do mita Cimrman*. Smrt prijestolonasljednika u bohemijsko-češkom kulturnom kontekstu, 387-395; Grob, Th. *Huculski pogled*. Izbijanje Prvog svjetskog rata i istina periferije u romanu *Sol zemlje* Józefa Wittlina, 397-413; Király, E. *Dugi pucnjevi*

Na naučnom skupu posvećenom Sarajevskom atentatu i početku Prvog svjetskog rata u organizaciji Instituta za istoriju iz Sarajeva saopćeni su brojni referati, a samo devet je objavljeno na engleskom jeziku. Husnija Kamberović je saopćio referat *Commemoration of the First World War in Bosnia and Herzegovina*,⁹⁸ Mustafa Imamović *The First Critical Approach to Young Bosnia*,⁹⁹ James Lyon *Habsburg Sarajevo 1914: A Social Picture*,¹⁰⁰ Horst Haselsteiner *Ungarn und das Attentat am "Vidovdan" im Juni 1914. Die ungarische Opposition im Reichsrat und die Schüsse in Bosniens Hauptstadtaupt*,¹⁰¹ Robert J. Donia *Iconography of an assassin: Gavrilo Princip from terrorist to celebrity*,¹⁰² Bojan Aleksov *Forgotten Yugoslavism and anti-clericalism of Young Bosnians*,¹⁰³ Guido van Hengel "Up in flames" – *Gavrilo Princip and the City*,¹⁰⁴ Vera Katz *Ideological use of the memorial plaques dedicated to Gavrilo Princip in the upbringing and education of generations of youth in Bosnia and Hercegovina*¹⁰⁵ te Selma Harrington *The politics of memory: the face and the place of the Sarajevo Assassination*.¹⁰⁶

Na naučnom skupu pod naslovom *Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*. koji je u organizaciji Društva historičara Tuzla održan 15. 11. 2014. godine saopćeno je nekoliko referata koji su objavljeni u zborniku radova 2015. godine. U uvodnom izlaganju Azem Kožar se osvrnuo na Sarajevski atentat i prilike u Bosni i Hercegovini u Prvom svjetskom ratu,¹⁰⁷ a

i njihov kratki odjek, 415-426; Strigl, D. Preispisivati historiju. Roman *Pucnji iz Sarajeva* Mile Dora, 427-436; Reitani, L. Tamni, zvečeći marš jedanaesteraca. *A Sarajevo il 28 giugno* – priča u stihovima Gilberta Fortija, 437-444; Wimmer, M. Poništiti ono što se zbililo. Povijesna logika Hannesa Steina na primjeru romana *Der Komet*, 445-453; Zelić, T. "Svjetski poznata spontana fotografija Sarajeva". *Saturnovi prstenovi* (1995) W. G. Sebalda, 455-465; Vervae, S. Revolucionari ili teroristi, heroji ili žrtve? Mlada Bosna i Gavrilo Princip u pozorišnom komadu *Mali mi je ovaj grob* Biljane Srbljanović, 467-481; Kronenbitter, G. Šok i očekivanje. Sjećanje na ljeto 1914, 485-494; Sretenović, S. 28. jun 1914. Između srpskog sećanja i konstruisanja jugoslovenskog identiteta, 1918–1991., 495-509; Petrović, Lj. Višeznačnost istorijskog lika Gavrila Principa u kontekstu sučeljenih kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini, 511-526; Moll, N. Majka svih atentata? Sarajevo 1914, Marseille 1934, Dallas 1963, Twin Towers 2001, 527-541; Kerekes, A. i Teller, K. Vašar pucnjeva. Godišnjica 1924. u tekstovima i slikama iz Austrije i Mađarske, 543-556; Sukhina, E. Veliki rat kao vlastito i strano u ruskom folkloru, 557-565; Harrington, S. Djevojka Bosna, carević i Baš-Čelik. Kako smo se sjećali Sarajevskog atentata, 567-584; Augustynowicz, Ch. Dugi pucnjevi iz Sarajeva u Galiciji. Impresije iz aktualnih narativa, 585-592.

⁹⁸ Kamberović, 2014.

⁹⁹ Imamović, 2014.

¹⁰⁰ Lyon, 2014.

¹⁰¹ Haselsteiner, 2014.

¹⁰² Donia, 2014.

¹⁰³ Aleksov, 2014.

¹⁰⁴ Hengel, 2014.

¹⁰⁵ Katz, 2014.

¹⁰⁶ Harrington, 2014.

¹⁰⁷ Kožar, 2015.

Dževad Drino i Benjamin Londrc su se u radu pod naslovom *Sarajevski atentat i reakcije građana Bosne i Hercegovine*¹⁰⁸ na osnovu referentne literature osvrnuli na posljedice koje je atentat imao na zbivanja u Bosni i Hercegovini.

Sonja Dujmović u radu pod naslovom *Osma sila u uvodu Velikog rata: prilog istoriji srpske štampe u Bosni i Hercegovini*¹⁰⁹ na osnovu pisanja tadašnje srpske štampe prati reakcije na Sarajevski atentat. Jozef Berkeš u svom radu promatra pisanje *Mađarske štampe o Prvom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini u toku 1914. godine*,¹¹⁰ a Vladimir Kaljević govori o Prvom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini promatranom kroz presjek novinskih izvještaja na stranicama *Glasa Crnogorca (1914–1915)*.¹¹¹

Seka Brkljača je u članku pod naslovom *Preživljavanje rata u Bosni i Hercegovini 1914–1918. prema Glasu slobode*¹¹² razmatrala pitanje ishrane stanovništva i ekonomske prilike u zemlji. Sejdalija Gušić i Hadžija Hadžiabdić su dali osvrt na arhivsku građu o Prvom svjetskom ratu u arhivima Bosne i Hercegovine,¹¹³ a Nada Cvijetinović je predstavila literaturu o Prvom svjetskom ratu koja se nalazi u Muzeju istočne Bosne u Tuzli.¹¹⁴

Na naučnoj konferenciji pod naslovom *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*,¹¹⁵ održanoj 22. novembra 2014. godine u Sarajevu, razmatran je niz tema koje su obilježile period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Predmet izlaganja bile su teme mita o sretnom dobu, problema percepcije arhitekture austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini, pitanja likovnih prilika u Bosni i Hercegovini i pitanja umjetničkog moderniteta te značaja likovnog arhiva časopisa *Nada*. Značajna pažnja je posvećena i arhitekturi, revalorizaciji austrougarskog naslijeđa sakralne umjetnosti i njegovom trenutnom stanju. Razmatran je i sarajevski kaligrafski kružok i njegova djelatnost u periodu od 1878. do 1918. godine, a značajna pažnja je posvećena arhitekturi sakralnih objekata u Sarajevu te gradskoj Vijećnici. Data je i percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine, koje je u novije vrijeme doživjelo značajnu degradaciju.¹¹⁶

¹⁰⁸ Drino i Londrc, 2015.

¹⁰⁹ Dujmović, 2015.

¹¹⁰ Berkeš, 2015.

¹¹¹ Kaljević, 2015.

¹¹² Brkljača, 2015.

¹¹³ Gušić i Hadžiabdić, 2015.

¹¹⁴ Cvijetinović, 2015.

¹¹⁵ Sanković Simčić, 2016.

¹¹⁶ Referati na konferenciji: Lovrenović, I. Mit o sretnom dobu, 1-4; Krzović, I. Nagovještaji bosanskog sloga – prihvatanje neprihvatljivog. Problemi percepcije arhitekture austrougarskog perioda u Bosni i

Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 21. aprila 2016. godine održana je Međunarodna i multidisciplinarna naučna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine. Na konferenciji su učestvovali historičari i germanisti iz Austrije, Mađarske, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹¹⁷ Pored Uvoda – Pozdravne riječi austrijskog ambasadora Martina Pamera na konferenciji je saopćeno devet referata koji su objavljeni na bosanskom, hrvatskom i njemačkom jeziku.¹¹⁸

Članci objavljeni u Federaciji BiH 2001–2017. godine

U periodu od 2001–2017. godine u brojnim časopisima objavljeni su radovi sa dosta širokom problematikom. U *Analima* Gazi Husrevbegove biblioteke 2001. godine Dževad Juzbašić u članku pod naslovom *Refleksije ratova na Balkanu 1912./13. godine na držanje Muslimana u Bosni i Hercegovini*¹¹⁹

Hercegovini, 5-10; Abadžić Hodžić, A. Likovne prilike u Bosni i Hercegovini u godinama austrougarske uprave i pitanje umjetničkog moderniteta: značaj i uloga časopisa *Nada*, 11-18; Baotić, A. Tirolska skulptura i oltaristika u Bosni i Hercegovini. Revalorizacija austrougarskog naslijeđa sakralne umjetnosti i njeno trenutno stanje, 19-26; Udovičić, I. Likovni arhiv časopisa *Nada*, 27-32; Dervišević, H. Sarajevski kaligrafski kružok između 1878. i 1918, 33-38; Ševo, Lj. Osvrt na arhitekturu pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine, 39-46; Malinović, M. Odlike arhitekture franjevačkih samostana i crkvi u provinciji Bosna Srebrena za vrijeme austrougarske vlasti u BiH od 1878. do 1918, 47-52. Mulaomerović, N. Sarajevska vijećnica. Unutrašnje obrade i funkcionalno korištenje, 53-58; Plićanić, M. Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine BiH, 59-66; Rizvić, S. Virtualni muzej Sarajevskog atentata – 3D prozor u austrougarski period u Bosni i Hercegovini, 67-72; Mujezinović, N. Od konzervacije do *interpretacije*: o metodama zaštite graditeljske baštine Austro-Ugarske u Sarajevu, 73-82; Pašić, A. Primjeri savremenih arhitektonskih intervencija u sklopu urbanih i arhitektonskih cjelina austrougarskog perioda u Sarajevu, 83-88; Okilj, M. Vijećnica u Novom Gradu – istorijat, arhitektura, obnova, 89-94; Sanković Simčić, V. Degradacija austrougarskog graditeljstva u Sarajevu, 95-101. Isti tekstovi su objavljeni i na engleskom jeziku, 105-211.

¹¹⁷ Međunarodna i multidisciplinarna konferencija „Naša Bosna“ – „Bečka škola“. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine održana na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 21. aprila 2016.

¹¹⁸ Scheer, T. Carsko-kraljevski garnizon Bosna i Hercegovina (1878-1918): između zaostalosti, nacionalizma i fascinacije Orijentom 5-9; Preljević, Vijećnica o pregnantnosti i književno-kulturnoj konstrukciji mjesta pamćenja 9-11; Memić, N. Austrijsko u bosanskom. Jezik kao zajedničko kulturno naslijeđe u odnosima između Austrije i Bosne i Hercegovine 12-17. Kursar, V. Habsburgovci kao predstavnici bosanskih franjevaca na osmanskoj Porti 18-22; Ruthner, C. Mračna strana zaposjedanja: predstavljanje okupacionog vojnog pohoda 1878 23-25; Schmidl, E. A. Carsko-kraljevski vojnici u Prvom svjetskom ratu: njihova uloga u ratu i naknadno djelovanje do današnjih dana 26-27; Zeaugg, F. Mir, sigurnost i pravednost: sjećanje bosanskog SS-vojnika na austrougarsku vladavinu u Prvom svjetskom ratu 28- 32; Ress, I. Religijska autonomija muslimana u Bosni i Hercegovini i mađarska politika oko 1900 godine (promjene slike o Bosni i Hercegovini u mađarskoj javnosti) 33- 35; Duranović, A. Organizaciona struktura Islamske zajednice i „austrijsko naslijeđe“ 36-41.

¹¹⁹ Juzbašić, 2001.

ukazuje na činjenicu da Balkanski ratovi predstavljaju jedan od prelomnih događaja novije historije, koji su odlučujuće utjecali na oblikovanje političke karte savremene Evrope i sudbinu naroda u tom njenom dijelu. Utjecaj tih ratova na međunarodne odnose i unutrašnjopolitičku situaciju u jugoslaven-skim zemljama daleko je prevazilazio njihove neposredne rezultate, a promjene na Balkanu dale su snažan podsticaj daljoj konvergenciji nacionalnih pokreta kod Južnih Slavena na jednoj strani, ali i zaoštavanju nacionalno-konfesionalnih odnosa, što se posebno ispoljilo u Bosni i Hercegovini. Nakon izbijanja Balkanskog rata produbio se jaz između srpske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini, pa su se, prema zapažanju Vladinog komesara za grad Sarajevo barona Collasa, bosanskohercegovački Hrvati, koji su se kolebali između simpatija za južnoslavenske balkanske saveznike i tradicionalne vjernosti Monarhiji, javljali kao vezujući elemenat između srpskog i muslimanskog političkog tabora.

Dževad Juzbašić u članku pod naslovom *Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini*¹²⁰ razmatra nekoliko teza o etničkom i nacionalnom razvoju u Bosni i Hercegovini, koje su u deceniji nakon posljednjeg rata formulirane u bosanskohercegovačkoj historiografiji. U središtu razmatranja se nalazi značaj procesa islamizacije i posebno položaj Bosne i Hercegovine u Osmanskom carstvu. Autor posebno razmatra pitanje bošnjaštva koje se kao moderna nacionalna ideologija kod kršćanskog i muslimanskog stanovništva na prijelazu XIX i XX stoljeća nije moglo probiti u prvi plan. Ukazuje na činjenicu da je zbog toga etnička, kulturna i politička osobenost bosanskih Muslimana bila obilježena nedostatkom moderne nacionalne svijesti, što je bilo uvjetovano njenom ranijom socijalnom strukturom, kao i njenom religioznom i državnom tradicijom te povezanošću s Osmanskim carstvom.

Dževad Juzbašić je objavio i izlaganje pod naslovom *Die Geschichtsschreibung in Bosnien-Herzegowina im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhundert. Thesen zur Diskussion*,¹²¹ u kojem se razmatraju dostignuća historiografije, ali i nedostaci koji su u posljednjoj deceniji 20. stoljeća bili uvjetovani prije svega ratnim zbivanjima i političkim odnosima u zemlji.

Dževad Juzbašić u članku pod naslovom *Neki pogledi Nedima Filipovića na etnički razvitak u Bosni i Hercegovini*¹²² navodi da je Nedim Filipović, istaknuti naučnik velike erudicije i široke kulture, etničke odnose u Bosni i Hercegovini posmatrao u širem historijskom kontekstu zbivanja na

¹²⁰ Ibid., 2001–2003.

¹²¹ Ibid., 2002–2003.

¹²² Ibid., 2002–2000.

Balkanskom poluostrvu. Etničku problematiku je tretirao u najužoj vezi s razvitkom političkih, ekonomskih i kulturnih prilika i pri tome je formulirao niz originalnih i zanimljivih teza u kojima je nastojao sintetizirati rezultate svojih istraživanja. Autor smatra da su njegove teze o etničkim odnosima podsticajne za dalja istraživanja koja mogu afirmirati i razviti ideje koje je Filipović zastupao, eventualno ih korigirati ili argumentirano osporiti. Tvrdi da se naučno djelo Nedima Filipovića, a posebno njegovi pogledi na etnički razvitak u pseudonaučnoj publicistici koja dominira, neopravdano zanemaruje i prešućuje, a lansiraju se pojednostavljena i vulgarizovana shvatanja o etničkom i nacionalnom razvitku u duhu dnevne politike.

U radu pod naslovom *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomacija*¹²³ Zijad Šehić je razmatrao zbivanja u Evropi, u vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine, kada je izazvana velika kriza na evropskoj političkoj sceni. Njen tok i rezultati su imali aktivno katalizatorsko djelovanje na političku scenu Evrope sve do izbijanja Prvog svjetskog rata, imajući prije svega u vidu suprotnosti Beča i Beograda, višeslojni južnoslavenski kompleks i njime rezultirajuće teškoće Habsburške monarhije. U članku autor prati reagiranja u evropskim političkim centrima izazvana proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine 7. oktobra 1908. godine i stavove nametnute njihovoj diplomatiji koji su trebali da posluže zadovoljenju njihovih višeslojnih interesa.

Zlatko Matijašević je objavio rad pod naslovom *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917–1918)*,¹²⁴ u kojem je na osnovu referentne literature, arhivske građe i savremene štampe prikazao političke koncepcije dr. Ive Pilara o preuređenju državno-pravnog položaja južnoslavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj. U posljednjim danima postojanja Monarhije, Pilar se opredijelio za federalističko uređenje države, u kojem je Bosna i Hercegovina, zajedno sa banskom Hrvatskom, Dalmacijom i Istrom, ali i slovenskim zemljama, trebala sačinjavati federalnu jedinicu unutar države Hrvatske.

Diana Reynolds u članku pod naslovom *Kavaljeri, kostimi, umjetnost: kako je Beč doživljavao Bosnu 1878.–1900.*,¹²⁵ govoreći o jednom aspektu postkolonijalne teorije, ukazuje na to da su nakon 1889. godine izložbe bosanske zanatske i kućne radinosti predstavile umjetnički čar i bogatstvo oblika iz zauzetih predjela. Sakupljačka djelatnost Muzeja u Beču, širenje bosanskog stila na izložbama i zabavama i priredbama poput baleta, doveli su

¹²³ Šehić, 2001.

¹²⁴ Matijašević, 2002.

¹²⁵ Reynolds, 2003.

ne samo do prevazilaženja historicizma u zanatskoj i kućnoj radinosti u Beču već i do bogatog, prije svega građanskog bogatstva oblika kod umjetničkog pravca bečke secesije nakon 1898. godine.

Zoran Grijak u članku pod naslovom *Benjamin Kállay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler: Problemi katolicima u Bosni i BiH*¹²⁶ analizira odnos austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini prema Katoličkoj crkvi u kontekstu konfesionalne politike zajedničkog ministra finansija Kállaya.

Husnija Kamberović je objavio pismo mostarskog biskupa Alojzija Mišića,¹²⁷ u kojem se pažnja skreće na njegov sadržaj koji u značajnoj mjeri osvjetljava odnose pojedinih krugova prema institucijama vlasti, ali i institucija vlasti prema različitim vjerskim grupacijama.

U časopisu *Hercegovina* Safet Bandžović je objavio rad *Bosanskohercegovački muhadžiri u Makedoniji (1878–1912)*,¹²⁸ a Vlado Smoljan rad pod naslovom *Austrougarska ekonomska politika i privredni razvitak Hercegovine*.¹²⁹ Sajma Sarić je objavila članak *Tragom jednog dokumenta (Imenovanje gradonačelnika grada Mostara 1910. godine)*.¹³⁰

U narednom broju časopisa *Hercegovina* 2003. godine Ivan Balta je objavio članak pod naslovom *Zabilješke o hrvatskim i bosanskohercegovačkim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu*.¹³¹

U članku pod naslovom *Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih vojnih invalida u toku Prvog svjetskog rata 1914–1918*.¹³² Zijad Šehić razmatra proces zbrinjavanja ranjenih i bolesnih bosanskohercegovačkih vojnika koji su se vratili sa fronta. Detaljno se razmatra pitanje osnivanja organizacija koje su učestvovala u tim aktivnostima, a zatim je značajna pažnja posvećena osposobljavanju i uključenju ratnih vojnih invalida u društveni život. Na osnovu arhivske građe dat je statistički pregled broja ranjenih osoba po srezovima, kao i njihova konfesionalna struktura.

U članku pod naslovom *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*.¹³³ Zijad Šehić razmatra temu vojništva u Bosni i Hercegovini u vremenskom okviru od uvođenja vojne obaveze u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata 1918.

¹²⁶ Grijak, 2004.

¹²⁷ Kamberović, 2004.

¹²⁸ Bandžović, 2001.

¹²⁹ Smoljan, 2001.

¹³⁰ Sarić, 2001.

¹³¹ Balta, 2003.

¹³² Šehić, 2004.

¹³³ Ibid., 2005-2015.

godine. U obradi te problematike korištena je referentna literatura i arhivska građa razvrstana u brojnim fondovima Državnog arhiva u Beču koja sadrži podatke relevantne za proučavanje teme. Građa Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, iako nepotpuna, omogućila je autoru da analizira brojne vojne aspekte koji se odnose na ulogu bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika i da ih situira u širi kontekst ratnih zbivanja na južnoslavenskom i evropskom prostoru.

U članku pod naslovom *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878–1918*.¹³⁴ Zijad Šehić promatra proces uvođenja institucije vojnog dušebrižništva i uspostavljanje posebnog okruga za dušebrižništvo, koje je imalo poseban status u vojsci i bilo rangirano prema funkcijama i vojnim činovima, dijeleći se u aktivni i rezervni vojni sastav. Vojni dušebrižnici su imali posebne dužnosti u miru i u ratu. Njihov glavni zadatak je bio da vojnike podsjećaju na vršenje dužnosti i da ih ubijede da se treba žrtvovati u ime monarha. Autor posebno ukazuje na vršenje dužnosti vojnih imama u ratu, koji su imali izuzetno značajnu ulogu u pitanju moralnih osobina. Na kraju rada priložen je spisak vojnih imama koji su se u toku Prvog svjetskog rata nalazili u sastavu bosanskohercegovačkih vojnih jedinica.

Sonja Dujmović u članku pod naslovom *Bosanska vila u prvoj godini izlaženja (1886)*¹³⁵ piše o razlozima pokretanja lista i njegovim dometima. Rad predstavlja analizu elemenata tradicije i modernizacije u časopisu u toku prve godine izlaženja. U okviru analiza razmatrane teme su književnost, jezik, prosvjećivanje, školstvo...

U članku pod naslovom *Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku i Medinu u doba austrougarske uprave 1878–1918*.¹³⁶ Zijad Šehić je razmatrao putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku i Medinu, prateći zakonske odredbe, uvjete njihovog putovanja, nezgode na putovanju, kao i stroge sanitarne mjere prilikom povratka u Bosnu i Hercegovinu. Na osnovu statističkih podataka predstavljen je profil hodočasnika, njihova starosna struktura, a razmatrani su i uvjeti i teškoće sa kojima je bilo povezano to putovanje.

U članku pod naslovom *Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austrougarske monarhije u posljednjoj ratnoj godini*¹³⁷ Zijad Šehić je posebnu pažnju posvetio prikazu stanja na frontu i nevoljama kojima je vojnik bio

¹³⁴ Ibid., 2006d.

¹³⁵ Dujmović, 2006.

¹³⁶ Šehić, 2008.

¹³⁷ Ibid., 2009a. Rad predstavlja prošireno izdanje članka: Šehić, 2006b.

izložen, što se posebno odrazilo i na njegovo moralno stanje. Dat je prikaz stanja na frontu i u pozadini, kao i objašnjenje zbog čega su u posljednjoj ratnoj godini nemiri i dezerterstvo postali glavna karakteristika odnosa vojnika prema vojnoj obavezi.

Vera Katz u članku *Ideološka upotreba otkrivanja spomen-ploče Gavrilu Principu u odgoju i obrazovanju generacija u Bosni i Hercegovini*¹³⁸ ukazuje na konstrukciju priče o jednom događaju i njegovom glavnom akteru Gavrilu Principu kao na primjer upotrebe jedinstvene interpretacije događaja u svrhu ideološkog usmjeravanja odgoja i obrazovanja. U istom broju *Priloga* predstavljena su tri izlaganja sa naučnih skupova.

Marko Atilla Hoare u članku pod naslovom *Uloga austro-ugarske vlasti u nastanku bosanskih nacionalnih pokreta*¹³⁹ ukazuje na to da je cilj bosanske autonomije bio da objedini političke klase svih religijskih zajednica Bosne iz vremena prije austrougarske okupacije, ali se formirao na osnovu modernog zahtjeva za uvođenje ustava i parlamenta, a onda davanja veće ovlasti parlamentu. Na taj način je austrougarska vlast osigurala okvir kroz koji se tradicionalni bosanski autonomizam mogao artikulirati na jednoj modernoj osnovi.

Esej Clemensa Ruthnera 'Naš' mali 'Orijent'; jedno postkolonijalno čitanje austrijskih i njemačkih kulturalnih narativa o Bosni i Hercegovini 1878–1918.¹⁴⁰ predstavlja dio istraživačkog projekta koji se bavi kulturnom konstrukcijom drugosti u austrijskim i njemačkim tekstovima koji se bave Bosnom i Hercegovinom između 1878. i 1918. godine. Pristup autora je usklađen sa konceptualnim stavom postkolonijalnih teoretičara. Svoju tezu o habzburškom kvazikolonijalizmu autor potkrepljuje ne samo proučavanjem austrougarskih administrativnih mjera ili problematičnog pravnog statusa Bosne i Hercegovine u to doba već i analiza narativa i diskursa unutar hegemonijske austrijske kulture tokom okupacije. Oni su projicirali, insinuirali i čak nametali svoje vlastite slike i konceptualne svjetove Bosne i Hercegovine. To su bile simboličke forme koje su cirkulirale između okupatora i okupiranog tokom četrdeset godina perioda austrougarske uprave, a u nekim krajevima i duže.

Robert J. Donia u članku *Neuvjerljiva kolonija: konceptualizacija austrougarske ere u Bosni i Hercegovini*¹⁴¹ konstatira da su veliku većinu historiografskih radova o Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave

¹³⁸ Katz, 2008.

¹³⁹ Hoare, 2008.

¹⁴⁰ Ruthner, 2008.

¹⁴¹ Donia, 2008-2013.

napisali bosanskohercegovački historičari koji su kroz svoje empirijske studije i radove osvijetlili gotovo svaku austrougarsku politiku i procijenili njezne konsekvence za narode Bosne i Hercegovine. Nasuprot njima, historičari iz srednje Evrope rade u jakom postkolonijalnom naučnom miljeu, nastojeći da razmotre glavne intelektualne i kulturne pokrete u manjim zemljama. Oni vrednuju Bosnu i Hercegovinu kao slučaj globalnih fenomena kao što su kolonijalizam, imperijalizam, orijentalizam i porijeklo empirijskih nauka. Tražeći odgovor na pitanje gdje leži mogućnost za dalje proučavanje austrougarskog perioda, autor vidi dvije: prva je da su raniji radovi ograničeni samo na četrdesetogodišnji period austrougarske uprave; druga mogućnost proizilazi iz razmatranja austrougarske administracije kao “studije pojedinačnog slučaja”, jednog šireg fenomena proširene kolonijalne ili imperijalne uloge. Na kraju autor zaključuje da tradicionalne studije i nove konceptualizacije imaju veliku vrijednost i da je potreban jedan smislen dijalog pristalica ta dva pristupa historiji koji će dati dragocjene uvide i osvijetliti nove puteve za dalja istraživanja.

Mustafa Imamović je napisao članak *Gradačac i njegov kotar kao administrativno i privredno područje za vrijeme austrougarske uprave 1878–1918. godine*.¹⁴² Azem Kožar je objavio rad *Osnivanje i djelovanje kulturno-prosvjetnih i drugih društava u Tuzli i okolici u vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske uprave*.¹⁴³ Sead Selimović je prvo objavio rad *Aneksija Bosne i Hercegovine*,¹⁴⁴ a zatim i rad *Položaj muslimanskih konfesionalnih škola u Bosni i Hercegovini zadnjih godina austrougarske uprave*.¹⁴⁵

U članku pod naslovom *Vjerski velikodostojnici u BiH prilikom posjete cara Franje Josipa 1910. godine*¹⁴⁶ Zijad Šehić promatra događaje koji su uslijedili nakon proglašenja Bosanskohercegovačkog ustava 1910. godine i priprema za početak rada Sabora, kada je monarh Franjo Josip I u periodu od 30. maja do 4. juna 1910. godine posjetio Bosnu i Hercegovinu. Posebno značajnu ulogu su imali vjerski velikodostojnici, koji su u iskazima lojalnosti Monarhiji i Monarhu, za vrijeme poklonstva, u svojim govorima naglašavali očekivanja da će njihova vjera i dalje biti zaštićena i da ih očekuje sretnija budućnost.

¹⁴² Imamović, 2008.

¹⁴³ Kožar, 2008.

¹⁴⁴ Selimović, 2008a.

¹⁴⁵ Ibid., 2008b.

¹⁴⁶ Šehić, 2009b.

U članku pod naslovom *Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914: case study za njemačke erarne kolonije*¹⁴⁷ Amila Kasumović je pažnju usmjerila na istraživanja postavljena na dva nivoa, pri čemu jedan ide tragom uočavanja i definiranja modaliteta eksterne kolonizacije, kako ju je provodila austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini, a drugi pokušava utvrditi ritam nastajanja i nivo razvoja njemačkih erarnih kolonija te njihovu konsolidaciju i integraciju u bosanskohercegovačko društvo.

U članku *Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878–1918*.¹⁴⁸ Zijad Šehić je posvetio pažnju počecima razvoja turizma u Bosni i Hercegovini, formiranju turističkih društava, a u prilogu je prikazan sadržaj turističkog vodiča direktora lječilišta na Ilidži Juliusa Pojmana, koji je duži vremenski period nastojao da se turizam u Bosni i Hercegovini podigne na značajniji nivo.

Husnija Kamberović u članku "*Hrvatska misao*" u *Bosni i Hercegovini 1913–1914. godine – model građenja nacionalnog identiteta*¹⁴⁹ ukazuje na činjenicu da su nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini u predvečerje Prvoga svjetskog rata bili rezultat unutarnjih političkih procesa koji su se na tom prostoru odvijali od 1878, s jedne, te snažnoga utjecaja općih balkanskih previranja toga vremena, s druge strane. U radu se na primjeru jednog časopisa koji je izlazio u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat pokušava pokazati kako se nastojao graditi hrvatski nacionalni identitet kod Bošnjaka, odnosno kako se pokušavalo bosanskohercegovačke muslimane integrirati u hrvatsku naciju. Pri tome se pokazalo kako je to u Bosni i Hercegovini bio dosta kompliciran proces, a faza nacionalne agitacije imala je različite uspjehe u zavisnosti ne samo od nositelja agitacije nego i od njenih krajnjih ciljeva.

Vojka Besarović Džinić je objavila članak *Sarajevsko jevrejsko pjevačko društvo Lira*.¹⁵⁰ Autorica u članku prati razvoj bosanskohercegovačkog Jevrejskog pjevačkog društva *Lira* osnovanog u Sarajevu 1901. godine. U prvom dijelu teksta razmatra njegovo djelovanje u periodu austrougarske uprave.

Amila Kasumović u članku pod naslovom *Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave*¹⁵¹ ima za cilj prikazati nekoliko međusobno povezanih problema koji se tiču pravnog položaja Bosne i Hercegovine nakon austrougarske okupacije, pitanja konzularnog zastupanja bosanskohercegovačkih stanovnika u inozemstvu,

¹⁴⁷ Kasumović, 2009.

¹⁴⁸ Šehić, 2011b.

¹⁴⁹ Kamberović, 2008.

¹⁵⁰ Besarović Džinić, 2008.

¹⁵¹ Kasumović, 2010.

izdavanja putnih isprava, definiranja pojma zavičajnosti i zemaljske pripadnosti. Autorica rekonstruira pravni položaj jevrejskih porodica porijeklom iz Bosne, koje su se još u osmanskome periodu naselile u Bugarskoj.

Mina Kujović u članku pod naslovom *Privremeno izmještanje bosansko-hercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine*¹⁵² promatra aktivnosti koje su u posljednjim ratnim i prvim poratnim godinama (1917–1920) poduzimali predstavnici organa vlasti i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini te udruženja u Hrvatskoj u vezi sa spašavanjem djece od gladi, odnosno njihovo smještanje u Slavoniju (1917–1918) i povratak u zemlju (1919–1920).

Mustafa Imamović u članku pod naslovom *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine*¹⁵³ bavi se jednim značajnim periodom ustavne historije Bosne i Hercegovine, shvatajući ustav kao način organizacije jednog društva, te u tom smislu Zemaljski statut iz 1910. godine smješta u širi historijski kontekst od vremena srednjovjekovne Bosne do početka Prvog svjetskog rata. Detaljno je objašnjen ustavni poredak u Bosni i Hercegovini reguliran 1910. sa šest zakona koji predstavljaju cjelinu: Zemaljski ustav (statut), Izborni red, Saborski poslovni red, Zakon o društvima za BiH, Zakon o skupljanju za BiH i Zakon o kotarskim vijećima.

Amir Duranović je objavio rad *Historijska 1910. godina. Pogled u sarajevsku štampu*.¹⁵⁴ Na osnovu pisanja sarajevske štampe iz 1910. godine (*Hrvatskog dnevnika, Sarajevskog lista, Večernjeg sarajevskog lista, Muslimanske sloge i Srpske riječi*) autor promatra tri značajna događaja, koja su bila različito promatrana.

Zoran Grijak u radu pod naslovom *O počecima djelovanja Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u parlamentarnim uvjetima*¹⁵⁵ analizira profiliranje hrvatske politike u Bosni i Hercegovini uoči i nakon proglašenja Zemaljskog statuta (Ustava) i konstituiranja Bosanskohercegovačkog sabora 1910. godine, pri tome uzimajući u obzir širi politički kontekst. Hrvatske političke opcije analiziraju se posebno s obzirom na dinamične promjene u političkom životu Bosne i Hercegovine u vrijeme uspostave parlamentarnog sistema. One su vodile prema homogenizaciji muslimanske politike na vjerskoj osnovi te, općenito, postavljanju hrvatske i muslimanske politike na konfesionalne osnove, radi prilagođavanja konfesionalnom ustroju izbornoga tijela.

¹⁵² Kujović, 2010.

¹⁵³ Imamović, 2011.

¹⁵⁴ Duranović, 2011a.

¹⁵⁵ Grijak, 2011c.

Nespremnost svjetovne inteligencije i franjevacu u Hrvatskoj narodnoj zajednici da stranački program prilagode konfesionalno ustrojenom izbornom tijelu i pristanu na sporazum s novoutemeljenom Hrvatskom katoličkom udrugom dovest će do rascjepa u hrvatskoj politici u parlamentarnom razdoblju i njezina kontinuiranog slabljenja, sve do postizanja kompromisa 1912. godine.

Matković Stjepan u radu *Hrvatski pogledi na uvođenje bosanskohercegovačkog Sabora*¹⁵⁶ analizira odnos hrvatske političke javnosti prema uvođenju ustavnosti, izbornoj kampanji i otvaranju Bosanskohercegovačkog sabora ili, kako se tada govorilo, “najmlađeg europskog parlamenta”. Ta tema je do sada djelomično bila elaborirana u hrvatskoj historiografiji, ali bez osnovnih pojedinih političkih sastavnica koje bi izražavale njihove specifičnosti i raznolikosti pogleda. Haris Zaimović je objavio rad o arhivskoj građi austrougarske uprave u Historijskom arhivu Sarajevo, u kojem daje kratak prikaz administrativno-upravnog uređenja Bosne i Hercegovine, način funkcionisanja te teritorijalne nadležnosti lokalne uprave.¹⁵⁷ Autor donosi i uvid u arhivske fondove austrougarske uprave u Historijskom arhivu Sarajevo i druge fondove značajne za istraživanu temu.

Mina Kujović je napisala rad o ostavštini Hadži Save Kosanovića, dabrobosanskog mitropolita,¹⁵⁸ koji je bio prvi Srbin na tako visokom crkvenom položaju. Umro je u Ulcinju, u Crnoj Gori, 13. februara 1903. godine. Kad je obznanjen njegov testament, napisan u Ulcinju 1902. godine, kojim je mitropolit svu imovinu u Bosni ostavio srpsko-pravoslavnom narodu za osnivanje učiteljskog fonda za učitelje u pravoslavnim školama, njegovi rođaci, nezadovoljni što su isključeni iz naslijeđa, otpočeli su dugotrajan sudski postupak u borbi za njegovu ostavštinu. Trebalo je utvrditi kome pripada imovina umrlog mitropolita te kakav je pravni status njegove ostavštine.

U članku pod naslovom *Lajos Thalloczy über die Ereignisse in Bosnien – Herzegowina nach dem Attentat von Sarajevo am 28. juni 1914*.¹⁵⁹ Zijad Šehić razmatra aktivnosti Thallóczyja u Bosni i Hercegovini nakon Sarajevskog atentata, kada je vršio dužnost u Uredu za nadgledanje rata. Na tim putovanjima je nastojao da dobije što potpuniju sliku o stanju u zemlji, a svojim meditacijama je ujedno ukazivao na mogućnosti rješavanja aktualnih pitanja. Jedna od njegovih najvažnijih aktivnosti u Bosni i Hercegovini odnosila se na pitanje rješavanja državnopravnog statusa. Na osnovu nove arhivske građe u

¹⁵⁶ Matković, 2011.

¹⁵⁷ Zaimović, 2011.

¹⁵⁸ Kujović, 2011.

¹⁵⁹ Šehić, 2010b.

članku se razmatraju motivi za pokušaj podjele Bosne i Hercegovine između Austrije i Ugarske, na sastanku Thálloczyja i generala Oskara Potioreka u Petrovaradinu 12. i 13. decembra 1914. godine, kao i predložena raspodjela njenog teritorija.

Amila Kasumović u članku pod naslovom *Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave: prostitutke*¹⁶⁰ bavi se marginalno zastupljenom temom u historiografiji, problemom prostitutki. U središtu razmatranja je pitanje osmanskog i austrougarskog pristupa tom problemu, pitanje porijekla prostitutki, otvaranje bordela i način njihovog funkcionisanja. Pažnja je posvećena pitanju života u bordelu, odnosima prostitutki i vlasnika / vlasnica bordela, a posebno se razmatra pitanje liječničkog nadzora i kontrole prostitutki, pitanje fonda za prostituciju, kao i pitanje evidencije prostitutki, pitanje zdravstvenih knjižica i policijskih zapisnika i putnih isprava. Značajna pažnja u razmatranju teme posvećena je i pitanju trgovine bijelim robljem, pitanju tajne prostitucije, kao i staroj pošasti u novom ruhu – sifilisu. Poseban predmet razmatranja je bila prostitucija u ratu, a na kraju rada je dat odgovor na pitanje u kojoj mjeri je prostitucija utjecala negativno na promjenu sistema vrijednosti u bosanskohercegovačkom društvu.

Edin Radušić u članku *Abdul-Hamid u Bosni*¹⁶¹ analizira i kontekstualizira podatke koji govore o boravku Afganca Abdul-Hamida, rođenog u Britanskoj Indiji, koji sa porodicom živi u Bosni i Hercegovini i posluje više od 15 godina. U prelomnim trenucima austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i otpora okupaciji 1878, svoju sudbinu je vezao uz Bošnjake i učestvovao u oružanom otporu, kada je i zarobljen. Autor članka prati i aktivnosti koje se odnose na njegovo oslobađanje.

Adnan Jahić u članku *O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine*¹⁶² razmatra pitanje imenovanja reisu-l-uleme. Hodžinska kurija je na to mjesto kandidirala alima Mehmeda Džemaludina Čauševića, ali njen prijedlog nije bio po volji nekoliko članova Muslimanskog saborskog kluba. Pošto je Zemaljska vlada BiH stala na stranu pristalica Sabora, poništen je bio prijedlog kurije, čime je data mogućnost da Kulenović ide u procedure za izbor za reisu-l-ulemu u ponovljenom glasanju. Kurija je ipak odoljela pritisku Vlade i političara, pa je ponovo svoje povjerenje dodijelila Čauševiću te je Vlada bila primorana odobriti njegovo imenovanje.

¹⁶⁰ Kasumović, 2011-2007.

¹⁶¹ Radušić, 2011a.

¹⁶² Jahić, 2012.

Aleksandar Šarac je napisao članak *Bosna i Hercegovina u turističkim vodičima na njemačkom jeziku od 1878. do 1918. godine*¹⁶³ u kojem je prikazao razvoj turizma u Bosni i Hercegovini i slike Bosne i Hercegovine u turističkim vodičima. Ivana Andrić je napisala rad *Promjene u Tuzli za vrijeme austrougarske uprave s posebnim osvrtom na fizionomiju i arhitekturu grada*.¹⁶⁴

U *Godišnjaku* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavljeno je nekoliko naučnih radova koji se odnose na period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

U članku pod naslovom *Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu*¹⁶⁵ Dževad Juzbašić traga za odgovorom na pitanje zašto je trebalo više od petnaest mjeseci nakon aneksije Bosne i Hercegovine da dobije ustav 17. februara 1910. godine. U tekstu pisanom na osnovu izvorne građe arhiva u Beču i Sarajevu autor razmatra kako su se državno-pravne kontroverze između Austrije i Ugarske, tretman agrarnog, ali i drugih pitanja, kao i političkih prilika u Monarhiji, posebno permanentna kriza vlade u Ugarskoj, od aprila 1909. do januara 1910. godine, ispoljavali na tadašnje političke odnose. Tako je na kraju nastala mogućnost da tek 17. februara 1910. godine monarh Franjo Josip I sankcionira Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu. Vladarevo ručno pismo potpisano je 3. marta 1910. godine i time se konačno po proglašenju Zemaljskog ustava završila dugotrajna rasprava o odredbama koje je on trebao da sadrži.

Dževad Juzbašić je objavio rad *Die Wirtschafts- und Verkehrspolitik Benjamin Kállays in Bosnien-Herzegowina (Hauptmerkmale)*,¹⁶⁶ u kojem na osnovu relevantne literature sintetički razmatra uspjehe i promašaje ekonomske politike Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini za vrijeme mandata Benjamina Kálaja (1882–1903). Autor zaključuje da ekonomija Bosne i Hercegovine u prvom period Kálajevog mandata doživljava uspon gradnjom puteva i željezničkih komunikacija i s tim u vezi dolazi do razvoja rudarstva i šumarstva. Međutim, u kasnom periodu svog mandata interese ekonomije Bosne i Hercegovine podvrgavao je vojnim i strateškim interesima Austro-Ugarske, gradeći neprofitabilne željezničke dionice.

U članku pod naslovom *Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku*¹⁶⁷ Dževad Juzbašić sintetički tretira tu problematiku iz perioda prije Berlinskog kongresa do izbijanja Prvog svjetskog rata.

¹⁶³ Šarac, 2012.

¹⁶⁴ Andrić, 2013.

¹⁶⁵ Juzbašić, 2009.

¹⁶⁶ Ibid., 2001-2004.

¹⁶⁷ Ibid., 2013a.

Ukazuje na činjenicu da je u politici izgradnje željezničke mreže Benjamin Kalaj pri kraju svoje uprave žrtvovao interese Bosne i Hercegovine ciljevima spoljne politike i vojno-strateških interesa Monarhije. Pokušaj Monarhije da u toku 1912. i 1913. godine za svoju privredu osigura nova područja djelatnosti učešćem u diobi Osmanskog carstva završio se neuspješno, budući da se Njemačka nije pokazala spremnom da joj prepusti jednu interesnu sferu u južnoj Anadoliji. Istovremeno, Balkan se sve više zatvarao za Monarhiju, koja je u tadašnjim političkim zbivanjima vidjela jedan od glavnih uzroka svog ekonomskog propadanja, što je vodilo definitivnom razjašnjenju situacije i u konačnici izbijanju ratnog sukoba 1914. godine.

U članku pod naslovom *The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism: Ideal and Reality*¹⁶⁸ Robin Okey piše o školstvu južnoslavenskih naroda i politici Austro-Ugarske, kao i o školskom sistemu promatrajući osnovno obrazovanje, državne i konfesionalne škole, s analizom školstva u Bosni i Hercegovini uopće.

U članku pod naslovom *Sarajevski atentat – varnica koja je zapalila svijet*¹⁶⁹ Zijad Šehić razmatra historijske pretpostavke atentata, stavljajući u središte razmatranja procese koji su imali ključnu ulogu na političkoj sceni Jugoistočne Evrope. Posebnu pažnju autor je posvetio kontekstu međunarodne diplomatije, javnom i tajnom aspektu nacionalnih težnji te metodama njihove realizacije. U tekstu se govori o posljedicama atentata, kao i njegovoj percepciji u jugoslavenskoj državi i nakon njenog raspada.

U znak sjećanja na stogodišnjicu početka Prvog svjetskog rata, Zijad Šehić je u članku pod naslovom *Povratak zaboravljenoj prošlosti*¹⁷⁰ razmatrao priču o bosanskohercegovačkim vojnicima – elitnim trupama carsko-kraljevske armije, priču o pobjedama i porazima, o patnjama vojnika na frontu, ali i o njihovim vojničkim osobinama – o drugarstvu i spremnosti da se pomogne saborcu rizikujući i vlastiti život.

U članku pod naslovom *Careve egzote – elitne bosanskohercegovačke jedinice k. u. k. armije u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)*¹⁷¹ Zijad Šehić je akcent stavio na početne problem uvođenja vojne službe u carsko-kraljevskoj armiji za stanovništvo Bosne i Hercegovine nakon okupacije i kasnije aneksije zemlje od strane Habsburške monarhije, promatrano posebno iz ugla specifičnosti njihove vjerske pripadnosti. Kroz rješavanje tog problema bila

¹⁶⁸ Okey, 2013.

¹⁶⁹ Šehić, 2014b.

¹⁷⁰ Ibid., 2014a.

¹⁷¹ Ibid., 2015.

su definirana vjerska prava i organizacija vjerskog života muslimana. Autor na osnovu više primjera rekonstruisanih na osnovu historijskih izvora opisuje duhovne osnove vojne službe i daje primjere ratničkih vještina bosanskohercegovačkih jedinica u toku Prvog svjetskog rata.

U članku objavljenom pod naslovom *Čovjek iz sjene: Eugen Sladović pl. Sladoevići*¹⁷² Amila Kasumović je na osnovu primjera djelovanja Eugena Sladovića pl. Sladoevićkog ukazala na pojedine segmente činovničkog života u Bosni i Hercegovini. Na osnovu dostupne arhivske građe autorica je izvršila rekonstrukciju njegovih svakodnevnih kancelarijskih aktivnosti.

U članku pod naslovom *Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878–1914)*¹⁷³ autorica Amila Kasumović promatra razvoj trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini nakon 1878. godine, što je predstavljalo sastavni dio austrougarske trgovačke politike na tom prostoru. U središtu razmatranja je i pristup obrazovanju stručnog trgovačkog kadra u tim školama, ali i donekle nedefiniran stav organa uprave u odnosu na pitanje uloge koju su te škole trebale odigrati u obrazovnom procesu uopće. Na kraju, izlaz se tražio u formiranju trgovačkih akademija, koje su mogle ponuditi kvalitetnije obrazovanje.

U radu pod naslovom *Dvostruka drugost: Romi kao etnička manjina i marginalna grupa na prijelomu 19. i 20. stoljeća*¹⁷⁴ autorica je ukazala na činjenicu da su Romi kao društvena grupa u povijesti u velikoj mjeri marginalizirani, a sve što o njima danas možemo koristiti proizvod je dominantne kulture. Romi su bili tretirani kao posebna etnička zajednica prema kojoj austrougarska uprava nije izgradila nikakvu strategiju u pogledu kulture i jezika, a kod Zemaljske vlade su doživljavani kao administrativni i socijalni problem.

U koautorskom članku pod naslovom *Zaljubljeni u plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878–1918.*¹⁷⁵ Amila Kasumović i Edin Radušić su u sintetizovanoj formi predstavili period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Dat je prikaz njenog karaktera, posvećujući pažnju svim bitnim faktorima: procesu okupacije Bosne i Hercegovine i uspostavi nove uprave, pravnom položaju, industrijalizaciji i drugim faktorima modernizacije u zemlji, privrednim mjerama, carinskoj i saobraćajnoj politici koje su imale za cilj da Bosnu i Hercegovinu u potpunosti uključe u privredni sistem Monarhije.

¹⁷² Kasumović, 2014b.

¹⁷³ Ibid., 2014a.

¹⁷⁴ Ibid., 2017.

¹⁷⁵ Kasumović i Radušić, 2017.

U članku pod naslovom *Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici*¹⁷⁶ autorica Amila Kasumović razmatra pitanje kolonizacione politike u Bosni i Hercegovini i naseljavanje njemačkih kolonista. U radu se razmatra pitanje odnosa Carskog njemačkog konzulata i kolonista u Bosni i Hercegovini, kao i odnosa Zemaljske vlade prema njima.

U članku pod naslovom *Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910–1918)*¹⁷⁷ autorica Amila Kasumović nastoji utvrditi kako se dinamika diplomatskih odnosa između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva nakon 1908. godine odrazila na njihov odnos prema Bosni i Hercegovini. U središtu razmatranja autorice je otvaranje Carskog osmanskog generalnog konzulata u Sarajevu 1910. godine, a zatim je dat osvrt na pravnu podlogu za djelovanje toga konzulata te je izvršena analiza aktivnosti osmanskih konzula i njihov odnos sa lokalnim organima uprave.

U radu koji je objavljen pod naslovom *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878–1881.*¹⁷⁸ u središtu razmatranja Amile Kasumović je konzularna djelatnost stranih sila koja je, nakon okupacije, bila prisutna u Bosni i Hercegovini. Ukazuje se na činjenicu da su neki od pravnikâ koji su djelovali u to vrijeme ukazivali na to da su tadašnja djelovanja uprave u Bosni i Hercegovini direktno ugrožavala suverenitet sultana. Ti postupci su podrazumijevali, između ostalog, izdavanje saglasnosti da strani konzuli mogu vršiti svoju funkciju na okupiranom području, u daljoj fazi ukidanje konzularne jurisdikcije stranim konzulima u zemlji, te naposljetku ukidanje austrougarskih konzulata na tom području. Budući da je Monarhija svoje konzulate ukinula, bilo je jasno da je taj odnos bio uspostavljen na razini državopravnog, čime je sultanov suverenitet na okupiranom području ostao samo mrtvo slovo na papiru. Monarhija je činila sve da Bosnu i Hercegovinu uže veže za svoje državne okvire, a evropske sile su to prešutno odobrile, smatrajući da je Monarhija bila dovoljno sposobna i civilizirana da se na pravi način brine o strancima na svom teritoriju.

U radu *U raljama “degeneracije i(li) nužde”*. *Prilog istraživanju muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*¹⁷⁹ Adnan Jahić razmatra muslimansko žensko pitanje u godinama Prvog svjetskog rata te govori o nevoljama vjerskih i političkih elita bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka – u nastojanjima da zaštite tradicionalni

¹⁷⁶ Kasumović, 2015a.

¹⁷⁷ Ibid., 2015b.

¹⁷⁸ Ibid., 2014c.

¹⁷⁹ Jahić, 2015.

moralni lik muslimanke i zaustave ili uspore društvene trendove koji su vodili udaljavanju ženskog naraštaja od ukorijenjene predstave o čednoj i povučenoj supruzi, majci i domaćici. Iako je kriza tradicionalnog morala bila neizbježna prateća posljedica modernizacijskih tokova koji su se dolaskom austrougarske uprave odvijali u urbanim sredinama Bosne i Hercegovine na razmeđu XIX i XX stoljeća, tek je Prvi svjetski rat ozbiljno suočio bošnjačko društvo sa razmjerima i implikacijama “propadanja muslimanskog ženskinja” koje je teško izlazilo na kraj sa socijalnim problemima i moralnim izazovima koje im je ratna stvarnost donijela.

U prilogu pod naslovom *Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. godine*¹⁸⁰ Adnan Jahić i Edi Bokun dali su integralni tekst njegovog prijepisa koji je istaknuti bosanskohercegovački političar predao caru Karlu prilikom audijencije u Beču 17. augusta 1917. godine. Prijepis, na bosanskom jeziku, objavio je Arnautović kao separat u vlastitoj nakladi.

Omer Zulić je napisao rad *Kulturno-prosvjetno djelovanje Gajreta u Okrugu Tuzla u austrougarskom periodu*.¹⁸¹ Robert Jolić je u novom izdanju Časopisa za kulturno i povijesno naslijeđe Hercegovina objavio izvorni naučni rad *Austrougarske utvrde u Hercegovini. Obrambena crta: Kalinovik, Ulog–Obrnja, Nevesinje, Stolac (die zweite linie)*.¹⁸²

Petar Vrankić je objavio rad *Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.–1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića*.¹⁸³ Muhamed Nametak u članku pod naslovom *Uloga banaka u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave 1878–1918*.¹⁸⁴ promatra to pitanje uglavnom na osnovu izvorne građe i rezultata dosadašnje historiografije, stavljajući u prvi plan njihovu ulogu u ekonomskom životu zemlje. Pored toga objavio je rad pod naslovom *Privilegovana Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu 1914–1918. godine*,¹⁸⁵ u kojem razmatra njenu djelatnost za vrijeme Prvog svjetskog rata. U središtu pažnje autora su promjene koje su za tu najznačajniju finansijsku instituciju nastale izbijanjem Prvog svjetskog rata, koji je nanio dalekosežne štete poslovanju banke.

Hana Younis u članku pod naslovom “*Brez nikoga u dijaru gurbetu*” *Svakodnevnici život porodice Bakarević u Istanbulu krajem 19. i početkom 20.*

¹⁸⁰ Jahić i Bokun, 2015.

¹⁸¹ Zulić, 2015.

¹⁸² Jolić, 2015.

¹⁸³ Vrankić, 2016.

¹⁸⁴ Nametak, 2016b.

¹⁸⁵ Ibid., 2016a.

*stoljeća*¹⁸⁶ opisuje iseljavanje dijela porodice Bakarević iz Sarajeva u Istanbul krajem 19. stoljeća i njihovu svakodnevnicu u prvim godinama nakon doseljenja u glavni grad Osmanskog carstva. U radu je na početku napravljen osvrt na historiju porodice Bakarević, jedne od najuglednijih, bogatih, starosjedićkih sarajevskih porodica u osmanskom periodu. Kroz njeno iskustvo otvara se perspektiva muhadžira, njihov odnos prema dijelu porodice koji je ostao u rodnom gradu, prema ostalim muhadžirima, ali i samom Carstvu koje su izabrali za nastavak života. Kroz studiju slučaja autorica prikazuje migraciju porodice i preživljeno iskustvo.

Sonja Dujmović u članku pod naslovom *O privrednoj saradnji gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije*¹⁸⁷ na primjeru Gligorija Jeftanovića, najutjecajnijeg i najbogatijeg Srbina Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave i njegovog učešća u liferacijama za austrougarsku vojsku, prikazuje jedan od načina ekonomskog uspona bosanskohercegovačke privredne elite u međusobnoj saradnji, a uz svesrdnu potporu same vlasti.

Ljiljana Ševo je napisala članak pod naslovom *O graditeljima pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave*.¹⁸⁸ Mitsutoshi Inaba je napisao rad pod naslovom *Pisanje japanskih listova o Sarajevskom atentatu*¹⁸⁹ sa ciljem da istraži kako su japanski listovi razmatrali Sarajevski atentat prije početka Prvog svjetskog rata. Na osnovu detaljne analize, autor objašnjava kakvu je ulogu imao atentat u japanskoj slici svijeta, odnosno njegov položaj u geopolitičkom kontekstu neposredno pred izbijanje Prvog svjetskog rata.

Edin Veladžić u članku pod naslovom *Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog razdoblja*¹⁹⁰ govori o izazovima pred kojima se našla bošnjačka vjerska inteligencija u pogledu nacionalne identifikacije tokom austrougarskog razdoblja. Navodi da su istraživanja pokazala da je ta inteligencija često imala ključnu riječ o svim važnijim političkim, društvenim i kulturnim pitanjima tog vremena. U prve dvije decenije okupacione uprave vjerska inteligencija nerijetko je bila ključni reprezent svoga naroda. Austrougarske vlasti nastojale su tu činjenicu iskoristiti i u svom projektu oblikovanja integralne bosanske nacije koja uključuje tri najveće konfesionalne zajednice u zemlji.

¹⁸⁶ Younis, 2016.

¹⁸⁷ Dujmović, 2016.

¹⁸⁸ Ševo, 2016b.

¹⁸⁹ Inaba, 2016.

¹⁹⁰ Veladžić, 2017.

Rad Seke Brkljača *Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine*¹⁹¹ na osnovu sporadičnih podataka iz literature, arhivske građe i periodike, ima za cilj sintetsko identificiranje problema Sarajeva za vrijeme rata, njihovih glavnih linija i tačaka, sublimirano u organizaciji, mjerama i efektima dirigovane ratne privrede i njenog uticaja na društveno-ekonomski život grada.

Sonja Dujmović u radu pod naslovom *Rat protiv podanika – slučaj Jeftanović*¹⁹² ukazuje na to da je politika Monarhije prema srpskom korpusu u Bosni i Hercegovini imala različite faze i kretala se u zavisnosti od političkih odnosa sa Srbijom. Negativan trend od Balkanskih ratova kulminirao je s početkom Prvog svjetskog rata. Odgovori na takvu politiku bili su različiti i potvrđivali su socijalnu nehomogenost srpskog nacionalnog korpusa. U radu je predložen i primjer najbogatijeg i najutjecajnijeg Srbina Bosne i Hercegovine Gligorija Jeftanovića, čija je društvena uloga i pozicija uvjetovala karakterističnu reakciju.

Hana Younis u članku pod naslovom “*Selami i poljubci sa fronta*”¹⁹³ ukazuje na činjenicu da je početak Prvog svjetskog rata promijenio svakodnevni život stanovnika Sarajeva, njihove svakodnevne navike zamijenila je borba za opstanak. U radu se na osnovu sačuvanih privatnih pisama porodice Žiga, nastalih u periodu 1914–1918. godine, ukazuje na različita viđenja rata i odnose prema njemu. Autorica je posebnu pažnju posvetila pismima koja je tokom Prvog svjetskog rata razmjenjivao bračni par Žiga, a na osnovu kojih se ukazuje na svakodnevni život porodice razdvojene zbog ratnih dještava, u okolnostima u kojima je ratna zbilja diktirala pravila.

Sanja Gladanac u članku pod naslovom *Promjenjivost slike Sarajevskog atentata u udžbenicima historije Bosne i Hercegovine*¹⁹⁴ na osnovu dosad neistražene arhivske građe govori o različitim oblicima kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvislinških formacija. Analizi odnosa stanovništva i okupatorskih vojnika, odnosa javnog i privatnog, kao i odnosa spolova dodaje se i kategorija posljedica koje su ti odnosi prouzrokovali.

Salkan Užičanin je napisao rad *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata*,¹⁹⁵ ali bez korištenja vrlo bogate izvorne građe u Državnom arhivu Bosne i Hercegovine o toj tematici, što bi omogućilo kompleksniji uvid.

¹⁹¹ Brkljača, 2017.

¹⁹² Dujmović, 2017.

¹⁹³ Younis, 2017.

¹⁹⁴ Gladanac, 2017.

¹⁹⁵ Užičanin, 2016.

Povodom obilježavanja stogodišnjice Prvog svjetskog rata Stjepan Matković i Edi Miloš napisali su članak *Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine tijekom Prvoga svjetskog rata: primjer suradnje sa Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom*.¹⁹⁶ Na temelju arhivske građe i relevantne literature, autori rekonstruiraju kako je 1917. godine bila organizirana akcija za spašavanje ugrožene djece iz siromašnih krajeva juga Monarhije. Na kraju članka dat je pregled statističkih podataka, kao i uvid u postupak povratka djece u roditeljske domove i poimenični popis muslimanske djece.

U nekoliko radova sadržani su i tekstovi putopisne literature. Zijad Šehić je objavio dio putopisa *Adolf Strausz: Bosna. Zemlja i ljudi. Historijski, etnografski i geografski prikaz, Beč, 1884. godine*,¹⁹⁷ kao i dio putopisa *Johann Asboth, Život i življenje u Sarajevu*.¹⁹⁸ U tom putopisu prikazana je struktura grada, politički život u gradu, trgovački i poslovni život, reprezentativne institucije, svakodnevni život i tradicija. Michel Robert je svoje oduševljenje gradom prikazao na stranicama svoga putopisa *Mostar*¹⁹⁹ iz 1909. godine. U dijelu putopisa Milene Preidlsberger-Mrazović *Bosanska bilježnica. Slike pejzaža i kulturne baštine Bosne i Hercegovine*²⁰⁰ izražava se žal što su se lica sarajevskih predgrađa mijenjala sa razvojem industrije i željeznice, jer se razvoju morao platiti danak. Grad je za kratko vrijeme morao primiti mnoštvo ljudi, različitih životnih stilova i navika i usvojiti nove standarde, pa stoga nije čudno da je u tom procesu bilo uništeno ponešto od veće ili manje kulturne i umjetničke vrijednosti, a nerijetko su i parkovi zamijenjeni rogobatnim novogradnjama. Ipak, i takvi propusti napravili su tek neznatna oštećenja na lijepom licu glavnog grada zlatne Bosne. Jozo Džambo je objavio članak *Milena Preindlsberger Mrazović – publicistkinja između tradicionalnog i modernog*.²⁰¹

Pravnoj historiji Bosne i Hercegovine posvećena je značajna pažnja. Sanja Savić je objavila rad *Organizacija i nadležnost Sabora po Zemaljskom ustavu iz 1910. godine*.²⁰² Mehmed Bečić je napisao rad pod naslovom *Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini*,²⁰³ a zatim i rad *Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini*:

¹⁹⁶ Matković i Miloš, 2017.

¹⁹⁷ Šehić, 2006a.

¹⁹⁸ Ibid., 2010a.

¹⁹⁹ Ibid., 2006c.

²⁰⁰ Ibid., 2007.

²⁰¹ Džambo, 2017.

²⁰² Savić, 2011.

²⁰³ Bečić, 2015.

*Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava?*²⁰⁴

I jezičkom pitanju je posvećena značajna pažnja. U *Analima* Gazi Husrevbegove biblioteke 2001. godine publicirani su radovi koji su bili prezentirani ili pročitani na simpoziju posvećenom dobu bosansko-muslimanskog književnog i kulturnog preporoda i *Beharu*, časopisu koji je na početku 20. stoljeća odigrao krupnu kulturnu i književnu ulogu u Bosni i Hercegovini. Od radova koji se bave književnošću Bosne i Hercegovine predstavljeno je nekoliko.²⁰⁵

Jasmina Đonlagić je napisala rad *Njemačka lirika u bosanskohercegovačkim književnim časopisima, u periodu od 1878. do 1918. godine*.²⁰⁶ Hazema Ništović je napisala rad *Jezički purizam u časopisu Bošnjak*,²⁰⁷ članak *Rasprave o ortografiji i grafiji u austrougarskom periodu – prilog historiji jezika*²⁰⁸ te članak *Pozicije bosanskog jezika u austrougarskom periodu*.²⁰⁹ Bilal Hasanović je objavio pregledni članak *Austrougarska okupacija*

²⁰⁴ Ibid., 2017.

²⁰⁵ Rizvić, M. Doba preporoda kao prelomno u bosansko-muslimanskoj književnosti i kulturi, 9-18; Džaka, B. Književni prevodi sa perzijskog jezika u Beharu, Gajretu i Biseru, 19-36; Maglajlić, M. Lirska pjesma i balada u Beharu, 37-46; Latić, Dž. Arapska književnost u preporodnim časopisima, 47-56; Nezirović, M. Prijevodi sa francuskog i drugih romanskih jezika u muslimanskim časopisima u doba preporoda, 57-72; Jahović, R. Njemačka književnost u muslimanskim preporodnim časopisima 1900–1918, 73-88; Kusturica, N. Ruska književnost u Beharu i Gajretu, 89-106; Pelidija, E. Radovi Hamdije Kreševljakovića i drugih historičara u Beharu, 107-112; Traljić, M. Prvi svršenci Daru-l Muallimina suradnici Behara, 113-118; Milinčević, V. Prosvjetiteljsko-preporodne drame J. S. Popovića i M. Bana (posebno Mejrima i Hajduci), 119-132; Nilević, B. O pogledima Vladimira Ćorovića na književno-kulturno i umjetničko stvaranje Muslimana u Bosni i Hercegovini, 133-148; Palavestra, V. Usmena predanja o šehidima i njihovim grobovima, 149-154; Durić, R. Estetska, etička i strukturna svojstva muslimanskih epskih pjesama objavljenih u Beharu 1900–1912, 155-164; Huković, M. Muslimanski književnici u Gajretu, 165-176; Buturović, Dž. Otkriće muslimanske epike u 19. vijeku, 177-190; Kujundžić, E. Filantropija kod bosanskih Muslimana sa osobitim osvrtom na pravila dobrotvornih društava na početku XX stoljeća, 191-196; Hasandedić, H. Muslimanska društva u Mostaru, 197-214; Memija, M. Štampa i prepreporodni period bosansko-muslimanske književnosti, 215-220; Rešidbegović, A. Osnivanje i rad islamske dioničke štamparije (tiskare) u Sarajevu od 1905–1918. godine, 221-226; Kemura, I. Muslimanska kulturno-prosvjetna društva, 227-236; Hadžiosmanović, L. Uloga Bisera u kulturno-prosvjetnom uzdizanju Muslimana, 237-242; Peco, A. Muslimanski narodni govori i standardizacija našeg jezika, 243-252; Kasumović, A. Bosanskohercegovački muslimani i njihov jezik, 253-266; Juzbašić, Dž. Refleksije ratova na Balkanu 1912./13. godine na držanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, 267-276; Gudelj-Velaga, Z. Musa Ćazim Ćatić kao školski pisac, 277-288; Smailović, I. Pogled na pismo i jezik lista Gajret u 1913. godini, 289-300; Isaković, A. Vid bosanskog jezika, 301-312; Čeklić, V. Ilirski pokret i bosansko-muslimanski književno-kulturni preporod, 313-332; Filandra, Š. Muslimani i Evropa s kraja 19. i početka 20. stoljeća, 333-342; Rizvanbegović, F. Lirizam kao obilježje književnosti u Biseru, 343-348.

²⁰⁶ Đonlagić, 2012.

²⁰⁷ Ništović, 2004.

²⁰⁸ Ibid., 2005.

²⁰⁹ Ibid., 2003.

*Bosne i Hercegovine i nove društveno-političke, kulturne i vjersko-prosvjetne prilike.*²¹⁰

Snježana Šušnjara je posebnu pažnju posvetila pitanju školstva u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave, pa je objavila nekoliko članaka. U članku pod naslovom *Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske*²¹¹ posebna pažnja je posvećena radu osnovnih škola i nastavi vjeronauke, a zatim je razmatrala temu pod naslovom *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.–1918.)*.²¹² Pored toga pažnju je posvetila i temi *Iskoraci u školstvu u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije*.²¹³ Asim Peco je napisao rad *Socijalno-politički kontekst školstva u Mostaru u periodu austrougarske okupacije i danas*.²¹⁴

Članci objavljeni u Republici Srpskoj 2001–2017. godine

U članku pod naslovom *Karakteristike austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*²¹⁵ Borivoje Milošević razmatra glavne karakteristike austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, sa ciljem da se pokaže opravdanje za borbu protiv takve politike. Po istom obrascu i Nikola Žutić je napisao članak pod naslovom *Rimokatoličenje Srba i prodor Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu*,²¹⁶ u kojem religiju promatra kao ključni elemenat za odnose među stanovništvom u Bosni i Hercegovini.

Dragiša D. Vasić je u članku pod naslovom *Organi lokalne uprave u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine 1878–1918.*²¹⁷ posebnu pažnju posvetio glavnim karakteristikama lokalne uprave. U članku *Doboj i Tešanj uoči i u vrijeme austrougarske okupacije 1878. godine*²¹⁸ promatra prošlost ta dva grada utemeljena u srednjem vijeku na važnom putu koji vodi iz Panonske nizije u unutrašnjost Bosne i dalje prema Jadranu. Na osnovu putopisa Artura Dž. Evansa i neobjavljenih memoara Ademage Mešića promatra se atmosfera u njima neposredno pred ustanak u Bosni (1875–1878), u doba okupacija Doboja i Tešnja 1878. godine te proces uspostave prvih organa lokalne uprave.

²¹⁰ Hasanović, 2007.

²¹¹ Šušnjara, 2013.

²¹² Ibid., 2014.

²¹³ Ibid., 2016.

²¹⁴ Peco, 2015.

²¹⁵ Milošević, 2009.

²¹⁶ Žutić, 2010.

²¹⁷ Vasić, 2010.

²¹⁸ Ibid., 2011.

Marijana Todorović Bilić u članku *Austrougarska kolonizacija u Bosni i Hercegovini*²¹⁹ ukazuje na činjenicu da je nakon okupacije Bosne i Hercegovine dolazilo do sistematske kolonizacije njenih krajeva u kojima je većinom živjelo srpsko stanovništvo, a austrougarska politika je jačala socijalne, političke, privredne i vjerske razlike. Autorica smatra da je “kolonizacija trebala da spriječi ustanke Srba ili muslimana u Bosni i Hercegovini, te da naseljavanjem dolazi do iseljavanja domaćeg stanovništva”. Zbog malo korištene izvorne građe i dometi rada su vrlo ograničeni u odnosu na ono što je već ostvareno u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Vanda Marković Peković u članku *Banjalučke javne apoteke u austrougarskom periodu*²²⁰ ukazuje na činjenicu da je uspostavljanjem austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini započet proces evropeizacije bosanskohercegovačke medicine i farmacije i učinjen značajan preokret u razvoju zdravstvenih prilika. Austrougarski vojni i građanski kvalifikovani ljekari i apotekari preuzimali su liječenje u svoje ruke, a apotekari, naročito Česi i Poljaci, počinjali su u Bosni i Hercegovini otvarati savremene apoteke. Zemaljska vlada je 1879. donijela naredbu kojom je prvi put jasno uređena apotekarska oblast. Sveobuhvatni zakon, nazvan “Red za ljekarnice za Bosnu i Hercegovinu”, donesen je 1907. godine. Zakon je, između ostalog, definirao i osnivanje bosanskohercegovačkog apotekarskog gremija, koji su činili svi upravnici javnih apoteka i magistri farmacije koji rade u javnim apotekama.

Jelena Božić u članku pod naslovom *Izgradnja osnovnih škola za vrijeme austrougarske uprave (Uz stotu godišnjicu škole u Ostojićevu)*²²¹ na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne literature kroz prikaz izgradnje i najznačajnijih etapa rada te škole nastoji da rasvijetli taj dio graditeljske i kulturne prošlosti na primjeru izgradnje osnovne škole u Ostojićevu i njene djelatnosti, a školska zgrada je i vjerno svjedočanstvo o graditeljskom konceptu koji je bio tipičan za period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Boško M. Branković u članku *Sarajevski list o odlasku barona Apela i dolasku barona Alborija na čelo okupacione uprave u Bosni i Hercegovini 1903. godine*²²² piše o tome kako je taj list u četiri broja iz novembra i decembra 1903. godine objavio vijesti vezane za penzionisanje barona Ivana Apela i dolazak novog šefa Zemaljske vlade barona Eugena Alborija.

²¹⁹ Todorović Bilić, 2011.

²²⁰ Marković Peković, 2011.

²²¹ Božić, 2011.

²²² Branković, 2011.

Radovan Šubić je objavio rad *Bosna u "Beleškama" Milana Piroćanca*²²³ u kojem se analizira dnevnički zapis o Bosni i Hercegovini koji je Piroćanac vodio od 1882. do 1884. godine, u periodu kada je obavljao dužnost predsjednika Vlade Srbije.

Dorđe Mikić u radu *Kritika Bosanskog ustava u Bosanskom saboru 1910. godine*²²⁴ razmatra pripremu Ustava i početak rada Sabora koji su srpski politički predstavnici smatrali otvaranjem puteva onima koji su se javili na polju narodne borbe i stvaranja "omladinskih ideala". Prvo zasjedanje Sabora značilo je jednu značajnu etapu u političkom razvoju Bosne i Hercegovine. Autor navodi da je od saborskih zasjedanja posebno bila značajna i karakteristična Peta sjednica, na kojoj su, poslije opširne diskusije o odnosu Bosne i Hercegovine i Monarhije, poslanici jednoglasno prihvatili Rezoluciju, u kojoj su se borili za poboljšanje rada Sabora, u cilju unapređenja političkog i ekonomskog stanja Bosne i Hercegovine.

Aleksandra Stošić u članku *Banjalučki Italijani 1883–1941*.²²⁵ bavi se Italijanima koji su se naselili na područje Mahovljana kod Banjaluke. Na kolonizaciju su ih natjerale velike poplave koje su pogodile pokrajine Trento, Veneto i Furlaniju 1882. godine. Austrougarska okupatorska vlast je u okolini Banjaluke naselila Italijane koji su u Mahovljanima osnovali samostalnu opštinu Tirolska kolonija.

Jelena Božić u članku *Arhitektura Josipa Vancaša u Banjoj Luci*²²⁶ navodi da je u panorami arhitektonskih stilskih izraza austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini poseban izazov predstavljalo nastojanje na stvaranju regionalnog stila koji bi bio istovremeno i savremen i tradicionalan. Začetnik i glavni protagonist te stilske orijentacije bio je arhitekt Josip pl. Vancaš, najznačajniji graditelj i stvaralac iz tog perioda u Bosni i Hercegovini. Taj izuzetno angažirani arhitekta je svojim stvaralaštvom obilježio i izgradnju Banje Luke, gdje je projektovao kuću gradonačelnika i zgradu Filijale Zemaljske banke. Ti objekti predstavljaju najbolje izraze Vancaševih teoretskih stavova o mogućnosti i potrebi kreativne interpretacije baštine.

Jelena Božić u članku *Građevinska služba u Okružnoj oblasti Banja Luka u austrougarskom periodu*²²⁷ promatra djelokrug rada, hijerarhiju i status građevinskih činovnika u Okružnoj oblasti Banja Luka praćene u kontekstu organizacije građevinske službe Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini. Posebno

²²³ Šubić, 2011.

²²⁴ Mikić, 2013.

²²⁵ Stošić, 2013.

²²⁶ Božić, 2013.

²²⁷ Ibid., 2014.

mjesto i značaj dati su elaboraciji građevinskog osoblja na odgovornim pozicijama, među kojima su bili i značajni inženjeri tog doba. Njihovom angažovanju i bogatom iskustvu Banja Luka, kao i drugi gradovi tog okruga, duguju svoj urbani razvoj i identitet, kao prostorni izraz austrougarske uprave.

Nikola Žutić u članku pod naslovom *Omladinski antihabzburški nacional-kulturni pokreti i Sarajevski atentat (1908–1914)*²²⁸ analizom periodike, publicistike i historiografije promatra masovni antiaustrijski liberalni omladinski pokret u Dalmaciji, Hrvatskoj i Sloveniji, koji je, kako tvrdi, “u ideološko-političkom i nacionalnom smislu bio u potpunosti usklađen sa antihabzburškom akcijom mladobosanaca sa Gavrilom Principom”.

Dorđe Mikić u članku *Stogodišnjica iznimnih mera u Bosni i Hercegovini 1913. i Bosanski sabor*²²⁹ ukazuje na to da je Austro-Ugarska zavela iznimne mjere nad Srbima i njihovim prosvjetnim, kulturnim privrednim društvima i *Gajretu* 1. maja 1913. i padom Skadra u crnogorsko-srpske ruke. Smatra da su iznimne mjere bile pravi “mali rat” protiv srpskog naroda u cjelini, jer narod nije bio kažnjen samo ukidanjem i zabranom rada društava nego i brojnim pojedinačnim mjerama, posebno prema sveštenicima, učiteljima i uglednim ljudima. Reagiranja gotovo svih poslanika Srba i dijela Hrvata u Bosanskom saboru bila su veoma odlučna i kritična u odnosu na mjere Monarhije.

Danka Damjanović u članku *Spomen-dom Gavrila Principa u Grahovu*²³⁰ piše da su o Gavrilu Principu ostala brojna sjećanja, ali i jedan trajni spomenik – Spomen-dom Gavrila Principa u Grahovu. Sarajevsko društvo “Krajišnik”, sa pododborima u Banja Luci, Beogradu, Grahovu, Drvaru, Subotici, Kraljevu i Zenici, 1934. godine iniciralo je podizanje spomenika. Idejni projekat je izradio arhitekta Dušan Smiljanić. Do pred kraj 1940. godine na objektu su izvedeni grubi radovi i mogao je služiti za sokolske vježbe. Izbijanje Drugog svjetskog rata je zaustavilo izgradnju Doma. Godine 1995. Dom je potpuno devastiran.

Jovan Babić u članku *Svjedočanstvo jednog sužnja*²³¹ navodi da je bilo poznato odbijanje akademika Vase Čubrilovića da makar u krugu najbližih prijatelja razgovara o Sarajevskom atentatu. Zbog toga autor predstavlja pismo Čubrilovića upućeno iz zeničke kaznionice sestrama početkom 1918. godine, mada sve upućuje na to da je ono svojim većim dijelom ili u cjelini napisano u zatvoru Melersdorf u blizini Beča. Autor navodi da je “poseban značaj pisma

²²⁸ Žutić, 2014.

²²⁹ Mikić, 2014.

²³⁰ Damjanović, 2014.

²³¹ Babić, 2014.

u tome što je pisano na kratkoj vremenskoj distanci od Sarajevskog atentata i da su u njemu spomenuti mnogi sasvim nepoznati detalji o Mladoj Bosni i atentatorima”.

Boško M. Branković u članku *Predstavka Eparhijskog upravnog i prosvjetnog savjeta Eparhije banjolučko-bihačke za osnivanje eparhije bihačke, upućena Zemaljskoj vladi u Sarajevu 1913. godine*²³² pokazuje koliko su austrougarske vlasti bile protiv osnivanja Eparhije Bihačke. Predstavkom upućenom Zemaljskoj vladi u Sarajevu Eparhijski crkveni sud i Eparhijski prosvjetni savjet su se nadali da će pokrenuti i pobuditi Zemaljsku vladu, kao i ostale mjerodavne faktore, da potraže i nađu brži put i način za to pitanje i da pomognu srpsko-pravoslavnom narodu. Đorđe Mikić je objavio rad *Politika Austrougarske u Sandžaku (1878–1918)*,²³³ a Dragan Šućur rad *Svjedočanstvo sveštenika Jove Davidovića iz Prvog svjetskog rata*.²³⁴

Jelena Božić u članku *Društvenopolitički kontekst sakralne arhitekture u Sarajevu u periodu austrougarske uprave*²³⁵ smatra da su sarajevski sakralni objekti austrougarskog perioda potvrda da je arhitektura uvijek izraz historijskih i društvenih prilika određenog vremena, htijenja i mogućnosti jednog društva. Kao osnov za objektivnu analizu i valorizaciju karaktera i značaja tog segmenta graditeljstva autorica tvrdi da je neophodno imati u vidu društveno-politički kontekst njihove izgradnje. Odnos austrougarske vlasti prema pojedinim vjerskim zajednicama, ali i međukonfesionalne odnose, najvidljivije izražavaju sakralni objekti koji su markantna prostorna konkretizacija težnji ka naglašavanju i diferenciranju svake religijske zajednice kroz tematski izbor historijskih stilova.

Jelena Božić u članku *Prilog proučavanju graditeljskog nasljeđa Bijeljine s posebnim osvrtom na austrougarski period*²³⁶ razmatra faktore promjena i kontinuiteta u izgradnji urbanog tkiva, kao i ekonomskog, društvenog i kulturnog života u Bijeljini za vrijeme austrougarske uprave u kontekstu drugih kulturnohistorijskih perioda.

Ljiljana Ševo u članku *Postanak, arhitektura i ikone pravoslavne crkve svetih apostola Petra i Pavla u Kozarcu*²³⁷ daje njene glavne karakteristike, sagrađene 1886, a osvećene 1887. godine. Dva zvonika na zapadnoj strani se u arhitekturi pravoslavnih crkava 1887–1914. godine u Bosni i Hercegovini,

²³² Branković, 2015.

²³³ Mikić, 2015.

²³⁴ Šućur, 2015.

²³⁵ Božić, 2015a.

²³⁶ Ibid., 2015b.

²³⁷ Ševo, 2016a.

osim u Kozarcu, susreću samo na crkvi u Brodci 1884. godine. Građevina se, osim u obliku krovova zvonika, u potpunosti podudara sa tipskim projektom za grkokatoličke crkve, koji su 1884. godine u Građevinskom odsjeku Zemaljske vlade u Sarajevu izgradili J. Kellner i Hans Niemeczek.

Jelena Božić u članku *Obnova manastirske crkve u Dobrunu*²³⁸ predstavlja rezultate istraživanja restauracije dobrunske srednjovjekovne manastirske crkve u XIX stoljeću. Crkva u Dobrunu je dragocjena sakralna građevina velikog historijskog i arhitektonskog značaja. Studija je bazirana na interpretaciji historijskih izvora i sugerije moguće odgovore na pitanja hronologije crkve. U skladu s evropskom teorijom i praksom zaštite spomenika kulture u XIX stoljeću, kao i u skladu s vlastitim stavovima i uvjerenjima, Vancaš je obnovio veliku kulturnohistorijsku vrijednost crkve. Njegova obnova se temelji na harmoniji postojeće bizantijske prostorne koncepcije i romaničke arhitektonske plastike.

U članku pod naslovom *Industrijska baština. Wannekov paromlin u Bijeljini*²³⁹ Jelena Božić razmatra historijski, društveni i arhitektonski značaj Wannekovog paromlina u Bijeljini, izgrađenog 1888. godine. Taj prvi parni mlin u Semberiji je na Privremenoj listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, važan dio industrijske baštine, materijalna i nematerijalna veza s prošlošću i toponim u mentalnoj mapi grada. Kako su vlasnici paromlina uvijek željeli da mlin izražava njihov vlastiti uspjeh i društveni status, arhitektonske karakteristike paromlinova bile su uobičajene. Mlin je zatvoren 1998. godine i ostao je prazan sve do danas. Autorica smatra da autentične dijelove tog spomenika kulture treba sačuvati zbog njegovih historijskih, društvenih, izvornih i urbanističkih vrijednosti, a obnova i prenamjena Wannekovog paromlina se može postići s najvećom osjetljivošću, kao prilika da se oživi osjećaj identiteta i ponosa zajednice.

Jelena Božić u članku *Tipski projekti srpskopравoslavnih crkava u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*²⁴⁰ ukazuje na to da je nakon perioda osmanske uprave, s nizom ograničenja vezanih za izgradnju crkava, realna potreba u periodu austrougarske uprave bila izgradnja velikog broja srpskopравoslavnih crkava, što je zahtijevalo značajna finansijska sredstva, koja osiromašena Srpska pravoslavna crkva i njen narod u Bosni Hercegovini nisu imali. Austrougarska vlast je pomagala izgradnju sakralnih objekata svih vjerskih zajednica u zemlji, ali je to zbog stanja državnih finansija

²³⁸ Božić, 2016b.

²³⁹ Ibid., 2016a.

²⁴⁰ Ibid., 2017b.

i prioritelnije izgradnje bilo nedovoljno. Kako bi se uštedjelo na izdacima, u Građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade su rađeni tipski projekti crkava. Primijenjeni arhitektonski koncept i stilski vokabular potvrđuje politiku Monarhije i nastojanje Vlade da podrži težnju pravoslavnih Srba za izražavanjem vjerskih osobnosti stilskim diferenciranjem svojih sakralnih objekata.

Jelena Božić je u članku *Izgradnja i arhitektura Župne crkve u Bijeljini (1886–1887)*²⁴¹ posvetila pažnju jednoj od prvih sakralnih građevina izgrađenih u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini koja u mnogočemu predstavlja osoben stilski izraz u arhitekturi krajem XIX stoljeća. Predstavlja i rijedak primjer odstupanja od dominantne neogotičke stilske orijentacije župnih crkava u Vancaševom opusu. Crkva pokazuje manir i rukopis tog vrhunskog projektanta, što joj uz visoke urbanističke, prostorne, historijske i arhitektonske vrijednosti daje i vrijednost reprezentativnosti u Vancaševom opusu, kao i u panorami izgrađenih župnih crkava tog doba u Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Odlukom Komisije za nacionalne spomenike Bosne i Hercegovine Župna crkva sa župnim uredom kao graditeljska cjelina proglašena je nacionalnim spomenikom.

Mara Šavljakov u članku pod naslovom *Odnos Velikog upravnog i prosvjetnog saveta prema položaju pravoslavnih sveštenika i učitelja u Bosni i Hercegovini tokom 1914–1918. godine*²⁴² zaključuje da su dešavanja u toku Prvog svjetskog rata imala značajne posljedice na život srpskog pravoslavnog stanovništva, a da je politika Habsburške monarhije ugrozila autonomni položaj srpskih pravoslavnih učitelja i sveštenika u Bosni i Hercegovini, koji su bili izloženi sudskim progonima i neimaštini i dijelili sudbinu naroda. Zahvaljujući radu Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu, bilo je moguće u toku Prvog svjetskog rata pratiti brojne pojave i probleme s kojima se susretao dio srpske inteligencije

Zaključak

Na osnovu analiza i ocjene karakteristika historijske nauke u Bosni i Hercegovini u razmatranom periodu, potrebno je ukazati na nekoliko značajnih činjenica. Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. imala je krupne posljedice na stanje bosanskohercegovačke historiografije i u njenom susjedstvu, a kao posljedica toga povećan je interes za prošlost i traženje u njoj odgovora na aktualna zbivanja. Historijska nauka se velikim dijelom pretvorila u instrument aktualne politike, pa je malo pažnje posvećeno kritičkim analizama historijskih izvora i njihovom objektivnom vrednovanju i interpretiranju. Nova tumačenja historijskih

²⁴¹ Ibid., 2017a.

²⁴² Šavljakov, 2017.

procesa, uz uklanjanje vjerodostojnih činjenica, utjecala su u velikoj mjeri na oblikovanje novih pristupa historiografiji. Historiografski radovi se u Bosni i Hercegovini različito vrednuju, iako su mnoge činjenice i ranije bile poznate, pa je nemoguće dati jedinstvenu ocjenu bosanskohercegovačke historiografije u kojoj se razmatra period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Detaljan uvid u strukturu publiciranih historiografskih radova u Bosni i Hercegovini svjedoči da u obradi pojedinih aspekata bosanskohercegovačke prošlosti dominiraju rasprave, članci i kraći prilozi, neujednačenog kvaliteta i naučnih dometa, kao i nedostatak obimnih, naučno utemeljenih studija, koje predstavljaju preduvjet za stvaranje historiografskih sinteza. Iako su u bosanskohercegovačkoj historiografiji postignuti značajni rezultati u izučavanju političkih, ekonomskih i kulturnih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave, može se naznačiti nekoliko pitanja koja su ostala zapostavljena u historijskoj nauci: pisanje višetomne historije Bosne i Hercegovine, publiciranje izvorne građe različite provenijencije i tematske zastupljenosti, proučavanje migracija stanovništva u periodu od 1878. do 1918. godine, razmatranje privrede i društva Bosne i Hercegovine u doba austrougarske uprave 1878–1918. godine, sagledavanje društveno-ekonomskih kretanja u toku Prvog svjetskog rata, kao i slike Bosne i Hercegovine u svjetskoj putopisnoj literaturi.

Historiographic works on Bosnia and Herzegovina in the time of Austro-Hungarian rule (1878-1918) published in the country in the period 2001-2017

Conclusion

Based on the analysis and evaluation of the characteristics of historical science in Bosnia and Herzegovina over the period considered, several important facts need to be pointed out. The aggression against Bosnia and Herzegovina in 1992 had profound consequences on the state of Bosnia and Herzegovina's historiography and in its neighbourhood, and as a consequence there is an increased interest in the past and in seeking answers to current events in the past. Historical sciences have largely become an instrument of current policies, so little attention is paid to critical analyses of historical sources and their objective evaluation and interpretation. New interpretations of historical processes, while removing credible facts, have greatly influenced the formation of new approaches to historiography. Historiographic works are valued differently in Bosnia and Herzegovina, although many facts have been known before, so it is impossible to give a singular assessment of Bosnia and Herzegovina's historiography which considers the period of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina. Detailed insight into the structure of published historiographical works in Bosnia and Herzegovina shows that the treatment of certain aspects of Bosnia and Herzegovina's past is dominated by discussions, articles and short stories of unequal quality and scientific scope, as well as the lack of extensive, scientifically based studies, which are a prerequisite for the creation of historiographic syntheses. Although significant results have been achieved in Bosnian-Herzegovinian historiography in the study of political, economic and cultural developments

in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period, there are several issues that have been neglected in historical science: the writing of a voluminous history of Bosnia and Herzegovina, the publication of source material of different provenance and thematic representation, study of population migration from 1878 to 1918, consideration of the economy and society of Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule of 1878-1918, review of socio-economic trends during the First World War, as well as depictions of Bosnia and Herzegovina in world travel literature.

Literatura

Knjige

- Bilinski, L. (2004) *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Čaušević, J. (prir.) (2014) *Zabilježene žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija Cure, Sarajevo. Drugo izdanje: 2015.
- Ćorović, V. (1920) *Crna knjiga: Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vrijeme svetskog rata 1914–1918*, I. Đ. Đurđević, Beograd – Sarajevo.
- Ćorović, V. (1989) *Crna knjiga: Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vrijeme svetskog rata 1914–1918*, Urednici, priređivači i nasljednici autorskih prava V. Ćorovića, Beograd.
- Donia, R. J. (2006) *Sarajevo: Biografija grada*, Historijske monografije, knj. 3, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Džaja, S. (2002) *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligenција između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Mostar – Zagreb.
- Džanko, M. (2006) *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić – (Mirza Safvet – vitez pera i meždana): intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo.
- Ehli Islam (2001) *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, Fototipsko izdanje: Srpska Štamparija dra Sv. Miletića, Novi Sad 1901, Čigoja štampa, Beograd.
- Екмечић, М. (2014) *Ратни циљеви Србије 1914.*, 3. изд., “Филип Вишњић” – СПКД “Просвјета”, Београд – Гацко.
- Filipović, N. (ur.) (1983) *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)*, Posebna izdanja, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Gaćinović, R. (2014) *Mlada Bosna*, Medija centar Odbrana, Beograd.
- Hadžibegović, I. (2004) *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Hrabak, B. (1980) *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915–1918*, Filozofski fakultet, Institut za istoriju, Novi Sad.
- Huseinović, I. i Babić, Dž. (2004) *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Buybook, Sarajevo.
- Islamović, E. (2008) *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, BKZ Preporod, Bihać.
- Jahić, A. (2017) *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Naučnoistraživački institut *Ibn Sina*, Zagreb – Sarajevo.

- Juzbašić, Dž. (2002) *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Posebna izdanja 114, Odjeljenje društvenih nauka 35, ANUBiH, Sarajevo.
- Juzbašić, Dž. i Šehić, Z. (ur.) (2015) *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Građa 30, Centar za balkanološka istraživanja 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Kamberović, H. (2005) *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Drugo izdanje, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo.
- Kasumović, A. (2016) *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest (UMHIS), Sarajevo.
- Katz, V. (ur.) (2009) Naučni skup Godina 1918. – bosanskohercegovačko iskustvo, *Historijska traganja* 3, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Krzović, I. (2004) *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo.
- Maksimović, V. (ur.) (2014) *Spomenica Mlade Bosne 1914–2014, I–II*, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo “Prosvjeta” – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Pale – Istočno Sarajevo.
- Maksimović, V. i Mastilović, D. (ur.) (2014) *Sarajevski atentat 1914. Međunarodni naučni skup istoričara (Gacko, 19–21. septembar 2013. godine) u okviru skupa Ćorovićeви susreti 2013. godine*, 2. izd., SPKD Prosvjeta – Filip Višnjić, Gacko – Beograd.
- Mikić, Đ. (2011) *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Nezavisni univerzitet, Banja Luka.
- Mikić, Đ. (2016) *Sarajevski atentat kao južnoslovenska buržoaska revolucija*, Arhiv Republike Srpske – Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Banja Luka.
- Miloradović, M. Građa za bibliografiju o Bosni i Hercegovini – radovi objavljeni u SR Jugoslaviji 1992. do 2000 godine, u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, knjiga 4* (349–408), SANU, Beograd 2004.
- Милошевић, Б. (2016) Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату, Андрићев институт, Вишеград.
- Mutačić, E. (ur.) (2011) *Zbornik radova. Naučni skup Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910–2010.)*, Tuzla, 2010. godine, Univerzitet, Tuzla.
- Osmančević, N. (2012) *Sjaši Murta da uzjaše Kurta (austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine s posebnim osvrtom na Banjaluku i Bosansku krajinu)*, Dnevne nezavisne novine, Banja Luka.
- Pfefer, L. (2014) *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Reprint izd. “Nova Evropa”, Zagreb, 1938, Besjeda, Banja Luka.
- Пилиповић, Р. (прир.) (2015) Споменница посвећена мученицима и жртвима добојске интернације из Свјетског рата 1915/16. г. приликом освећења спомен-цркве и спомен-костурнице у Добоју дана 18. септембра 1918., Фототипско изд. из 1938, Српска православна епархија зворничко-тузланска – Српска православна црквена општина, Београд – Бијељина – Добој.
- Поповић, Д. (ур.) (2014) Данашњица и Млада Босна: улога и значај Владимира Гаћиновића, Фототипско изд. Сарајево, 1937, Архив Републике Српске – Удружење архивских радника Републике Српске, Бања Лука.
- Preljević, V. i Ruthner, C. (prir.) (2015) *Sarajevski dugi pucnji 1914. Događaj – narativ – pamćenje*, Vrijeme, Zenica.
- Preljević, V. i Spahić, M. (2015) *Sarajevski atentat*, Vrijeme, Zenica.

- Prilozi 29 (2000) *Referati sa Međunarodnog naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.", održanog 4. i 5. novembra 1999. godine, Prilozi 29*, Institut za istoriju, Sarajevo 2000.
- Sanković Simčić, V. (ur.) (2016) *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, Radovi sa Simpozija od 22. novembra 2014. u Sarajevu*, elektronsko izdanje, Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- Stojnić, B. et al. (prir.) (2015) *Stogodišnjica sudskih procesa u Bosni i Hercegovini i Veleizdajničkog procesa u Banjaluci*, Arhiv Republike Srpske – Gradsko udruženje potomaka i poštovalaca ratnih dobrovoljaca 1912–1918. godine, Banja Luka.
- Šehić, Z. (2013) *U mojoj Bosni: povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910. godine*, Biblioteka Dobra perla Bosnae, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Šehić, Z. (ur.) (2011) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Šehić, Z. i Tepić, I. (2002) *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*, IP Sejtarija, Sarajevo.
- Šehić, Z. (2007a) *Friz Hans: Bošnjak- Bosniak*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Šehić, Z. (2007b) *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, Biblioteka Kulturno naslijeđe, IP Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- Šehić, Z. i Tepić, I. (2007c) *Historical atlas of Bosnia and Herzegovina: Bosnia and Herzegovina on geographical and historical maps*, Sejtarija, Sarajevo;
- Šehić, Z. i Tepić, I. (2007d) *Historischer Atlas Bosnien und Herzegowina: Bosnien und Herzegowina auf geographischen und historischen Karten*, Sejtarija, Sarajevo.
- Škoro, M. (2002) *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo.
- Škoro, M. (2009) *Pozdrav iz Bosne i Hercegovine*, Dom, Sarajevo.
- Špago, S. (2010) *Reforme školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu 1878–1918.*, BZK Preporod, Mostar.
- Udruženje dobrovoljaca (1997) *Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca*, Udruženje dobrovoljaca, Beograd 1996.
- Udruženje dobrovoljaca (2016) *Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca "Stevan Sindelić"*, *Svilajnac: deset godina postojanja*, Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca "Stevan Sindelić", Svilajnac 2015.
- Valerijan, Ž. (2009) *Leksikon Sarajeva*, Mediapres – Baybook, Sarajevo.
- Vervaeet, S. (2013) *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo.
- Vujković, S. (2009) *U građanskom ogledalu, Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture (1878–1941)*, Kulturni centar Beograda – Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, Beograd – Banja Luka.
- Zgodić, E. (2003) *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba, Knjiga prva*, DES, Sarajevo.
- Žujo, V. (2018) *Hugo von Kutschera*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo.

Radovi u zbornicima i časopisima

- Aleksov, B. (2014) Forgotten Yugoslavism and anti-clericalism of Young Bosnians, *Prilozi* 43, Sarajevo, 79-87.
- Alispahić, F. (2011) Političke refleksije u bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (457-468), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Andrić, I. (2013) Promjene u Tuzli za vrijeme austrougarske uprave s posebnim osvrtom na fizionomiju i arhitekturu grada, *Baština. Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe* 6, Tuzla, 40-48.
- Babić, J. (2014) Svjedočanstvo jednog sužnja, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* VI (6), Banja Luka, 395-416.
- Balta, I. (2003) Zabilježbe o hrvatskim i bosanskohercegovačkim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu, *Hercegovina* 15–16, Mostar, 61-82.
- Bandžović, S. (2001) Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine, *Hercegovina* 13–14, Mostar, 137-168.
- Bandžović, S. (2011) Demografska deosmanizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878–1914), u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (207-234), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Baotić, A. (2011) Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878–1918., u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (537-559), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Bečić, M. (2015) Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 58, Sarajevo, 107-124.
- Bečić, M. (2017) Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava?, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 60, Sarajevo, 59-82.
- Berkeš, J. (2015) Mađarska štampa o Prvom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini u toku 1914. godine, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)", Tuzla, 15. 11. 2014. godine* (145-157), Društvo historičara, Tuzla.
- Besarović Džinić, V. (2008) Sarajevsko jevrejsko pjevačko društvo *Lira*, *Historijska tražanja* 2, Sarajevo, 93-116.
- Bethke, C. (2011) Deutsche Kolonisten in Bosnia. Vorstellungswelten, Ideologie, und Soziale praxis in quellen der Evangelischen Kirche, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (235-266), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Božić, J. (2012) Izgradnja osnovnih škola za vrijeme austrougarske uprave (Uz stotu godišnjicu škole u Ostojićevu), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* IV (4), Banja Luka, 161-180.
- Božić, J. (2013) Arhitektura Josipa Vancaša u Banjoj Luci, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* V (5), Banja Luka, 185-198.
- Božić, J. (2014) Građevinska služba u Okružnoj oblasti Banja Luka u austrougarskom periodu, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* VI (6), Banja Luka, 207-225.

- Božić, J. (2015a) Društvenopolitički kontekst sakralne arhitekture u Sarajevu u periodu austrougarske uprave, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VII (7)*, Banja Luka, 129-148.
- Božić, J. (2015b) Prilog proučavanju graditeljskog nasljeđa Bijeljine s posebnim osvrtom na austrougarski period, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VII (7)*, Banja Luka, 149-170.
- Božić, J. (2016a) Industrijska baština. Wannekov paromlin u Bijeljini, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VIII (8)*, Banja Luka, 83-100.
- Božić, J. (2016b) Obnova manastirske crkve u Dobrunu (1886), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VIII (8)*, Banja Luka, 65-81.
- Božić, J. (2017a) Izgradnja i arhitektura Župne crkve u Bijeljini (1886–1887), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske IX (9)*, Banja Luka, 113-130.
- Božić, J. (2017b) Tipski projekti srpskopравoslavnih crkava u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske IX (9)*, Banja Luka, 97-112.
- Branković, B. M. (2013) Sarajevski list o odlasku barona Apela i dolasku barona Alborija na čelo okupacione uprave u Bosni i Hercegovini 1903. godine, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske V (5)*, Banja Luka, 207-211.
- Branković, B. M. (2014) Predstavka Eparhijskog upravnog i prosvjetnog savjeta Eparhije banjolučko-bihačke za osnivanje eparhije bihačke, upućena Zemaljskoj vladi u Sarajevu 1913. godine, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VI (6)*, Banja Luka, 389-393.
- Brkljača, S. (2011) Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine, u: Lučić, I. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Knjiga II (53-88)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Brkljača, S. (2015) Preživljavanje rata u Bosni i Hercegovini 1914–1918. prema *Glasi slobode*, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa “Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)”*, Tuzla, 15. 11. 2014. godine (173-192), Društvo historičara, Tuzla.
- Brkljača, S. (2017) Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine, *Prilozi 46*, Sarajevo, 99-116.
- Cvijetinović, N. (2015) Literatura o Prvom svjetskom ratu u Muzeju istočne Bosne u Tuzli, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa “Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)”*, Tuzla, 15. 11. 2014. godine (210-223), Društvo historičara, Tuzla.
- Ćošković, P. (2011) Bosansko srednjovjekovlje u putopisu Heinricha Rennera, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova (359-421)*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Damjanović, D. (2014) Spomen-dom Gavrila Principa u Grahovu, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VI (6)*, Banja Luka, 341-345.
- Donia, R. J. (2008-2013) Neuvjerljiva kolonija: konceptualizacija austro-ugarske ere u Bosni i Hercegovini, *Prilozi 37*, Sarajevo, 137-141; na engleskom: Bosnia and Herzegovina: the Proximate Colony in the Twilight of Empire, *Godišnjak 42*, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2013, 197-202.

- Donia, R. J. (2013) Rural rebellion and imperial states in Eastern Herzegovina in the nineteenth century, u: Kamberović, H. (ur.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova* (143-155), Posebna izdanja 10, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Donia, R. J. (2014) Iconography of an assassin: Gavrilo Princip from terrorist to celebrity, *Prilozi* 43, Sarajevo, 57-78.
- Drino, Dž. i Londrc, B. Sarajevski atentat i reakcije građana Bosne i Hercegovine, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914-1918)", Tuzla, 15. 11. 2014. godine* (111-123), Društvo historičara, Tuzla.
- Dujmović, S. (2005) "Srpska riječ" i 1914. godina – sistem nacionalne mobilizacije, *Prilozi* 34, Sarajevo, 49-59.
- Dujmović, S. (2006) Između tradicije i modernizacije – *Bosanska vila* u prvoj godini izlaženja (1886), *Prilozi* 35, Sarajevo, 45-59.
- Dujmović, S. (2011) Pogledi Jelice Belović Bernadžikovske iz njene bosanske Sopstvene sobe, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (481-502), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Dujmović, S. (2015) Osmu silu u uvodu Velikog rata: prilog istoriji srpske štampe u Bosni i Hercegovini, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914-1918)", Tuzla, 15. 11. 2014. godine* (124-144), Društvo historičara, Tuzla.
- Dujmović, S. (2016) O privrednoj saradnji gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, *Prilozi* 45, Sarajevo, 77-96.
- Dujmović, S. (2017) *Rat protiv podanika – slučaj Jeftanović*, *Prilozi* 46, Sarajevo, 117-138.
- Duranović, A. (2010-2011) Prva godina Prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranicama Sarajevskog lista, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (195-203), Filozofski fakultet, Sarajevo; *Prilozi* 39, Sarajevo 2010, 175-184.
- Duranović, A. (2011a) Historijska 1910. godina. Pogled u sarajevsku štampu, *Historijska traganja* 7, Sarajevo, 41-71.
- Duranović, A., Juzbašić, Dž., Kamberović, H., Šehić, Z. i Kasumović, A. (2012) Promocija zbornika radova sa međunarodne konferencije "Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.", *Radovi* XVI (2), Filozofski fakultet, Sarajevo, 497-515.
- Duranović, A. (2016) Organizaciona struktura Islamske zajednice i "austrijsko naslijeđe" 36-41. Međunarodna i multidisciplinarna konferencija "Naša Bosna" – "Bečka škola". Mjesna pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Džambo, J. (2017) Milena Preindlsberger Mrazović – publicistkinja između tradicionalnog i modernog, *Bosna Franciscana* 46, Sarajevo, 9-54.
- Donlagić, J. (2012) Njemačka lirika u bosanskohercegovačkim književnim časopisima, u periodu od 1878. do 1918. godine, *Educa* 5 (5), Mostar, 129-138.
- Forto, F. (2005) Afere i prevare u BiH 1914.-1918., *Prilozi* 34, Sarajevo, 67-78.
- Gladanac, S. (2017) Promjenjivost slike Sarajevskog atentata u udžbenicima historije Bosne i Hercegovine, *Prilozi* 46, Sarajevo, 159-174.
- Grižak, Z. (2004) Benjamin Kállay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini, *Prilozi* 33, Sarajevo, 101-133
- Grižak, Z. (2011a) Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju, u: Lučić, I. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik ra-*

- dova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., *Knjiga II* (89-132), Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Grijak, Z. (2011b) O nekim važnijim aspektima konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (143-165), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Grijak, Z. (2011c) O počecima djelovanja Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u parlamentarnim uvjetima, *Historijska traganja* 7, Sarajevo, 73-117.
- Gušić, S. i Hadžiabdić, H. (2015) Osvrt na arhivsku građu o Prvom svjetskom ratu u arhivima Bosne i Hercegovine, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)", Tuzla, 15. 11. 2014. godine* (193-210), Društvo historičara, Tuzla.
- Harrington, S. (2014) The politics of memory: the face and the place of the Sarajevo Assassination, *Prilozi* 43, Sarajevo, 113-140.
- Hasanović, B. (2007) Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine i nove društveno-političke, kulturne i vjersko-prosvjetne prilike, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici* 5 (5), Zenica, 127-142.
- Haselsteiner, H. (2013) Wien – Ferment slavischer kulturen, u: Kamberović, H. (ur.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova* (179-190), Posebna izdanja 10, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Haselsteiner, H. (2014) Ungarn und das Attentat am "Vidovdan" im Juni 1914. Die ungarische Opposition im Reichsrat und die Schüsse in Bosniens Hauptstadt, *Prilozi* 43, Sarajevo, 41-55.
- Hengel, G. van (2014) "Up in flames" – Gavrilo Princip and the City, *Prilozi* 43, Sarajevo, 89-97.
- Hladki, L. (2011) Pogledi Čeha na Bosnu i Hercegovinu u 1878. i 1908. godini, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (325-332), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Hoare, M. A. (2008) Uloga austro-ugarske vlasti u nastanku bosanskih nacionalnih pokreta, *Prilozi* 37, Sarajevo, 143-148.
- Imamović, M. (2008) *Gradačac i njegov kotar kao administrativno i privredno područje za vrijeme austrougarske uprave 1878–1918. godine*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 51, Sarajevo, 257-278.
- Imamović, M. (2011) Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja* 7, Sarajevo, 11-39.
- Imamović, M. (2014) The First Critical Approach to Young Bosnia, *Prilozi* 43, Sarajevo, 17-22.
- Inaba, M. (2016) Pisanje japanskih listova o Sarajevskom atentatu, *Prilozi* 45, Sarajevo, 97-117.
- Jahić, A. (2012) O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine, *Prilozi* 41, Sarajevo, 59-78.
- Jahić, A. (2015) U raljama "degeneracije i(li) nužde". Prilog istraživanju muslimanskog ženskog pitanja u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, *Historijska traganja* 16, Sarajevo, 117-156.

- Jahić, A. i Bokun, E. (2015) Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. godine, *Prilozi* 44, Sarajevo, 145-179.
- Jolić, R. (2015) Austrougarske utvrde u Hercegovini. Obrambena crta: Kalinovik, Ulog–Obrnja, Nevesinje, Stolac (die zweite linie), *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 26 (1), Mostar, 215-250.
- Jounis, H. (2011) Utjecaj austrougarskih podanika na svakodnevni život u Sarajevu pred okupaciju Bosne i Hercegovine, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (469-480), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Juzbašić, Dž. (2001) Refleksije ratova na Balkanu 1912./13. godine na držanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, *Anali GHB XIX–XX*, Sarajevo, 267-276.
- Juzbašić, Dž. (2001-2003) Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini, *Prilozi* 30, Sarajevo, 195-206; *Dijalog* IX (1–2), Sarajevo 2003, 202-213. Na njemačkom jeziku: Einige Anmerkungen zur ethnischen Entwicklung in Bosnien-Herzegowina, *Revija slobodne misli* 99 (31), Sarajevo 2001, 23-34.
- Juzbašić, Dž. (2002-2000) Neki pogledi Nedima Filipovića na etnički razvitak u Bosni i Hercegovini, *Forum Bosnae* 18, Sarajevo, 30-41; Redžić, E. (ur.) (2000) *Okrugli sto Naučno djelo Nedima Filipovića, Sarajevo, 23 novembar 1999.* (31-43), Posebna izdanja 112, Odjeljenje društvenih nauka 32, ANUBiH, Sarajevo.
- Juzbašić, Dž. (2002-2003) Die Geschichtsschreibung in Bosnien-Herzegowina im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhundert. Thesen zur Diskussion, *Prilozi* 31, Sarajevo, 17-31; *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus* (421-433), Peter Lang Verlag, Frankfurt am Mein, 2003.
- Juzbašić, Dž. (2005) Die österreichisch-ungarische Okkupationsverwaltung in Bosnien-Herzegowina. Einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Militär- und Zivilbehörden, *Prilozi* 34, Sarajevo, 81-112.
- Juzbašić, Dž. (2009) Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu, *Godišnjak* 38 (36), Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo, 183-227.
- Juzbašić, Dž. (2011a) Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta), u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (87-132), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Juzbašić, Dž. (2011b) Iljas Hadžibegović i njegovo razumijevanje istorije austrougarskog razdoblja, *Radovi* 16 (2), Filozofski fakultet, Sarajevo, 41-44.
- Juzbašić, Dž. (2011-2004) Die Wirtschafts- und Verkehrspolitik Benjamin Kállays in Bosnien-Herzegowina (Hauptmerkmale), *Godišnjak* 40 (38), Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo, 277-286; prijevod: Privredna i saobraćajna politika Benjamina Kálaja u Bosni i Hercegovini (glavna obilježja), *Dijalog* 1, Sarajevo 2004, 23-38.
- Juzbašić, Dž. (2013a) Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku, *Godišnjak* 42, Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo, 165-196; prijevod: Bosnien und die Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Orient-Eisenbahnbaupolitik, *Südost-Forschungen* 72, München 2013, 11-62.
- Juzbašić, Dž. (2013b) Nekoliko podataka o Safvet-begu Bašagiću kao članu Predsjedništva Bosanskohercegovačkog sabora, u: Kamberović, H. (ur.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova* (191-224), Posebna izdanja 10, Institut za istoriju, Sarajevo.

- Kaljević, V. (2015) Prvi svjetski rat u Bosni i Hercegovini na stranicama *Glasa Crnogorca* (1914–1915), u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)"*, Tuzla, 15. 11. 2014. godine (158-172), Društvo historičara, Tuzla.
- Kamberović, H. (2004) Pismo mostarskoga biskupa fra Alojzija Mišića upućeno zemaljskom poglavaru Oskaru Potioreku 1913. godine, *Prilozi* 33, Sarajevo 211-218.
- Kamberović, H. (2005) Ubojstvo Franza Ferdinanda u Sarajevu 1914. – devedeset godina poslije, *Prilozi* 34, Sarajevo, 13-22.
- Kamberović, H. (2008) "Hrvatska misao" u Bosni i Hercegovini 1913–1914. godine – model građenja nacionalnog identiteta, *Historijska traganja* 1, Sarajevo, 83-99
- Kamberović, H. (2014) Commemoration of the First World War in Bosnia and Herzegovina, *Prilozi* 43, Sarajevo, 7-15.
- Kaser, K. (2011) Bosnien-Herzegowina unter österreichisch-ungarische Herrschaft – eine Zwischenbilanz, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (21-32), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Kasumović, A. (2009) Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914: case study za njemačke erarne kolonije, *Prilozi* 38, Sarajevo, 81-120.
- Kasumović, A. (2010) Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave, *Historijska traganja* 6, Sarajevo, 9-34.
- Kasumović, A. (2011) Njemački kolonisti u Bosni u toku Prvog svjetskog rata, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (287-302), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Kasumović, A. (2011-2007) Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave: prostitutke, u: Omanić, A. i Pećanac, N. (ur.), *Zbornik radova. Savjetovanje Izvori za prikupljanje i istraživanje podataka o zdravstvenoj i socijalnoj kulturi sa posebnim osvrtom na Kanton Sarajevo i šire*, Sarajevo, 21. 12. 2010. (161-178), Zavod za javno zdravstvo Federacije BiH, Sarajevo; *Historijski zbornik* 60, Zagreb 2007, 161-178.
- Kasumović, A. (2014a) Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878–1914), *Historijska traganja* 14, Sarajevo, 119-158.
- Kasumović, A. (2014b) *Čovjek iz sjene: Eugen Sladović pl. Sladojevički, Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija* 17 (3), Sarajevo, 311-320.
- Kasumović, A. (2014c) Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878–1881, *Godišnjak* 43, Centar za balkanološka ispitivanja AN-UBiH, Sarajevo, 237-251.
- Kasumović, A. (2015a) Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici, u: Omerović, E. (ur.) *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive. Zbornik radova* (75-95), Posebna izdanja 13, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kasumović, A. (2015b) Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910–1918), *Prilozi* 44, Sarajevo, 57-79.
- Kasumović, A. (2017) Dvostruka drugost: Romi kao etnička manjina i marginalna grupa na prijelomu 19. i 20. stoljeća, u: Omerović, E. (ur.), *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini Zbornik radova* (19-49), Edicija

- Zbornici 2, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, UMHS, Sarajevo.
- Kasumović, A. i Radušić, E. (2017) Zaljubljeni u plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878–1918, u: Gafić, Z. et al. (prir.) *Između dvije imperije. Bosna i Hercegovina na fotografijama Františka Topića 1885.–1919.* (187-206), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Katz, V. (2008) Ideološka upotreba otkrivanja spomen-ploče Gavrilu Principu u odgoju i obrazovanju generacija u Bosni i Hercegovini, *Prilozi* 37, Sarajevo, 113-126.
- Katz, V. (2014) Ideological use of the memorial plaques dedicated to Gavrilu Princip in the upbringing and education of generations of youth in Bosnia and Hercegovina, *Prilozi* 43, Sarajevo, 99-111.
- Kodrić, S. (2011) Mjesto pamćenja historijske traume – Austrougarska tema u novijoj bošnačkoj književnosti, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009.* Zbornik radova (423-455), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Kolar Dimitrijević, M. (2013) Prilog poznavanju života Koste Hörmmana, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine, u: Kamberović, H. (ur.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova (157-177)*, Posebna izdanja 10, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kožar, A. (2008) Osnivanje i djelovanje kulturno-prosvjetnih i drugih društava u Tuzli i okolici u vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske vladavine, u: *Stoljeće HKD "Napredak" – Tuzla. Zbornik radova (6-19)*, HKD "Napredak", Tuzla.
- Kožar, A. (2011) Austrougarska kolonizacija granice na Drini, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009.* Zbornik radova (267-285), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Kožar, A. (2015) Uvodno izlaganje, u: Kožar, A. (ur.) *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)", Tuzla, 15. 11. 2014. godine* (11-16), Društvo historičara, Tuzla.
- Kučuk-Sorguč, I. (2005) Prilog historiji svakodnevnice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne, *Prilozi* 34, Sarajevo, 61-66.
- Kujović, M. (2010) Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja* 6, Sarajevo, 35-48.
- Kujović, M. (2012) Ostavština Hadži Save Kosanovića, dabro-bosanskog mitropolita, *Historijska traganja* 8, Sarajevo, 93-108.
- Kursar, V. (2016) Habsburgovci kao predstavnici bosanskih franjevaca na osmanskoj Porti 18-22; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija "Naša Bosna" – "Bečka škola". Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Leka, A. (2011) Bosna i Hercegovina na izložbama za vrijeme austrougarske uprave, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009.* Zbornik radova (503-515), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Lužija, S. (2016) O pokušaju Srba da osnuju štedioničku zadrugu u Dobrunu, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 8 (8), Banja Luka, 267-278.
- Lyon, J. (2014) Habsburg Sarajevo 1914: A Social Picture, *Prilozi* 43, Sarajevo, 23-40.
- Ljuca, A. (2011) František Valoušek – sudionik i svjedok zbivanja u istočnoj Bosni u vrijeme Aneksione krize, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u*

- okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (349-355), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Marković Peković, V. (2011) Banjalučke javne apoteke u austrougarskom periodu, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* III (3), Banja Luka, 137-148.
- Matijašević, Z. (2002) Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917.–1918.), *Prilozi* 31, Sarajevo, 137-154.
- Matković, S. (2011) Hrvatski pogledi na uvođenje Bosanskohercegovačkog sabora, *Historijska traganja* 7, Sarajevo, 119-134.
- Matković, S. i Miloš, E. (2017) Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine tijekom Prvoga svjetskog rata: primjer suradnje sa Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, *Historijska misao* 3 (3), Tuzla, 123-157.
- Memić, N. (2016) Austrijsko u bosanskom. Jezik kao zajedničko kulturno naslijeđe u odnosima između Austrije i Bosne i Hercegovine 12-17. Međunarodna i multidisciplinarna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Mikić, Đ. (2013) Kritika Bosanskog ustava u Bosanskom saboru 1910. godine, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* V (5), Banja Luka, 213-229.
- Mikić, Đ. (2014) Stogodišnjica iznimnih mera u Bosni i Hercegovini 1913. i Bosanski sabor, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* VI (6), Banja Luka, 263-270.
- Mikić, Đ. (2015) Politika Austrougarske u Sandžaku (1878–1918), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* VII (7), Banja Luka, 97-128.
- Milošević, B. (2009) Karakteristike austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* I (1), Banja Luka, 261-274.
- Milošević, B. (2016) “Propast pravoslavlja u Herceg-Bosni” Svjedočanstvo iz vremena borbe Srba za crkveno-školsku autonomiju, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 8 (8), Banja Luka, 253-265.
- Musa, Š. i Musa, I. Hrvatske političke novine u Mostaru na smjeni XIX. i XX. stoljeća, u: Lučić, I. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Knjiga II* (133-148), Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Naletilić, M. (2011) Značaj uzgoja i prerade duhana za društvo i ekonomiju Hercegovine od 1914. do 1918. godine, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (303-321), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Nametak, M. (2016a) Privilegovana Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu 1914–1918. godine, *Prilozi* 45, Sarajevo 119-132.
- Nametak, M. (2016b) Uloga banaka u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave 1878–1918, *Radovi. Historija, historija umjetnosti, arheologija* 4, Filozofski fakultet, Sarajevo, 165-179.
- Ništović, H. (2003), Pozicije bosanskog jezika u austrougarskom periodu, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici* 1 (1), Zenica, 165-196.
- Ništović, H. (2004), Jezički purizam u časopisu Bošnjak, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici* 2 (2), Zenica, 113-125.
- Ništović, H. (2005), Rasprave o ortografiji i grafiji u austrougarskom periodu – prilog historiji jezika, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici* 4 (3), Zenica, 149-168.

- Okey, R. (2013) The Primary School Movement in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy in the Era of Dualism: Ideal and Reality, *Godišnjak* 42, Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo, 147-164.
- Peco, A. (2015) Socijalno-politički kontekst školstva u Mostaru u periodu austrougarske okupacije i danas, *Kulturološko-historijski razvoj grada Mostara* 1 (1), Mostar, 43-50
- Peters, M. S. (2005) U sjeni ubijenog nadvojvode: Karlo Tersztyánsky i Stjepan Sarkotić, *Prilozi* 34, Sarajevo, 39-48.
- Poloni, Ž. (2011) Olomouc, posljednje utočište bosanskih vojnika, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (561-567), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Preljević, V. (2016) Vijećnica o pregnantnosti i književno-kulturnoj konstrukciji mjesta pamćenja 9-11; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Radušić, E. (2005a) *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004., str. 112, *Prilozi* 34, Sarajevo, 364-367.
- Radušić, E. (2005b) Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru 1910–1914., *Prilozi* 34, Sarajevo, 119-154.
- Radušić, E. (2011a) Abdul-Hamid u Bosni, *Prilozi* 40, Sarajevo, 221-229.
- Radušić, E. (2011b) Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (33-53), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Ress, I. (2016) Religijska autonomija muslimana u Bosni i Hercegovini i mađarska politika oko 1900 godine (promjene slike o Bosni i Hercegovini u mađarskoj javnosti) 33- 35; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Reynolds, D. (2003) Kavaljeri, kostimi, umjetnost: kako je Beč doživljavao Bosnu 1878.–1900., *Prilozi* 32, Sarajevo, 135-148.
- Ruthner, C. (2008) ‘Naš’ mali ‘Orijent’; jedno postkolonijalno čitanje austrijskih i njemačkih kulturalnih narativa o Bosni i Hercegovini 1878–1918, *Prilozi* 37, Sarajevo, 149-167.
- Ruthner, C. (2016) Mračna strana zaposjedanja: predstavljanje okupacionog vojnog pohoda 1878 23- 25; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Sarić, S. (2001) Tragom jednog dokumenta (Imenovanje gradonačelnika grada Mostara 1910. godine), *Hercegovina* 13–14, Mostar, 219-228.
- Sarić, S. i Štimac, V. (2005-2008) Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894. do 1913. godine?, *Prilozi* 34, Sarajevo, 113-117; *Historijska traganja* 1, Sarajevo 2008, 69-81.
- Savanović, Ž. (2014) Bibliografija Zbornika za istoriju Bosne i Hercegovine, 1–7 (1995–2012), *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* VI (6), 609-616.
- Savić, S. (2011) Organizacija i nadležnost Sabora po Zemaljskom ustavu iz 1910. godine, (Izlaganje s Naučno-stručnog skupa s međunarodnim učešćem Bosna i evropski identitet, održanog u Zenici 05–06. novembra 2010. godine), *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* 4 (7), Zenica, 227-236.

- Scheer, T. (2016) Carsko-kraljevski garnizon Bosna i Hercegovina (1878-1918): između zaostalosti, nacionalizma i fascinacije Orijentom 5-9; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Schmidl, E. A. (2016) Carsko-kraljevski vojnici u Prvom svjetskom ratu: njihova uloga u ratu i naknadno djelovanje do današnjih dana 26-27; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija “Naša Bosna” – “Bečka škola”. Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Selimović, S. (2008a) Aneksija Bosne i Hercegovine, *Bosanski jezik, časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika* 5, Tuzla, 11-15.
- Selimović, S. (2008b) Položaj muslimanskih konfesionalnih škola u Bosni i Hercegovini zadnjih godina austrougarske uprave, *Pogledi* 12, Tuzla, 213-230.
- Smoljan, V. (2001) Austrougarska ekonomska politika i privredni razvitak Hercegovine, *Hercegovina* 13–14, Mostar, 169-186.
- Stefan Peters, M. (2011) Konceptije rješavanja južnoslavenskog pitanja Stjepana baruna Sarkotića, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (133-142), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Stojnić, B. (2016) Štampa u Bosanskoj krajini 1906–1941, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 8 (8), Banja Luka, 445-446.
- Stošić, A. (2013) Banjalučki Italijani 1883–1941, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* V (5), Banja Luka, 169-183.
- Stošić, V. M. i Đuran, G. R. (2016) Optužnica Državnog odvjetništva u Sarajevu protiv Lazara Đukića i drugih iz 1915. godine, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 8 (8), Banja Luka, 279-313.
- Šarac, A. (2012) Bosna i Hercegovina u turističkim vodičima na njemačkom jeziku od 1878. do 1918. godine, *Radovi, Historija, historija umjetnosti, arheologija* 16 (2), Filozofski fakultet, Sarajevo, 285-300.
- Šarac, I. (2011) Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave, u: Lučić, I. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Knjiga II* (11-52), Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Šavljakov, M. (2017) Odnos Velikog upravnog i prosvetnog saveta prema položaju pravoslavnih sveštenika i učitelja u Bosni i Hercegovini tokom 1914–1918. godine, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* IX (9), Banja Luka, 139-165.
- Šehić, Z. (2001) Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomacija, *Hercegovina* 13–14, Mostar, 187-216.
- Šehić, Z. (2003) Bibliografija: historiografski radovi o Bosni i Hercegovini objavljeni u zemlji i inostranstvu 1990–2000., u Redžić, E. (ur.) *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990.–2000., Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001.* (197-257), Posebna izdanja 120, Odjeljenje društvenih nauka 36, ANUBiH, Sarajevo.
- Šehić, Z. (2004) Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih vojnih invalida u toku Prvog svjetskog rata 1914.–1918, *Radovi XIII*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 311-333.
- Šehić, Z. (2005) Atentat, mobilizacija, rat, *Prilozi* 34, Sarajevo, 23-38.
- Šehić, Z. (2005-2015) Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918, *Forum Bosnae* 32, Sarajevo, 61-85; prijevod na njemački: *Das Militärwesen in Bosnien-Herzegowina 1878–1918.*, u: Ruthner, C. et al.

- (ur.) (2015) *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans 1878–1918* (139-153), Peter Lang, New York.
- Šehić, Z. (2006a) *Adolf Strausz: Bosna. Zemlja i ljudi. Historijski, etnografski i geografski prikaz, Beč, 1884. godine* (Adolf Strausz: *Bosnien. Land und Leute. Historisch-etnographisch, geographische schilderungen*, Wien, 1884.), *Godišnjak BZK Preporod* 6, Sarajevo, 357-366.
- Šehić, Z. (2006b) *Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1918. godine. Unutrašnji front, pobune, dezertstvo i nemiri u pozadini*, *Vojnoistorijski glasnik* 1–2, Beograd, 21-40.
- Šehić, Z. (2006c) *Predgovor*, u: Robert, M. *Mostar*, Reprint izd.: Verlag von Carl Bellmann, Prag 1909, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Šehić, Z. (2006d) *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878.–1918*, *Godišnjak BZK Preporod* 6, Sarajevo, 309-321.
- Šehić, Z. (2007) *Milena Preidlsberger-Mrazović: Bosanska bilježnica. Slike pejzaža i kulturne baštine Bosne i Hercegovine* (Bosnischen Skizzenbuch. Landschafts- und Kulturbilder aus Bosnien und der Herzegovina. Dresden, E. Pierson, 1900.), *Godišnjak BZK Preporod* 7, Sarajevo 2007, 342-353.
- Šehić, Z. (2008) *Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku i Medinu u doba austrougarske uprave 1878–1918*, *Saznanja* 2, Tuzla, 69-85.
- Šehić, Z. (2009a) *Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austro-Ugarske monarhije u posljednjoj ratnoj godini*, *Historijska traganja* 3, Sarajevo 2009, 23-50.
- Šehić, Z. (2009b) *Vjerski velikodostojnici u BiH prilikom posjete cara Franje Josipa 1910. godine*, *Godišnjak BZK Preporod* 9, Sarajevo, 203-216.
- Šehić, Z. (2010a) *Johann Asboth, Život i življenje u Sarajevu*, *Radovi* 14 (1), Filozofski fakultet, Sarajevo, 331-347.
- Šehić, Z. (2010b) *Lajos Thallóczy über die Ereignisse in Bosnien – Herzegowina nach dem Attentat von Sarajevo am 28. juni 1914.*, u: Juzbašić, Dž. i Ress, I. (ur.), *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft* (165-170), Sonderpublikationen 134, Klasse für Geisteswissenschaften 40, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina – Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte, Sarajevo – Budapest.
- Šehić, Z. (2011a) *Aneksiona kriza 1908.–1909. i njene posljedice na međunarodne odnose*, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (55-85), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Šehić, Z. (2011b) *Prilog istraživanju turizma u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave 1878–1918*, *Godišnjak BKZ Preporod* 11, Sarajevo, 302-322.
- Šehić, Z. (2014a) *Povratak zaboravljenoj prošlosti*, *Gračanički glasnik* 38, Gračanica, 53-120.
- Šehić, Z. (2014b) *Sarajevski atentat – varnica koja je zapalila svijet*, *Gračanički glasnik* 37, Gračanica, 27-94.
- Šehić, Z. (2015) *Careve egzote – elitne bosanskohercegovačke jedinice k. u. k. armije u Prvom svjetskom ratu (1914–1918)*, u: *Zbornik radova. Okrugli stol Imamska služba u misiji jačanja sistema odbrane i čuvanja ljudskog dostojanstva, Sarajevo, 15. decembra 2014.* (54-91), El-Kalem, Vojno muftijstvo, Sarajevo.

- Ševo, Lj. (2016a) Postanak, arhitektura i ikone pravoslavne crkve svetih apostola Petra i Pavla u Kozarcu, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VIII* (8), Banja Luka, 45-63.
- Ševo, Lj. (2016b), O graditeljima pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave, *Radovi. Historija, Historija umjetnosti, Arheologija 4* Filozofski fakultet, Sarajevo, 147-164.
- Šistek, F. (2011) Češki pisac i novinar Josef Holeček (Kritički prikaz na austrougarsku okupaciju BiH), u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (333-348), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Šovljanin, M. (2013) Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Nezavisni univerzitet Banjaluka, Banja Luka 2011, str. 566, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske 5*, 535-537.
- Šubić, R. (2013) Bosna u “Beleškama” Milana Piroćanca, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske V* (5), Banja Luka, 161-167.
- Šućur, D. (2015) Svjedočanstvo sveštenika Jove Davidovića iz Prvog svjetskog rata, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske VII* (7), Banja Luka, 307-309.
- Šušnjara, S. (2013) Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske, *Anali za povijest odgoja 12*, Zagreb, 55-74.
- Šušnjara, S. (2014) Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.–1918.), *Napredak 155*, (154/4), Zagreb, 453-466.
- Šušnjara, S. (2016) Iskoraci u školstvu u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, *Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju 1* (1), Sarajevo, 31-40.
- Todorović Bilić, M. (2011) Austrougarska kolonizacija u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske III* (3), Banja Luka, 119-135.
- Užičanin, S. (2016) Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata, *Historijska misao 2* (2), Tuzla, 69-96.
- Vasić, D. D. (2010) Organi lokalne uprave u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine 1878–1918, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske II* (2), Banja Luka, 245-255.
- Vasić, D. D. (2011) Doboj i Tešanj uoči i u vrijeme austrougarske okupacije 1878. godine, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske III* (3), Banja Luka, 107-118.
- Vasilj, S. (2011) Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (517-536), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Veladžić, E. (2003) Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo 2002. str. 531., *Prilozi 32*, Sarajevo, 364-369.
- Veladžić, E. (2011) Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njezina struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave, u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (167-194), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Veladžić, E. (2017) Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog razdoblja, *Prilozi 46*, Sarajevo, 75-98.
- Vrankić, P. (2016) Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.–1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića, *Hercegovina 26* (2), Mostar, 109-140.

- Younis, H. (2016) "Brez nikoga u dijaru gurbetu" Svakodnevni život porodice Bakarević u Istanbulu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Prilozi* 45, Sarajevo, 41-76.
- Younis, H. (2017) "Selami i poljubci sa fronta", *Prilozi* 46, Sarajevo, 139-158.
- Zaimović, H. (2011) Arhivska građa austrougarske administracije u bosanskohercegovačkim arhivima (kratak pregled fondova austrougarske provenijencije), u: Šehić, Z. (ur.) *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova* (571-601), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Zaimović, H. (2012) Arhivska građa austrougarske uprave u Historijskom arhivu Sarajevo, *Historijska traganja* 8, Sarajevo, 61-80.
- Zeaug, F. (2016) Mir, sigurnost i pravednost: sjećanje bosanskog SS-vojnika na austrougarsku vladavinu u Prvom svjetskom ratu 28- 32; Međunarodna i multidisciplinarna konferencija "Naša Bosna" – "Bečka škola". Mjesta pamćenja, percepcije, mostovi i prelamanja u odnosu Austrije – Bosne i Hercegovine
- Zulić, O. (2015) Kulturno-prosvjetno djelovanje Gajreta u Okrugu Tuzla u austrougarskom periodu, *Historijska misao* 1 (1), Tuzla, 95-111.
- Žutić, N. (2010) Rimokatoličenje Srba i prodor Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* II (2), Banja Luka, 275-291.
- Žutić, N. (2014) Omladinski antihabzburški nacional-kulturni pokreti i Sarajevski atentat (1908–1914), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* VI (6), Banja Luka, 243-261.

Czech Historiography on Bosnia and Herzegovina (2000–2018)

Ladislav Hladký

Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Brno
hladky@brno.avcr.cz

Abstract: This paper provides a synopsis and characterization of the most important historiographically, politologically, and ethnologically oriented works published in the Czech Republic between 2000 and 2018 on the history and current evolution of Bosnia and Herzegovina. Czech works on the history of Bosnia and Herzegovina can be divided into two main groups. The first group includes monographs by historians who were familiar with the reality of Bosnian multiethnicity in the period before the breakup of Yugoslavia and in that context, therefore, continue in their books to support the idea of preserving Bosnia within its existing borders and in the form of a multinational state. The second group comprises books by Czech authors who primarily focus on analysing political events in the contemporary, so-called post-Dayton Bosnia, of which they are highly critical and as a result also highly skeptical when it comes to the prospect of continued coexistence between the nations of Bosnia. During the period in question, several works were published in the Czech Republic dedicated to the history of Czech-Bosnian relations and the synthetical treatment of the history of the Czech national minority living in Bosnia and Herzegovina.

Key words: History of Bosnia and Herzegovina, so-called post-Dayton Bosnia, Czech-Bosnian relations, Czechs in Bosnia and Herzegovina, Sarajevo assassination

A strong wave of interest among Czechs in events taking place in Bosnia and Herzegovina, including interest in learning more about the country's remarkably complicated history, arose in the Czech Republic as early as the beginning of the 1990s during the dissolution of the Yugoslav Federation and outbreak of a number of bloody conflicts in the post-Yugoslav territory. From 1992 to 1995, Czechs followed the war in Bosnia closely and sympathized with its inhabitants, which was evidenced in the significant material and medical aid they provided to the peoples of Bosnia and Herzegovina (of all nationalities) as well as the care they offered to the hundreds of Bosnian refugees who fled to the Czech Republic during the war. The Czech solidarity of the time with the peoples of Bosnia and Herzegovina bore a reflection

of the traditionally positive relationship of the Czechs with the South Slavic nations and, among other things, the fact that at the turn of the 19th and 20th centuries Czechs had spent forty years living together with the inhabitants of Bosnia and Herzegovina under one and the same Austro-Hungarian regime, and at the time several thousand Czechs of all manner of profession and social standing were moving to Bosnia and would go on to play a important role in the development of the local economy and culture. Albeit in far smaller numbers, some 500 individuals, their descendants live in Bosnia and Herzegovina to this day.

In the 1990s, Czech historians were, together with journalists and humanitarian workers, among the first in the Czech Republic to attempt to explain to the general public the political and historical roots of the unfolding Yugoslav crisis and at the same time tried to shed some light on the confessional and cultural differences between the individual South Slavic nations. It was during this time that there were also a great many articles, synoptic brochures, and books on the history and culture of Bosnia and Herzegovina published in the Czech Republic. I gave a talk on Czech works dealing with Bosnian history that were published in the course of the 1980s and 1990s at a conference called *The Historiography on Bosnia and Herzegovina: 1980–1998*, which was held in Sarajevo in the first part of November 1999.¹

It was, therefore, with great pleasure that I accepted an invitation to the conference entitled *The Historiography on Bosnia and Herzegovina (2001–2017)*, which took place in Sarajevo in June of 2019. It gave me a sense of satisfaction to announce that the wave of interest in the past and present of Bosnia and Herzegovina that had risen in the Czech Republic in the beginning of the 1990s has continued to large degree into the first part of the 21st century. In the Czech Republic, there is currently a group (albeit not a big one) of historians, political scientists, ethnologists, and cultural anthropologists who have chosen the history and culture of Bosnia and Herzegovina as their primary research topic, or at least one of their primary research topics. With this paper, I would like to give a brief overview of the scholarly output of these researchers, looking, above all, at their most important monographs published in the Czech Republic between 2000 and 2018.

Czech works examining the history of Bosnia and Herzegovina that came out during the period in question can be divided into two main groups. The first group includes monographs by historians who were familiar with

¹ Hladký, 2000: 275-280.

the reality of Bosnian multiethnicity in the prewar period and in that context, therefore, continue in their books to support the idea of preserving Bosnia and Herzegovina as historically territorial and constitutional individualities. It is in this category that I include my monograph entitled *Bosenská otázka v 19. a 20. století* [The Bosnian Question in the 19th and 20th Centuries], which was published in 2005 in Brno by the publishing house of Masaryk University.² The book presented a comprehensive picture of the history of Bosnia and Herzegovina from the Early Middle Ages to the beginning of the third millennium. Its main focal point were the characteristics of the relationships between the Bosnian Muslims (Bosniacs), Serbs, and Croats in the 19th and 20th centuries, their frequently dissimilar attitudes towards the question of territorial integrity, political independence, and from the end of the 20th century the national independence of Bosnia and Herzegovina as well as the role of external (Ottoman, Austro-Hungarian, Yugoslav, or even broader international – European) factors in Bosnian history. The conclusion of the work expresses the conviction that despite all of the political and economic problems facing contemporary Bosnia and Herzegovina, there are also still foreign policy and internal reasons (the closeness between the languages of the three constitutive nations, the tradition of coexistence) to preserve Bosnia as an independent, multinational, and territorially integral country. Only a multinational Bosnia and Herzegovina can fulfil the role of an important stabilizing and interconnecting entity in the Balkans. In this respect there can be no alternative – the breakup of Bosnia and Herzegovina would once again cast the entire region into chaos and conflict.

It was in a similar tone, i.e. one of respecting Bosnia and Herzegovina as an important historical and political-administrative entity in the Balkans, that a book by the young historian and Slavist Petr Stehlík entitled *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století* [Bosnia in the Croatian National-Integration Ideologies of the 19th Century] was published roughly five years ago in Brno.³ On the basis of analysis of primary historical sources and opinion journalism of the time, the monograph evaluates the position and role of Bosnia within the most momentous Croatian national programmes of the 19th century (specifically in the approach taken by the Illyrian movement, in the ideology of South Slavism advocated by Bishop Josip Juraj Strossmayer, and in the political opinions of the leader of the Croatian Party of Rights Ante Starčević). The book was well received by scholars for its

² *Ibid.*, 2005.

³ Stehlík, 2013.

balanced and unbiased standpoint and was published in the Croatian language in Zagreb in 2015 by the publishing house Srednja Europa.⁴

The works of some members of the Bosniak diaspora in the Czech Republic, who seek to enlighten the Czech reader – and to some extent even themselves – about history and culture of their homeland, can be ranked alongside the Czech historiographical output based on primary analysis of historical sources. Specifically, we should mention a book by a young graduate of the arts faculty in Prague named Mihad Mujanović, who recently published a monograph entitled *Muslimové, a ne mohamedáni!: ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918* [Muslims And Not Mohammedans!: To the Roots of the Bosniak National Movement from 1878 to 1918].⁵ In the book, the author describes the modernization rebirth of the community of Bosnian Muslims, who under the Austro-Hungarian administration of Bosnia and Herzegovina underwent a transformation from the original confessional society to a society in which features of ethnic nationalism began to crystallize.

The second group of contemporary Czech books on Bosnia represents the work of scholars whose primary focus is analysis of the political development in the so-called post-Dayton years of Bosnia and Herzegovina. These authors typically belong to a younger generation of Czech historians and political scientists, and in their work, they make use of modern methodological and, often-times, multidisciplinary approaches. On the basis of analysis of the Bosnian domestic political events of the last quarter century, however, they tend to be highly skeptical when it comes to the possibility of further cohabitation between the nations within Bosnia and Herzegovina. This category includes, for example, a book by a young Prague historian and demographer, Ondřej Žíla, entitled *Jedna si jedina moja domovina?: etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013* [Are you my One and Only Homeland?: ethnic-demographic transformations in Bosnia and Herzegovina from 1945 to 2013].⁶ In the book, the author uses demographical methods to provide a highly detailed interpretation of the different population development of the three constitutive nations of Bosnia and Herzegovina – the Bosniaks, the Serbs, and the Croats – in the time of so-called Tito's Yugoslavia and also characterizes changes in their distribution within the territory of Bosnia and Herzegovina resulting from the events of the war in the first half of the 1990s. The book also offers a detailed analysis of and commentary on the successes

⁴ *Ibid.*, 2015.

⁵ Mujanović, 2018.

⁶ Žíla 2014.

as well as failures of the international community, which following the war in Bosnia made efforts to return hundreds of thousands of Bosnian refugees to their original homes.

This same author also conducted a relatively expansive study on the political development of Bosnia and Herzegovina between 1990 and 2015, which was published in a monograph compiled by multiple authors led by Prague historian Jan Pelikán entitled *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje* [The Countries of the Western Balkans in the Past Quarter Century and Perspectives on their Development].⁷ Likewise in this book, Ondřej Žíla calls the current political division of state in Bosnia and Herzegovina very complicated and nearly nonfunctional.

In general, it may be said that the work of young Czech historians and political scientists is of factographic value and often applies innovative methods. However, in examining the recent war in Bosnia and assessing the current political situation in the country, young authors should strive not only for a “factographic balance” in the events being described but should be more emphatic in taking into account ethical principles in order to prevent their readers from drawing simplified conclusions, such as laying the blame for the outbreak of the recent Bosnian conflict firmly on the unstable development of the local peoples (specifically in consequence of the fear of the local Serbs and Croats of the disproportionate growth in the Muslim population) and that all the current problems in Bosnia and Herzegovina have arisen from bad policies of “western superpowers”.

During the period in question, there were also synoptic works published in the Czech Republic addressing the history of Czech-Bosnian relations. In Prague in 2010, a group of authors headed by Ladislav Hladký published a synthesis titled *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy* [Czech Relations with the Nations and Countries of Southeastern Europe].⁸ Among other things, the publication contains a separate chapter on the history of Czech-Bosnian relations, in the full extent of their duration from the Middle Ages to the present day.⁹ A high-quality, richly illustrated book examining the important role played by Czech architect Karel Pařík in the radical architectural transformation of the Sarajevo city centre at the turn of the 19th and 20th centuries was published in Prague in 2012 by a team of authors formed at the initiative of historian and archivist Jiří Kuděla, who from 2005

⁷ *Ibid.*, 2016: 73-135.

⁸ Hladký, 2010.

⁹ Hladký & Ljuca & Kuděla, 2010: 73–96.

to 2009 held the post of Czech ambassador to Bosnia and Herzegovina. The authors titled the book *Karel Pařík: architekt evropského Sarajeva* [Karel Pařík: Architect of European Sarajevo].¹⁰

In the Czech Republic, Adin Ljuca, a Bosniak writer, librarian, and translator who has worked and lived in Prague for several decades, publishes interesting studies and articles about the history of Czech-Bosnia relations at the turn of the 19th and 20th centuries on such topics, for instance, as the Czech perspective on Bosnian Muslims between 1878 and 1918, the role played by Czechs in the emergence of organized tourism in Bosnia, and the laudatory references in the Austrian and Czech press about one of Bosnia's rarities – an easy-keeping yet very stout and hard-working breed of “Bosnian horse”.¹¹

The history of the Czech ethnic minorities living in Bosnia and Herzegovina were also examined in the timeframe discussed herein thanks to leading Czech ethnologist and cultural anthropologist Zdeněk Uherek, who conducted several years of field research among the local Czechs. He compiled the results of his research in a monograph entitled *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí* [Czechs in Bosnia and Herzegovina: Anthropological Perspectives on the Social Life of the Czech Minority Abroad].¹² The publication mapped the life of the Czech minority in Bosnia and Herzegovina, members of which have lived and continue to live to this day not only in large cities but also in several villages around Prijedor and Banja Luka throughout the past nearly 150 years. In the book, the author takes a close look at, among other things, the history of Czech civic associations in Bosnia and important figures of Czech descent, who in the past made considerable positive contributions to the economic, cultural, and educational edification of Bosnia and Herzegovina.¹³

In connection with the 100th anniversary of the Great War from 1914 to 1918, several books were published that aimed to shed light on the circumstances of the assassination in Sarajevo as well as on certain Czechs commonly associated with the incident. Here, we should mention, for example, a travelogue compiled by journalists Martin Ježek and Pavel Trojan, who, one hundred

¹⁰ Boněk & Kuděla & Dimitrijević, 2012. The first book about architect Karel Pařík was published in 2007 in Sarajevo thanks to the efforts of Jiří Kuděla. It was published by the Czech embassy in Bosnia and Herzegovina: Kuděla, Dimitrijević, and Vacík, 2007.

¹¹ Ljuca, 2006a; 2006b; 2015.

¹² Uherek, 2011.

¹³ The monograph by Zdeněk Uherek was supplemented with findings published in recent years by Bosnian historians on the history of Bosnian Czechs and their contribution to the development of Bosnia and Herzegovina: Kurto, 2002; Krzyk, 2015; Stojković, 2016.

years later, journeyed through all of the places that to this day remind us of the event that would lead to the outbreak of World War I. They titled their book *Tak nám zabili Ferdinanda* [So They've Killed our Ferdinand], which is a line by the famous literary figure from the novel by Jaroslav Hašek – *The Good Soldier Švejk* – who utters these words in reaction to news of the unexpected event in Sarajevo.¹⁴ Very interesting facts related to the Sarajevo assassination in 1914 were collected by archivist Jiří Skoupý, who in Prague recently published a biographically oriented book, the main character of which is the Czech chauffeur Leopold Lojka, who on the fateful day in Sarajevo was driving the automobile of the successor to the Austro-Hungarian throne, Francis Ferdinand. The monograph is entitled *Šofér, který změnil dějiny: za volantem vstříc atentátu na arcivévodu Františka Ferdinanda d'Este* [The Chauffeur who Changed History: At the Wheel in the Assassination of Archduke Francis Ferdinand d'Este].¹⁵

My coworker at the Institute of History of the Czech Academy of Sciences František Šístek wrote a paper for this publication examining in greater detail the shifts in Czech views and interpretations of the Sarajevo assassination and its main participants (Archduke Francis Ferdinand, assassin Gavrilo Princip, and others).

Conclusion

This paper shows that the wave of interest in the history and present political development of Bosnia and Herzegovina that arose in the Czech Republic in the 1990s in relation to the military conflict in Bosnia continued in large part into the beginning of the 21st century. Between 2000 and 2018, the Czech Republic saw the publication not only of the comprehensive analysis of the most important historical stages of development in Bosnia and Herzegovina and the relationships between the Bosnian peoples (Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno 2005) but also the monograph rich in factographical material on the demographic and political development in Bosnia from the end of World War II to the present day (Ondřej Žíla, “*Jedna si jedina moja domovina?*”: *etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*. Praha 2014). During the period under examination herein, there was also a comprehensive work on the history of Czech-Bosnian relations (Ladislav Hladký et al., *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha 2010) as well as the history of the Czech minority living for nearly 150 years in the territory of Bosnia and Herzegovina (Zdeněk Uherek, *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha 2011).

¹⁴ Ježek & Trojan, 2014.

¹⁵ Skoupý, 2017.

Češka historiografija o Bosni i Hercegovini (2000.–2018.)

Zaključak

Ovaj rad pokazuje da se val zanimanja za historiju i sadašnji politički razvoj Bosne i Hercegovine koji je nastao u Češkoj 1990-ih, u vezi sa vojnim sukobom u Bosni, velikim dijelom nastavio i početkom 21. vijeka. U periodu od 2000. do 2018. u Republici Češkoj objavljena je ne samo sveobuhvatna analiza najvažnijih historijskih faza razvoja u Bosni i Hercegovini i odnosa između bosanskih naroda (Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005.), već i monografija bogata faktografskim materijalima o demografskom i političkom razvoju u Bosni i Hercegovini od kraja Drugog svjetskog rata do danas (Ondřej Žíla, “*Jedna si jedina moja domovina?*”: *etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*. Prag 2014.). U razdoblju koje se istražuje u ovom radu, postojao je i opsežan rad o historiji češko-bosanskih odnosa (Ladislav Hladký i dr., *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Prag 2010.), kao i gotovo 150 godina dugoj historiji života češke manjine na području Bosne i Hercegovine (Zdeněk Uherek, *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Prag 2011.).

Literature

- Boněk, J., Kuděla, J. i Dimitrijević, B. (2012) *Karel Pařík: architekt evropského Sarajeva / arhitekt evropskog Sarajeva / architecte de Sarajevo européen / architekt des europäischen Sarajevo / the architect of European Sarajevo*, Eminent, Praha.
- Hladký, L. (2000) Češka historiografija o Bosni i Hercegovini (1980.–1998.), *Prilozi / Contributions* 29, Sarajevo, 275-280. ISSN 0350-115975, Institut za istoriju.
- Hladký, L. (2005) *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Masarykova univerzita, Brno.
- Hladký, L. et al. (2010) *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, Historický ústav, Praha.
- Hladký, L., Ljuca, A. i Kuděla, J. (2010) Česko-bosenské vztahy, in: Hladký, L. (ed.), *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy* (73-96), Historický ústav, Praha.
- Ježek, M., Trojan, P. (2014) *Tak nám zabili Ferdinanda*, Radioservis, Praha.
- Kuděla, J., Dimitrijević, B. i Vacík, I. (2007) *Arhitekt Karel Pařík (04.07.1857–16.06.1942). Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo*, Ambasada Češke republike u Bosni i Hercegovini – Muzej Sarajeva, Sarajevo.
- Krzyk, T. (2015) *Česi u Sarajevu 1878–2010: arhivsko-dokumentacijska istraživanja*, Matiča hrvatska u Sarajevu, Sarajevo.
- Kurto, N. (2002) “*Česi u BiH*”: *radovi čeških arhitekata u Sarajevu*, Češka beseda, Sarajevo.
- Ljuca, A. (2006a) Turci a Švábové, nebo slovanští bratři?: český pohled na bosenské muslimy v letech 1878–1918, in: Moravcová, M., Svoboda, D. and Šístek, F. (eds), *Pravda, láska a ti na “Východě”*: *obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti* (122-134), Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha.

- Ljuca, A. (2006b) Češi a počátky turismu v Bosně a Hercegovině, in: Štěpánek, V. (ed.), *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI: příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005.* (253-266), Matice moravská, Brno.
- Ljuca, A. (2015) Bosenský kůň v českých pramenech, in: Bittnerová, D. and Moravcová, M. (eds), *Etnické komunity: balkánské cesty II* (251-270), Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha.
- Mujanović, M. (2018) *Muslimové, a ne mohamedáni!: ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- Stehlík, P. (2013) *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*, Masarykova univerzita, Brno.
- Stehlík, P. (2015) *Između hrvatstva i jugoslavenstva: Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832–1878*, Srednja Europa, Zagreb.
- Skoupý, J. (2017) *Šofér, který změnil dějiny: za volantem vstříc atentátu na arcivévodu Františka Ferdinanda d'Este*, Mladá fronta – Národní technické muzeum, Praha.
- Stojković, M. (2016) *Nova Ves 1894–2004*, Udruženje Čeha “Češka beseda”, Banja Luka.
- Uherek, Z. (2011) *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, Praha.
- Žíla, O. (2014) *“Jedna si jedina moja domovina?”: etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- Žíla, O. (2016) Bosna a Hercegovina, in: Pelikán, J. (ed.), *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje* (73-135), Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.

Prikazi i reinterpetacije Sarajevskog atentata u javnom diskursu u Češkoj

František Šístek

Institut za istoriju, Češka akademija nauka, Prag
frantsistek@volny.cz

Sažetak: Ovaj rad se fokusira na prikaze i reinterpetacije sarajevskog atentata (1914.), ključnog događaja moderne svjetske historije povezane s Bosnom i Hercegovinom, u savremenom češkom javnom diskursu. Stogodišnjica početka (2014.) i kraja (2018.) Prvog svjetskog rata dala je poticaj za novi val reinterpetacija, komemoracija i recikliranja ranijih predstavljanja. Autor u ovom radu pokušava ocrtati glavne konture savremenih čeških rasprava o Sarajevskom atentatu kroz poseban fokus na prikaze četiri ličnosti povezane s ovim događajem: habsburškog nasljednika prijestolja Franza Ferdinanda, njegove supruge Sofije Chotek, njihovog atentatora Gavrila Principa i njihovog vozača Leopolda Lojka. Autor argumentira da su sve četiri ličnosti povezane s određenim mjestima sjećanja (*lieux de mémoire*) koja se mogu naći na teritoriju Češke (zamak Konopiště u središnjoj Bohemiji, Principova zatvorska ćelija u Terezinu, Lojkov grob u Brnu i spomen-fontana Sofije Chotek u Pragu). Prikazi ovih ličnosti i reinterpetacije sarajevskog atentata u savremenom češkom diskursu vrlo su raznolike i dvosmislene.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, Bosna i Hercegovina, Češka, mjesta pamćenja (*lieux de mémoire*), reinterpetacije, reprezentacije, diskurs, Prvi svjetski rat

Ovaj prilog se bavi promjenama reprezentacija i interpretacija Sarajevskog atentata (1914) – jednog od ključnih događaja moderne svjetske historije neraskidivo povezanog sa Bosnom i Hercegovinom – u savremenom češkom javnom diskursu, posebno u vezi sa stogodišnjicom početka Prvog svjetskog rata. U kratkom osvrtu, predstaviti ćemo osnovne karakteristike diskursa o Sarajevskom atentatu u periodu “Masarykove” Čehoslovačke Republike (1918–1938), koja je nastala kao direktan rezultat geopolitičkih promjena izazvanih Prvim svjetskim ratom. Zahvaljujući tome, kao i činjenici da su Čehoslovačka i Kraljevina SHS / Kraljevina Jugoslavija bile povezane političkim i vojnim savezništvom u okviru tzv. Male Antante, kao i brojnim kulturnim vezama, javna slika i komemoracije vezane za Sarajevski atentat u

tadašnjoj Čehoslovačkoj bile su vrlo bliske zvaničnom diskursu u tadašnjoj jugoslovenskoj državi. Već u vrijeme socijalističkog režima postaje jasno da diskurs o ovom događaju prolazi jednu postepenu reinterpetaciju i djelimičnu istorijsku dekontekstualizaciju. Sto godina nakon Sarajevskog atentata, evidentno je da se diskurs o tom događaju u današnjoj Češkoj Republici bitno promijenio, da je izgubio svoj nekadašnji politički značaj i da je došlo do diverzifikacije njegovih interpretacija, tako da danas, uprkos kontinuitetu, u odnosu na razdoblje između dva svjetska rata postoje i značajne razlike. Glavne konture savremenih čeških interpretacija i reprezentacija analizirane su na osnovu prema ključnim akterima Sarajevskog atentata: njegovoj glavnoj žrtvi, nadvojvodi Franji Ferdinandu, njegovoj takođe ubijenoj supruzi Sofiji koja je poticala iz značajne češke aristokratske porodice Chotek, atentatoru Gavrilu Principu, koji je svoj život skončao u češkoj tvrđavi Terezín (Theresienstadt), kao i češkom vozaču nadvojvodinog automobila Leopoldu Lojki.

Franjo Ferdinand

Nadvojvoda i habsburški prestolonasljednik Franjo Ferdinand, ubijen u Sarajevu 28. juna 1914, u Češkoj je poznat kao František Ferdinand d'Este, František Ferdinand ili samo kao Ferdinand. Ime Ferdinand se u kolektivnom pamćenju trajno fiksiralo takođe zahvaljujući romanu Jaroslava Haška *Doživljaji dobrog vojnika Švejka za svjetskog rata (Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války)*, pisanog početkom 20-ih godina 20. vijeka, čija radnja počinje upravo 28. juna 1914, kada sluškinja gđ. Müller obavještava Jozefa Švejka: “Tak, ubili su nam Ferdinanda.” Švejk se potom raspituje o kojem je Ferdinandu riječ s obzirom na to da poznaje dvojicu: poslužitelja kod drogeriste Pruše, koji je tamo “jednom zabunom popio flašu nekakve mazarije za kosu”, i Ferdinanda Kokošku, koji “pobira pasji drek. Nijednog nije nikakva šteta.” Svjetski događaj time biva prenesen na niži plan odnosa praškog Novog Grada, “razvodnjen u svom kobnom značenju”, kako poznatu uvodnu scenu sažima češka germanistkinja Dana Pfeiferová.¹

Činjenica da Haškov *Švejk* odavno ima poziciju jednog od najbitnijih i u širokim masama najpoznatijih djela češkog nacionalnog književnog kanona, imala je bez sumnje veliki uticaj ne samo na to da se u češkom kolektivnom pamćenju Sarajevski atentat fiksira kao ključni događaj modernog doba nego i na način na koji se o atentatu i njegovom kontekstu u češkom javnom diskursu, uključujući i jedan dio historiografske produkcije, govorilo i govori: sa

¹ Pfeiferová, 2015: 388.

jednom ironičnom distancom (*Švejk* je ipak jedno humorističko djelo, iako je naravno i mnogo više od toga), ali istovremeno i svojevrsnom nostalgijom za “dobrim starim vremenima” Habsburške monarhije.² Ne pretpostavljamo da je svaki Čeh pročitao *Švejka*, niti da ga je svako pročitao do kraja. Međutim, s obzirom na činjenicu da se radi o uvodnim scenama, Hašekova groteskna evokacija atmosfere u danima nakon Sarajevskog atentata vrlo je uticajna i upečatljiva. Snimljeno je i nekoliko filmskih verzija romana koje se već decenijama redovno prikazuju na televiziji, da ne govorimo o dramaturzijama i čitanju integralnog teksta na radiju, na LP pločama i savremenim nosačima zvuka. U svim ovim verzijama, na samom početku najprije mora poginuti Ferdinand da bi radnja mogla krenuti ka daljim avanturama. Kako konstatira već citirana D. Pfeiferová: “Koliko god dalekosežne i ozbiljne posljedice atentat u Sarajevu imao za svjetsku historiju – u književnosti Bohemije povezan je, prije svega, s njenim najboljim humorističkim djelima.”³

Prema izvornoj koncepciji francuskog historičara Pierra Nore, mjesta pamćenja (*lieux de mémoire*) ne moraju nužno da budu samo konvencionalna mjesta bitaka, spomenici i drugi fizički markeri u prostoru, nego to mogu biti i drugi objekti i fenomeni poput knjiga od posebne važnosti i uticaja.⁴ Nema dvojbe da, ukoliko je tako, u kontekstu moderne češke kulture Haškov *Švejk* predstavlja upravo jednu od rijetkih knjiga koja zaslužuje da bude uvrštena među svojevrsna “mjesta pamćenja”. *Dobri vojnik Švejk* je direktno i neraskidivo povezan s pamćenjem Sarajevskog atentata i ličnosti ubijenog Franje Ferdinanda. Prelomni događaj imperijalne i svjetske historije, posredstvom ove knjige i njenih obrada, permanentno se interpretira i reproducira u “našem”, “malom” i “domaćem” kontekstu češke historije, jezika i kulture, u jednom poznatom maniru. Drugo, fizičko mjesto pamćenja klasičnog tipa, koje se u češkim reprezentacijama povezuje s nadvojvodom, jest njegov dvorac Konopištje u srednoj Bohemiji, o kojem će još biti riječi.

Nakon osnivanja Čehoslovačke 1918. godine dolazi do radikalnog retoričkog raskida sa nedavnom habsburškom i monarhističkom prošlošću. Austro-Ugarska i njeni politički predstavnici, uključujući Franju Ferdinanda, bili su ne samo u međuratnom periodu Čehoslovačke Republike nego i u kasnijim decenijama frekventno izlagani ruglu i demonizaciji kao simboli starog, propalog poretka i raspale multinacionalne države – navodne “tamnice naroda”.

² O promjenama reprezentacije Habsburške monarhije i Čehoslovačke republike između dva svjetska rata u češkom diskursu vidi Holubec, 2015: 32-49.

³ Pfeiferová, 2015: 387.

⁴ Norra, 1984-1992.

Nadvojvoda je obično bio portretiran “kao patološka ličnost, ratni huškač, fanatični neprijatelj Slovena i konzervativan klerikalac”, sažeo je negativnu reprezentaciju nadvojvode u češkom nacionalističkom diskursu savremeni češki historičar i poznati stručnjak za kasnu habsburšku monarhiju Jiří Rak.⁵ U jednom od svojih tekstova posvećenih stogodišnjici Sarajevskog atentata, Rak je pokušavao predstaviti Franju Ferdinanda bez obzira na reciklirane stereotipe i neistine, kao jednu zanimljivu, iako i dalje ambivalentnu historijsku ličnost, ne krijući negativne osobine njegovog karaktera, dok je istovremeno podvukao i njegove pozitivne crte koje su češkoj publici obično ostajale nepoznate. Pored velike i uzorne ljubavi prema supruzi i djeci, Rak je napomenuo da je Franjo Ferdinand imao jednu racionalnu sliku o slabostima Monarhije i da uprkos svom zanimanju za modernizaciju armije ni u kom slučaju nije bio “ratnohuškač”, kako je, bez obzira na historijske činjenice, često bio predstavljan. Franjo Ferdinand se već u vrijeme aneksije BiH (s kojom se nije slagao i o kojoj je bio obaviješten tek kao o svršenom činu, što ga je posebno uvrijedilo, kako je poznato iz drugih historijskih izvora), kao i u vrijeme Balkanskih ratova 1912–13, protivio ideji preventivnog rata protiv Srbije i Crne Gore. Nakon stupanja na prijestolje, namjeravao je da proširi politička prava i državotvorni udio Južnih Slovena u okviru Monarhije na račun do tada privilegiranih Mađara. Ironijom sudbine, zaključuje Rak, tek prestolonasljednikova smrt u Sarajevu otvorila je mogućnost da kormilo austrougarske politike preuzmu “jastrebovi” iz generalnog štaba koji nisu dijelili nadvojvodine brige da je Monarhija na unutrašnjem planu nedovoljno stabilna i da bi zato rat za nju predstavljao jednu previše rizičnu i nepotrebnu avanturu koju je prema njegovom uvjerenju trebalo izbjeći.⁶

Što se tiče pozadine Sarajevskog atentata, historičar Jiří Skoupý u svojoj knjizi iz 2017., koja predstavlja najnoviji češki doprinos historiografiji atentata, sugerše da je izbor Franje Ferdinanda za žrtvu politički motivisanog ubistva bio pogrešan, jer on: “...kao čovjek upućen u evropsku vojnu problematiku koji je istovremeno obavljao funkciju generalnog vojnog inspektora Monarhije uopšte nije priželjkivao konflikt sa Srbijom, posebno s obzirom na njeno savezništvo sa Rusijom. Srbi su ga uprkos tome smatrali za ratnog huškača i svog glavnog neprijatelja, iako prestolonasljednik nije u stvari bio ni jedno ni drugo.”⁷ Franjo Ferdinand se dugotrajno zalagao za pomirenje i usku

⁵ Rak, 2014.

⁶ *Ibid.*

⁷ Skoupý, 2017: 18.

saradnju Habsburške carevine sa Rusijom, koju, imajući ovaj viši cilj u vidu, nije htio provocirati vojnim akcijama protiv njenih balkanskih saveznika.

Pored starih negativnih stereotipa o kojima smo već govorili, postoje znatno diferenciranije ili čak skroz pozitivne reprezentacije ove istorijske ličnosti. Često nalazimo primjere apsolutno suprotnih i međusobno isključivih reprezentacija Franje Ferdinanda, koji je za nekog “habsburški mučenik i car kadar promijeniti imperiju nabolje”, dok je za drugog “ugnjetavalac i strastveni lovac životinja, koji je trebao biti ubijen...”, kako ističe austrijski književni komparatista i historičar Clemens Ruthner.⁸ Pored toga, kod nekih učesnika ovih diskursa primjetna je depolitizacija nadvojvodinog lika. Franjo Ferdinand je tako prikazivan kao jedna romantična ličnost, čovjek kojemu je ljubav bila iznad svega, kao uzoran suprug i brižan otac.

Zahvaljujući činjenici da je Franjo Ferdinand u češkom kolektivnom pamćenju čvrsto povezan sa zamkom Konopištje u srednjoj Bohemiji, udaljenom nepunih pedeset kilometara od Praga, koji se ubraja među najposjećenije dvorce u Češkoj, uloga ovog zamka i okolnog parka u koje je nadvojvoda uložio ne samo ogroman novac nego i vlastiti trud i ljubav, vrlo je naglašena u češkim reprezentacijama ove istorijske ličnosti.⁹ Pored danas već problematičnog imidža strastvenog, možda čak manijakalnog lovca životinja, Franjo Ferdinand je posebno u samom regionu blizu Konopištja cijenjen i priznat kao veliki graditelj i čovjek koji je svojim inicijativama dao doprinos razvoju ovog kraja koji je upravo zahvaljujući onome što je ovdje dao izgraditi i uljepšati nadvojvoda postao omiljena turistička destinacija. Franjo Ferdinand je logično i sam već odavno postao svojevrsni lokalni “brend” benešovskog regiona, gdje je godinama rado boravio u krugu svoje porodice i prijatelja. Njegovo ime i lik se na razne načine iskorištavaju u turističke i komercijalne svrhe i u gradu u kojem je zajedno sa suprugom ubijen.

Pored samog Konopištja i okolnih imanja, sa nadvojvodom je između ostalog direktno povezana pivara u nedalekom gradu Benešov. Pivaru koja danas radi pod imenom *Pivovar Ferdinand* (Pivara Ferdinand), dao je izgraditi upravo Franjo Ferdinand 1897. godine. Nadvojvoda je već deset godina ranije kupio staru i nerentabilnu lokalnu pivaru kao dio gospodarskog kompleksa koji je pripadao zamku Konopištje.¹⁰ U svojim graditeljskim i gospodarskim poduhvatima, nadvojvoda, kome zahvaljujući solidnoj zaostavštini nije falio novac, znao je postavljati ambiciozne ciljeve: pivara, koju je

⁸ Ruthner, 2015: 20.

⁹ Pernes, 2007: 207.

¹⁰ Pivovar Ferdinand, s.r.o.: <http://www.pivovarferdinand.cz/o-pivovaru/>.

dao izgraditi u gradiću Benešovu, morala je da bude najmodernija fabrika te vrste u cijeloj Austro-Ugarskoj. Nakon stvaranja Čehoslovačke Republike, na osnovu specijalnog zakona o nacionalizaciji imovine potomaka ubijenog prestolonasljednika, pivara je već 1921. pripala državi (za razliku od većine ostalih privatnih pivara koje su nacionalizovane tek nakon Drugog svjetskog rata pod političkim uticajem komunista). Nakon pada komunističkog režima, ali još uvijek prije privatizacije, 1992. počinje proizvodnja piva pod imenom koje aludira na osnivača pivare – Ferdinand. Sljedeće godine pivara je privatizirana i veza sa nadvojvodom se od tada sve do danas u marketinškoj sferi uspješno nastavlja. Uprkos pozitivnim ocjenama Franje Ferdinanda kao osnivača i prvog vlasnika čija era predstavlja svojevrsno zlatno doba, u zvaničnoj reprezentaciji pivare ponekad ne fali ni ironičan pristup, koji aludira na optiku kojom je ubistvo Franje Ferdinanda prezentirano na prvim stranicama Hašekovog Švejka. To se najbolje odslikava u imenu jednog od specijalnih piva *Sedm kulí (Sedam metaka)*, koje predstavlja direktnu aluziju na jednu od kafanskih scena sa početnih strana Hašekovog *Švejka*, posebno na izreku jednog gosta: “Sedam metaka kao u Sarajevu!”.

Povodom stogodišnjice Sarajevskog atentata 2014, firma Česká mincovna sa sjedištem u Jabloncu u sjevernoj Češkoj izdala je u limitiranoj ediciji srebrenu spomen-medalju u znak sjećanja na ovaj događaj.¹¹ Na aversu medalje, čiji je autor akademski slikar Karel Zeman, nalaze se profili prestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije, koji djeluju svečano i dostojanstveno. Na reversnoj strani autor je prikazao trenutak atentata. Vidimo automobil u kojem se vozi Franjo Ferdinand sa pratnjom, svi su prepoznatljivi: vozač Leopold Lojka, nadvojvoda sa suprugom, Oskar Potiorek, grof František (Franz) Harrach na lijevoj strani. Međutim, ne radi se o sasvim realnom prizoru: figura atentatora sa revolverom u ruci izvire iz usana ogromne lobanje, koja dobro poznatoj historijskoj sceni dodaje svojevrsnu nadrealističku dimenziju. U svakom slučaju, atentat je u cjelini nesumnjivo prikazan kao ozbiljan, sudbonosan i tragičan događaj, koji je preodredio kasnije krvave događaje 20. vijeka. Dakle, pored varijacija na tradicionalnu “švejkovsku” perspektivu ili nekadašnji antihabsburški, nacionalistički i republikanski obojeni diskurs, u češkom društvu koegzistiraju i druge, alternativne reprezentacije Sarajevskog atentata i ličnosti Franje Ferdinanda.

¹¹ Uporedi zvaničnu webstranicu Česká mincovna.

Sofija Chotek

U češkoj sredini, supruga Franje Ferdinanda, koju je Gavrilo Princip nenamjerno ubio zajedno sa prestolonasljednikom, poznatija je pod svojim djevojačkim imenom kao Žofie Chotková nego kao kneginja (nakon svadbe 1900), odnosno vojvotkinja (od 1909) von Hohenberg. U češkom javnom diskursu ističe se činjenica da je Sofija poticala iz stare i čuvene češke (bohemijske) aristokratske porodice Chotek.¹² U javnom diskursu posljednjih godina, nadvojvotkinja, koja je decenijama bila tretirana uglavnom kao “kolateralna šteta” jednog važnog političkog događaja, djelimično je izašla iz sjenke da bi dobila više ličnih crta, zahvaljujući brojnim popularnim knjigama, filmovima i tekstovima u medijima. Sofija je bila pripadnica aristokratskog sloja, koji je danas mnogim Česima stran, čak i sumnjiv, što s obzirom na velike društvene promjene i dugogodišnju međuratnu, komunističku i nacionalističku tendenciju omalovažavanja i demonizacije nekadašnje aristokratije kao češkom narodu navodno stranog, otuđenog, kosmopolitskog, ugnjetavačkog i sa njemačkim govornim područjem previše povezanog društvenog sloja, ne može čuditi. S druge strane, u Češkoj, prebogatoj zamkovima, parkovima, crkvama, kipovima i mnogim drugim tragovima vjekovnih graditeljskih aktivnosti aristokratskih porodica, u jednom dijelu društva pretežno liberalne i prozapadne orijentacije primjetan je takođe pomirljiv i pozitivan stav prema ovom društvenom sloju.¹³

Kao što je poznato, prema tada važećem dvorskom protokolu, brak između prestolonasljednika habsburške dinastije i Sofije Chotek nije smatran za ravnopravan zato što se nije radilo o ženi iz kraljevskog roda nego “samo” iz jedne “obične” plemićke porodice. To je rezultiralo neravnopravnim tretmanom zbog njenog “nižeg” porijekla, koji je za Sofiju Chotek često bio ponižavajući. Kako primjećuje historičar Jiří Skoupý, tokom posjete Sarajevu, vojvotkinja Hohenberg je imala pravo na sve počasti koje su prema vojnim pravilima dobijale supruge generala (Franjo Ferdinand je u Bosnu došao prije

¹² Njen najpoznatiji pripadnik bio je vjerovatno grof Karel Chotek (1783–1868), koji je između ostalog dugo obavljao funkciju guvernera Bohemije, najvišeg predstavnika habsburške vlasti u toj pokrajini. Na toj je funkciji dao veliki doprinos izgradnji i modernizaciji Praga. Sjećanje na njega i njegovu porodicu podstiču i neki praški toponimi vezani za njega kao što su Chotkova silnice i Chotkovy sady (Chotekov put, Chotekov park).

¹³ Valja napomenuti da je na predsjedničkim izborima 2013., na kojima je pobjedio proruski i prokineski kandidat Miloš Zeman, njegov glavni protivkandidat, popularan posebno u većim gradovima, kod pripadnika inteligencije i mlade generacije, bio dugogodišnji ministar inostranih poslova Karel Schwarzenberg, glava jedne od najvažnijih aristokratskih porodica Češke i Srednje Evrope.

svega u vojnoj funkciji povodom manevra). Jednu od tih počasti predstavljalo je pravo na zajedničku vožnju sa suprugom u kočijama ili automobilu. “Ljetnja sarajevska nedjelja, predviđena za svečanu vožnju gradom, trebala je da postane dan Sofijinog prkosa i velikog ličnog trijumfa.”¹⁴ Na svoj način, životna priča Sofije Chotek u češkom diskursu ima mnoge dodirne tačke sa klasičnim kolektivnim narativom o sudbini češkog naroda u okviru Austro-Ugarske, koji je uprkos svojoj čuvenoj istoriji, kulturnoj i industrijskoj razvijenosti navodno ugnjetavan i nepravedno tretiran kao “niži” i “drugorazredni” u odnosu na Nijemce i vladajući aristokratski sloj Habsburške carevine.

U aprilu 2014, u jednoj galeriji u šestom praškom kvartu, izloženi su projekti spomenika dvjema ženama koje oličavaju habsburšku imperijalnu i aristokratsku prošlost: carice Marije Terezije i Sofije Chotek. Za lokaciju spomenika Sofiji Chotek predviđen je prostor ispred Pisecke kapije (Písecká brána) u kvartu Prag 6, u blizini poznate Chotekove ceste.¹⁵ Kasnije je objavljeno da se neće raditi o klasičnom figuralnom spomeniku, nego o fontani u obliku lepeze. Međutim, realizacija projekta odugovlačila se u nedogled. Zbog nedostatka finansija, spomenik nije postavljen za stogodišnjicu Sarajevskog atentata, kao što je prvobitno zamišljeno. Krajem 2015, kontroverzne reakcije je izazvala vijest da će vijećnica Praga 6 primiti finansijski dar od firme Praški vodovodi i kanalizacije, koji će biti namijenjen za izgradnju spomenika, kao svojevrsnu kompenzaciju za skandalozan propust iz maja iste godine, kada je ova gradska firma vodom kontaminiranom bakterijama otrovala stotine stanovnika istog kvarta, od kojih je znatan broj završio u bolnicama. Dio opozicije je takvu namjeru kritikovao iz etičkih razloga.¹⁶

Pojavio se takođe otpor iz ideoloških, antihabsburških i antimonarhističkih pozicija, posebno od ljudi koji sebe smatraju braniteljima vrijednosti prve, međuratne Čehoslovačke Republike, kao i onih kojima je i danas bliska ideologija socijalističkog režima. Već tokom raspisanog umjetničkog konkursa za spomenike Mariji Tereziji i Sofiji Chotek, pojavila se peticija protiv njihove realizacije, djelimično opravdavana finansijskim razlozima (“nepotrebni troškovi”), ali istovremeno i ideološkim argumentima. Jedan od organizatora peticije, u razgovoru sa novinarom komunističkog dnevnika *Haló noviny*, ponovio je klasičan mit da se “na zamku Konopištje na sastancima sa njemačkim kaiserom Vilhelmom II. pripremao Prvi svjetski rat.” Zatražio je takođe da

¹⁴ Skoupý, 2017: 60-61.

¹⁵ Praha.eu, 2014.

¹⁶ Starostové a nezávislí, 2015.

peticiju podrže bliže nespecificirani “predstavnici patriotskih organizacija”.¹⁷ U otvorenom pismu gradonačelnici Praga iz 2017, u kojem je kritikovao podršku glavnog grada izgradnji spomenika Marije Terezije i Sofije Chotek, jedan od protivnika ovih projekata rezimirao je negativno stajalište na sljedeći način: “Cijeli politički značaj ove žene svodi se na činjenicu da je bila supruga čovjeka koji je podržavao agresivnu politiku Austro-Ugarske u jugoistočnoj Evropi. Franjo Ferdinand nije bio samo neprijatelj južnoslovenskih naroda nego i neprijatelj češkog naroda. Smrt grofice Chotek jeste tragična, ali tragična je smrt svakog ubijenog čovjeka bez obzira na njegov socijalni status.”¹⁸

Sjećanja su kulminirala obilježavanjima stogodišnjice početka i stogodišnjice završetka Prvog svjetskog rata. Došlo je do reciklaže nekih starih mitova i teorija zavjere. U jednom od svojih tekstova sa kontroverzne, ali istovremeno vrlo popularne informativne web-stranice *Parlamentní listy*, politikolog i političar Jan Berwid Buquoy ponovio je legendu da je glavna meta atentata u stvari bila upravo Sofija kao moguća “češka carica”. Autor je u svom tekstu porodicu Chotek portretirao kao primjer jednog gotovo ugnjetavanog, ali ipak buntovnog nižeg sloja češke aristokratije. Radi se o svojevrsnoj nacionalizaciji historijskog lika Sofije Chotek, koja je nesumnjivo poticala iz jednog starog češkog roda, ali je istovremeno pripadala jednoj anacionalnoj i kosmopolitskoj vrsti i komunicirala je prije svega na njemačkom jeziku. Prema Berwid-Buquoyju, Sofija Chotek je ubijena po nalogu austrijske tajne službe i “bečke kamarile” oko cara Franje Josipa, zato što bi kao Čehinja u koju je njen suprug, budući car, imao puno povjerenje, u skoroj budućnosti mogla vršiti presudan politički uticaj na njega i preko njega na cijelu Monarhiju. Njen cilj je navodno bila uspostava češko-austrijsko-ugarskog trijalizma. Greškom je u atentatu nastradao i sam nadvojvoda.¹⁹

Iz gledišta porodične historije i privatnog života, atentat u Sarajevu je nerijetko predstavljan kao početak dramatičnog životnog puta potomaka Sofije i Franje Ferdinanda – Sofije, Maxa i Ernesta. Teška sudbina troje djece, koja su nakon nastanka Čehoslovačke Republike bukvalno prognana sa zamka Konopištje u Austriju na osnovu specijalnog zakona o konfiskaciji njihove imovine (koji je smišljen posebno za ovaj slučaj zato što potomci Sofije i Ferdinanda nisu smatrani za članove porodice Habsburg, čija je imovina već ranije nakon proglašenja Republike konfiskovana na osnovu jednog

¹⁷ Haló noviny, 2014.

¹⁸ Votruba, 2017.

¹⁹ Parlamentní Listy, 2016.

drugog zakona). Zbog svojih otvorenih antinacističkih stavova, sinovi Franje Ferdinanda i Sofije internirani su tokom Drugog svjetskog rata u koncentracioni logor, što je ostavilo loše posljedice po njihovo zdravlje. Konfiskacija imovine, uprkos činjenici da je do nje došlo tokom inače relativno demokratske ere Masarykove Republike, dijelu današnje češke publike neminovno liči na mnogo prošireniju praksu konfiskacija nakon Drugog svjetskog rata, što izaziva gorak ukus i simpatije. “Nadvojvodinu djecu su prognali sa Konopištja, nacisti su ih tjerovali da čiste latrine”, glasilo je karakterističan naslov članka na ovu temu u jednom od najtiražnijih čeških dnevnika dan nakon stogodišnjice Sarajevskog atentata.²⁰ Očito je da danas, pored nekih drugih, postoji jedna relativno rasprostranjena slika Sofije u okviru koje ključnu ulogu igraju teme poput velike ljubavi između nje i Franje Ferdinanda, njenog prkosnog držanja prema intrigama koje su protiv nje uperene zbog “niskog” porijekla te njene požrtvovanosti (ističe se da je u Sarajevu navodno pokušavala da zaštiti supruga vlastitim tijelom, što ju je koštalo života).²¹

Fontana pod nazivom Lepeza Sofije Chotek (Vějíř Žofie Chotkové), rad akademske vajarke Martine Hozové i njenog partnera Jana Pačlíka, svečano je predstavljena javnosti i stavljena u funkciju tek nekoliko dana uoči 105. godišnjice Sarajevskog atentata, 17. juna 2019. Prema objašnjenju same vajarke, lepeza predstavlja simbol Sofijinog ženskog identiteta. Crna lepeza je zajedno sa rukavicama stavljena i na kovčeg nekadašnje dvorske dame prilikom njene sahrane, dok lepeza istovremeno izaziva asocijacije na opštu atmosferu tog doba, izjavila je Hozová.²² U jednom drugom idejnom objašnjenju, u vezi s izborom konkretnog materijala od kojeg je fontana napravljena, navodi se još i to da “zahrđala patina simbolizira ocvali sjaj Habsburgovaca”.²³ U cijeloj priči o fontani-spomeniku, koja je konačno dobila svoj srećan kraj, nejasan u stvari ostaje sam njen početak: zašto su se vijećnici kvarta Prag 6 odlučili za izgradnju spomenika baš ovoj istorijskoj ličnosti? Jedino objašnjenje koje se pojavilo u vezi s genezom ove ideje dao je jedan od vijećnika, rekavši da ih je na ovu ideju dovela činjenica da se u blizini već nalazi Chotekov park. Čini se da je Sofija sto godina nakon svoje tragične smrti izašla iz sjenke svog supruga iz carskog roda Habsburgovaca samo da bi ušla u sjenku svojih čeških predaka iz plemićke porodice Chotek.

²⁰ Mánert, 2014.

²¹ Zeman.

²² České noviny, 2019.

²³ Fefík, 2019.

Gavrilo Princip

Gavrilo Princip je povezan sa češkim zemljama zahvaljujući činjenici da je nakon izricanja sudske presude iz Bosne prebačen u Terezín (Theresienstadt), habsburški grad-tvrđavu udaljen šezdeset kilometara od Praga, čiji je jedan dio služio kao zatvor. Princip je ovdje proveo posljednje godine života, u Terezínu je 28. aprila 1918. umro od posljedica tuberkuloze, bio sahranjen i njegov nemarkirani grob sačuvan zahvaljujući češkom ljekaru tako da je nakon rata (1920) moglo doći do ekshumacije i prenosa njegovih ostataka u Sarajevo. Grad Terezín je tokom Drugog svjetskog rata pretvoren u nacistički koncentracioni logor za Jevreje. Većina posjetilaca dolazi upravo zbog posjete memorijalnom kompleksu nekadašnjeg koncentracionog logora, što je prethodnu habsburšku istoriju tvrđave, uključujući priču o Principu, potisnulo u drugi plan. Na Principa podsjeća relativno skromna spomen-ploča u zatvorskoj ćeliji u kojoj je odležao veći dio kazne.²⁴

U vrijeme između dva svjetska rata Princip je u češkom javnom diskursu uglavnom predstavljan kao jugoslovenski nacionalni heroj i antihabsburški revolucionar. S obzirom na činjenicu da je Čehoslovačka svoj nastanak dugovala geopolitičkim promjenama koje je proizveo Prvi svjetski rat, a da su povod za rat bili pucnjevi koje je ispalio Gavrilo Princip, možemo pronaći primjere glorifikacije²⁵ ili makar odobravanja tog događaja²⁶ u tadašnjem diskursu.²⁷ Ali bi bilo pretjerano reći da je u to vrijeme građen poseban Principov kult, vjerovatno u vezi sa činjenicom da je i u Kraljevini SHS / Jugoslaviji odnos prema njemu i ostalim bosanskim zavjerenicima iz 1914.

²⁴ Istoričar Charles Ingrao pogrešno navodi da je u vezi s promjenom slike G. Principa (srpski nacionalistički terorist umjesto jugoslovenskog revolucionara) nakon izbijanja rata u BiH 90-ih godina 20. vijeka pored Principovih stopala na mjestu atentata u Sarajevu takođe skinuta njegova spomen-ploča u Terezínu u Češkoj, uporedi: Ingrao, 2001: xi. Talas preispitivanja i revizije prošlosti jugoslovenskih naroda nakon raspada zajedničke države nije imao dovoljno jak odjek u Češkoj da bi se skidale spomen-ploče ili mijenjali nazivi ulica poput Principove aleje u Terezínu ili Bulevara Jugoslovenskih partizana u Pragu koji i danas postoje.

²⁵ Uporedi naprimjer dokumentarni roman Nový, 1948. i kasnija, visokotiražna, djelimično prepravljena i novom socijalističkom režimu prilagođena izdanja iz perioda nakon Drugog svjetskog rata.

²⁶ Kuba, 1937: 232.

²⁷ To je ostavilo trag u samoj topografiji Praga. Nakon Prvog svjetskog rata, svoju ulicu u glavnom gradu Čehoslovačke dobilo je pet jugoslovenskih gradova. Beogradska, Zagrebačka i Ljubljanska ulica dobile su ime u čast glavnih gradova svake od tri grane "troimenog" naroda koji je prema tadašnjoj državnoj ideologiji stvorio novonastalu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Dvije ostale ulice bile su povezane sa istorijom antihabsburškog otpora koja je bila zajednički njegovana u Čehoslovačkoj, kao i u Kraljevini SHS: Sarajevska zbog veze ovog grada sa atentatom iz juna 1914. i Kotska, podsjećajući na najveću pobunu u Austrougarskoj mornarici iz februara 1918. u kojoj su učestvovali i brojni Česi.

bio ambivalentan s obzirom na neprijatnu činjenicu da su bili povezani sa Crnom Rukom i Dragutinom Dimitrijevićem Apisom s kojima se još tokom Prvog svjetskog rata tadašnji srpski prestolonasljednik i kasniji jugoslovenski kralj Aleksandar žestoko obračunao.²⁸ Danas, koliko mi je poznato, u Češkoj postoji jedna ulica koja nosi Principovo ime – Principova aleja (Principova alej), koja prolazi kroz čitav Terezín, grad gdje je bio zatvoren i u kojem je umro: vodi pored groblja pretežno jevrejskih žrtava iz Drugog svjetskog rata i kroz grad-tvrđavu od jedne kapije do druge.

Kao i u drugim sredinama, do dan danas se u češkom javnom diskursu za ličnost Gavrila Principa vezuje u prvom redu klasična dilema, odnosno pojednostavljeno pitanje: da li je Princip bio heroj ili terorist? Češka diskusija na ovu temu ima svoje karakteristične crte. Ne možemo govoriti o jedinstvenom češkom diskursu, zato što je današnje češko društvo prilično šaroliko što se tiče odnosa prema pojedinim historijskim pitanjima. Uočljiv je značajan pluralitet mišljenja i interpretacija koje su često u uzajamnom sukobu. Kao prvo, na pojedine interpretacije Sarajevskog atentata utiču različiti tipovi odnosa prema Habsburškoj carevini: od glorifikacije i identifikacije s njom, preko otpora i demonizacije, sve do neznanja i ravnodušnosti. Istovremeno postoji glorifikacija međuratne Čehoslovačke Republike kao “zlatnog doba” moderne češke historije, uz koju ponekad i dan danas, neodvojivo kao sjenka, ide anatemizacija prethodne habsburške prošlosti. Primjetan je također različit odnos prema južnim Slovenima – od glorifikacije Srba kao najhrabrijih i najpožrtvovanijih Jugoslovena, preko predstava o većoj “civiliziranosti” južnih Slovena čiji su preci živjeli na teritorijama pod vladavinom Habsburgovaca, sve do negativnog odnosa prema navodnim balkanskim divljacima i primitivcima bez obzira na njihove uzajamne diferencijacije. Evidentan je također uticaj savremenih događaja i problema na shvaćanje dalje prošlosti, posebno diskusija o globalnom terorizmu (često reduciranom isključivo na “islamski terorizam”), koja predstavlja vruće pitanje češkog javnog diskursa u cijelom razdoblju nakon 11. septembra 2001.

Kad se kaže “atentat”, u češkom kolektivnom pamćenju i javnom diskursu najpoznatiji atentat nije onaj sarajevski nego prije svega atentat na najvišeg predstavnika nacističke vlasti u okupiranoj Češkoj Reinharda Heydricha iz maja 1942, koji su usred Praga izvršili pripadnici čehoslovačke armije u egzilu koji su kao padobranci pristigli iz Velike Britanije. U historiji pokreta otpora u okupiranoj Evropi, Heydrich je bio najviše rangirani pripadnik nacističke

²⁸ Sretenović, 2015.

vlasti koji je postao žrtva jednog političkog atentata. Kao čovjek povezan sa najsurevijom fazom nacističke politike uperene protiv češkog naroda, uz to i kao jedan od vodećih inspiratora holokausta, odgovoran za odluku o tzv. konačnom rješenju navodnog jevrejskog pitanja (što je podrazumijevalo fizičku likvidaciju i pljačku sveukupne imovine nekoliko miliona evropskih Jevreja), čak i svojim fizičkim izgledom, Heydrich u popularnoj imaginaciji predstavlja oličenje čistog zla bez dileme. Atentat na Heydricha nudi kristalno jasan primjer jednog s moralnog gledišta apsolutno prihvatljivog, čak poželjnog atentata (žrtva = zlikovac, atentatori = heroji) sa kojim mogu biti upoređivani drugi primjeri ubistava s političkom pozadinom. U poređenju sa atentatom na Heydricha, Sarajevski atentat i njegov istorijski kontekst posjeduju previše spornih i ambivalentnih crta, koje u češkom javnom diskursu periodično postaju predmet diskusija, kontroverznih tumačenja i nesporazuma.

O Principu se tokom posljednjih godina govorilo prije svega povodom stogodišnjice atentata 2014, dok se ponovo, iako manje intenzivno, pominjao 2018. u vezi sa stogodišnjicom njegove smrti u Terezinu. Ni u jednom slučaju nije bilo zvaničnih komemoracija koje bi organizirala državna vlast na bilo kojem nivou. Već prije stogodišnjice, pojavljivali su se pojedini tekstovi i drugi medijski sadržaji vezani za ovaj jubilej, između ostalih članak Mirka Raduševića karakterističnog naziva “Da li je Gavrilo Princip bio terorist?”, koji je izašao u praškim *Literarnim novinama* u junu 2013. Autor je u njemu analizirao tadašnje diskusije na temu Sarajevskog atentata u bivšoj Jugoslaviji.²⁹ Komentator pod imenom Milan Vichta u svojoj reakciji lapidarno je sumirao jedan tako reći “mainstream” stav koji će se u drugim oblicima pojavljivati u češkom javnom prostoru tokom narednih godina: “Srbi ni u kojem slučaju ne snose krivicu za izbijanje Prvog svjetskog rata, međutim, pitanje kako gledati na Gavrila Principa ostaje diskutabilno. Prestolonasljednik Ferdinand D’Este nije bio nikakav zločinac.”

Dvadeset i sedmog aprila 2014. godine, malo prije stogodišnjice atentata i tačno dan uoči devedeset i šeste godišnjice smrti Gavrila Principa, u terezinskoj Maloj Tvrđavi (Malá Pevnost) priređen je parastos za ovog “bosansko-srpskog studenta i političkog aktivistu”, kako je zvanično navedeno. Parastosu, koji je priredio Srđan Jablanović iz Pravoslavne crkvene opštine Sv. Kneza Lazara u Pragu, prisustvovalo je tridesetak ljudi.³⁰ Jedan od inicija-

²⁹ Radušević, 2013.

³⁰ Parastost, slično nekim drugim komemoracijama vezanim za sjećanje na Gavrila Principa, kao što je 2014. naprimjer bila posjeta članova nacionalističke organizacije Srbski svetionik iz Srbije, održan je ispred ćelije u kojoj je ležao Princip i koja je obilježena spomen-pločom. Međutim, Princip je svoje posljednje dane proveo na drugoj lokaciji, u terezinskoj zatvorskoj bolnici, gdje je i umro. Poznato je

tora komemoracije bio je poslanik češkog parlamenta Jaroslav Foldyna, član Socijaldemokratske partije i regionalni lider te stranke u sjevernoj Češkoj, koji frekventno ističe svoje srpsko porijeklo po majci, pripadnost pravoslavlju i protivljenje priznanju nezavisnosti Kosova 2008. Uprkos članstvu u Socijaldemokratskoj partiji, Foldyna je poznat po političkim stavovima koji prema standardnoj klasifikaciji više pripadaju desnici, odnosno ultradesnici (čvrst stav protiv imigracije, podrška Putinovoj Rusiji, žestoka kritika Brisela i Amerike, borba protiv ekoloških inicijativa, omalovažavanje romskog holokausta itd.). U izjavi za medije, Foldyna je naveo da je Sarajevski atentat predstavljao "...jedan od prvih koraka prema nastanku samostalne Čehoslovačke. Aktiviste na jugoistoku (sic!) Balkana je branio i kasniji predsjednik T. G. Masaryk." S obzirom na to da nije poznato da bi Masaryk na bilo koji način podržavao počinioc Sarajevskog atentata, Foldyna se vjerovatno referirao na njegovu odbranu optuženih u tzv. Zagrebačkom veleizdajničkom procesu 1908, koji međutim nije bio povezan sa grupom bosanskih zavjerenika koja je učestvovala u ubistvu najdvojvode šest godina kasnije. Václav Dvořák iz NVO Prijatelji Srba sa Kosova (Přátelé Srbů na Kosovu) priznao je da postoje različita mišljenja o ličnosti Gavrila Principa. Srbi koji žive u Češkoj Republici smatraju ga velikim borcem za slobodu, dok se u Bosni i Hercegovini danas osporava čak i njegovo slovensko porijeklo, naveo je Dvořák.³¹ Na web-stranicama društva Prijatelja Srba sa Kosova, Principov čin je okarakteriziran kao "akt otpora protiv vladavine strane velesile i okupacije njegove rodne zemlje". Sarajevski atentat je u njihovoj interpretaciji povezan sa Kosovskim mitom i poznatom antemuralnom mitologijom. Posjeta prestolonasljednika upravo na Vidovdan predstavljala je "očitu imperijalnu provokaciju". Bitka na Kosovu je u aktuelnoj atmosferi islamofobije prezentirana prije svega kao dan kada su se srpski hrišćani hrabro suprotstavili nadmoćnoj osmanskoj vojsci i svojim požrtvovanjem "usporili i na jedno duže vrijeme čak i zaustavili islamsku ekspanziju u Evropi".³² Nadvojvoda je tretiran kao "predstavnik velikogermanske ekspanzije i aneksije, uperene protiv juga i istoka Evrope". Istovremeno, češki Prijatelji Srba sa Kosova podvukli

tačno u kojoj sobi, međutim, s obzirom na to da mjesto gdje je izdahnuo nije obilježeno, ova činjenica je slabo poznata. Princip se zato u kulturi sjećanja povezuje s mjestom gdje je robijao, gdje se još vide (autentični?) ostaci lanca kojim je bio navodno povremeno vezan, što kod posjetilaca povećava dojam mučeničke smrti.

³¹ Litoměřický deník, 2014.

³² Uporodi kritička razmatranja na temu povezivanja Kosovskog mita s idejnim svijetom bosanskih zavjerenika iz 1914. u Čolović, 2016.

su činjenicu da su se među zavjerenicima našle “mlade srpske patriote obje konfesije – pravoslavni hrišćani i muslimani, isto kao i Hrvati.”³³

U članku posvećenom stogodišnjici Sarajevskog atentata koji je izašao u liberalno-desničarskom nedjeljniku *Reflex*, autor Dan Hrubý je čitaoce podsjetio na to da je Sofija Chotek u vrijeme atentata bila trudna. Osvrćući se na sudbinu atentatora, Hrubý je ovu priliku iskoristio i za kritiku aprilskog parastosa u Terezinu. Nazivati Principa neutralnim terminom atentator prema njegovom mišljenju predstavlja eufemizam: Princip je “u stvari bio jedan sasvim običan ubica” koji je zahvaljujući liberalnim austrijskim zakonima koji nisu dozvoljavali pogubljenja osoba mlađih od dvadeset godina osuđen samo na dvadesetogodišnju robiju. Činjenica da je u aprilu 1918. umro od posljedica tuberkuloze, ne dočekavši kraj rata, bila je “... šteta. Naravno, za samog Principa. Nakon nastanka Čehoslovačke nesumnjivo bi bio oslobođen i slavljen kao borac za slobodu Slovena.” Ipak je bio slavljen makar posthumno, njegov grob je 1920. ekshumiran, njegovi ostaci stavljeni u “prelijep kovčeg i uz velike ovacije kao dio VII. Svesokolskog sleta prebačeni u Jugoslaviju. U Srbiji se Principov kult gaji sve do danas.” Ali ne samo u Srbiji: bez veće pažnje javnosti je u aprilu prošla “misa zadušnica” koju je organizirala grupa ljudi oko Jaroslava Foldyne, koji se čak nije usuđivao izjaviti da je atentat predstavljao jedan korak na putu prema nastanku nezavisne Čehoslovačke. “Čin ubice znamo s pijetetom proslavljati i kod nas,” završava Hrubý ironično svoj članak.³⁴

Nekoliko nedjelja prije 105. godišnjice Sarajevskog atentata, poslanik Foldyna se ponovo našao u centru pažnje u vezi sa još jednom kontroverznom komemoracijom Gavrila Principa. U maju 2019. Foldyna je umjesto odsutnog predsjednika Donjeg doma Češkog parlamenta Radka Vondráčka učestvovao na zvaničnoj državnoj komemoraciji jevrejskih žrtava koje su poginule u koncentracionom logoru Terezin tokom Drugog svjetskog rata. Pored toga, izvan predviđenog programa je na vlastitu inicijativu zajedno sa ambasadoricom Srbije položio vijenac kod zatvorske ćelije u kojoj je tokom Prvog svjetskog rata robijao Gavrilo Princip. U svojim kasnijim komentarima, Foldyna je bio relativno umjeren, izbjegavajući prvobitno planiranu heroizaciju Gavrila Principa. Da je Princip znao da će rat koji će njegov čin izazvati odnijeti tako ogroman broj ljudskih života, on bi sigurno odustao od atentata, naveo je Foldyna i precizirao: “Vijenac mu nisam donio u slavu atentata, nego u slavu patriotizma i spremnosti da se podnese lična

³³ Pondělí, 2014.

³⁴ Hrubý, 2014.

žrtva, i još više kao napomenu da idealizam bez realističkog razmišljanja može izazvati neizmjernu štetu.” Foldynova zloupotreba državne komemoracije i popratne izjave izazvale su oštre diskusije. Advokat Radek Pokorný, koji je isto kao i sam Foldyna član Socijaldemokratske partije, podsjetio je na to da je atentator pored nadvojvode ubio i njegovu suprugu, Čehinju Sofiju Chotek, koja je imala troje maloljetne djece. “Poslanik Češkog parlamenta položio je vijenac ubici jedne apsolutno nedužne češke žene. Cijeli atentat je između ostalog organizirala srpska tajna služba. Koju državu, gospodine poslaniče, u stvari smatrate za svoju?”, pitao je retorički Pokorný i ponovio da smatra apsolutno neprihvatljivom i skandaloznom činjenicu da je jedan poslanik Češkog parlamenta “položio vijenac ubici, uz to ubici jedne Čehinje, koju je /Princip/ ubio u saradnji sa srpskom tajnom službom (...) Uz sve to, /Foldyna/ je u komemoraciji učestvovao zajedno sa predstavnicom države koja je to ubistvo naredila”, aludirajući na činjenicu da je Foldyna položio vijenac u spomen Gavrilu Principu u prisustvu ambasadorice Republike Srbije.³⁵

Prilikom stogodišnjice, u češkim medijima se pojavilo nekoliko pokušaja da se Sarajevski atentat i njegove posljedice sagledaju iz savremene naučno-popularne perspektive, naprimjer posredstvom diskusija na državnoj televiziji uz učešće historičara. Na državnoj televiziji je 2014. također prikazan dokumentarni film reditelja i publiciste Stanislava Motla *Zadnji dani Gavrila Principa* (Poslední dny Gavrila Principa), koji je pokušavao osvijetliti Principovu sudbinu nakon atentata. “Njegova kasnija sudbina je mnogo manje poznata. Praktično niko ne zna da se među članovima sudskog tribunala koji ga je osudio na tešku robiju, što je u njegovom slučaju značilo smrtnu kaznu, bilo i Čeha.” Motl je dalje naglasio u Češkoj često zaboravljenu činjenicu da su, pored Principa, u Terezinskoj tvrđavi robovali i umrli i njegovi saborci Čabrinović i Grabež. Dokumentarac je pokušavao da predstavi istorijske događaje i sudbine pojedinaca bez pretjeranog senzacionalizma, iz više perspektiva, iako sa preovladajućom empatijom prema mladim ljudima koji su robijali, bolovali i na kraju umrli u terezinskim kazamatama. Motl je između ostalog uspio da pronađe pisma atentatorovog brata Nikole, koja su stigla i ostala u Terezinu, iako ih Gavrilo nikad nije dobio na čitanje.³⁶ Reakcije na ovaj dokumentarac bile su više empatične, u skladu sa glavnom porukom. Korisnik nastupajući pod imenom Ali Fati komentirao je film u diskusiji na internetu (youtube) na sljedeći način: “Ne mislim da se radilo o

³⁵ Černá, 2019.

³⁶ Motl, 2014.

teroristi ili atentatoru u pravom smislu riječi. (...) Danas je Bosna samostalna i to bi Gavrila sigurno obradovalo.”³⁷

Čini mi se da najbolji način da se predstavi šarolikost stavova, diskusija i uzajamnih polemika koje su se posljednjih godina pojavljivale u češkom javnom prostoru u vezi sa sjećanjem na Sarajevski atentat i njegovog glavnog počinioaca, predstavlja svojevrsni kolaž pojedinih glasova internetskih diskutera koji se pojavljuju ispod tekstova vezanih za temu. Pogodan i bogat materijal u tom smislu pruža članak koji je izašao u jednom od najčitanijih čeških dnevnika *MF Dnes*, kao i u njegovom internetskom izdanju. Tekst pod nazivom “Teški lanci i usamljenička ćelija. Sarajevski atentator je polako umirao u Terezinu” objavljen je 28. aprila 2018, tačno sto godina nakon što je Princip u 23. godini svog života umro u terezinskoj zatvorskoj bolnici.³⁸ Tekst su pratile slike današnjeg zapuštenog stanja bolnice u kojoj je Princip proveo posljednje dane svog života (bolnica je prestala da radi prije dvije decenije, od tada je zgrada prazna). Jedan dio komentatora reagirao je prije svega na ove slike, što je u stvari pružilo šansu da se kritički izjasne protiv današnjih, navodno blagih zatvorskih kazni i uslova.

- “Ipak je bio dvostruki ubica. Ništa drugo nije zaslužio. Šteta što se danas ne možemo prema višestrukim ubicama odnositi na isti način. Na kraju krajeva, ubio je i Ferdinandovu suprugu koja uopšte nije imala nikakvu političku vlast. Osim toga, njegov čin je postao povod za rat.”
- “da li to treba da znači da su Gabčík i Kubiš³⁹ takođe obične ubice? (njihov čin je postao povod za likvidaciju Lidica⁴⁰)”
- “mislim da to nije moguće upoređivati...”
- “Kad ovo /zatvor i zatvorsku bolnicu iz habsburških vremena/ uporedimo sa komunističkim zatvorima (Mírov, Leopoldov, Jáchymov, Vojna itd.), vidi se da je Austrijska carevina bila jedna vrlo humana država.” (...)
- “F. d’Este je bio jedan sadistički monstrum pa je njegovo smaknuće jedan vrlo zaslužan čin. Ipak se ne bih usudio interpretirati političke posljedice tog čina.”
- “Kao klinac sam bio sa roditeljima u Jugoslaviji, i u Sarajevu. Tada sam bio apsolutno fasciniran, kada sam stajao u stopama Gavrila Principa

³⁷ Komentar posjetilaca na web-stranici prethodno navedenog filma.

³⁸ idnes, 2018.

³⁹ Jozef Gabčík i Jan Kubiš bili su pripadnici čehoslovačke armije u egzilu koji su u okviru specijalne operacije Anthropoid 1942. ubili Reinharda Heydricha, najvišeg predstavnika nacističke vlasti u okupiranoj Češkoj.

⁴⁰ Lidice – selo u srednoj Bohemiji nedaleko od Praga čiji su stanovnici u junu 1942. masovno strijeljani i selo srušeno sa zemljom u nacističkoj odmazdi nakon atentata na Reinharda Heydricha.

- (koji su tamo bili obilježeni na trotoaru) nakon prethodnog očevo izlaganja o kome se radilo i šta je učinio. Kako vrijeme odmiče, ipak mislim da je sve to samo jedan dio istorije koji ne treba posebno glorificirati. Ni John Wilkes Booth⁴¹ nema pretpostavljam nikakvu spomen-ploču.”
- “Da li ga treba otvoreno glorificirati, to je znak pitanja. Ali da se obilježi, zašto ne? Ipak je bio sudionik jednog značajnog događaja 20. vijeka.”
 - “...Ubica Olofa Palme⁴² nikada nije pronađen. Vjerovatno ga je i on ubio iz nekog razloga. Da li je zato zaslužio da ga se sjećamo?” (...)
 - “Bio je frajer. Nije se plašio da riskira život za svoju stvar.”
 - “Baš kao Anders Behring Breivik⁴³.”
 - “Ne, slično kao Gabčik i Kubiš.” (...)
 - “Ne žalim ga. Ubica i idiota.”
 - “Spomen-ploču? Njemu? Zašto? Bio je jedan običan ubica zbog kojeg je počeo Prvi svjetski rat, dok istovremeno (zahvaljujući rezultatu Prvog) snosi odgovornost i za Drugi svjetski rat. Hoćemo li stvarno postavljati spomen-ploče ubicama? Gdje je naš ponos?”
 - “Kriv za oba svjetska rata? Prvi put da čujem nešto slično.”
 - “Bio je borac za slobodu koji je personificirao otpor srpskog naroda protiv okupacije.” (...)
 - “...jedan kratkovidan provincijski sebičnjak, koji nije bio sposoban da uvidi šta je svojim imbecilnim besmislenim činom pokrenuo. Uz to, Bosna je danas paradoksalno samostalna i nije dio Srbije, kao što je ovaj velikosrpski nacionalista maštario.”
 - “Austrija je imala vječite probleme sa temperamentnim narodima. Balkanci, Talijani, Ugarska. Shvaćam potrebu za Trstom, Slovenija je takođe još relativno normalna, ali po svaku cijenu vladati raznim talijanskim državicama i dijelom Balkana, gdje su jedan drugome spaljivali sela samo zato što je neko nešto viknuo na drugoga, to je stvarno bilo samo jedno nepotrebno bure baruta, to se osjeća već u mnogim izvorima iz druge polovine 19. vijeka.”
 - “Nema potrebe da ga neko žali. Prvi svjetski rat je počeo zbog njega i poginulo je u njemu toliko ljudi i u takvim prilikama da bi njegova smrt u Terezinu za njih bila nešto poput boravka u banjama.”

⁴¹ Ubica američkog predsjednika Abrahama Lincolna 1865.

⁴² Švedski predsjednik Vlade, ubijen 1986.

⁴³ Ultrad desnica ubica koji je u masakru na ostrvu Utoya u Norveškoj 2011. ubio 69 nenaoružanih ljudi.

- “Na svoj način je Princip predstavljao produkt nacionalističkog otpora protiv Austrije koju su smatrali za okupatorsku silu. Tamo su bila čitava sela puna ljudi poput njega, nešto slično se moralo desiti prije ili kasnije, samo možda na malo drukčiji način.” (...)
- “Ferdinand nije bio namjesnik Bosne (paradoksalno, kao prestolonasljednik nije imao nikakvu realnu vlast) i nije u Bosni naredio nikakva hapšenja i pogubljenja (...) Uz to, Princip nije želio nezavisnost Bosne nego njeno prisajedinjenje Srbiji, zato je njegov nacionalizam sporan, jer je ustvari samo želio da jedan protektorat zamijeni drugim.”
- “U to vrijeme još nisu ni slutili kakve su stvari moguće pod vladavinom fašista i komunista. Da su znali, možda bi svoj /austro-ugarski/ protektorat obožavali.”
- “Ne svhaćam zašto ovaj kreten ima spomen-ploču u Terezinu. To je nepoštovanje prema svim nevinim žrtvama koje su tamo poginule /u koncentracionom logoru u Drugom svjetskom ratu/. On je bio običan ubica, ubio je roditelje 3 male djece. Prestolonasljednik i njegova supruga nisu učinili ništa loše i vjerovatno bi dobro vladali.”
- “Jedna stvar je jasna: Balkan svijetu nije dao ništa dobro.” (...)

Leopold Lojka

Pored ubijenog bračnog para i atentatora, u češkom javnom diskursu se s vremena na vrijeme poklanja pažnja i nekim drugim osobama, posebno ukoliko su bile porijeklom iz čeških zemalja ili su imale neke druge češke veze. Poznato je naprimjer da se na mjestu atentata zatekao fotograf Jaroslav Bruner Dvořák, ponekad se spominje činjenica da su se i među članovima tribunala koji je sudio atentatorima nalazili Česi, kao i to da je Principov ljekar u Terezinu takođe bio Čeh. Ipak, od sporednih ili dugo zaboravljenih ličnosti povezanih sa Sarajevskim atentatom, najveću pažnju stručnjaka kao i javnosti posljednjih je godina sigurno dobio Leopold Lojka (u njemačkim izvorima uglavnom kao Loyka), vozač nadvojvodinog automobila koji je skrenuo pogrešno u ulicu Franje Josipa, čime je omogućio da Princip dobije šansu da izvrši svoj čin. U Brnu, najvećem gradu Moravske, 2014. je obnovljen njegov decenijama zapušten grob, što je bio povod za jednu posebnu komemoraciju. Dana 28. juna 2014. na brnjenski glavni kolodvor prispio je specijalan historijski voz s glumcima koji su predstavljali nadvojvodu i njegovu suprugu. Nakon toga, na gradskoj tvrđavi Špilberk organizirana je tačna rekonstrukcija Sarajevskog atentata, u kojoj je korišćen automobil Austro-Daimler,

proizveden 1910., iz zbirke Tehničkog muzeja u Brnu. Sljedećeg dana, 29. juna 2014., svečano je otkriven obnovljeni grob Leopolda Lojke. Ključni finansijski i drugi doprinos, uključujući dobrovoljan fizički rad na obnovi groba, dao je Gradski streljački odred grada Brna (*Brněnský městský střelecký sbor*), nakon što je istoričar Jiří Skoupý došao do saznanja da grobno mjesto dan danas postoji i da ga je lako identificirati, ali je skroz zapušteno.⁴⁴ Na ceremoniji nisu falile ni jedinice u istorijskim uniformama habsburške armije, djelimično sastavljene od ljudi koji habsburšku prošlost uzimaju ozbiljno. Komemoracija je tako imala i svečan, kao i nostalgičan ton. Tekst na grobnoj ploči u skladu je sa nekadašnjim istorijskim kontekstom i rječnikom koji se koristio sto godina prije, navodi tačne Lojkove vojne titule i nagrade, dok se u opisu događaja koriste ispravne plemićke titule. Komemoracija je završena počasnom paljbom i vojnom muzikom. Svečanosti, kao i prethodnoj rekonstrukciji atentata, prisustvovao je i 57-godišnji Bečlija Klaus Lojka, unuk vozačevog brata, kao pokojnikov najbliži živi rođak.⁴⁵

Istoričar i germanist Jiří Skoupý, koji se aktivno uključio u obnovu Lojkinog groba i pripreme komemoracije, rezultate svog istraživanja izdao je 2017. u knjizi *Vozač koji je promijenio istoriju (Šofér, který změnil dějiny*, Praha 2017). Njegova knjiga se u znatnoj mjeri bazira na do sada neistraženim izvorima koji su doprinijeli činjenici da su konačno postali poznati mnogi detalji iz Lojkinog donedavno praktično nepoznatog života. Knjiga je pokazala da u češkim izvorima, posebno u lokalnim arhivima i zaostavštinama pripadnika aristokratskog sloja, možemo još uvijek pronaći zanimljiva svjedočanstva i nepoznate detalje koji upotpunjuju naše znanje o okolnostima Sarajevskog atentata. Rad donosi brojne nove podatke o ovom sudioniku istorije i nekim drugim ličnostima vezanim za Sarajevski atentat, pored grofa Františka (Franza) Harracha i samog nadvojvode. Leopold Lojka se rodio 17. septembra 1886. u gradu Telč na jugozapadu Moravske kao sin kočijaša. Skoupý je uspio da njegov život rekonstruiše na jedan relativno detaljan način, čime je razjasnio mnoge mitove i neistine. Na vojnim manevrima 1909. u gradu Velké Meziříčí, Lojku, koji je jednom prilikom riskirao vlastiti život da bi zaustavio poplašene konje, primijetio je grof František Harrach, koji je hrabrog mladića primio u svoju službu i napravio od njega vozača svog automobila (Lojka je po profesiji inače bio mesar).⁴⁶ Lojka je dakle u Sarajevo prispio kao lični vozač grofa Harracha, vlasnika automobila u kojem se 28. juna 1914. kroz

⁴⁴ Skoupý, 2017: 151.

⁴⁵ Taušová, 2014.

⁴⁶ Skoupý, 2017: 22-24.

glavni grad Bosne i Hercegovine vozio prestolonasljednik Franjo Ferdinand sa suprugom.

Lojka je danas ne samo u češkoj sredini nego već globalno⁴⁷ postao poznat kao simbol običnog čovjeka koji je nesvjesno, takoreći ni kriv ni dužan, “promijenio istoriju” (kao opis ovog fenomena, pojavio se čak poseban termin “Lojka-efekt”). Lojka je, kao što je poznato, tokom vožnje sa Franjom Ferdinandom i njegovom pratnjom greškom skrenuo s Apelove obale u ulicu Franje Josipa kod Latinskog mosta, čime je omogućio Gavrilu Principu, koji inače ne bi uopšte dobio šansu da ubije nadvojvodu, da iz neposredne blizine puca na Franju Ferdinanda i njegovu suprugu. Prema klasičnoj priči koja je posljednjih godina takođe više puta reciklirana u medijima, Lojka je ostatak svog života nakon sudbonosnog 28. juna 1914. teško osjećao svoju odgovornost za početak do tada najvećeg rata svjetske istorije koji je odnio milione žrtava. Griža savjesti je takođe navodno doprinijela njegovoj preranoj smrti (umro je 1926. u Brnu, gdje je držao kafanu). Skoupý u svojoj knjizi razbija slične mitove i pokazuje umjesto toga istorijskog Lojku kao čovjeka koji je živio u kontekstu svoga vremena, tadašnjih pravila ponašanja i ispoljavanja emocija. Za priče o griži savjesti i osjećaju odgovornosti nedostaju validni istorijski izvori, one su izgrađene na osnovu kasnijih svjedočanstva iz druge ruke. Lojka sam sebe nije smatrao odgovornim, niti je smatran odgovornim tokom istrage atentata i kasnije. S obzirom na svoju poziciju, on je samo izvršavao naredjenja ljudi visokog ranga, poput svog poslodavca grofa Františka Harracha ili samog prestolonasljednika. Nakon atentata, Lojka je ostao u službi kao šofer sve do kraja rata i raspada Habsburške monarhije, cijenjen, dobro plaćen i nagrađivan. Kao poratni vlasnik kafane u Brnu, drugom najvećem gradu nove Čehoslovačke Republike, volio je da priča priče o ljudima iz jučerašnjeg “velikog svijeta” habsburškog dvora i visokih aristokratskih krugova, ali nije zabilježeno da je izražavao žalost zbog pogrešnog skretanja kobnog 28. juna 1914. Njegovoj preranoj smrti, kako pokazuje Skoupý, prethodili su univerzalni povodi: životne poteškoće, razvod, loše zdravlje, alkoholizam. Dobar vozač Lojka koji se nazire u istorijskim izvorima ponosno je izvršavao naredbe i njegova savjest je bila čista.

Zanimljivo je da se povodom konačnog ulaska Leopolda Lojke u zvaničnu istoriju i posebno u vezi s komemoracijom povodom obnove njegovog groba, koja je imala izrazito prohabsburški naglasak tako da bi čovjek mogao lako pomisliti da se Austro-Ugarska carevina nikada nije ni raspala, u češkom

⁴⁷ Uopredi kratak film sa youtube kanala History (2018).

javnom diskursu, za razliku od slučaja Franje Ferdinanda, njegove supruge Sofije i njihovog ubice Gavrila Principa, nisu se pojavili nikakvi kritični ili disonantni glasovi. Izgleda da je Lojka danas najmanje upitan i kontroverzan lik povezan sa Sarajevskim atentatom, vjerovatno zato što je običnom čovjeku lakše zamisliti njega, možda čak i sebe na njegovom mjestu, nego zamišljati prestolonasljednike, nadvojvotkinje, nacionalne heroje, zavjerenike i teroriste.

Zaključak

Analiza reprezentacija i reinterpretacija Sarajevskog atentata povodom stogodišnjice Prvog svjetskog rata pokazala je šarolik spektar različitih, nekad direktno suprotstavljenih mišljenja koja koegzistiraju u savremenom češkom javnom diskursu. Njihov veliki dio, posebno u internetskom diskursu i dijelu medija, možemo označiti kao selektivni brikolaž historijskih činjenica, narativa, zabluda i predrasuda. Različita sjećanja na Sarajevski atentat, njegove ključne sudionike i svjedoke odražavaju značajan ideološki pluralitet današnjeg češkog društva, kao i selektivnu interpretaciju i instrumentalizaciju moderne historije u korist ostvarivanja sasvim savremenih ciljeva u raznim sferama (domaća i međunarodna politika, turizam itd.). Mnoge od interpretacija i ideoloških sukoba koje smo rekonstruisali na osnovu češkog materijala sigurno zvuče poznato svima koji su upoznati sa sličnim diskursima i polemikama o Sarajevskom atentatu koje se periodično vode u drugim zemljama srednje i jugoistočne Evrope poput Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske ili Austrije. U raširenom laičkom shvaćanju, s kojim se često možemo susresti posebno u bivšoj Jugoslaviji, mnoge konceptualizacije koje se češće pojavljuju u vezi sa interpretacijama sarajevskog atentata nerijetko se shvaćaju praktično kao kolektivni i gotovo predvidljivi stavovi pojedinih naroda. Tako se u "srpskom" diskursu Principov čin obično slavi, odobrava i opravdava, dok se u "bošnjačkom" i "hrvatskom" (ali istovremeno i "austrijskom") diskursu atentat problematizuje ili sasvim odbacuje kao akt jednog nacionalističkog teroriste. Primjeri čeških reprezentacija i reinterpretacija pokazali su da se uprkos povremenoj „nacionalnoj obojenosti“ u stvari radi o transnacionalnim diskursima. Njihove češke varijacije očito duguju svoj nastanak konkretnim ideološkim i političkim uvjerenjima tipičnim i za mnoge druge češke polemike o modernoj historiji kao što su "prozapadna" ili "proruska" orijentacija, "kosmopolitizam" ili "slovenstvo i nacionalizam". U nekim slučajevima, očito se crpi iz diskursivnih arsenala iz dublje prošlosti (monarhizam, prohabsburški lojalizam, antihabsburška ideologija međuratne Čehoslovačke, panslovenstvo itd.) ili drugih sredina (uticaj južnoslovenskih, posebno srpskih nacionalističkih interpretacija).

Narativi o Sarajevskom atentatu obično poklanjaju značajnu pažnju pojedinim ličnostima, sto i više godina nakon atentata, prije svega onim koje smo izdvojili i posebno predstavili u ovom radu. Pored ostalog, pokazalo se da je značajan faktor koji doprinosi trajnoj reprodukciji i reinterpretaciji Sarajevskog atentata u češkom društvu činjenica da se pomenuti akteri ovog događaja mogu direktno povezati sa opštepoznatim "mjestima pamćenja" (*lieux de mémoire*) koja se nalaze na teritoriji današnje Češke Republike (nadvojvodin dvorac Konopišnje, Principova zatvorska ćelija u Terezinu, Lojkin grob u Brnu, spomen-fontana Lepeza Sofije Chotek u Pragu). U slučaju Lojkinog obnovljenog groba i fontane Sofije Chotek, radi se o recentno uspostavljenim mjestima pamćenja (2014. i 2018), što dodatno potvrđuje činjenicu

da Sarajevski atentat i ličnosti koje su povezane s ovim značajnim događajem istorije Bosne i Hercegovine, Evrope i svijeta još uvijek izazivaju pažnju.

Representations and Reinterpretations of the Sarajevo Assassination in Czech Public Discourse

Conclusion

Analysis of the representations and reinterpretations of the Sarajevo assassination amid the centenary of the First World War revealed a diverse range of different, sometimes directly opposed, opinions that coexist in contemporary Czech public discourse. We can designate a large part of them, especially in the internet discourse and in the media, for the selective bricolage of historical facts, narratives, misconceptions and prejudices. Different memories of the Sarajevo assassination, its key participants and witnesses reflect the significant ideological plurality of present-day Czech society, as well as the selective interpretation and instrumentalization of modern history in favour of achieving contemporary goals in various spheres (domestic and international politics, tourism, etc.).

Many of the interpretations and ideological conflicts we reconstructed on the basis of Czech materials certainly sound familiar to anyone familiar with similar discourses and debates on the Sarajevo assassination which are periodically led in other countries of Central and Southeastern Europe, such as Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia or Austria. In the widespread laymen understanding that we can often encounter, especially in the former Yugoslavia, many of the conceptualizations that occur more frequently with regard to interpretations of the Sarajevo assassination are often understood practically as collective and almost predictable attitudes of particular nations. In the “Serb” discourse, Princip’s actions are usually celebrated, endorsed and justified, while in the “Bosniak” and “Croat” (but also “Austrian”) discourse, the assassination is problematized or completely renounced as the act of a nationalistic terrorist. Examples of Czech representations and reinterpretations have shown that, despite the occasional “national colouring”, these are in fact transnational discourses. Their Czech variations obviously owe their origin to specific ideological and political beliefs typical of many other Czech debates about modern history, such as “pro-Western” or “pro-Russian” orientation, “cosmopolitanism” or “Slavdom and nationalism”. In some cases, they obviously draw from discursive arsenals from the deeper past (monarchism, pro-Habsburg loyalism, anti-Habsburg ideology of interwar Czechoslovakia, Pan-Slavism, etc.) or other areas (influence of South Slavic, especially Serbian nationalist interpretations).

In the narratives of Sarajevo Assassination, special attention has been paid to individual participants of the event. One hundred years since the assassination, most attention has been focused on key personalities whose representations have been at the center of this work. An important factor which has contributed to long-term reproduction and reinterpretation of the Sarajevo Assassination in Czech society is the fact that the main participants of this event can be linked with generally well-known places of memory (*lieux de mémoire*) found on the territory of the present-day Czech Republic (archduke’s chateau of Konopiště, Princip’s prison

cell in Terezín, Lojka's grave in Brno, the memorial fountain of Sofia Chotek in Prague). In the case of Lojka's renovated grave and the fountain of Sofia Chotek, these are recently established places of memory (2014 and 2018). This fact further confirms that the Sarajevo Assassination and personalities linked with this important event in the history of Bosnia and Herzegovina, Europe and the world still attract attention of the Czech public.

Literatura

- Černá, M. (2019) Dusno v ČSSD: Foldyna to schytral od známého muže z okolí Bohuslava Sobotky, *Eurozprávy*, 20. 5. 2019. Dostupno na: <https://eurozpravy.cz/domaci/politika/258165-dusno-v-cssd-foldyna-to-schytral-od-znameho-muze-z-okoli-bohuslava-sobotky/>.
- Česká mincovna: <https://ceskamincovna.cz/stribrna-medaile-dejiny-valecnictvi---atentat-v-sarajevu-proof-456-4667-d/>.
- České noviny (2019) U Písecké brány byl odhalen vějř na počest Žofie Chotkové, *České noviny*, 17. 6. 2019. Dostupno na: <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/u-pisecke-brany-byl-odhalen-vejir-na-pocest-zofie-chotkove/1768566>.
- Čolović, I. (2016) Smrt na Kosovu Polju: Istorija kosovskog mita, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Fefik (2019) V předpolí Písecké brány byla odhalena litinová fontána Vějř Žofie Chotkové, *nasregion.cz*, 18. 6. 2019. Dostupno na: <https://nasregion.cz/praha/v-predpoli-pisecke-brany-byla-odhalena-litinova-fontana-vejir-zofie-chotkove>.
- Haló noviny (2014) Budou mít Habsburkyně své novodobé pomníky?, *Haló noviny*, 27. 1. 2014. Dostupno na: <http://www.halonoviny.cz/articles/view/16244672>.
- History (2018) *How a Wrong Turn Started World War I*, History, 25. 9. 2018. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=IIK9Lkf02TE>.
- Holubec, S. (2015) Ještě nejsme za vodou. Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace, Scriptorium, Praha.
- Hrubý, D. (2014) Před sto lety byl spáchán atentát na následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, *Reflex*, 28. 6. 2014. Dostupno na: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/57370/pred-sto-lety-byl-spachan-atentat-na-naslednika-trunu-frantiska-ferdinanda-d-este.html?foto=1%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D1%3Fmver%3D1%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D1>.
- idnes (2018) Težké okovy a samotka. Sarajevský atentátník pomalu umíral v Terezíně. *idnes*, 28. 4. 2018, https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/gavrilo-princip-atentat-sarajevofrantisek-ferdinand-d-este.A180426_142843_zahranicni_PAS.
- Ingrao, Ch. (2001) Foreword, u: Bucur, M. i Wingfield, N. M. (ur.), *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, Purdue University Press, West Lafayette.
- Kuba, L. (1937) Čtení o Bosně a Hercegovině. Cesty a studie z roků 1893-1896, Družstevní práce, Praha.
- Litoměřický deník (2014) V Terezíně se konala pravoslavná mše za Gavřila Principa, Litoměřický deník, 28. 4. 2014. Dostupno na: https://litomericky.denik.cz/zpravy_region/v-terezine-se-konala-pravoslavna-mse-za-gavrila-principa-20140428.html.
- Mánert, O. (2014) Arcivévodovy děti vyhnali z Konopiště, nacisté je nutili čistit latríny, *idnes*, 29. 6. 2014. Dostupno na: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/pribeh-deti-frantiska-ferdinanda-d-este.A140626_142246_zahranicni_ert.

- Motl, S. (2014) *Poslední dny Gavrila Principa*, Česká televize, 2014. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=JBRu0XnR_ds.
- Norra, P. (1984–1992) *Les Lieux de mémoire*, tom 1–3, Gallimard, Paris.
- Nový, K. (1948) *Sarajevský atentát*, Svoboda, Praha (prvo izdanje: *Atentát*, Melantrich, Praha 1935).
- Parlamentní Listy (2016) Berwid-Buquoy: Kdo měl zájem na vraždě české “císařovny” Žofie?, *Parlamentní Listy*, 6. 9. 2016. Dostupno na: <https://www.parlamentnilisty.cz/politika/politici-volicum/Berwid-Buquoy-Kdo-mel-zajem-na-vrazde-ceske-cisarovny-Zofie-452190>.
- Pernes, J. (2007) O trůn a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este, Brána, Praha.
- Pfeiferová, D. (2015) Od kuće žalosti do mita Cimrman. Smrt prijestolonasljednika u bohemijsko-češkom kulturnom kontekstu, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) *Sarajevski dugi pucnji. Događaj – narativ – pamćenje* (387-396). Vrijeme, Zenica.
- Pivovar Ferdinand, s.r.o.: <http://www.pivovarferdinand.cz/o-pivovaru/>.
- Pondělí (2014) Vzpomínka v terezínské Malé pevnosti, *Pondělí*, 28. dubna 2014, http://www.kosovoonline.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=1720%3Avzpominka-v-terezinske-male-pevnosti&catid=61%3Aarhiv&Itemid=140&lang=cs.
- Praha.eu (2014) Galerie vystavuje 45 návrhů pomníků Žofie Chotkové a Marie Terezie, *Praha.eu*, 15. dubna 2014. Dostupno na: http://www.praha.eu/jnp/cz/o_meste/mestske_casti/praha_6/galerie_vystavuje_45_navrhu_pomniku.html.
- Raduševič, M. (2013) Byl Gavrilo Princip terorista?, *Literární noviny*, 12. 6. 2013. Dostupno na: <http://literarky.cz/civilizace/89-civilizace/15075-byl-garvrilo-princip-terorista>.
- Rak, J. (2014) František Ferdinand d'Este byl úplně jiný, než se o něm u nás většinou traduje, *Reflex*, 2. 7. 2014. Dostupno na: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/58108/frantisek-ferdinand-d-este-byl-uplne-jiny-nez-se-o-nem-u-nas-vetsinou-traduje.html>
- Ruthner, C. (2015) KriegsErklärungen. Pojmovi *događaj*, *narativ* i *memorija* kao kritičke alatke za zbornik i izvan njega, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) *Sarajevski dugi pucnji. Događaj – narativ – pamćenje* (13-23). Vrijeme, Zenica.
- Skoupý, J. (2017) *Šofér, který změnil dějiny*, Mladá Fronta – Národní technické museum, Praha.
- Sretenović, S. (2015) 28. juni 1914. Između srpskog sećanja i konstruisanja jugoslovenskog identiteta, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) *Sarajevski dugi pucnji. Događaj – narativ – pamćenje* (495-509). Vrijeme, Zenica.
- Starostové a nezávislí (2015) Příspěvek 800 tisíc na pomník za kontaminovanou vodu?, *Starostové a nezávislí*, 30. 12. 2015. Dostupno na: <https://www.starostove-nezavisli.cz/regiony/hlavni-mesto-praha/aktuality/prispevek-800-tisic-na-pomnik-za-kontaminovanou-vodu>.
- Taušová, Z. (2014) Následníkův řidič ze Sarajeva má v Brně po 78 letech opět hrob, *idnes*, 29. 6. 2014. Dostupno na; https://www.idnes.cz/brno/zpravy/naslednikuv-ridic-ze-sarajeva-ma-v-brne-po-78-letech-opet-hrob.A140629_210932_brno-zpravy_zt.
- Votruba, A. (2017) Otevřený dopis k záměru postavit pomníky Marii Terezii a Žofii Chotkové, *Argument*, 18. 6. 2017. Dostupno na: <http://casopisargument.cz/2017/06/18/otevreny-dopis-k-zameru-postavit-pomniky-marii-terezii-a-zofii-chotkove/>.
- Zeman, K. Stříbrná medaile Dějiny válečnictví – Atentát v Sarajevu, *Mince numismatika*. Dostupno na: https://www.mince-numismatika.cz/index.php?controller=product&product_id=1429.

Nauka i politika: moderna ruska historiografija o Bosni i Hercegovini

Safet Bandžović

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
s.bandzovic@hotmail.com

Sažetak: Vrijeme dubokih političkih i socijalnih potresa uvijek donosi preispitivanje i preuređenje predstava o prošlosti, preoblikovanje različitih slojeva svijesti. Nestanak ideološke paradigme, prestanak “partijnosti”, promjena globalne politike i epohalne svjesnosti, umnogome su uticali na povratak “pedsocijalističke prošlosti”, njenu romantizaciju i idealizaciju, kao i revizionističku izmjenu društvenih determinanti historijskih interpretacija i sudova u postsocijalističkim zemljama, uz intezivno međudjelovanje politike, nacionalizma i historije u njihovim historiografijama. Ni velike historiografije, poput ruske, nisu imune na zaokrete, pritiske političkih matrica i izmijenjene stvarnosti u odnosu prema vlastitoj, kao i historiji drugih zemalja i naroda i njenom interpretiranju. Znatne su razlike između prethodne sovjetske i savremene ruske historiografije, kao i njihovih obrazaca. U borbi za ovladavanjem historijom klasni i internacionalni princip ustupio je mjesto naglašenom nacionalnom, uz obnovu nacionalnog identiteta “očišćenog od komunizma”. Interesi i politike velesila ostavljaju dubok pečat na historiju i fatum balkanskih naroda. Politički sporovi i pozicioniranja djeluju na historiografije, utiču na izbor i obradu istraživačkih tema. Nestanak jugoslavenske državne zajednice i pojava postjugoslavenskih država na političkoj mapi Evrope usložnili su višeznačne napore niza ruskih historičara za tumačenje njihove prošlosti, ali i savremenosti. Rast ruskog interesa za izučavanje historije Bosne i Hercegovine usko je vezan za političke krize i sukobe na tom prostoru i širi balkanski kontekst. Naučna pozornost posebno je usmjerena na Istočnu (1875–1878) i aneksionu krizu (1908–1909), raspad Jugoslavije i “postjugoslavenske ratove” i zbivanja tokom posljednje decenije prošlog i početkom ovog stoljeća. Među ruskim historičarima izraženo je više pristupa historiji Bosne i Hercegovine, od onog koji je tretira kao historiju države u njenoj složenosti, do onog reduciranog i selektivnog, kroz historiju pojedinih etničkih zajednica na tom prostoru. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju pitanja koja brojni naučnici postavljaju višeslojnoj prošlosti, ali i odgovore, odupirući se njenim drugačijim percepcijama. Uravnoteženo gledanje na prošlost Bosne i Hercegovine, kao i Balkana u cjelini, veliki je naučni izazov. Istina kojoj se teži je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje multiperspektivni narativ.

Ključne riječi: ruska historiografija, Bosna i Hercegovina, interpretacija, politika, Balkan

Krupne političke promjene, sa dinamičnim procesom prerade prošlosti i kolektivnog pamćenja praćene su, po pravilu, izmjenom ideoloških znamenja, radikalnom izmjenom kulture sjećanja, političkih simbola i povratkom “starijim vrijednostima”. Sve historijske utopije su se pozivale na svijet oslobođen od klasnih sukoba. “Bauk komunizma” prestao je odavno da kruži Evropom. Njegov poraz je izazvao višeznačne procese.¹ Uz rast nacionalizma, iščezava i perspektiva nadnacionalnog identiteta. Slom bipolarnog političkog okvira vodio je “eruptivnom povratku sjećanja i ponovnom buđenju povijesti”. “Obnova nacije” i “povratak tradicije” manifestirali su se, uz rijetke izuzetke, kao histeričan antikomunistički nacionalizam.² Povezanost prošlosti, sadašnjice i budućnosti osnovna je crta ljudske temporalnosti i historijske svijesti. Prošlost ne čine događaji po sebi, “nego dešavanja snabdevena aktuelnim smislom”.³ Historijski narativi se stavljaju u službu sadašnjosti. Svi koji pišu o 1989. i tektonskom “potresu historije”, “ponovnom otkriću pamćenja”, bore se, ustvrđuje Timoti Eš (Timothy G. Ash), sa skoro neizbježnim porivom koji psiholozi zovu “retrospektivna pristrasnost”, što je tendencija da se određeni ishod sagledava kao najvjerojatniji od svih tada mogućih rješenja. Urušavanje realno egzistirajućeg socijalizma razotkrilo je unutarnju labilnost slika prošlosti i onoga što se na njoj temeljilo. Kao dio promjena u tim društvima, revitalizacija religije se odvijala mahom kroz njenu politizaciju, odnosno, u kontekstu “urušenog identitetskog socijalističkog okvira”, reafirmiranjem starih etničkih i konfesionalnih obrazaca radi homogenizacije identiteta u nacionalnim okvirima. Religijska pitanja su u biti i politička. Historija je “bez religije samo pepeo”. Uniformna slika historije smatrala se u socijalizmu jednim od ključnih instrumenata u izgradnji kolektivnog identiteta i legitimaciji režima.⁴ Potresi nakon 1989. – godine čuda (annus mirabilis), kada

¹ Michnik, 2009.

² Kako je u evropskoj kulturi sjećanja akcenat s antifaišizma pomjeren na antitotalitarizam, Rusija je izgubila bolju polovinu svoje ambivalentne pozicije kao nasljednice SSSR-a – antifaišističke i totalitarne države. U Rusiji je sve izraženije bilo insistiranje na ulozi SSSR-a i Crvene armije u slomu fašizma. Odbranu uloge Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma shvatila je i kao dio borbe za odbranu svoje savremene pozicije – vidi: Milošević, 2015: 173-179. U Rusiji je, pri kabinetu predsjednika države Medvedeva (Дмитрий А. Медведев), formirana 2009. Komisija za borbu protiv pokušaja falsifikovanja historije na štetu Rusije (Комиссия по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России). Ona je trebala da se suprotstavi rastućem “ozbiljnom, zlom i agresivnom” iskrivljavanju ruske prošlosti. Njeni članovi su bili neki historičari, poslanici, funkcioneri ministarstava policije, odbrane i Federalne službe bezbjednosti. Komisija je, bez nekih posebnih rezultata u radu, u februaru 2012. ukinuta.

³ I antifaišizam se nacionalizira: ruski nacionalisti su ponosni na pobjedu u Drugom svjetskom ratu, ali je to, za njih, učinak Rusa, a ne komunista. Slična nacionalizacija antifaišizma zbiva se i na Balkanu uz dodatnu kritiku jugoslavenstva – vidi: Kuljić, 2005b: 171-172.

⁴ Koren, 2012: 9.

se politička i idejna karta Evrope iz temelja mijenja, uticali su na “društvene determinante historijskih interpretacija i sudova”.⁵ Opšti zaokret epohalne svijesti udesno, ponovna nacionalizacija historiografije, normalizacija kapitalizma, restauracija religije, konzervatizma i demonizacija socijalizma krupne su promjene s kraja XX stoljeća – “ere religioznog rata između sekularnih ideologija”. Konstituiranje “novih” država iziskivalo je dotjerivanje predsocijalističke prošlosti. Diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana je sa pravdanjem novih interesa i identiteta.

Vrijeme i “politike historije”

Historija je varljiva i zavodljiva.⁶ Prelomna stanja uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Prošlost pruža bitne orijentire pri formuliranju stavova o sadašnjosti koju najpogrešnije tumače i budućnost predviđaju oni koji umisle da historija počinje od njih.⁷ Svijet se mijenja, prilagođava novim realnostima. Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno, slaven-sko ili vjersko srodstvo, već interes – jedan od glavnih motiva odvajkada u politici velikih sila. Polovinom XIX stoljeća, lord Palmerston (Henry J. T. Palmerston), britanski premijer, izrekao je čuveni diktum: “Mi nemamo vječite saveznike i trajne neprijatelje. Naši interesi su jedino vječiti i trajni, i naša je dužnost njih da štitimo.” Poznavanje interesne logike velikih sila bitan je uslov opstanka “malih nacija”. Parcijalni interesi tih sila i arbitriranja, ojačani predrasudama i neznanjem, često su u historiji Balkana bili važniji od sudbine njegovih žitelja.⁸ Ništa tu, uočava Valter Roberts, nikada nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Kao tradicionalistička ideologija, nacionalizam se oslanja na prošlost i mitove, uvjeren u ispravnost svojih ciljeva i tvrdnji. Paralelno stvaranje različitih etničkih narativa na istom teritoriju čini načelo etniciteta eksplozivnim.⁹ Balkan je region u kome su se zbile dramatične promjene koje su ostavile dubok trag na interpretacije historije. Ratovi za “jugoslavensko naslijeđe” proizveli su, shodno raznim interesima, poplavu “brzopisnih” historija i ekspertiza.¹⁰ “Postjugoslavenski ratovi” su okončani,

⁵ Gross, 2006: 599.

⁶ Ković, 2011: 402.

⁷ Tanasković, 2010: 6.

⁸ Оршир. Гришина, 2014; Серапионова, 2011. Ruske diplomate koje su 1803. sastavljale projekat o potrebi osvajanja Istanbula i moreuza nisu čestito ni znale pravo ime naroda koji živi u gorama Bosne i Crne Gore – vidi: Krivokapić Jović, 2016: 213.

⁹ Berger, 2016: 481.

¹⁰ Ković, 2011: 403.

ali nisu izgubili na intenzitetu građanski “ratovi” sjećanja unutar država i između država, “sporovi” za “vjerodostojno” objašnjavanje uzroka i prirode sukoba. Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama.

Historiografija je interpretacija činjenica koje vremenom dobijaju i različita značenja. Njen zadatak političke socijalizacije određen je načinom na koji historičari, politička elita i narod shvataju stanje u kojem žive.¹¹ “Politika historije” svake države sadrži dva međusobno povezana aspekta – jedan, usmjeren ka rješavanju problema u unutrašnjoj politici, i drugi, u kome je ona bitna za razumijevanje međunarodnih odnosa.¹² Historičari ne pišu zatvoreni “u kuli od slonovače”. Uslovljeni su društvenim i nacionalnim kontekstom. Interpretacije prošlosti podložne su promjenama u svjetlu novih pitanja i perspektiva.¹³ Evropska historija je kontroverzna, kao i historija svake zemlje. Potreba da se prošlost sopstvenog naroda ili države prikaže u boljem svjetlu od realnog imanentna je svim društvima. Selektivno pamćenje je okvir stvaranja identiteta.¹⁴ Iz tokova prošlosti, odnosa i djelovanja ličnosti “filtrira se ono što je poželjno i tako se modelira poželjna istorijska svest grupe na bližu i dalju prošlost”. Izmišljanje prošlosti s pečatom nauke je oruđe za održanje političke moći. Osnova kolektivne memorije definira društvo. Društva su, ipak, “memorijski pluralna”. Nema jedne i nepromjenljive “istine” o prošlim događajima i njihovim značenjima. Vrata za istraživanje historijskih pojava, događaja i ličnosti su stalno otvorena. Historijski događaj je mozaik sastavljen od “mnogih kockica i nikada nije svodiv samo na jedan uzrok”. Kao što je rekao Edvard Kar (Edward H. Carr), “planina različito izgleda kad se gleda iz različitih uglova, ali ona ipak ima jedan oblik”. Neprekidna potraga

¹¹ Cipek, 1995: 182; Gross, 2004: 1058,

¹² “Politika historije” ili “historijska politika” (njem. *Geschichtspolitik*; rus. *Историческая политика*; polj. *Polityka historyczna*), navodi Milan Subotić, obuhvata skup različitih mjera i aktivnosti koje političke elite poduzimaju za stvaranje novih ili obnovu starih predstava o prošlosti koje odgovaraju njihovim političkim potrebama i ideološkim ciljevima. Za razliku od akademske historiografije koja, ako se drži svojih metoda i standarda, teži kritički zasnovanom i racionalno provjerljivom znanju o prošlosti, političko korištenje historije prvenstveno se rukovodi potragom za “upotrebljivom prošlošću” (*useable past*), tj. za takvom interpretacijom prošlosti koja se može iskoristiti za ciljeve koje artikuliraju politički akteri. “Politika historije” se oslanja na širi, sistematski razrađen skup aktivnosti i mjera koje, između ostalog, obuhvataju kreiranje obrazovnih programa, formiranje specijaliziranih institucija, zakonsko normiranje historiografskih interpretacija, određivanje državnih praznika, organiziranje komemorativnih svečanosti, reguliranje rituala i upotrebe simbola koji prošlost čine prisutnom u sadašnjosti itd. Stepenn dominacije oficijelnog “režima pamćenja” srazmjern je stepenu autoritarnosti vlasti. “Politika historije” je sastavni dio i značajno sredstvo “politike identiteta” – vidi opšir. Subotić, 2019; Миллер, 2009b.

¹³ Traverso, 2013: 20; Kuljić, 2005a: 22-24, 31.

¹⁴ Stojanović, 2013: 189-199.

historičara za shvatanjem prošlosti, “revizionizam” u širem smislu, historiju čini vitalnom.¹⁵ Hronologije i periodizacije izrazi su njihovih uvjerenja i načina shvatanja vremena koje proučavaju. Periodizacije, koncepti i uopštavanja svjedoče o složenosti prošlosti. Erik Hobsbaum (E. Hobsbawm) iznosi da su fenomeni koji su odredili XX stoljeće, započeti s ratom 1914, završili 1991, s “ujedinjenjem Evrope”. Podjela na “dugi XIX” (1789.–1914.) i “kratki XX vek” (1917.–1991.) ukazuje na značaj francuske i ruske revolucije koje su oblikovale historiju tih vremena.¹⁶ Ruski XX vijek obilježen je slomom dvije imperije koje su, na različite načine, smatrane “ruskim” – imperije Romanovih i Sovjetskog Saveza (Союз Советских Социалистических Республик).¹⁷ Brojna pitanja iz ruske historije prije 1917, posebno sovjetske epohe, s nestankom SSSR-a, tumače se drugačije.¹⁸ Revizionizam je podstakao revitaliziranje više teorijskih pristupa u društvenim naukama.¹⁹

Historija se nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći. U pisanju se, stari je savjet, uvijek treba osvrnuti na prošlost. Savremenost se i ne može potpunije shvatiti bez njenog poznavanja. Balkan je tradicionalno u fokusu ruske politike i historiografije. Stalni interes prema historiji odnosa Rusije i južnoslavenskih naroda tijesno je vezan za političke procese na tom prostoru, za rasprave o ulozi Rusije na Balkanu.²⁰ Postoje značajni ideološki elementi u njenoj politici prema ovom regionu. U različitim vremenima to su bili panslavizam, pravoslavlje (u carskoj Rusiji) i komunizam (u SSSR-u). Uz te elemente ispreplitali su se i ruski strateški, ekonomski i geopolitički interesi.²¹ Politički interes za Bosnu i Hercegovinu dio je, još od nastanka tzv. Istočnog pitanja, ruske pažnje za pravoslavno slavenstvo

¹⁵ Upor. Stojanović, 2015: 21; Sovtić, 2014: 197.

¹⁶ Мирзеханов, 2014: 7; Subotić, 2018: 458. Raspad SSSR-a i SFR Jugoslavije, te komercijalizacija interneta su, prema nekim tezama, “tri granična događaja s globalnim posljedicama” koji označavaju 1991. kao početak XXI stoljeća – vidi: Cifrić, 2009: 23.

¹⁷ Razumijevanje tog iskustva je izazov za rusku i svjetsku historiografiju koja XX stoljeće omeđava ratnim krahom imperije i mirnodopskim slomom njenog komunističkog nasljednika – prema: Subotić, 2009: 236-237.

¹⁸ Čebotarev, 1992: 223-224; Jovanović, 1995: 292-312. Sovjetska historiografija bila je shvatana, navodi ruska esejistkinja Marija Stepanova (М. М. Степанова), kao monolog nauke, koji se konstruisao i predskazivao od strane države bukvalno tokom govora u interesima trenutka. Ova historiografija je zbog tih manipulacija “prilično brzo došla do zaključka o tome da je neko ko vlada historijom uvijek pobjednik”.

¹⁹ Kuljić, 2002a: 12; Popov, 2005: 979-980.

²⁰ Upor. Romanenko, 1999; Guskova 2011: 7-8; Шмелёв, 1995: 79-91; Кандель, 1996; opšir. Морозов, 2000.

²¹ Upor. Ponomareva, 2014: 99; Perović, 2016: 76; opšir. Багов, 2012; Млечин, 2016.

na Balkanu.²² Slavenofilstvo je romantična farsa o iskonskom “duhu” sklopa kultura i konfiguracije bliskih i različitih naroda.²³ U XX stoljeću se “pokazalo gotovo u pravilu uzaludnim naporom jedne unaprijed beskorisne utopije”.²⁴ Rusofilstvo je na Balkanu i element srpske nacionalne ideologije.²⁵ S padom carske Rusije 1917. ideja “Velike Srbije” izgubila je svog pokrovitelja. Rusija nikada ne bi podržala stvaranje velike države na Balkanu bez primarno pravoslavnog karaktera.²⁶ I “crveni Kremlj” je docnije razlikovao “pravoslavne republike” u socijalističkoj Jugoslaviji od onih drugih.²⁷ Raspad Jugoslavije i pojava Bosne i Hercegovine 1992. kao države na političkoj mapi Evrope aktivirala je i napore ruskih historičara. Njihov interes je profesionalno vezan za političke krize i sukobe na Balkanu. Ta pozornost je rasla u vrijeme Istočne krize 1875–1878, aneksione 1908–1909. i jugoslavenske krize tokom posljednje decenije XX stoljeća.²⁸

Ruska spoljna politika, pa i ona prema krizi i ratovima u bivšoj Jugoslaviji, prošla je kroz nekoliko faza. Rusija je tokom “postjugoslavenskih ratova” mahom podržavala zapadnu politiku sve do povlačenja Borisa Jeljcina (Б. Н. Ельцин) sa vlasti. Šta bi bilo da je posebno 1991–1992. Rusija više “bila u igri”, tema je alternativne historije. Situacija se promijenila dolaskom na vlast Vladimira Putina (В. В. Путин), odnosno njegovim zaokretom u odnosu na Zapad.²⁹ Rusko vodstvo više nije vjerovalo da je kraj SSSR-a bio neizbježan, već da je to bila posljedica slabosti tadašnjeg vrha u Kremlju i spremnosti ruskog društva da “proguta” zapadnu priču. Putin je definirao novu rusku

²² Halilović, 2013: 48; 2014: 65-66; 2016: 40-63; opšir. 2012. Istočno pitanje, prema ocjeni Natalije Naročnickaje (Н. А. Нарочницкая), i dalje živi u zaoštrenom vidu; opšir. Naročnicka, 2008; 1997.

²³ Дьяков, 1993; Бажова, 1996; Лаптева, 2013; Полунов, 2018.

²⁴ Raić, 2015: 274. Slavenofili su 40-ih godina XIX stoljeća tvrdili da će se iz slavenske, a prije svega iz ruske kulture, ukazati onaj “svjetionik koji će obasjati cijelom čovječanstvu put ka istini”.

²⁵ Rusija je, pak, 1878. iznevjerila svoju saveznicu Srbiju i u San Stefanu stvorila “Veliku Bugarsku” koja je obuhvatala teritorije za koje je Srbija smatrala da su joj egzistencijalno važne. Srbiju su tada “spasile” Austro-Ugarska i Njemačka, i same braneći svoje interese. Organizirale su Berlinski kongres, na kome je dobila nezavisnost i teritorije osvojene ratom. U mitskim prepričavanjima srpske historije, ta ključna situacija uglavnom se zaboravlja – prema: Stojanović, 2010: 275; također vidi: Никифоров, 2014.

²⁶ Upor. Tuđman, 1989: 461; Bodrožić, 2019: 41; Шемякин, 2017.

²⁷ Upor. Perović, 2003: 11. Aleksej Kosigin (А. Н. Косыгин), sovjetski premijer, u razgovoru 1970. sa Veljkom Mićunovićem, jugoslavenskim ambasadorom u SSSR-u, “dijelio” je Jugoslaviju na “pravoslavne republike u kojima su raspoloženja prema SSSR-u povoljnija, za razliku od drugih republika” – prema: Petranović i Zečević, 1991: 316-317.

²⁸ Леонов, 2006. Kolekcija sadrži radove naučnika i književnika iz Bosne i Hercegovini: naučne radove iz historije slavenskih naroda, slavenskog jezikoznanstva, književne tekstove, zbornike narodnog folklora, kalendare, almanah e i povremena izdanja štampana u Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu, Pančevu 1842–1909.

²⁹ Opšir. Headley, 2008.

strategiju gradnje “države-tvrđave”, “tvrđave-identiteta”, vraćanja na poziciju velesile s globalnim interesima.³⁰ Savremena Rusija (Ruska Federacija – Российская Федерация) obnovila je i glavne geopolitičke ideje carske Rusije: slavenstvo, zapadnjaštvo i evroazijstvo. Rusiju danas eufemistički nazivaju i Evroazijom. Fenomen “ruskog mesijanizma” se smatra važnim faktorom u interpretacijama historije Rusije. Određenje “mesijanizma”, kao ključne karakteristike “dugog trajanja” – od srednjovjekovne Moskvijske do SSSR-a, prenijeto je iz sfere historije ideja i filozofije historije u političke analize međunarodnih odnosa.³¹ Historičari ideja ističu da je smisao učenja o Moskvi kao “Trećem Rimu” određen religijsko-eshatološkim kontekstom njegovog nastanka.³² Najzaslužniji za tumačenje Revolucije (1917) i boljševizma kao ispoljavanja stare mesijanske ideje u novom sekularnom ruhu bio je Nikolaj Berđajev (Н. А. Бердяев). U komunističkoj Trećoj Internacionali vidio je jedno od ostvarenja zamisli o Moskvi kao “Trećem Rimu”: “Srušeno je staro, sveto rusko carstvo, ali je stvoreno novo, takođe sveto carstvo – teokratija drugoga tipa.” Iako je poniklo na Zapadu, marksističko učenje palo je na plodno tlo duhovne i političke tradicije oblikovane u moskovskom i imperijalnom periodu ruske historije, te je “nacionalizirano” i transformirano u jedan oblik ispoljavanja “ruske ideje”. Berđajevljeva teza o religijskim i ruskim korijenima boljševizma kasnije je široko prihvaćena među historičarima ideja. Brojni politikolozi su u dugovječnosti ruske religijske mesijanizma tražili objašnjenje boljševičke težnje za širenjem svoje vladavine.³³ Moskva se, ni kao “crvena”, nije oslobodila opsesije “Trećeg Rima”, nastale u XV stoljeću,

³⁰ Jednopartijska komunistička država zamijenjena je Putinovom “jednogasovodnom” državom. Ruski vojni budžet povećan je šest puta od početka XXI stoljeća, a ruska obavještajna mreža probila se do svih krajeva Evrope. Putin je “sovjetski čovjek”, napisao je 2014. bivši predsjednik savjetnik Gljeb Pavlovski (Г. О. Павловский), “koji je sebi postavio zadatak da odigra revanš sa Zapadom, ne u glupom vojnom, već u historijskom smislu” – vidi: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015: 1-2; Krastev, 2008; 2014.

³¹ Izvorno formulirana u hrišćansko-eshatološkom okviru kao odgovor na pad Bizantije, ideja o *translatio imperii* iskorištena je kao element legitimacije formule moskovskih vladara, da bi kasnije bila obnovljena u različitim oblicima tematizacije imperijalnog statusa Rusije – vidi: Subotić, 2011b: 124.

³² Od XV do XVIII stoljeća među Srbima u percepciji Rusije dominira bazično religiozna ideja o Moskvi kao “Trećem Rimu”. Nakon Bečkog rata, obraćanja njihovih velikodostojnika caru Petru Velikom i seoba Srba u Rusiju, tokom XVIII stoljeća, među njima je izrazit narativ o “velikom pravoslavnom caru”, kao njihovom zaštitniku. Srpski putnici doživljavali su Rusiju, zbog brojnosti Srba koji su se tamo preselili, kao “treću domovinu”. XIX stoljeće je donijelo predstavu o Rusiji kao predvodniku probuđenog slavenstva – vidi: Jovanović, 2010: 16.

³³ Subotić, 2011a: 172-173. Boljševici relativno dugo nisu marili za historiju, zanimala ih je budućnost. Ta usmjerenost na nju bila je toliko isključiva da su na početku svoje vladavine čak ukinuli studij historije. Historija se vraća tek 1934. u nastavne planove sovjetskih univerziteta kao studijski smjer – vidi: Cipek, 2018: 133, nap. 4.

nakon pada Konstantinopolja pod osmansku vlast, što u narednim stoljećima slijede svi koji su u Rusiji nešto značili. Ideja “Trećeg Rima” iz religijske prenijeta je u historijsko-političku ravan u kojoj se njome legitimira carska vlast ili, kasnije, potvrđuje postojanje zasebne “misije” različito shvaćenih koncepata ruskog “naroda” / “nacije”. Uvjerenje o “velikoj misiji” kretalo se od ideje o Moskvi kao “Trećem Rimu”, preko suda Fjodora Dostojevskog (Ф. М. Достоевский) da ruskoj naciji prirodno pripada vodeća uloga, do stava Staljinovih ideologa da samo oni mogu ponuditi svijetu posljednje istine.³⁴

Svaka imperija proklamira i neku misiju. U SSSR-u je 30-ih i 40-ih godina reinterpretirana, preko “politike pamćenja”, ruska imperijalna prošlost. Obnavljana je svijest o kontinuitetu vremena. SSSR je prikazivan kao legitimni nasljednik najboljih ruskih državnih tradicija. “Historijska nauka pozvana je da služi objašnjenju savremene stvarnosti”, pisao je tokom Drugog svjetskog rata historičar Robert Viper (Р. Ю. Виппер).³⁵ Historiografija je u svim totalitarnim sistemima podložna političkim uticajima i diktatima. Partija je odlučivala “кто более матери-истории ценен”. Jedan od moćnih instrumenata Staljinove spoljne politike nakon 1945. su pravoslavna i “panslavistička” osjećanja.³⁶ U političkom smislu panslavenski pokret je uvijek bio panruski,

³⁴ Radonjić, 2004: 210. Ova ideja sadrži poruku o seljenju centra svjetske moći u Rusiju. Dostojevski tu potrebu za vodstvom ovako objašnjava: “Svaki veliki narod vjeruje i mora vjerovati ako hoće da dugo bude živ, da u njemu, baš u njemu, leži spas svijeta, da on živi za to da bi stao na čelo svih naroda, sve ih prisjedinio i poveo ih složno onom krajnjem cilju koji im je svima određen” – vidi: Dostojevski, 1934: 243; Kizeveter, 1928.

³⁵ “Sadašnjica koju svi proživljavamo postavila je”, pisao je Viper, “pred nju novi, važan i neodložni zadatak: ponovno razmatranje cjelokupne nacionalne vojno-političke historije ruskog naroda... da bi se pokazalo kako njegov historijski razvoj predstavlja neprekidno kretanje napred, snažni pokret u borbi za slobodu i pravičnost, za nacionalnu nezavisnost i stvaranje velike višenacionalne države” – prema: Subotić, 2011a: 168.

³⁶ Historičar Boris Starkov (Б. А. Старков), s Univerziteta u Sankt-Peterburgu, objelodanio je neobičan projekat balkanske civilizacije nastao između dva svjetska rata. Istražujući arhive sovjetskih specijalnih službi i Arhiva predsjednika Rusije, pronašao je projekat stvaranja “komunističke civilizacije” na Balkanu, Himalajima, Tibetu i Sjevernom polu. Razradila ga je grupa pod vodstvom Gljeba Bokija (Г. И. Бокий), šefa specijalnog odjeljenja NKVD (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova). Za stvaranje te nove “civilizacije”, Bokij je formirao organizaciju “Jedinstveno radničko bratstvo”. Ona nije imala veza s Kominternom, a njen vrh je bio tajan (“Odsjek Bokija je imao tajanstvenu samostalnost u sistemu državnih organa (tajne službe). Iz toga su proizašla razne nagađanja da je Bokij, po zadatku partijskog vrha, istraživao paranormalne fenomene, zombiranje, orijentalne magične kultove i sl. tim prije da se i lično stalno interesirao za takve stvari”). Održano je 1925–1927. više konferencija na kojima su učestvovali predstavnici raznih konfesija, etničkih i rasnih grupa – Tibeta, Indije, Afrike, Latinske Amerike, Evrope, Jugoistočne Azije, Srbije, Bugarske, Makedonije i Grčke. Direktive o pravcima djelovanja ove organizacije stizale su od Staljina. “Nova civilizacija” trebala je da nastane na ruševinama starih. Takvi regioni su Rusija, Balkan, Himalaji, Tibet i Sjeverni pol. Balkan je tu jedinstveni region. U njemu se rodila i rasprostrla civilizacija istočnoevropskog tipa. Od XIV do XVIII stoljeća, on je postao arena sudara tri civilizacije – istočnoevropske, zapadnoevropske i istočne (islamske). Tu je trebala da

koji je trebao da rusificira slavenske narode. Ruski slavizam je nastao u XIX stoljeću, “zlatnom dobu” jačanja ruske imperije. S idejama panslavizma prerastao je u panrusizam. Čuvene riječi Aleksandra Puškina (А. С. ПУШКИН): “I svi će se slavenski potoci salijevati u veliko rusko more” odražavale su raširene stavove tadašnje ruske kulturne i intelektualne elite. Ovakav ruski ideologizirani slavizam na drugoj strani je prerastao u politiziranje slavenske teme, odnosno pretvaranje tog mitologema o slavenskom zajedništvu u ideologem.³⁷ Centralizacija sistema socijalističkih zemalja i komunističkog pokreta bila je izraz koncepcije socijalizma kao monolita u kojem je hegemonija centra implicite uključena.³⁸

U “socijalističkom lageru” djelovala je državno-partijski usmjeravana historiografija na temelju marksističko-lenjinističke vladajuće ideologije, s izraženim nacionalnim značajem.³⁹ Vlasti u Kremlju su preobratile marksističko shvatanje društva i historije u tumačenu i nametanu dogmu, a historiografiju u teleološku “nauku”, s funkcijom da “opravda postojeći poredak stvari” kao neminovan.⁴⁰ Od dolaska Mihaila Gorbačova (М. С. Горбачёв) na vlast 1985. i uspostave trojstva – “perestrojka” (перестройка), “glasnost” i, napokon, 1988. tzv. Sinatrine doktrine (“I did it my way” – “Učinio sam to na svoj način”), kojom se zemljama “real-socijalizma” prepustilo da odlučuju o svojoj sudbini, započelo je doba sa više nepoznanica.⁴¹ Poredak ustanovljen nakon 1945. u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj i Istočnoj Njemačkoj, koji je, ovisno od shvatanja, nazivan “socijalizam”, “totalitarizam”, “staljinizam”, “politbirokratska diktatura”, “realno postojeći socijalizam”, “nominalni socijalizam”, “državni kapitalizam” ili “sovjetski tip sistema” – 1989. više nije funkcionirao. Ova godina je označila i kraj jedne 200-godišnje epohe u kojoj je evropska, a kasnije i svjetska politika bila pod

nastane civilizacija koja će ostvariti načela Jedinštenog radničkog bratstva. Za to je bilo nužno srušiti sve granice i sovjetizirati Balkan – prema: Starkov, 1998; Bisenić, 1997.

³⁷ Paščenko, 2002: 118. SSSR i “Istočna Evropa” – “svijet” su čije se granice gotovo poklapaju s vizijom “Sveslovenske federacije” Nikolaja Danilevskog (Н. Я. Данилевский, 1822–1885) – prema: Subotić, 1995: 195.

³⁸ Upor. Caratan, 1988: 91; Subotić, 2006: 222-223.

³⁹ “Nacionalizacija” marksizma u lenjinističkoj varijanti temeljila se na uproštenoj univerzalno-historijskoj šemi kojoj su prilagođene etape nekih nacionalnih povijesti – prema: Gross, 2006: 586.

⁴⁰ Jovanović, 2009: 110.

⁴¹ Kovačević i Ribić, 2013: 910; Čebotarev, 1992: 225. Perestrojka je početno “pothranjivala iluzije o mogućnosti reformisanja komunističkog sistema izgradnje ‘socijalizma sa ljudskim likom’, a istovremeno podrivala monopol komunističkih stranaka i drugih stubova postojećih režima” – vidi: Волков, 1994; 1996a.

“uticajem fantastične ideje o društvu, nastale od obespravljenih u svijetu na osnovu harmonije i jednakosti”⁴²

Aleksandar Silkin (А. А. СИЛКИН) smatra da je totalitarna ideologija dogmatski predodredila naučne predstave o historiji kao nacionalnoj i sveopštoj. Savremenost i prošlost “svih zemalja”, pa i Jugoslavije, tokom sovjetskog perioda razmatrane su, zapaža Silkin, u svjetlu “kvazireligijskog mesijanskog učenja”, bez ritualnog obožavanja kojem nije izmicao nijedan historijski rad.⁴³ Kraljevina SHS / Jugoslavija tretirana je kao “jedna od karika imperijalističkog versajskog sistema”, rezultat “surovog ugnjetavanja revolucionarno raspoloženih narodnih masa”. Takva istraživačka paradigma je usloвила nemogućnost jasnog tumačenja prošlosti, utvrđivanja i prikazivanja razvoja složenih tokova njene međuratne historije. Zato su “pouzdana rekonstrukcija tokova događaja i određivanje njihovih učesnika ostali pretežak zadatak za sovjetsku istoriografiju”. Prioritet nije bilo rješenje zadatka, već postuliranje mišljenja, “potkrepljenog ne argumentima uobičajenim za istoričare, nego postavkama koje ne zahtevaju dokazivanje”.⁴⁴ Pri stvaranju socijalističke Jugoslavije “jednostavno je bilo iskorišćeno iskustvo nacionalno-državnog uređenja” sovjetske države.⁴⁵ Sovjeti su docnije Jugoslaviju zvali i “trojanskim konjem imperijalizma”.⁴⁶ Zbog niza ograničenja historija Jugoslavije je

⁴² Оршiр. Пристланд, 2011.

⁴³ Vidi Силкин, 2008.

⁴⁴ “Saosjećanje” sovjetske historiografije prema “nesrpskim narodima” u monarhističkoj Jugoslaviji, upućuje Silkin, “primorava nas da razmislimo o izvoru tog neologizma. S obzirom na to da u ruskom jeziku ne postoje ‘neengleski’, ‘nefrancuski’, ‘nenemački’ narodi, mi verovatno imamo posla sa mehaničkim pozajmljivanjem srpskohrvatske sintagme.” On smatra da su sovjetski naučnici nekritički preuzimali ideologizirane ocjene od jugoslavenskih, da je i nakon raspada SSSR-a “ideologija je otišla, ali je neznanje ostalo”. On je kritičan prema historičarima koji su zadržali “marksističke” stavove, a posebno prema Sergeju Romanjenku (С. А. Романенко): “Način na koji se Romanenko ponaša prema historijskim činjenicama čini da je besmisleno razmatrati zaključke koje on izvodi na osnovu njih. Tim pre što oni skoro doslovno ponavljaju ideologizirane pisarevske klišeje (historičar Jurij Pисарјев – Ю. А. Писарев (1916–1993) – prim. S. B.) stare pola veka” – prema: Silkin, 2017; također vidi: Bandžović, 2005.

⁴⁵ “Dosta sličnosti su u ulogama Rusije i Srbije u federalnoj državi ... Sličnost u kombinaciji slavenskog i muslimanskog elementa... Granice republika u SFRJ isto kao i u SSSR nisu imale značaj, koje su dobili prilikom sticanja potpunih nezavisnosti republika” – prema: Романенко, 2011: 757; Volkova, 2012: 243-244. Nisu rijetki autori koji ukazuju na to da je Jugoslavija “i u praksi i u teoriji bila minijaturni model SSSR-a”; оршiр. Романенко, 2000; 2002; Никифоров, 2010; Bandžović, 2017.

⁴⁶ Вреск, 2011: 130. Nakon sukoba Staljin – Tito i normalizacije odnosa dvije države, u SSSR-u, kako iznosi 2008. Konstantin Nikiforov, direktor Instituta za slavistiku, “baviti se historijom ‘revizionističke’ Jugoslavije bilo je mnogo teže nego historijom bilo koje druge bivše socijalističke zemlje Evrope... Stoga sve do posljednjih godina postojanja SSSR gotovo nisu bili objavlјivani stručni radovi iz historije savremene Jugoslavije. Dozvola za štampanje bilo koje knjige iz savremene jugoslovenske problematike dobijala se gotovo na nivou Centralnog Komiteta KPSS. Disertacije iz historije savremene Jugoslavije odbranјivane su iza zatvorenih vrata, brojne monografје dobijale su oznaku ‘ДСП’ – ‘для служебного пользования’ – (‘povjerljivo’ i sl.)”. Izučavanje historije socijalističke Jugoslavije “uključujući i In-

na “monografskom istraživačkom nivou” bila izučena do kraja 50-ih godina. Novi radovi, vezani za njenu spoljnu politiku i jugoslavensko-sovjetske odnose, tu granicu pomjeraju na 60-te godine.⁴⁷

Jedan od razloga ruske zainteresiranosti za “postjugoslavenske ratove” jest i tzv. “efekat ogledala”, zbog prethodnih sličnosti između stanja u Jugoslaviji i SSSR-u. Događaji na Balkanu u Rusiji su uzburkali i stare ideje slavenstva, duhovne bliskosti sa pravoslavnim narodima.⁴⁸ Znatne promjene u prikazima historije izazvala je politička instrumentalizacija nacionalno-historijskih mitova nakon preobrazbi 1989–1990. godine. “Nova budućnost” trebala je i “novu prošlost”. Uočen je povratak na “starije obrasce velikih pripovijesti”. Pojam tradicije je podložan instrumentalizaciji i manipulaciji. Stari sovjetski identitet se raspao i zamijenjen je potpuno drugačijim. Ranije negativne odrednice (liberalni, hrišćanski i sl.) postale su pozitivne, a komunistički atribut sinonim nepoželjnog. Povratak pretkomunističkoj prošlosti u Rusiji predstavlja skoro “refleksnu” reakciju na probleme redefiniranja sopstvenog mjesta i uloge u svijetu, formuliranja nove nacionalne samosvijesti, izbora i izgradnje nekomunističkog modela društva i države. Postsovjetska prerada prošlosti započela je u osobnoj idejnoj klimi prožetoj raznim idejnim i političkim strujama. Aktuelizirano je slavljenje predrevolucionarnog razdoblja i prihvatanje klasičnih slika velikoruskog nacionalizma XIX stoljeća, uz pozivanje na renesansu i reinterpretaciju “ruske ideje” (русская идея).⁴⁹ Središnji problem svakog nacionalizma je definiranje obima i sadržaja koncepta “nacije”. U ruskom slučaju, napisane su cijele serije knjiga o različitim pokušajima određivanja kriterijuma “ruskosti”, definiranju “ruske ideje” ili “suštine” ruskog naroda.⁵⁰ Bez poimanja “osobitosti ruskog mentaliteta i kulture” teško je razumjeti i nacionalne odnose u Rusiji. Intelektualna i politička tradicija

stitut za slavistiku aktivirano je već tokom [Gorbačovljeve] ‘perestrojke’. Uglavnom su to bili radovi napisani prije i koji su čekali pogodan trenutak za objavljivanje. Zato su uglavnom bili izrađeni tako da bi mogli proći cenzuru. Ipak ‘perestrojka’ je dozvolila autorima unošenje ozbiljnih korektiva. Tokom razvoja ‘glasnosti’ oni su dobijali sve veću slobodu izražavanja svojih stavova... Krvavi raspad Jugoslavije promijenio je geopolitičku sliku svijeta i privukao u 1990-im na sebe pažnju većine ruskih naučnika, uključujući i saradnike Instituta za slavistiku. Historija socijalističke Jugoslavije ponovo ostala je u sjenci, ali sada i zbog sasvim drugačijih razloga” – prema: Никифоров, 2008: 104-105.

⁴⁷ Ninković, 2015: 209; također vidi: Милошевич, Тарасов и Томилина, 2014; Руднева, 2014.

⁴⁸ Guskova, 2011: 9. Prema istraživanjima iz 2016, Rusi najvećim prijateljima smatraju Bjelorusiju, Kazahstan, Kinu, Indiju, Jermeniju, Kubu, Siriju, Uzbekistan, Azerbejdžan, Venecuelu, pa Srbiju – prema: Đukić i Varga, 2017: 14-15.

⁴⁹ Upor. Gross, 2006: 589; Subotić, 1996: 136-139; 2004: 10; Kuljić, 2002b: 100. Pod “ruskom idejom” Milan Subotić podrazumijeva “skup istorijski nastalih ideja u ruskoj nacionalnoj samosvesti kojima se izražava kompleks sadržinski sličnih pogleda na ruski identitet”. Ona predstavlja “kod” ili “šifru” kojom se označavaju ideološki sadržaji zagovornika samobitnog “trećeg puta” u razvitku Rusije.

⁵⁰ Subotić, 2009: 233.

predstavlja teorijski background u okviru koga se tumače aktuelna politička zbivanja u Rusiji. Strah od nje, upozorava Tvrtko Jakovina, “proizlazi iz nepoznavanja, a nepoznavanje ili potcjenjivanje Rusa može biti kobno”.

Postsovjetska Rusija se, s bremenom ekonomske zaostalosti, probijala u okruženju u osnovi izmijenjenog svijeta. Prva iskustva s liberalnim kapitalizmom i liberalnom demokratijom bila su poražavajuća.⁵¹ Nakon kraćeg perioda oslonca isključivo na dostignuća zapadne civilizacije, Rusija se, odvajajući se od postmodernosti, opredijelila za povratak sopstvenim vrijednostima. Pozicionirala se na međunarodnoj sceni i nastavila svojim putem razvoja, uz oslonac na evroazijske i neoimperijalne ideološke koncepcije. Historija u njoj u velikoj mjeri formatira politiku, “određuje doživljaj stvarnosti, a često i definira nacionalne identitete”. U ruskom društvu historijski su uočljive dvije struje: prozapadna (mondijalistička) i ona druga koja prosuđuje da Rusija ne može biti ništa drugo do Московская Русь (Московское государство; Московия), da sve inovacije mogu biti samo modificirane u “ruskom civilizacijskom okviru”. Aktualizirana je strategija miješanja vrijednosti carske i sovjetske države. Stožer tog novo-starog pristupa ostala je snažna država i doktrina “centralizovana vlast je u genima Rusije”. Sve sastavnice ruske historije spojene su u jedinstven narativ, tumačene kao epizode na putu prema izgradnji moćne države, utemeljene na ruskoj demokratiji i tržišnoj ekonomiji.⁵² Pojavio se opet strah na Zapadu, zasnovan na sjećanju iz doba bipolarne podjele svijeta, od ruske kombinacije “merkantilizma i mesijanizma” te agresivnog ponašanja Rusije na međunarodnom polju. “Obuzdavanje Rusije je mentalitet”, tvrde njeni političari. Evropa je više puta pokazala, simbolički ili direktno, da ne smatra cijelu Rusiju dijelom svoje civilizacije, niti da je izjednačava sa sobom samom. Svi zavojevači išli su na nju kao na “varvarsku”, “azijsku” zemlju.⁵³ Ona je dugo objekt “tuđeg i opasnog, konstituišućeg Drugog”. Strana historiografija je aktivno korištena za opsluživanje tog diskursa.⁵⁴ Neki historičari smatraju da je Rusija “zemlja nepredvidive prošlosti”.⁵⁵ Još je Čerčil (Winston Churchill) govorio da je ona “zagonetka umotana u misteriju unutar jedne enigme”.

⁵¹ Kantor, 2015: 65.

⁵² Cipek, 2018: 141.

⁵³ Tanasić, 2005: 288-290.

⁵⁴ Berger, 2016: 489; Miler, 2009a: 255; opšir. Сахаров, 1996.

⁵⁵ Opširnije o Rusiji vidi: Kantor, 2001; Service, 2014. Ruski predsjednik Putin je 2013. dao zadatak ruskim naučnicima da napišu standardni priručnik historije Rusije. Razlog tome su bile značajne razlike između regionalnih historija i opšteruskog historijskog narativa – prema: Курилла, 2016.

Raspadom SSSR-a promijenio se i historiografski obrazac, zasnovan na sukobu ideologija i blokovskoj podjeli svijeta. Oživljava kult “korijena”, mijenja se kultura sjećanja.⁵⁶ Ključna komponenta ruskog kulturnog prilagođavanja novom društvenopolitičkom razvoju je obnova nacionalnog identiteta.⁵⁷ Atributi / kategorije kao što su “hrišćanski”, “socijalni”, “liberalno-demokratski” postali su nove odredbe političkog identiteta.⁵⁸ Institucionalni marksizam, koji je sa svojom ikonografijom i sam činio vrstu religije, nije uspio iskazati ono što je većina Rusa stoljećima smatrala dušom svog nacionalnog bića.⁵⁹ Marksistička ideologija je, sa svojim metanarativima u tumačenjima historije, za sovjetsku historiografiju bila preuzak i krut oklop. Oslobođena od njega, u vodama tranzicije, ostala je bez ideološkog pojasa za spašavanje. Brojni profesori marksizma “prebacili” su se na geopolitiku, braneći civilizacijsku zasebnost Rusije. Rusku historiografiju višestruko je 90-ih godina pogodila degradacija nauke, izazvana opštim stanjem u društvu i ekonomiji.⁶⁰ Pojavilo se više deformacija historijske struke: tzv. “vikend-nauka” (odnosno nauka kao hobi), “kripto-nauka” (nanovo pronađena “skrivena, zatamnjena, zaplijenjena istina”, odnosno nauka je postala izvorište “teorija zavjere”). Početkom XXI stoljeća, dolaze više do izražaja izdanci objektivnijeg i neovisnijeg naučnog pristupa i pisanja. Još od kraja 1980-ih godina stasavala je nova generacija – “generacija unuka” – koja je iz drugačije društvene i teorijske perspektive tematizirala sovjetsku i rusku prošlost. Na njenu pojavu nije toliko uticalo otkriće novih činjenica u arhivima (mada su novodostupni izvori znatno proširili tematski opseg istraživačkog rada), koliko teorijske promjene u historiografiji, označene sintagmom “kulturnog” ili “jezičkog obrta”. Za tu generaciju, koja je ušla u nauku kada je u prvi plan istraživanja došla nova kulturna historija, karakterističan je kritički odnos prema pristupima prethodnih generacija, obnova “savremene intelektualne tematike” pod uticajem obrta u historijskoj nauci ka humanitarnom znanju, kao i interes za političke aspekte društvenog života, za pogled sa strane.⁶¹

Nakon iskustva institucionalnog haosa 90-ih godina, zapaža historičarka Korin Amašer (Korine Amacher), ključna politička parola ruskih vlasti

⁵⁶ Vukić, 2009: 5.

⁵⁷ Kuljić, 2002b: 110.

⁵⁸ Vukić, 2009: 6-11.

⁵⁹ Wilson, 2007: 160.

⁶⁰ Opšir. Журавлев 1994.

⁶¹ Timofejev, 2012b: 105-106; Subotić, 2009: 17-18. U ruskim državnim arhivima je 1992–1998. deklasificirano 5,8 miliona predmeta, a više od 300.000 istraživača radilo je u čitaonicama tih arhiva – vidi: Tiuneyev, 1999: 130.

je “stabilnost”. Potraga za njom podrazumijeva i odbacivanje revolucija, aktuelnih i prošlih. Rusija se prihvatila i remonta, revizije i rekonstrukcije svoje historije, pogotovo one XX stoljeća. Oktobarsku revoluciju 1917, koja spada među najvažnije događaje ruske i svjetske povijesti, nije lako prešutjeti.⁶² Ona je primjer intervencije masa kojom se mijenja tok historije, poput Francuske revolucije prije nje. Sjećanje na revoluciju iz 1917. nastoji se “maštovito” oblikovati u skladu s potrebama vremena. O njoj se govori kao o “boljševičkom prevratu”, ili se naziva “Velikom ruskom revolucijom”, težeći njenoj integraciji u širi proces, s nakanom da se stavi uz bok “Velikoj francuskoj revoluciji”. Petar Multatuli (П. В. Мультиатули), šef sektora historijskih analiza i ocjena u Ruskom institutu za strateška istraživanja (Российский институт стратегических исследований – РИСИ), smatra, pak, da se ne radi o “Velikoj ruskoj revoluciji”, nego o “Velikoj ruskoj katastrofi” koja je uništila “tisućugodišnju rusku državu i zemlju gurnula u ambis”. Rusija se više identifikira s ruskim imperijem.⁶³ Raspad SSSR-a se tretira i kao raspad Rusije, što potvrđuje tezu o ruskoj prirodi tog političkog sistema koji su nazivali “socijalističkim logorom”. Tome u prilog govori i stav u ruskom društvu prema nestanku SFR Jugoslavije. To se doživljava ponajprije kao udarac na “slavenstvo”, odnosno pravoslavlje, to jest Srbe, a slijedom toga i Rusiju.⁶⁴ Zato je došlo i do političke i duhovne povezanosti između postkomunističke Rusije i Srbije.⁶⁵ Socijalistička partija Srbije (SPS) i Srpska radikalna stranka

⁶² Filozof Vasilij Rozanov (В. В. Розанов 1856–1919) piše da se 1917. tim “prevratom” na scenu “ruske istorije bučno spušta gvozdena zavesa” – prema: Đorđević, 2001: 18.

⁶³ Upor. Amacher; Varušić, 2017.

⁶⁴ Rusija je u Savjetu bezbjednosti UN podržala sve rezolucije kojima su 90-ih godina SR Jugoslaviji uvedene sankcije zbog ratova u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu: “U stvari, mi smo imali nekoliko politika u odnosu prema Miloševiću; jednu je vodilo Ministarstvo spoljnih poslova, drugu Ministarstvo vojske, treću politiku vodila je Jeljcinova administracija. Jedna grupacija u državnom aparatu podržavala je samo Karadžića, ne i Miloševića”, govori Sergej Romanjenko. Drugi historičar Nikita Bondarjev (Н. В. Бондарев) o tome piše: “U 1992–1993. samo se Vrhovni Sovjet Ruske Federacije interesirao za događaje u Bosni i Hercegovini. Na sjednicama o vanjskoj politici Rusije poslanici su žestoko kritizirali stav MSP-a (Ministarstvo spoljnih poslova – prim. S. B.). Stav parlamentarne većine po tom pitanju najbolje je izrazio u aprilu 1993. poslanik G. Sajenko (Г. Саенко). Obratio se prisutnima na sjednici Vrhovnog sovjeta zamjeniku A. Kozirjeva (Андрей В. Козырев) Vitaliju Čurkinu (Виталий И. Чуркин): ‘Dokad će politika ministra spoljnih poslova i vašeg ministarstva biti u suprotnosti s našim tradicionalnim vezama sa Srbima, slavenskim vezama, pravoslavnim vezama? Zar ne vidite koliko odlučno Rusija podržava Srbe i koliko je Vaš stav proamerički?’ Tokom iste godine u Rusiji se sve jasnije profilirala alternativna politika prema sukobu u Bosni i Hercegovini. Njeni nosioci su bili direktor Službe spoljnog obavještavanja J. Primakov (Евгений М. Примаков), stručnjak za historiju jugoslavenskih naroda i pisac govora (“spričajter”) predsjednika В. Jelcina Konstantin Nikiforov, sadašnji direktor Instituta za slavistiku RAN, i u neku ruku – pomoćnik predsjednika Rusije za nacionalnu bezbjednost J. Baturin (Юрий М. Батури́н)” – nav. prema: Бондарев, 2016b: 11-12.

⁶⁵ Raščenko i Romanenko, 2004: 118. “Алетейя” (u prijevodu s jezika drevnogrčkih mislilaca ova riječ znači “istina”, “pravедnost”), izdavačka kuća iz San-Peterburga, ima posebnu seriju (Bibliotheca Serbi-

(SRS) imaju najbolje veze u Rusiji.⁶⁶ Srpska orijentalistika, s druge strane, “nauka o Istoku, gotovo uvijek je bila i ostala je nauka o lokalnom Istoku” – provincijalna disciplina, fokusirana na nekoliko tema i problema. Politizacija srpskih orijentalista poklopila se sa sveobuhvatnom politizacijom srpske humanističke javnosti.⁶⁷

Zvanična Moskva smatra da “Zapad gubi monopol nad procesom globalizacije”. Kultura je u Rusiji važna kao “prirodni resurs državotvornosti”. Postoji konstanta u ruskoj, kao i u ranijoj sovjetskoj politici: “i pored promena ideološke podloge, uvek i iznad svega u ruskom nastupu postoji državni (odnosno, velikodržavni) interes”.⁶⁸ Ruska nacionalna svijest “spaja se sa ideologijom panslavizma”. Pri tome “bratstvo radnika” i “slavensko bratstvo” postaju vrlo slični jedno drugom kao dio svijesti ljudi, odbojnih na “zapadnjački” način života.⁶⁹ Međunarodni društveni fond jedinstva pravoslavnih naroda osnovala je 1995. Ruska pravoslavna patrijaršija, sa sjedištem u Moskvi. Fond ima svoju godišnju nagradu “za doprinos djelatnosti jačanja jedinstva pravoslavnih naroda”. Osnovna funkcija Fonda, na međunarodnom planu, jeste jačanje panpravoslavnih veza.⁷⁰ Široki “nacionalno-patriotski front” u Rusiji (koji okuplja lijeve i desne ekstreme – deklarirane staljiniste, pobornike snažne države, imperijalne nacionaliste, protivnike globalizacije,

ca), unutar koje je, između ostalih, izdala i ove knjige: *Двеста лет новой сербской государственности* (2005); А. Ю. Тимофеев, *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда. 1878–1912* (2007); М. В. Белов, *У истоков сербской национальной идеологии. Механизмы формирования и специфика развития XVIII–XIX вв.* (2008); А. А. Силкин, *Королевство сербов, хорватов и словенцев. На пути к диктатуре 1918–1929* (2008); *Сербско-руссские литературные и культурные связи XIV–XX вв.* (2009); *Россия и Сербия глазами историков двух стран* (2010); također vidi: Jovanović, 2012.

⁶⁶ SRS održava tradicionalne veze sa “tvrdim patriotskim strukturama u Rusiji... takođe odlične veze sa Institutom za slovenske studije pri Ruskoj akademiji nauka gde su Konstantin Nikiforov i Elena Guskova” – prema: Đurković, 2012: 13.

⁶⁷ Кирчанов, 2008: 244.

⁶⁸ Kurjak, 2000: 12; Biserko, 2008: 267-269.

⁶⁹ Historija “opšteslavenske svijesti” i “samosvijesti slavenskih naroda”, piše Sergej Romanjenko, njene vremenske, geografske i nacionalne osobenosti privlači naučnike: “Čak i sami ‘opšteslavenski mislioci’ gotovo nikad nisu davali naučno utemeljen odgovor na prvo i najvažnije pitanje: Šta je to opšteslavenska svijest? Ne postoji zajedničko shvatanje pojmova kao ‘slavensko jedinstvo’, ‘slavenska uzajamnost’, ‘slavenska solidarnost’, ‘slavensko pitanje’ i sl. ‘Šta to je slavizam?’ – Ne postoji odgovor”, – pisao je K. Leontjev (Константин Н. Леонтьев) još 1875. Tokom svih epoha i kod svih slavenskih naroda opšteslavenska svijest je bila integralni komponent nacionalnog identiteta, ali gotovo uvijek ona nije bila samo ‘progresivni faktor’” – prema: Романенко, 1996, 82-83; također vidi: Романенко, 1994a: 254-259; 1994b; 1998; 2010; Bibliografiju S. Romanjenka vidjeti na: <https://www.msses.ru/about/teachers/4046/>.

⁷⁰ Halilović, 2013: 64-67. Savez pisaca Ruske federacije i Akcionarsko društvo pisaca su 1994. Radovanu Karadžiću dodijelili književnu nagradu “Mihail Šolohov”, za, kako je kazano, “izuzetan doprinos riznici slavenske kulture” i zaštitu nacionalnog interesa Slovena.

kritičare liberalizma, pobornike antisemitizma itd.) nije sporedna, “ekscenčna” pojava sa društvene margine, već utiče i na neke primarne teme ruskog javnog diskursa. Predstave o Rusiji u svijetu pretežno se formiraju pod uticajem njihove publicističke aktivnosti.⁷¹

Ideologija / politika i historiografija

Historija Bosne i Hercegovine, kao i drugih postjugoslavenskih zemalja, u Rusiji se posebno proučava u Institutu za slavistiku Ruske akademije nauka (Институт славяноведения Российской академии наук). Slavistika (Славяноведение), kao složena naučna disciplina (historija, filologija, kulturalogija, etnologija itd.), razvija se u Rusiji više od dva stoljeća, a na njenim univerzitetima predaje se više od 170 godina.⁷² Institut je u bliskim vezama s Odsjekom za Balkan Ministarstva vanjskih poslova Ruske Federacije.⁷³ Okuplja specijaliste iz svih slavističkih disciplina, stručnjake za slavenske narode, sve periode njihove prošlosti i historijske kulture. Formiran je “neprekidni slavistički front”. Institut ima niz odjeljenja u okviru kojih se vrši proučavanje historije slavenskih naroda.⁷⁴ To su Odsjek za noviju historiju

⁷¹ Aleksandar Dugin (А. Г. Дугин), bivši pripadnik marginalnog ekstremističkog pokreta koji je postao najuticajniji “geopolitičar”, savjetnik visokih državnih funkcionera, profesor Moskovskog univerziteta, kojeg često nazivaju “Putinovim Raspućinom”, u martu 2008. svojim slušaocima na Pravnom fakultetu u Beogradu poručuje: “Srbija je predstraža evrazijskog, pravoslavnog i kontinentalnog principa... U Srbiji leže ključevi ruske politike”; opšir. Subotić, 2015.

⁷² Institut za slavistiku (Институт славяноведения Академии наук СССР) formiran je 1947. godine. Prema mišljenju niza istraživača tokom Drugog svjetskog rata u SSSR-u se sprovođila “nova politika” (ideološka NEP), u okviru koje je, zbog potrebe ujedinjavanja naroda protiv spoljnog neprijatelja, došlo do rehabilitiranja pravoslavne vjere i slavenske ideje. Savremeni Institut za slavistiku direktan je rezultat slabljenja ideološkog pritiska. Od 1968. do 1991. Institut je nosio naziv Институт славяноведения и балканистики Академии наук СССР, pošto su se u njemu tradicionalno proučavale slavenske i balkanske zemlje – Mađarska, Austrija. Do 1997. nosi ime: Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, a onda Институт славяноведения Российской академии наук. Naučni interes Instituta prostire se na Centralnu Evropu, Jugoistočnu Evropu (Balkan) i Istočnu Evropu (Ukrajinu i Bjelorusiju). On ima čvrstu saradnju sa slavističkim katedrama Historijskog i Filološkog fakulteta Moskovskog državnog univerziteta “Lomonosov”. One su bazni izvor za njegovu popunu novim kadrovima. Saradnici Instituta učestvuju u izradi univerzitetskih udžbenika. Mnogi slavisti kombiniraju naučnoistraživačku djelatnost s pedagoškim radom. Jedan od važnih zadataka Instituta je i samostalna priprema postdiplomaca u okviru institutskih studija. Na njemu je više od 100 postdiplomaca okončalo studije i steklo diplomu “kandidata historijskih nauka”. Institut štampa većinu slavističkih izdanja u Rusiji. Stavio je svoje ime na preko 2000 knjiga – vidi: Hrenov, 1969: 397-406; Богданов, 1977; Волков, 1996b; Никифоров, 2007; 2008; 2017a.

⁷³ Halilović, 2013: 64.

⁷⁴ Zasebna istraživanja historije BiH u prvim decenijama sovjetske vlasti nisu vršena: “Novi talas interesovanja za Bosnu i Balkan kreće nakon Drugog svjetskog rata. Tokom 1960-ih objavljeni su značajni radovi o ruskoj politici na Balkanu. U dvotomnoj *Historiji Jugoslavije* obrađena su i ‘bosanska pitanja’, a veliku ulogu u pisanju tog rada imao je poznati historičar S. A. Nikitin. Prvi radovi posvećeni

slavenskih naroda jugoistočne Evrope (Отдел истории славянских народов Юго-Восточной Европы в Новое время), Odsjek za historiju slavenskih naroda iz razdoblja svjetskih ratova (Отдел истории славянских народов периода мировых войн), Centar za proučavanje savremene balkanske krize (Центр по изучению современного балканского кризиса) itd.⁷⁵ Institut izdaje i časopis *Slavjanovedenije* (Славяноведение) koji izlazi šest puta godišnje i bavi se južnoslavenskom i zapadnoslavenskom historijom i filologijom, polugodišnjake *Slavenski almanah* (Славянский альманах), *Slavenski svijet u trećem mileniju* (Славянский мир в третьем тысячелетии), kao i časopis *Slavene* (Словене). Većina specijalista za historiju slavenskih naroda obrazuje se na Historijskom fakultetu (Исторический факультет Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова) – na Katedri za historiju Južnih i Zapadnih Slavena. Ona ima diplomatske, postdiplomske i doktorske studije.⁷⁶

Generacije ruskih historičara tradicionalno istražuju ulogu Rusije u borbi “slavenskih naroda protiv osmanskog ugnjetavanja”.⁷⁷ Još je u carskoj Rusiji problem BiH historiografski bio vezan za “Istočno pitanje”. Među prvima se ističu radovi Aleksandra Giljferinga (А. Ф. Гильфердинг) koji je 1856. bio imenovan za ruskog konzula u Bosanskom pašaluku.⁷⁸ Osmansko carstvo se tih decenija nalazilo u velikim problemima, pred egzistencijalnim pitanjem odbrane od pretenzija balkanskih država i pritiska velikih sila. Na Balkan

historiji Bosne i Hercegovine pojavili su se 1970-ih. Ipak, bosanska problematika u sovjetskoj historiografiji uglavnom je bila tretirana u sklopu proučavanja Istočnog pitanja u spoljnoj politici Rusije. U takvom kontekstu objavljivani su dokumenti u zbornicima Освобождение Болгарии от турецкого ига (*Oslobođenje Bugarske od turskog ropstva*) i Россия и национально-освободительная борьба на Балканах, 1875–1878 (*Rusija i nacionalno-oslobodilačka borba na Balkanu 1875–1878*). Spoljnu politiku Rusije prema Južnim Slavenima zajedno su istraživali slavisti i stručnjaci za rusku historiju. Rezultat toga je kolektivna monografija Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. (1978). Institut za slavistiku i balkanistiku Akademije nauka SSSR pokrenuo je 1980-ih godina seriju publikacija Международные отношения на Балканах (*Međunarodni odnosi na Balkanu*) koju je uređivao V. N. Vinogradov” – prema: Пахомова, 2010.

⁷⁵ Osnovni pravci istraživanja ovog centra su proučavanje uzroka, toka i posljedica raspada federacije i krize s kraja XX i početka XXI stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije, uloge u tim procesima međunarodnog faktora, savremeni socijalno-političkih procesi na Balkanu i postjugoslavenskim državama; publikovanje dokumenata o krizi i o razvoju novih država na postjugoslavenskom prostoru; konsultiranje, izrada ekspertnih procjena, komentiranje u medijima, naučna analiza zbivanja na Balkanu.

⁷⁶ Timofejev, 2006: 200-201.

⁷⁷ Грачев, 1990; Вяземская и Данченко, 1990; Писарев, 1991а; Писарев et al., 1991b; Карасев, 1992; Золотухин, 1993; Нарочницкий, 1997; Достян, 2012.

⁷⁸ Kada je u maju 1857. krenuo u Bosnu kao ruski konzul, Giljferding, historičar i slavjanofilski ideolog, već je o njoj imao skovana mišljenja, pa i ono da je samo pravoslavlje izvorna slavenska vjera. Stvorio ih je po knjigama iz studentskih dana i po predstavama ruskog javnog mnijenja. Bio je opterećen u Bosni bremenom gotovih ubjeđenja i predrasuda, čije će opšte vrijednosti samo ponekad i uzgred provjeravati – opšir. vidi: Ekmečić, 1972.

60-ih godina pristiže i na desetine hiljada Čerkeza, prognanih sa Kavkaza. Raspoređivani su po raznim krajevima Osmanskog carstva.⁷⁹ Događaji su se u tom vremenu odvijali ubrzanim tempom. Vladilen Vinogradov (В. Н. Виноградов) Berlinski kongres 1878. smatra kompromisom koji je izazvao velike promjene na Balkanu.⁸⁰ Ruski predstavnik na tom skupu govori da je austrougarski ulazak u Bosnu “okupacija bez definiranja rokova”.⁸¹ Represivne mjere u osvajanju BiH nisu toj sili donijele naklonost pokorenih Bošnjaka.⁸² Ruski historičari pišu i o njihovom iseljavanju nakon okupacije, da je broj iseljenih muslimana u osmansku državu stigao “do 300 hiljada”, iako neki od njih smatraju da je ova brojka preuveličana.⁸³ Oni prate i izvještaje ruskih konzula u Kosovskom vilajetu.⁸⁴

Objavljivanje izvora vezanih za historiju rusko-bosanskih veza započelo je 1980-ih godina.⁸⁵ Na osnovu njih nastajali su novi radovi vezani za tu tematiku. U Sarajevu je 1986. održana međunarodna konferencija posvećena

⁷⁹ Sa Sjeverozapadnog Kavkaza u Osmansko carstvo od 1857. do 1877. iselilo se milion i 400 hiljada Čerkeza – opšir. Мирзоева, 2014.

⁸⁰ Vinogradov konstatira, s druge strane, da je za Rusiju Balkan uvijek bitna sfera djelovanja u spoljnoj politici. Uprkos sporadičnim previdima ruskih imperatora i državnika, ruska politika uvijek je tu sprovedena planski, s jasnim ciljevima; opšir. Виноградов, 2010; Rajić, 2011.

⁸¹ Упор. Пахомова, 2009; Вяземская, Искендеров и Карасёв, 2012: 190-191.

⁸² Petrović, 1978: 397. Ruske diplomate su uočile da su nove vlasti nakon 1878. napravile niz grešaka prema muslimanima. To su, između ostalog: razmjestaj vojnika po kućama, pretvaranje džamija u magacine, njihovo skrnavljenje unošenjem alkoholnih pića i svinjetine, nepravilan razrez gradskih poreza, povremeno neprimjereno ponašanje oficira i činovnika prema pravima i ljudskom dostojanstvu; opšir. Terić, 1988: 125; Пахомова, 2008; Романенко, Крючков и Стыкалин 2011.

⁸³ Покивайлова, 2011: 15; Вяземская, 2011; Искендеров, 2017: 363.

⁸⁴ Početkom XX stoljeća stanovništvo tog vilajeta “brojalo je oko 980 hiljada duša od kojih su – više od 530000 muslimana i 440000 hrišćana. Većina muslimana su Albanci (od 385000 do 430000 duša), a ostali su Turci i muslimani-Bošnjaci” – vidi: Аншаков, 2014: 170.

⁸⁵ Prvi specijalistički radovi posvećeni BiH pojavljuju se 70-ih godina. Pitanje agrarnih i društvenih odnosa u BiH u XIX stoljeću posebno su istraživale N. Danilova (Н. П. Данилова) i Vera Kondratjeva (В. Н. Кондратьева) – vidi: Данилова, 1970; 1972; Кондратьева, 1961; 1964; 1972; 1959; 1971. “Bosanska tematika” se počela razrađivati i u saradnji s bosanskohercegovačkim historičarima. Naučni tim koji su činili M. Ekmčić, I. Terić, B. Mađar i R. Petrović te sovjetski historičari D. F. Popliko (Д. Ф. Поплыко), V. I. Kosik (В. И. Косик), V. G. Karasjov (В. Г. Карасёв), J. A. Pisarev (Ю. А. Писарев) i V. M. Nevrolina (В. М. Хевролина), pripremio je dva zbornika dokumenata iz arhiva SSSR-a i Jugoslavije: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1850–1864. *Документы* (1986) i Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1865–1875. *Документы* (1988). Treći zbornik Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. *Документы* (2008), posvećen periodu Velike istočne krize, noviji je rezultat “domaće slavistike u proučavanju historije Bosne i Hercegovine”. Zbornik В “пороховом погребе Европы” 1878–1914 гг. (2003) govori o međunarodnim odnosima u navedenim godinama. Njegovi autori su odredili kao cilj da pokažu “uticaj unutarbalkanskih sukoba na tradicionalnu konkurenciju velikih sila u regionu” i kako je Balkan “postao političkom barutanom” – prema: Пахомова, 2010.

problemima historije BiH (1850–1875).⁸⁶ Disertacija Aleksandra Karasjova (А. В. Карасёв) *Россия и Балканский союз 60-х годов XIX века* (Москва 1984) (*Rusija i Balkanski savez 60-ih godina XIX stoljeća*, Moskva 1984) predstavlja “najdublju analizu problema interakcije ruske strategije s narodima Balkana”. Značajno mjesto u njoj zauzima odnos Kneževine Srbije prema BiH. Mjestu Bosne i Hercegovine u spoljnoj politici carske Rusije posebnu pažnju je posvetila Jelena Vjazemskaja (Е. К. Вяземская).⁸⁷ Istraživala je pitanja vezana za uzroke i inicijatore ustanaka 1875. u BiH, planove Austro-Ugarske u vezi s ovim krajevima uz posebnu pažnju posvećenu rekonstruisanju rusko-astrougarskih pregovora o mogućnosti pripajanja Bosne Habsburškoj monarhiji. Pitanja vezana za planove ove monarhije prema BiH obradio je Aleksandar Medjakov (А. С. Медяков).⁸⁸ Temi ruskog odnosa prema BiH (1878–1908) posvećena je disertacija Lidije Pahomove (Л. Ю. Пахомова) *Боснийский вопрос в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, (Москва 2010) (*Bosansko pitanje u ruskoj spoljnoj politici 1878–1908*, Moskva 2010).⁸⁹ Zanima historičare i srednjovjekovna⁹⁰ i osmanska prošlost BiH,⁹¹ Velika istočna kriza (1875–1878) te vjerska i etnička struktura BiH.⁹² Značajne su doktorske disertacije Oksane Novikove (О. Н. Новикова) *Боснийско-герцеговинская политика Австро-Венгрии последней трети XIX – начала XX в. и ее роль в развитии международных отношений на Балканах* (Ставрополь 2006) (*Bosanskohercegovačka politika Austro-Ugarske u posljednjoj trećini XIX – početku XX stoljeća i njena uloga u razvoju međunarodnih odnosa na Balkanu*, Stavropolj 2006) i Ksenije Meljčakove (К. В. Мельчакова) *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1850–1870-е гг.* (Москва 2016) (*Bosna i Hercegovina u društveno-političkom životu Rusije 1850–1870*, Moskva 2016).⁹³ Naučni in-

⁸⁶ Zbornik radova s ovog skupa obuhvatio je i članke sovjetskih naučnika: Карасёв, 1987. U istom zborniku su objavljeni radovi: Поплыко, 1987; Косик, 1987. U postjugoslavenskom periodu kontakti i saradnja bosanskohercegovačkih i ruskih historičara i njihovih naučnih institucija nisu ostali na nivou veza iz vremena socijalističke Jugoslavije i SSSR-a.

⁸⁷ Вяземская, 1986a; 1986b; 1991; 1995; 1997; 2003.

⁸⁸ Медяков, 2010. Knjiga je nastala na osnovu njegove disertacije (1996) *Внешняя политика Австро-Венгрии 1867–1871*.

⁸⁹ Пахомова, 2010.

⁹⁰ Солодовникова, 2010.

⁹¹ Олюнин, 2006. Iznose se stavovi o nepotpunoj integraciji bosanskih prostora u osmanskoj državi i uticaju Zapada na njih. Politika Istanbula u epohi tanzimatskih reformi tražila je uključenje lokalnog stanovništva u novu osmansku naciju. Ona je donijela obrnuti rezultat: tokom reformi samo je naraslo distanciranje pripadnika različitih religija u tradicionalnom bosanskom društvu – vidi: Черных, 2010.

⁹² Хевролина, 1997; Вяземская, 1999.

⁹³ Vidi također: Мельчакова, 2014; 2012; 2015a; 2015b. Giljferding je pisao da su bosanski Slaveni “primali islam iz materijalnih pobuda”, a da su kasnije postali pretjerano revnosni u novoj vjeri: “Re-

teres je izražen i za proučavanje balkanskih ratova (1912–1913) i “Velikog rata” (Prvi svjetski rat) na Balkanu.⁹⁴

Od početka 90-ih godina pažnju ruskih naučnika posebno privlači istraživanje raspada Jugoslavije i događaja koji su potom ubrzano uslijedili.⁹⁵ “Teret jugoslavenstva” nije izdržala centralistička “buržoaska” monarhija niti federativna socijalistička država.⁹⁶ Posebno je u istraživanjima jugoslavenske

negat postaje nehotice fanatikom svoje nove religije samo da bi pred samim sobom opravdao svoje otpadništvo” – prema: Miletić, 2017.

⁹⁴ Гусев, 2015. U ovom zborniku je i rad Rašida Subajeva (Субаев, 2015: 30) koji piše o odgovornosti Srbije za izbijanje tog rata: “Pristalice srpske nevinosti ne žele sagledati činjenice i uvažavati argumente njihovih oponentata. Koriste se time da se Srbija dva puta zaredom našla na pobjedničkoj strani čime je izbjegla istraživanje njene prošlosti i po pravu rata iskoristila prednosti pobjedničkog statusa. Oni smatraju da član 231 Versajskog ugovora, kojim je potpuna krivica pripisana Njemačkoj i njenim saveznicima, oslobađa Srbiju čak i od mogućnosti pitanja o elementu njene odgovornosti, za norme međunarodnog prava... Još tada se Srbima prečutno ali nedvosmisleno predlagala šutnja, ‘da ne izazivaju kako ne bi ispaio skelet iz ormara’”; također vidi: Вишняков, Тимофеев и Милорадович, 2018. Autori ove knjige ukazuju na to da je ona otpor “savremenim zapadnim istraživačima”, koji proglašavaju Srbiju, a skupa s njom i Rusiju, glavnim krivcima za pogibiju miliona ljudi 1914–1918. godine (str. 6). Oni također iznose da su “gubitak ruskog pokroviteljstva” 1917. i neophodnost preorijentacije na Veliku Britaniju i Francusku primoralni Srpsku kraljevsku vladu da se potom odluči za kompromis s Hrvatima i Slovencima (str. 288).

⁹⁵ Objavljen je 1992. zbornik dokumenata Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990–1992). Современная история Югославии в документах (Гуськова, 1992). Osim komentara, izvori su proučeni tekstovima vezanim za neke ključne teme po kojima je grupisan materijal: promjene i raspored političkih snaga u SFRJ početkom 90-ih godina, kriza federacije, sporovi i rat u Hrvatskoj i BiH, međunarodna zajednica i internacionalizacija krize, stvaranje postjugoslavenskih država. Drugi zbornik Югославский кризис и Россия: Документы, факты, комментарии (1990–1993). Современная история Югославии в документах, т. 2, objavljen je 1993. godine. Ova knjiga, čije je dopunjeno izdanje objavljeno 1996. na srpskom jeziku, govori o višeznačnim reakcijama Rusije na balkanska zbivanja. Oba zbornika su balansirala na ivici moderne historije i dnevne politike. Zbornik На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальной идеологии югославянских народов. Конец XIX – начало XX века (Чуркина 1997) objavljen je 1997. godine. Iskra Čurkina (И. В. Чуркина) je ukazala na izvore nacionalnog preporoda jugoslavenskih naroda Habsburškog carstva i ulogu revolucije 1848–1849. u tom procesu. Irina Dostjan (И. С. Достян) je rezimirala poglede starije sovjetske historiografije na puteve stvaranja srpske i crnogorske države prvih decenija XIX stoljeća. Aleksandar Karasjov (А. В. Карасёв) je istražio srpske nacionalne programe i načine ostvarivanja srpskih spoljopolitičkih ciljeva 1856–1878. i za vrijeme balkanskih ratova. Andrej Šemjakin (А. Л. Шемякин) u nastavku razdoblja 1878–1903. vidi doba razočaranja i preispitivanja. Jelena Vjazemskaja (Е. К. Вяземская) sagledala je put BiH između Istoka i Zapada do 1878. i njeno pretvaranje 1878–1914. u “balkansko bure baruta”. Pitanje jugoslavenskih planova i “velikih ideja” kod Hrvata, uz osvrt na položaj Srba u Hrvatskoj krajem XIX i početkom XX stoljeća, obradio je Vladimir Frejdzon (В. И. Фрейдзон). Rad Viktora Kosika (В. И. Косик) odnosi se na makedonsko pitanje od sredine XIX stoljeća do kraja 1918. – vidi Timofejev, 2006: 202-204.

⁹⁶ “Krajem 80-ih – početkom 90-ih u Jugoslaviji su se spojili stari etnički sukobi, to jest historijske nepravde koje su narodi ovih država počinili jedni drugima tokom dugog suživota na jednom teritoriju ili u bliskom susjedstvu, te socijalno-politička neslaganja. Apsolutizacija prava etničkih zajednica na stvaranje državnih jedinica uz teško psihološko i političko nasljeđe totalitarizma, a ideološko – komunizma, koji su se ukorijenili u svijesti brojnih političara i običnog svijeta na svima stranama, također doprinose da su nastali sukobi vrlo teško rješivi” – cit. prema: Романенко, 1997: 54. Također vidi: Гришина,

krize i postjugoslavenskih ratova problematična tzv. tajna diplomatija, odnosno skrivena historija, koja je osnova za cjelovitije shvatanje toka događaja. Mnoga pitanja mogu tek da se postave, dok se o preciznijim odgovorima više nagađa nego što se doista zna. Visoka politika, u koju spadaju međunarodni odnosi i diplomatija (“kraljica historije”), zbog povjerljive naravi, može, u najboljem slučaju, da bude tek “lijepo ocrtana”. Moskva je još tokom produbljivanja jugoslavenske krize imala druge prioritete: “Sovjetski Savez nastavio je sa politikom nemiješanja u unutrašnje poslove SFRJ odbacivši sve molbe jugoslavenske vlade za političku i vojnu podršku”.⁹⁷ Oni koji su došli na vlast u Rusiji 1991. imali su stav da je revolucija 1917. bila zavjerenički udar koji je skrenuo zemlju sa kolosijeka demokratije i modernosti, da je trebalo da prođe 74 godine da se ona vrati na pravi put. Takvo shvatanje historije izražava se terminima poput *tragedija*, *utopija* i, posebno, *eksperiment* – u značenju nečeg što se odvijalo pogrešno. Idejni nasljednici ruskih nacionalista XIX i početka XX stoljeća idealizirali su carsku Rusiju, smatrajući sebe nastavljačima njene politike. Rast panslavenskog raspoloženja ispoljavao se u “poistovećivanju slovenstva i pravoslavlja”, u oponiranju “slavensko-pravoslavnog Istoka” “katoličkom” Zapadu i islamu u svjetskom razmahu, u odbijanju “zapadnih” vrijednosti.⁹⁸

U Institutu za slavistiku su tokom 1980-ih godina pripremali kraće historije zemalja centralne i jugoistočne Evrope, ali planirana knjiga o historiji Jugoslavije nije bila objavljena. Cenzura je bila “ukinuta i koncept studije već je bio zastario u fazi rasprave”. Dvotomna *Historija Jugoslavije* napisana je još daleke 1963. (*История Югославии, в двух томах*, ред. Ю. В. Бромлей, И. С. Достян). Njen drugi tom počinje riječima da je revolucija iz 1917. otvorila epohu u historiji čovječanstva – “epohu sloma kapitalizma i utvrđivanja komunizma”.⁹⁹ U savremenim, izmijenjenim društvenim i političkim okolnostima, istraživači u Institutu za slavistiku su angažirani na pripremi i objavljivanju edicije monografija – *Pregleda historije slavenskih zemalja u XX stoljeću (Очерки истории славянских стран в XX веке)*. Objavljene su 2003. historije Bugarske (*Болгария в XX веке: Очерки политической истории*) te 2005. Slovačke i Češke (*Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, в 2-х книгах*). Također se radi i na novoj seriji – historiji Balkana

2000; 2003; Хаванова, 2017; BiH je bila tema nekoliko autora u ovom zborniku (K. V. Meljčakova, L. J. Pahomova, I. E. Ivanova, G. N. Engelhardt).

⁹⁷ Opšir. o raspadu Jugoslavije i ratovima vidi: Гуськова и Карасёв, 1994; Гуськова, 2000; Язькова, 2007; Кузнецов, 2008.

⁹⁸ Угор. Suni, 2009: 84; Maluf, 2009: 21; Романенко, 2005: 350.

⁹⁹ Također vidi: Гибианский, 1987; Кузнечевский, 1990; Каменецкий, 1991; Зеленин, 1992.

od XVIII do početka XX stoljeća (*Истории Балкан в XVIII – начале XX вв.*).¹⁰⁰ U zborniku *Югославия в XX веке: Очерки политической истории* (Москва 2011) (*Jugoslavija u XX stoljeću: Skice političke historije*) “centralno mjesto zauzima Srbija”. Ovaj zbornik “prikazuje savremeni nivo proučavanja historije jugoslavenskih naroda XX stoljeća u Rusiji. S osloncem na relevantnu literaturu i dostupne izvore, opisan je nastanak jugoslavenske države 1918, formiranje njenih institucija i političkog sistema. Dužna pažnja posvećena je događajima tokom Drugog svjetskog rata, prikazan je period socijalističke Jugoslavije, njegov završetak – tzv. jugoslavenska kriza – raspad države i serija postjugoslavenskih ratova.”¹⁰¹ Objavljene su i knjige Vladimira Frejdzona (В. И. Фрейдзон) *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики* (1991) (Санкт-Петербург 2001) (*Historija Hrvatske. Kratak pregled od najstarijih vremena do stvaranja republike* (1991), Sankt-Peterburg 2001), Nine Smirnovе (Н. Д. Смирнова) *История Албании в XX веке* (Москва 2003) (*Historija Albanije u XX stoljeću*, Moskva 2003), Ljubov Kirilinove (Л. А. Кирилина), Nadežde S. Piljko (Н. С. Пилько) i Iskre Čurkine (И. В. Чуркина) *История Словении* (Санкт-Петербург 2011) (*Historija Slovenije*, Sankt-Peterburg 2011). One imaju pregledni karakter, “nalik kursu predavanja, iako ovo ne umanjuje njihovu vrijednost”.¹⁰² Istraživanje nekih ruskih naučnika su usmje-

¹⁰⁰ Prva knjiga edicije *История Балкан. Век восемнадцатый* objavljena je 2004. godine; također vidi: Никифоров, 2011; 2017b.

¹⁰¹ J. Guskova u svom prilogu o zbivanjima u Srebrenici u ljeto 1995. navodi da su srpske snage 6. jula krenule u veliku ofanzivu na Srebrenicu, da je ta operacija, prije svega, bila usmjerena na “obezbjeđenje sigurnosti srpskog stanovništva. Bio je cilj potisnuti muslimanske trupe u sam grad i spriječiti njihov prodor u srpska naselja”. Ona ustvrđuje da je tokom rata u BiH poginulo “100 hiljada ljudi, od kojih 90% su civili. Od 2,5 do 3 miliona ljudi napustilo je svoje domove: 800 hiljada Srba iz Zapadne Hercegovine, Srednje i Zapadne Bosne, 800 hiljada Muslimana iz Istočne Hercegovine, Krajine i Istočne Bosne, oko 500 hiljada Hrvata iz Srednje Bosne” – prema: Гуськова, 2011b: 831; Ponomareva, 2014: 99-101. Guskova u julu 2012. “još jednom dokazuje da nikakvog genocida nije bilo” u Srebrenici, te iznosi da je “problem Srebrenice postao predmet političke špekulacije u koju uvlače i same Srbe, mada se pojavljuje sve više podataka da je Srebrenica planirana i dobro ostvarena operacija muslimanskih specijalnih službi. Laž o Srebrenici širi se po svijetu ogromnom brzinom i boriti se protiv nje postaje sve teže... U Institutu za slavistiku mi smo održali međunarodnu konferenciju o Srebrenici. U radu je učestvovalo preko 30 naučnika iz raznih zemalja. Prvi put pravnici, istoričari, patolozi, demografi i istraživači drugih struka analizirali su mnoge podatke, otkrivene protivrčnosti u zvaničnoj verziji, prikazana je nova metodika istraživanja broja žrtava, svi događaji su postavljeni u istorijski kontekst, otkriveni su novi aspekti događaja koji menjaju ukupnu sliku onog što se desilo. To je omogućilo da se na drugi način tumači problem Srebrenice, da se započne revidiranje zvanične verzije” – prema: Glas Rusije, 2012. Ona 2019. iznosi da se uz “zajednički rad, Rusije i Srba s obe strane rijeke Drine”, može spriječiti “stvaranje kompleksa krivice, a kroz reviziju izveštaja o Srebrenici, sprečiti negativan uticaj na mlade naraštaje” – prema: Guskova, 2019: 134.

¹⁰² Također vidi: Гуськова, 1997a; 1997b.

rena i na Bošnjake.¹⁰³ Viktor Kosik (В. И. Косик) piše o njihovom putu “ka slobodi od Beograda”.¹⁰⁴

U ruskoj nauci, u grani koja se zove “jugoslavistika”, kao i u etnologiji i političkoj nauci, postoji polemika vezana za potragu za novom metodologijom, kao i za suparništvom povezano s idejno-političkim raspravama u društvu. Prva struja se može nazvati “tradicionalističkom”. Ona je simbioza “geopolitičkih istraživanja”, teorija o “uroti” protiv slavenstva i pravoslavlja, o iskonskom civilizacijskom sukobu Evrope i Rusije, proizvoljne apsolutizacije nekih razdoblja u historiji nekih naroda, povezanih s mitovima o “velikoj državi” jednog naroda i negativnim predrasudama prema drugim. To je neka kombinacija ruskog nacionalnog konzervativizma druge polovine XIX (Nikolaj Danilevski i sl.) i staljinizma sredine XX stoljeća. Analizirajući događaje na prostoru SFRJ, oni izjednačavaju tri načelno različite pojave: krizu te države, njen raspad i sticanje političkog samoodređenja Hrvata, Srba, Bošnjaka i drugih naroda. Naglašavaju da raspad SSSR-a i SFRJ nije rezultat unutrašnjih protivrječnosti i kriza, već posljedica “vanjske urote” protiv ovih “slavenskih” država. U njihovim očima “slavenstvo” je isključivo ruski narod, srpstvo i pravoslavlje. U ruskoj nauci postoji i druga struja, čiji su pristup i ocjene bazirani na tumačenju nacionalnog samoodređenja kao procesa dugog trajanja. Zagovornici te struje ustvrđuju da se karakter narodne (etničke) zajednice, kao i interesi država, vremenom mijenjaju. Ne smatraju neke narode isključivo “velikim”. Događaje u SFRJ i na postjugoslavenskom prostoru teže kritički obrazložiti. Tumače u saglasnosti sa zakonima historijskog razvitka interese i ciljeve naroda koji su živjeli 70 godina u zajedničkoj državi. Ne osporavaju ulogu “vanjskog faktora”, ali misle da se ponajprije Jugoslavija raspala zbog unutrašnjih uzroka.¹⁰⁵

Historičar Konstantin Nikiforov (К. В. Никифоров) objavio je 1999. knjigu *Между Кремлем и Республикой Сербской: Боснийский кризис: завершающий этап* (*Između Kremlja i Republike Srpske: završna etapa bosanske krize*). Ova knjiga, štampana 2000. i na srpskom jeziku, njegovo je viđenje početka i toka jugoslavenske krize, planova međunarodne zajednice

¹⁰³ Кашуба, 2000; Вяземская, 2002; Мартынова, 2014: 13-15; vidi u istom zborniku radove: Пилипенко, 2014; Плотникова, 2014.

¹⁰⁴ Raspadom Jugoslavije “dogodilo se sljedeće ‘oslobođenje’ od ‘srpskog tereta’. Njega je zamijenila evropska uprava, a kasarne JNA – američke vojne baze. Napravljena podjela Bosne i Hercegovine može dovesti do novih kriza. ‘Ali ... ja bih mogao vjerovati u neponovljivost onog što se zbilo kad bude obnovljen most u Mostaru, te da se muslimanska i hrišćanska djeca igraju zajedno.’ P.S. Most je obnovljen, ali sa dječijim zabavama ide loše” – vidi: Косик, 2014a: 132; vidi njegov rad posvećen sjećanju na historičara Ibrahima Terića: Косик, 2004.

¹⁰⁵ Prema: Matković, 2005: 181-182; opšir. vidi Гуськова, 2012.

u vezi sa njenim rješavanjem, rata u BiH, raznih struja unutar establišmenta Rusije i njihovih pristupa srpskom pitanju, najzad stava SAD i dejtonske kreacije Balkana. Kosovska kriza je, prema Nikiforovu, bila metodološki slična događajima u BiH. Za njega su “neaktivnost i prekomjerna popustljivost” spoljnopolitičkog kursa Rusije urodili lošim plodovima. Teške posljedice jugoslavenske krize mogle su biti spriječene da je bilo “aktivne i samostalne politike Rusije”.¹⁰⁶ Nikiforov je autor i knjige *Сербия на Балканах. XX век* (2012) (Srbija na Balkanu. XX stoljeće, 2012). Piše o Srbima kao malom narodu “sa mentalitetom velikog naroda. Tome duguju svoje uzlete, ali i mnoge svoje poraze i strateški slabo proračunate poteze”.¹⁰⁷ Smatra da se početak raspada SFRJ nije smio dopustiti, a kad se već desio, “treba sve podeliti, uključujući Kosovo i BiH”.¹⁰⁸

Jelena Guskova (Е. Ю. Гуськова), iz Centra za proučavanje savremene balkanske krize, figurira u nekim naučnim krugovima u Srbiji i Rusiji kao ekspertkinja za period “jugoslavenske krize” i rusko-srpsko pitanje.¹⁰⁹ Autorica je sinteze pogleda ruske historiografije na raspad Jugoslavije.¹¹⁰ Oslanjala se

¹⁰⁶ Timofejev, 2006: 206; također vidi: Никифоров, 2005; 2006; 2012a.

¹⁰⁷ Bilbija, 2008. Navodeći da su u XIX stoljeću, tokom sticanja nezavisnosti balkanskih država, vršena protjerivanja drugih naroda, Nikiforov ističe da “u balkanskoj istoriji proterivanje suseda uopšte nije izuzetak”. Osvrnuo se i na izmjenu etničke karte Jugoslavije tokom njenog “raspada i razbijanja” (promjena etničke strukture u Hrvatskoj, BiH, na Kosovu, pitanje izbjeglica u Srbiji...). Smatra da su za “etničke čistke prvenstveno okrivljeni Srbi, a da su oni stradali više od ostalih”, opšir. Никифоров, 2012b; 2014.

¹⁰⁸ *Blic*, Beograd 21. februar 2008. Nikiforov 2014. iznosi da proces prekrajanja granica na Balkanu “nije završen, jer se još nisu rešila nacionalna pitanja naroda koji tamo žive”. Ukazuje “na srpski narod, koji sada živi podeljen, razbacan, unesrećen, rasejan, rasteran. I van granica svoje pradedovske zemlje. Tu mislim, da ponovim, na Republiku Srpsku i na srpsko Kosmetko pitanje. Odnosno, na prostore gde se Srbi vekovima živeli, a u nedavnim ratovima sa svoje zemlje su proterani” – prema: Pečat, 2014; opšir. vidi: Гуськова, 2006–2011.

¹⁰⁹ Rusija je, prema ovoj historičarki, nakon rušenja SSSR-a prošla kroz *period neodređenosti*, zatim kroz *fazu potpune pasivnosti* (1992–1995), da bi s dolaskom Jevgenija Primakova ušla u fazu *postavljanja nacionalnog interesa kao prioriteta* (1995–1999). Sve je to vodilo Rusiju ka pojavi dvije zvijezde u vidu Vladimira Putina i Sergeja Lavrova (С. В. Лавров) – vidi: Guskova, 2019: 121-130; Redakcija Betona, 2007.

¹¹⁰ Magistrirala je 1980. s temom iz historije Srbije u XIX stoljeću. Deset godina kasnije odbranila je doktorsku tezu o samoupravnom sistemu u SFRJ. Autorica je više knjiga: *История югославского кризиса (1990–2000)*, Москва 2001; *Istorija jugoslovenske krize (1990–2000)*, Beograd 2003; *Балканские дороги и шальное бездорожье: взгляд русского историка*, Lap Lambert 2012. (*Balkanski putevi i sumanuto bespuće: mišljenje ruskog istoričara*, Beograd 2013) i dr. Objavila je, kako stoji 2019. na stranici Instituta za slavistiku, više od “550 naučnih radova od kojih su 21 – knjige i brošure. Odgovorni je redaktor više od 35 knjiga i zbornika o Jugoslaviji, autor-sastavljač 13 zbornika dokumentata o krizi na Balkanu. Izabrana je 2006. za inostranog člana Srpske akademije nauka i umetnosti na Odseku za historijske nauke. Izabrana je 2009. za senatora Republike Srpske (Bosna i Hercegovina), te 4. decembra 2015. za inostranog člana Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske. Guskova je 1997. odlikovana od Republike Srpske (Bosna i Hercegovina) Ordenom Njegoša II reda” – vidi: <http://inslav.ru/people/guskova-elena-yurevna>.

i na lično iskustvo stečeno tokom rada u međunarodnim organizacijama na području bivše Jugoslavije, kao i na određeni broj ruskih, zapadnoevropskih, srpskih, hrvatskih i bosanskohercegovačkih izvora.¹¹¹ Ona konstatira da je Rusija uvijek bila pokrovitelj Bugarima, Makedoncima i Srbima u Srbiji, Crnoj Gori i BiH.¹¹² Ukazuje na to da su Srbi “jedini narod na svetu koji se suprotstavio nasilju i bezakonju, pokušaju vladanja svetom” iz jednog centra: “Upravo je Srbija 17 godina branila granice pravoslavlja i slovenstva, pružajući mogućnost usporenom medvedu, kao što je Rusija, da postane svestan svoje uloge, zadatka i mogućnosti pružanja otpora negativnim pojavama”.¹¹³ Suštinski ciljevi se temelje na trajnim strateškim vrijednostima. Ruska prisutnost na Balkanu varirala je u različitim vremenima, sistemima i državama, ali je on uvijek bio među njenim prioritetima. Za Rusiju su Balkan i Bosna strateški bitni.¹¹⁴ Svi “krojači” evropskog svijeta znaju da se “bez prisustva na Balkanu status velike evropske sile sačuvati ne može” (Čedomir Popov). “Samo jedan palac pod ruskom kontrolom na desnoj obali Dunava na Balkanu” (Beograd) znači “isto što i rusko zauzimanje moreuza Bosfora i

¹¹¹ Guskova je u februaru 2003. nastupila u Haškom tribunalu kao svjedok odbrane na suđenju generalu Stanislavu Galiću, komandantu Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske, optuženom za blokadu Sarajeva, granatiranje i snajpersku paljbu. Sergej Romanjenko ne ubraja Guskovu “među istaknute znanstvenike. Nije stekla poštovanje i povjerenje povjesničara u Rusiji pa čak ni u Srbiji”. Bavi se “uglavnom propagandom nekih pogrešnih i zastarjelih ideja koje, nažalost, imaju određenu potporu u ruskom društvu. Tijekom rata obavljala je funkciju savjetnika Jasušija Akašija. Bez obzira na njezino političko stajalište, rekao bih da sa stručnoga gledišta ono čime se bavi nema veze s pravom znanošću. Objavila je čitav niz vrlo tendencioznih knjižurina – monografiju i nekoliko zbornika izvora – sumnjive stručne vrijednosti. Ona, kao i njezini poslijediplomci, za izvore koriste uglavnom srpski ‘žuti tisak’ i ‘žutu’ publicistiku, a ne ozbiljna stručna istraživanja, kojih i u srpskoj znanosti svakako ima, i autentičnu građu. Stajalište nacionalnih pokreta drugih naroda, osim Srba i osim Srbije, kod njih se uopće ne uzima u obzir ili dobiva samo negativnu ocjenu” – prema: Matković, 2005: 181.

¹¹² “Srpska najiskreniji prijatelj Rusije”, <http://www.srna.rs/novosti/1/361117/srpska-najiskreniji-prijatelj-rusije.htm>. Guskova 2015. ocjenjuje da je realizacija “zelene transverzale” u završnici, da će se dići na oružje Albanci u Makedoniji i na jugu Srbije u Preševskoj dolini, kao i u Sandžaku, da će u centralnoj Srbiji i BiH biti izvršeno nekoliko terorističkih napada radi odvlačenja pažnje. Upućuje na “stari scenario” u tim situacijama – policija u Srbiji i Makedoniji početak će akcije protiv “odreda terorista” u kojima će ginuti i albanski civili, a onda će “islamisti” u Srbiji, Makedoniji i BiH uzeti oružje da pomognu “ugroženoj braći” – vidi: *Blic*, Beograd 8. juli 2015.

¹¹³ Prema: Vlahović, 2008.

¹¹⁴ Ekaterina Entina iznosi 2016. da je ruska podrška Srbima u cijelom regionu pa i u BiH “sasvim logična i shvatljiva. Delimično to je zasnovano na kulturnim i vjerskim sličnostima... Srbija i zone naseljene Srbima se izdvajaju u smislu potpuno prijateljskog raspoloženja prema Rusiji i spremnosti podrške gotovo svake ruske inicijative” – vidi: Энтина, 2016: 198-201; također vidi: Никифоров, 2016.

Dardanela”.¹¹⁵ Savremeni Balkan dobija dodatni značaj za Rusiju u kontekstu sporova oko puteva tranzita nafte i gasa iz Kaspijskog basena.¹¹⁶

Početak novog milenija, ruska historiografija je doživjela značajnu aktivizaciju. Pojavljuje se više zbornika i monografija. Zapažen je 2002. zbornik *Югославянская история в новое и новейшее время (Jugoslavenska historija u novo i savremeno doba)*.¹¹⁷ Poseban prostor političkoj historiji BiH (1990–2014) dat je u zborniku *Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XX – начале XXI вв. Аспекты общественно-политического развития (Centralna i Jugoistočna Evropa: kraj XX – početak XX stoljeća: aspekti društveno-političkog razvoja)*.¹¹⁸ Opštbalkanski pristup ispoljava se u zbornicima *Човек на Балкану*. Prvi – *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. (Човек на Балкану и доба криза и етнополитичких sukoba XX stoljeća)* – pojavio se 2002. godine.¹¹⁹ Pažnja je posvećena i sudbini ruskih emigranata u Jugoslaviji tokom sukoba Tita i Staljina.¹²⁰ Bitne su i disertacije vezane za savremenu historiju BiH i Balkana.¹²¹ Za proučavanje “postjugoslavenskih ratova” zanimljiva je i knjiga Olega Valeckog (O. B. Валецкий) *Югославская война 1991–1995*

¹¹⁵ Ekmečić, 2018: 176. Jasno je, ustvrđuje dalje Ekmečić, da “Srbija nikada ne može biti bez Rusije, jer bi time odsecala – ne samo desnu – nego obe svoje ruke” (Ekmečić, 2018: 221). Bez obzira na odnose SAD i NATO pakta s Rusijom, smatra on, “mi ćemo biti lutka koja će izbijati na pozornicu, a da nikad na njoj nećemo igrati neku jaču ulogu. Bićemo povodi i uvodi raznim krizama, malim i velikim” (Ekmečić, 2018: 234).

¹¹⁶ Kandelj, 1999: 77.

¹¹⁷ Urednici ovog zbornika su Genadij Matvejev (Г. Ф. Матвеев) i Ljudmila Kuzmičeva (Л. В. Кузьмичева). Pojavio se kao uspomena na historičara Viktora Karasjova (B. Г. Карасёв).

¹¹⁸ Энгельгардт, 2015; 2000; 2016.

¹¹⁹ Posvećen je razdoblju kriza i konflikata na Balkanu u XX stoljeću. Sljedeći nastavak zbornika *Човек на Балкану* (Гришина, 2004) bavi se pitanjem transformacije tradicionalnog društva u industrijsko, problemom modernizacije, shvatanjem svijeta i mentalnim sklopom balkanskih naroda. Treći (2006) *Човек на Балкану* (Гришина, 2006) bavi se pitanjem političke modernizacije Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća. Objavljen je 2007. zbornik *Человек на Балканах: Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX вв.)*, potom 2009. *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX века)*; 2011. – *Человек на Балканах глазами русских*; 2012. – *Модернизация vs. война: человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*; 2016. – *Человек на Балканах: особенности “новой” южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1921 гг.* – vidi: Timofejev, 2006: 210-212; Ković, 2011: 406.

¹²⁰ Gotovo istovremeno u Sarajevu je trajao sudski proces protiv 12 bivših bjelogardejaca, “agenata Gestapa”, sovjetskih državljana, vrbovanih od sovjetske obavještajne službe u Jugoslaviji... Oni su dobili zatvorske kazne i prisilni rad (na 11,5, 6, 20, 4, 5 i 3 godine). U Sarajevu je bio vođen i istražni postupak protiv dekana Pravnog fakulteta Aleksandra V. Solovjeva. Krajem 1951. on je s porodicom bio prisiljen da napusti zemlju – prema: Арсеньев, 2011: 158-159; Аврамович, 1996: 245; Поляков и Тарла, 2001; također vidi: Bandžović, 1990; 2008.

¹²¹ Никифоров, 2000; Насонова, 2000; Груздев, 2001; Ильина, 2002; Абрамов, 2006; Соколов, 2008; Хортов, 2011; Смирнов, 2012; Энгельгардт, 2015; Барабанов, 2018.

годы (3-е изд. Москва 2011) (*Jugoslavenski rat 1991–1995*, treće izdanje, Moskva 2011).¹²² U Moskvi je 2007. štampan prvi zbornik svjedočenja nekoliko Rusa, jednog Kirgistanca i jednog Kazahstanca, učesnika mirovnih misija na Balkanu, pod naslovom *Наши миротворцы на Балканах (Naši mirotvorci na Balkanu)*.¹²³ Objavljen je i na srpskom jeziku (*Пуски миротворци на Балкану*, Novi Sad 2007). Učestala je i praksa prevođenja i objavljivanja radova srpskih autora.¹²⁴

Prisustvo Rusije na Balkanu, posebno u Srbiji, dio je i njene politike, kao i brojnih srpsko-ruskih analogija. “Ruski mit” u srpskoj historiji jedna je od vertikalna kolektivizma.¹²⁵ Ljevica je u velikoj mjeri odredila društvenu i političku historiju Srbije u posljednjih sto godina, sa prepoznatljivim elementima: idejom jednakosti i preskakanja zapadnoevropskog puta. Njeno društvo je tradicionalno, umnogome oslonjeno na Rusiju.¹²⁶ Nije riječ samo o slavenskim osjećanjima i pravoslavlju, u pitanju je, prema zapažanju Milorada Ekmečića, strateška veza. Rusija je, preko Srbije, “potvrđivala svoj status velike sile na Balkanu i gubila taj status”. I jednu i drugu spaja i ideja “velike države”.¹²⁷ Rusija ima važnu ulogu u kreiranju novog identiteta Srbije, s kojom je “tradicionalno, mentalitetski i istorijski bliska”. Obje države su iskusile problematične transformacije i identitetsko lutanje u međunarodnim i unutrašnjim društvenim okvirima. Rusija to kompenzira obnovljenim imperijalnim ambicijama i revanšizmom za ponižavajući tretman nakon Hladnog

¹²² Također vidi: Валецкий 2006; 2016a; 2016b; 2017; o ruskim dobrovoljcima u BiH vidi: Хамкин, 1993; Горымов, 1997; Поликарпов, 1999; Земцов, 2019.

¹²³ Гуськова, 2007. Enver Halilović, bivši ambasador BiH u Moskvi, piše da je to “u suštini zbornik proizvoljnosti, neistina, konstrukcija i laži o ratu u BiH” – prema: Halilović, 2013: 64. S ruske strane se navodi da ova knjiga, pak, u sebi sabira svjedočanstva ruskih posmatrača iz ratova na teritorijama bivše SFR Jugoslavije do kojih je došao Centar za izučavanje savremene balkanske krize pod vodstvom J. Guskove: “Autori su – vojni posmatrač i policajci, načelnik štaba sektora ‘Sarajevo’, službenici humanitarnih organizacija, novinar, naučnik. Šarolik je spisak mjesta odakle su oni došli na Balkan: Rusija, Kirgizija, Kazahstan, ali svi oni dijele zabrinutost događajima, želju da zabilježe ono što su vidjeli, da podijele svoje osjećaje i shvatanje zbivanja. Pisali su o Bosni, Hrvatskoj, Kosovu i Metohiji, o Haškom tribunalu” – prema: Гуськова, 2007. Također vidi: Гуськова, 2016.

¹²⁴ Tako su objavljene i knjige Nenada Кесмановића *Невозможное государство: Босния и Герцеговина*, Москва 2012 za koju je predgovor ruskom izdanju napisao Pjotr Iskenderov (П. А. Искендеров); Mileta Vjelajca *Кому нужна ревизия истории?: старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*, Москва 2015, za koju je predgovor napisao Andrej Šemjakin (А. Л. Шемякин); Dušana Batakovića *Косово и Метохия: история и идеология*, Екатеринбург 2014; Slavenska Terzića *Старая Сербия: (XIX–XX вв.): драма одной европейской цивилизации*, Москва 2015 i dr.

¹²⁵ Опšir. Samardžić, 2017.

¹²⁶ Косик, 2014b.

¹²⁷ Опšir. Никифоров, 1995; 2015; Данченко, 1996; Шемякин, 1998; 2009; Тимофејев, Милорадовић и Силкин, 2012a; Vujačić, 2013.

rata. U spoljnoj politici vidljivo je počela da primjenjuje “meku moć”, poput zapadnih zemalja, pa tako i u svom uticaju prema Srbiji i Zapadnom Balkanu.¹²⁸ “Meka moć” (engl. soft power; rus. мягкая сила) u politici, po nekim definicijama, označava postizanje političkih ciljeva neoružanim ili nenasilnim sredstvima. Izvore pronalazi u kulturi i jeziku, političkim i društvenim vrijednostima i spoljnoj politici. Najveća njena odlika je “propaganda bez propagande”. Moskva od metoda “meke moći” najčešće primjenjuje sredstva informiranja (Russia Today – globalna višezjezična televizijska stanica koja emitira vijesti na engleskom jeziku), fondacija “Ruski svijet” (Фонд “Русский мир”), sa ciljem promoviranja ruske kulture i jezika, po modelu British Council i Goethe Institute, Fond “Gorčakov” (Фонд поддержки публичной дипломатии имени Александра М. Горчакова) i razne nevladine organizacije). U javnom i kulturnom životu Srbije rusko prisustvo je naročito iskazano prisustvom predstavnika ruske naučne i kulturne elite na skupovima, najčešće sa geostrateškom i historijskom tematikom.¹²⁹ Sa stanovišta doktrine “meke moći” bitni su i proruski resentimani većine građana Srbije. To nije samo karakteristika “Srba i srpskog društva da neguje tradicionalne, kulturne, duhovne i druge međusobne veze sa Rusijom i Rusima”. To je u prirodi i svih ostalih pravoslavnih naroda, ali i drugih.¹³⁰ Historičar Veselin Đuretić piše da su Srbi na Rusiju “gledali uvek kao na svoju slovensku majku i kao na citadelu pravoslavlja”.¹³¹ Vlast u Moskvi je znatnu pažnju posvetila kreiranju slike o Rusiji i Zapadu putem nekih medija u Srbiji u koje se ulažu finansijska sredstva. Poseban značaj imalo je 2013. otvaranje beogradske ispostave Ruskog instituta za strateška istraživanja (RISI), poznatog i po kontroverznim istupima njegovog čelnika Leonida Rešetnjikova (Л. П. Решетников), čije su tvrdnje da je sve moguće na Balkanu “ako Rusi budu Rusi i Srbi Srbi”.¹³² Za čelnika kancelarije RISI za Srbiju imenovan je

¹²⁸ Opšir. Пономарева и Рудов, 2016; Mladenović i Ponomareva, 2016.

¹²⁹ Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015.

¹³⁰ Đukić i Varga 2017: 14-15; opšir. vidi: Rudić i Nikiforov, 2018.

¹³¹ Prema: Milosavljević, 2002: 277.

¹³² Rešetnjikovu je u aprilu 2014. u Patrijaršiji Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Beogradu patrijarh Irinej uručio orden Svetog cara Konstantina, zbog zasluga “na učvršćivanju duhovnih, kulturnih i istorijskih veza srpskog i ruskog naroda”. Rešetnjikov je tada kazao da bez pravoslavlja “neće biti ni Srbije ni Rusije”. Na promociji srpskog izdanja svoje knjige *Vratiti se Rusiji: treći put ili ćorsokaci beznađa* (Вернуться в Россию. Третий путь, или тупики безнадежности) u Beogradu, koja je imala dva izdanja (2014. i 2016), poručio je da će “Srbija bez Rusije nestati, neće postojati!”. U ovoj knjizi on piše da su Rusi “skrenuli s puta 1917, zalutali i izgubili svoj dom, svoju Rusiju... Sada smo u privremenom smeštaju, još uvek se raspravljamo šta graditi. A negde pokraj nas je Rusija, ostavljena, zaboravljena, ali ne razrušena” – objašnjavajući dalje sa kakvog su to puta Rusi prethodno bili skrenuli: “Katastrofa iz 1917. bila je na kraju rezultat dugotrajnog i postepenog udaljavanja ruskog naroda od zadatka koji

historičar Nikita Bondarjev.¹³³ Zagovarajući rehabilitaciju četničkog pokreta Draže Mihailovića, govori da je za ruske političare i historičare, stavljajući ih u istu ravan, “najvažnije da se ne ponavljaju propagandističke izmišljotine i ideološki stereotipi” koje je sovjetska nauka prenosila onako kako ih je sve do 90-ih godina dobijala iz Jugoslavije.¹³⁴ Sovjeti se, međutim, još od 1948. nisu pouzdavali u jugoslavenske izvore i historiografiju, vršili su i vlastita istraživanja.¹³⁵

mu je namenio Bog. Taj zadatak je formulisan kao duhovna ideja. ‘Sveta Rus’, ‘Moskva – Treći Rim’, ‘pravoslavlje, samodržavlje, narod’ – ove odrednice bile su smisao postojanja predrevolucionarne Rusije.” Važan događaj u radu pomenutog instituta u Srbiji bila je konferencija “Meka moć Rusije u Srbiji”, održana 2014. godine. Rešetnjikov tada iznosi da su “Rusi, Gruzijci, Bugari, Srbi i Grci posebna civilizacija – mada to ne shvatamo – i treba da se borimo za naše poimanje Sveta.” Polazeći od premise da Zapad ima intenciju da “uništi” Srbe i Ruse, on tumači da je razlog tome “što smo alternativna civilizacija: Mi ćemo sve da učinimo da Srbija i Rusija nose vatru koja nam je predata iz Konstantinopolja i zbog toga hoće da nas unište” – poručio je ovaj bivši pripadnik sovjetske obavještajne službe – nav. prema: Bešlin, 2016: 135-136; Veljković, 2014a; 2014b. U beogradskim *Večernjim novostima* 19. jula 2015. Rešetnjikov iznosi da su granice na Balkanu “veštačke i privremene”, nametnute spolja, “na štetu srpskog naroda”. Tu “privremenu nepravdu” upoređuje sa sličnom “nepravdom” učinjenom ruskom, pa i onom ranijom – na štetu njemačkog naroda – što mu (zbog trećeg slučaja) daje mogućnost da kaže da je diplomatski put do ispravke granica “najpoželjniji”, ali je njegov ključni stav, ipak, da “borba za ujedinjenje nacije i za samostalnost često ne biva mirna”. U Srbiji su, u zapaženim tiražima, štampane knjige Rešetnjikova, Aleksandra Dugina, Natalije Naročnicke, Olega Platonova (Олег А. Платонов) i dr.

¹³³ Vidi Bondarjev, 2012; 2013. Njegova doktorska disertacija o Titovim moskovskim godinama, piše Milivoj Bešlin, “danas se čini nespojivom sa autorovom političkom aktivnošću”. Nakon dolaska na čelo RISI za Srbiju, Bondarjev je “otkrio” ključne neprijatelje Srbije: jugoslovenstvo i titoizam: “Srbija nema budućnost dok ne iskoreni iz sebe titoizam i jugoslovenstvo. Srbiji je potrebna homogena nacionalna država kakvu Srbi nisu imali nikada u svojoj novijoj istoriji, a ne proleterski internacionalizam i bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije” – prema: Bešlin, 2016: 136-137.

¹³⁴ Za njega je četnički pokret “nastavak nekadašnjih pokreta srpskih hajduka i junaka”, ali i umnogome jedinstven: “Četnici su, doduše, imali i ideološki orijentisane ljude, ali to su uglavnom bili oficiri koji su služili još u kraljevskoj vojsci – neko u Bosni, neko u generalnom štabu zajedno sa Dragoljubom Mihailovićem – i koji su ratovali u Prvom svjetskom ratu ili u Balkanskim ratovima. Međutim, taj deo četnika ‘sa idejom’ i istinskim ratnim iskustvom bio je krajnje disciplinovan i lojalan Mihailoviću. Prema ocenama savremenih istoričara koji se bave četničkim pokretom, takvi ljudi su u najboljem slučaju činili četvrtinu pokreta. Ostale tri četvrtine četnika nisu bili regularni odredi, nego oni koji su blagovremeno ‘otišli u šumu’ i zatim se formalno izjašnjavali kao četnici i formalno se potčinjavali Draži Mihailoviću, ali su to u suštini bili samostalni šumski odredi. Oni su se krili po šumama blizu svojih sela i nikome nisu polagali račune. Upravo oni su vršili većinu pogroma simpatizera komunista i upravo oni su, kasnije, za vreme socijalizma, najviše i dovođeni u vezu sa četničkim pokretom. Oni su ponekad dejstvovali i zajedno sa fašistima – Nemcima ili Bugarima. Sačuvane su fotografije na kojima neki naoružani ljudi, navodno četnici, piju rakiju sa ustašama. Međutim, uopšte se ne može sa sigurnošću reći ko su ti ljudi. Nije bilo nikakvih znakova prepoznavanja, niti ih je moglo biti... Najvažnije je da se iz svesti čitavog društva izbriše stereotipna predstava po kojoj su četnici i ustaše jedno isto. Doduše, starija generacija balkanologa teško se može odreći takve teze. Treba, ipak, imati na umu da najveći broj simpatizera Rusije istovremeno gaji simpatije i prema četnicima. Prema tome, ako Rusija podržava rehabilitaciju Draže Mihailovića, time ona ugrađuje još jedan kamen u temelje rusko-srpskog prijateljstva” – prema: Bondarev, 2016a.

¹³⁵ Bondarjev je, vezano za vojnu paradu 2014. u čast dolaska ruskog predsjednika Putina i godišnjicu oslobođenja Beograda od fašizma, rekao da bi i četničke zastave trebalo da se na njoj nose. Saradnju

Politika je pojavni oblik i udarna rezultanta djelovanja različitih “dubinskih snaga”. Ukršteno i istovremeno, ona obrazuje političke interese koji obilježavaju kraće ili duže periode u historiji. Rusija, piše Enver Halilović, tretira Republiku Srpsku dijelom “panpravoslavnog svijeta”.¹³⁶ Ruska državna radio stanica “Glas Rusije” (Российская государственная радиовещательная компания “Голос России”), koja emitira program za inostranstvo, povodom 20-godišnjice Republike Srpske (RS), komentira 2012. njen značaj: “Ova srpska pobjeda u Bosni i Hercegovini izaziva poštovanje, pošto su Srbi svuda izgubili – u Hrvatskoj, na Kosovu, u Crnoj Gori. Samo u BiH oni su ojačali svoju državnost.”¹³⁷ U udžbenicima historije i lingvistike, u slavističkim akademskim krugovima, prisutne su i pojave negiranja imena bosanskog jezika i nacionalnog imena Bošnjak.¹³⁸ Bosna i Hercegovina se naziva i “državom bez državnosti” u radovima Jelene Ponomarjeve (Е. Г. Пономарева), doktorice političkih nauka i profesorice na Moskovskom državnom institutu međunarodnih odnosa (Московский государственный институт международных отношений (университет) Министерства иностранных дел Российской

između Crvene armije i četnika, prema Bondarjevu, pokvarili su partizani koji su “jednostavno zatražili od sovjetske komande da nikakve prijateljske odnose sa četnicima uopšte ne održava”. Previdio je amnestiju koju su nove jugoslavenske vlasti dale 1944. četnicima. Tvrdi da je rehabilitacija D. Mihailovića “pravedna” i da građane Srbije tek treba “prosvetliti” ko je on bio, da se radi o “obnovi istorijske pravde” i da je oko njega bilo “mnogo više ljudi levih pogleda, nego oko Tita” – prema: Bešlin, 2016: 144. Boris Starkov, pak, ustvrđuje da je Draža Mihailović, pred izbijanje Drugog svjetskog rata, postao saradnik vojne sovjetske obavještajne službe.

¹³⁶ Ministarstvo vanjskih poslova Rusije podržalo je konferenciju “Međuparlamentarne skupštine pravoslavljaja” u organizaciji Međunarodnog društvenog fonda jedinstva pravoslavnih naroda Ruske pravoslavne crkve 18. februara 2008. u Banjaluci. Avionom “Gasproma” (Открытое акционерное общество “Газпром”) Moskva – Banjaluka doputovali su poslanici – parlamentarci državne Dume Ruske Federacije, parlamenata Bjelorusije, Ukrajine, Armenije, Latvije, Litve, Moldavije, Kazahstana. Narodna skupština Republike Srpske (RS) i Vlada RS-a izvršile su pritisak na Ministarstvo vanjskih poslova BiH da se učesnicima konferencije izdaju vize na aerodromu u Banjaluci, umjesto u ambasada BiH u tim zemljama – prema: E. Halilović, 2013: 64-67.

¹³⁷ “Samo Republika Srpska je danas sačuvala poštovanje prema sopstvenom narodu, uspjela da postane centar srpstva na Balkanu... RS je prestala da misli samo o svom preživljavanju, i njeni planovi se zasnivaju na širokoj platformi: RS pokušava da nađe odgovore na pitanja koja brinu sve Srbe, od Kosova do Crne Gore i Hrvatske” – prema: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2013.

¹³⁸ U dvotomnoj knjizi *Historija Južnih i Zapadnih Slavena* (Матвеев и Ненашева, 1998, 2001, 2008), a koja je i studentski udžbenik, navodi se ime “Bosanski muslimani” – odnosno “takozvani Bosanski muslimani”. Slaveni se tu dijele na osnovu “etnografskih osobina”, na: istočne, zapadne i južne. U istočnu grupu ulaze plemena koja čine rusku, bjelorusku i ukrajinsku naciju; u zapadnu precij današnjih Poljaka, Čeha, Slovaka i Lužičkih Srba; u južnu: Srbi, Hrvati, Slovenci, Bugari, Makedonci i “takozvani Bosanski muslimani”. Vladimir Gutkov (Владимир П. Гудков), šef Odsjeka za slavistiku na Filološkom fakultetu Državnog univerziteta “Lomonosov”, negira postojanje bosanskog jezika (Гудков, 2007) – prema: E. Halilović, 2013: 64.

Федерации – МГИМО).¹³⁹ Poseban značaj ona pridaje bosanskohercegovačkom entitetu – Republici Srpskoj.¹⁴⁰ Ponomarjeva ističe da “niko ne može odvojiti Srbe i Ruse, jer su to zapravo braća blizanci”, da je nužno poznavanje historije “kako bi Srbi znali rusku istoriju i obrnuto, ruski stručnjaci srpsku istoriju”.¹⁴¹ Otvaranje Ruskog kulturnog centra Fondacije “Русский мир” u Banjaluci 2012. ocjenjuje “veoma snažnim pokazateljem pretenzija na vrlo tijesnu saradnju”.¹⁴² Zagovornica je federalizacije odnosa Republike Srpske i

¹³⁹ Пономарева, 2011а. U istom broju ovog časopisa su objavljeni i radovi: Морозов, 2011; Кандель, 2011; Энгельгардт, 2011; Животић, 2011; Вишняков, 2011.

¹⁴⁰ Nikita Bondarjev tako piše: “Pregled odnosa Rusije i Republike Srpske u prvoj polovini 1990. je nepotpun bez ukazivanja na ulogu ruskih dobrovoljaca koji su se borili na strani bosanskih Srba. Sa početkom rata u Bosni iz Rusije i bivšeg Sovjetskog Saveza su počeli dolaziti rezervni oficiri, učesnici ratova i sukoba u Avganistanu, Zakavkazu, Pridnestrovlju, članovi kozačkih i patriotskih udruga i obični ljudi, zabrinuti za sudbinu bosanskih Srba. Tokom rata formirana su tri ruska dobrovoljačka odreda, Prva Kozačka satnija (četa) i ruski dobrovoljci borili su se u sastavu srpskih jedinica. Ukupno je prošlo, kroz bosansko ratište, prema različitim procjenama, od 500 do 600 ruskih dobrovoljaca, od kojih je više od 40 poginulo u borbenim dejstvima. Izveli su više uspješnih diverzantskih i izviđačkih operacija, učestvovali su u borbama sa muslimanskim jedinicama kod Višegrada i Sarajeva. Republika Srpska je unikatna državna tvorevina, ona ima temeljnog značaja za čitav Zapadni Balkan. Republika Srpska (RS) zvanično je sastavni dio kvazi-države Bosne i Hercegovine (drugi sastavni dio BiH je takozvana Muslimansko-Hrvatska Federacija). Ali u suštini Republika Srpska ima snažnije političke i privredne veze sa susjednom Srbijom negoli sa muslimansko-hrvatskim dijelom Bosne. Uz to vlasti Republike Srpske vode vlastitu vanjsku politiku, bez obzira na centralne BiH institucije u Sarajevu. Samostalno sklapaju ugovore sa stranim investitorima, razvijaju infrastrukturu, imaju svoja predstavništva u inostranstvu, koji se formalno zovu ‘trgovinsko-privredni biro’... RS je važna za Rusiju zbog svog geografskog položaja – njen znatan dio se nalazi u Posavini (u dolini rijeke Save), koja odvaja Bosnu od Hrvatske i u Istočnoj Hercegovini koja graniči sa Srbijom i Crnom Gorom. U sastavu Republike Srpske regija Trebinje (Istočnohercegovačka eparhija) je prirodni klin između muslimanske Bosne i regije Sandžak, naseljene Srbima-poturčenjacima. Kako Sandžak graniči sa Albanijom i Kosovom, onda jedino ova mala ali homogena teritorija naseljena Srbima sprječava stvaranje jednog islamskog prostora od Egejskog mora do panonske ravnice... Ruska ulaganja pomogla su podizanju standarda u Republici, ozdravljenju političke situacije, sticanju ekonomske nezavisnosti od bosanskohercegovačkih vlasti u Sarajevu i Visokog predstavnika u BiH” – vidi: Бондарев, 2016b: 9-17.

¹⁴¹ K. Nikiforov, pak, govoreći o srpsko-ruskoj naučnoj saradnji, iznosi 2014. da nije moguće pisati historiju Srba bez ruske arhivske građe. “Veoma je važno”, kaže on, “za naše narode, nauku, buduće naraštaje da zajedno funkcionišemo i saradjemo u svim bitnim segmentima naučnog života. Raduje me činjenica da naše dve nacionalne akademije i naši istorijski instituti mnogo toga postižu u naučno-istraživačkom smislu... Ono što je veoma bitno za istoriju srpskog naroda jeste – u dve veoma obimne knjige – ruska arhivska građa o Prvom srpskom ustanku. Publikovano je i nekoliko knjiga o odnosima carske Rusije sa Srbima sa područja BiH” – vidi: Pečat, 2014.

¹⁴² Ona pravi paralelu između “sličnosti” ruske i srpske historije te navodi da su se nakon raspada SSSR-a i SFR Jugoslavije prekrajale granice “ne vodeći računa o istorijskom i iskonskom životu naroda. Tako su tradicionalne ruske zemlje ulazile u sastav novih nezavisnih država, isto kao što su i srpske zemlje ušle u sastav novih postjugoslavenskih zemalja”. Srbiju i Republiku Srpsku (“srpske zemlje”) smatra bitnim “ruskim saveznicima na Balkanu”, posebno što Rusija “nema mnogo strateških saveznika i partnera” – vidi: Ponomareva, 2014: 101. Ponomarjeva je 2013. objavila knjigu “Государство-бандит”: Косово в мировой системе, koja je objavljena 2017. i u Srbiji (*Razbojnička država: Kosovo u svetskoj politici*). Smatra da je Republika Kosovo nastala kao rezultat agresije SAD i NATO-a na Srbiju, zbog

Srbije: “Idealno bi bilo stvaranje jednog čvrstog konglomerata srpskih teritorija. Naravno, to ne ulazi u planove Zapada”.¹⁴³

Dramatični tokovi historije na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog / svjetskog konteksta, koncepcija svjetskog poretka, uticaja i posljedica ostvarivanja geostrateških interesa velikih sila. Upotreba prošlosti kao osnove za političke, društvene ili vjerske koncepte odavno je prisutna u evropskoj kulturi. Historiografija je uvijek dijelom u službi ideologije i politike vladajućih predstava. Njeno političko i ideološko nadziranje postalo je manje krajem XX stoljeća, ali autonomna historiografija još nije normalna pojava.¹⁴⁴ Propisivanje narativa u suštini je ograničavanje slobode naučnog istraživanja i nametanje trenutnih ideoloških opredjeljenja. Početak historijskog razumijevanja je, piše Mirjana Gross, “prihvatanje drugotnosti prošlosti”, a najgori grijeh historičara je anahronizam. Svaki rezultat načelno je otvoren za nova ispitivanja. Bez izoštrenog pogleda u prošlost, kritičkog znanja koje poziva na opreznost, nema vrijednosnih sistema, niti iskoraka u šira istraživanja.

Zaključak

Vrijeme dubokih političkih i socijalnih potresa uvijek donosi preispitivanje i preuređenje predstava o prošlosti, preoblikovanje različitih slojeva svijesti. Nestanak ideološke paradigme, prestanak “partijnosti”, promjena globalne politike i epohalne svijesti, umnogome su uticali na povratak “pedsocijalističke prošlosti”, njenu romantizaciju i idealizaciju, kao i revizionističku izmjenu društvenih determinanti historijskih interpretacija i sudova u postsocijalističkim zemljama, uz intezivno međudjelovanje politike, nacionalizma i historije u njihovim historiografijama. Ni velike historiografije, poput ruske, nisu imune od zaokreta, pritisaka političkih matrica i izmijenjene stvarnosti u odnosu prema vlastitoj, kao i historiji drugih zemalja i naroda i njenom interpretiranju. Znatne su razlike između prethodne sovjetske i savremene ruske historiografije, kao i njihovih obrazaca. U borbi za ovladavanjem historijom klasni i internacionalni princip ustupio je mjesto naglašenom nacionalnom, uz obnovu nacionalnog identiteta “očišćenom od komunizma”. Interesi i politike velesila ostavljaju dubok pečat na historiju i fatum balkanskih naroda. Politički sporovi i pozicioniranja, djeluju na historiografije, utiču na izbor i obradu istraživačkih tema. Nestanak jugoslavenske državne zajednice i pojava postjugoslavenskih država na političkoj mapi Evrope usložnili su

interesa velesila koje kontrolišu tokove novca, da je Kosovo “leglo međunarodnog kriminala, ilegalnog biznisa i latentnog terorizma”.

¹⁴³ Ponomarjeva iznosi 2017. da je Republika Srpska nastala, prije svega, kao rezultat velike borbe njenih građana za svoja prava i državnost: “Ali, to ne znači da se Zapad sa tim pomirio. Zato dolazi do stalne revizije Dejtonskog mirovnog sporazuma. Radi se o mogućoj islamizaciji Republike Srpske i stvaranja nekakvog jedinstvenog teritorijalnog entiteta pod nazivom BiH” – prema: Srna, 2017; opšir. Пономарева, 2009; 2011b; 2011c; 2007; 2010; također vidi: Лукина, 2006; Насонова, 1998; 2010; Соколова, 2007; Абрамов, 2008; Забара, 2015.

¹⁴⁴ Gross, 2009: 183-184.

višeznačne napore niza ruskih historičara za tumačenje njihove prošlosti ali i savremenosti. Rast ruskog interesa za izučavanje historije Bosne i Hercegovine, usko je vezan za političke krize i sukobe na tom prostoru i širi balkanski kontekst. Naučna pozornost je posebno usmjerena na Istočnu (1875.-1878.) i aneksionu krizu (1908-1909.), raspad Jugoslavije i “postjugoslavenske ratove” i zbivanja tokom posljednje decenije prošlog i početkom ovog stoljeća. Među ruskim historičarima izraženo je više pristupa historiji Bosne i Hercegovine, od onog koji je tretira kao historiju države u njenoj složenosti, do onog reduciranog i selektivnog, kroz historiju pojedinih etničkih zajednica na tom prostoru. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju pitanja koja brojni naučnici postavljaju višeslojnoj prošlosti, ali i odgovore, odupirući se njenim drugačijim percepcijama. Uravnoteženo gledanje na prošlost Bosne i Hercegovine, kao i Balkana u cjelini, veliki je naučni izazov. Istina kojoj se teži je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje multiperspektivni narativ.

Science and politics: modern Russian historiography about Bosnia and Herzegovina

Conclusion

The periods of deep political and social quakes always bring reconsideration and rearrangement of the events that happened in the past. Disappearance of ideological paradigm, changes in global politics and epochal consciousness affected the return of the pre-socialist past, its romantization and idealization, as well as revisionist change of social determinants that were used for historical interpretations in post-socialist countries with the intense action of politics, nationalism and history in their historiographies. Even the bigger historiographies like Russian, are not immune from political pressure in relation to its own history, and histories of other countries and nations. There are many differences between the Soviet and the modern Russian historiography, as well as their forms. Due to the wish to control history, the international and class principle gave its place to the more active, national one, with the renewal of its identity that is clean from communist influence. Interests and politics of superpowers leave a huge mark in the history of the Balkan nations. Political disputes and positioning affect the historiographies and they play a big role in determining the topics that need to be researched. Dissolution of Yugoslavia and the emergence of new post-Yugoslav states on the European political map worsened the efforts of Russian historians in analyzing and researching their past and modernity. The increase of Russian interest in researching the history of Bosnia and Herzegovina is related to the political crises and conflicts in that area and wider Balkan context. Their attention is mostly focused on the Eastern Crisis (1875–1878.) and the Bosnian / Annexion crisis (1908–1909), dissolution of the SFRY and the “post-Yugoslav” wars. They also do research about the events that occurred in this area in the last decade of the 20th century and at the beginning of the 21st century. Russian historians have different approaches towards the history of Bosnia and Herzegovina, from the one which treats its history in the relation to the country’s complexity to the one, reduced approach where the

country's history is analyzed by doing research about certain ethnic communities that live in that area. Every historiography is the result of its time whose interests are not only decided by the questions that many historians ask the multi-layered history. Its interests are also determined by the answers, who resist to its different perceptions. Balanced view of history of Bosnia and Herzegovina and the Balkans, is a big challenge for historians. The truth to which it strives is considered to be as a whole, however, it is not found in the historiography of the nations living in this area, and that is why it requires a multiperspective narrative.

Literatura

Knjige

- Багов, А. Н. (2012) *Россия в Балканском кризисе 90-х годов XX века*, Адыг. гос. ун-т., Майкоп.
- Bandžović, S. (2017) *Ideja i iskustvo: jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija*, Sarajevo.
- Бажова, А. П. (1996) *Россия и югославане в конце XVII – начале XIX века*, Российская академия наук, Институт российской истории, Москва.
- Богданов, Ю. В. et al. (ur.) (1977) *Институт славяноведения и балканистики: 1947–1977: (справочно-информационный обзор)*, Издательство “Наука”, Москва.
- Бондарев, Н. (2012, 2013) *Загадка Тито: московские годы Иосипа Броза (1935–1937. гг.)*, ФИВ, Москва 2012; Bondarev, N. *Misterija Tito: moskovske godine*, Ћigoja, Beograd 2013.
- Чуркина, И. В. (ur.) (1997) *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальной идеологии югославянских народов. Конец XIX – начало XX века*, Индрик, Москва.
- Данченко, С. И. (1996) *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903.*, ИСБ РАН, Москва.
- Dostojevski, F. M. (1934) *Politički napisi*, knj. I, Narodna prosveta, Beograd.
- Дьяков, В. А. (1993) *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Российская АН, Институт славяноведения и балканистики, Москва.
- Đorđević, M. (2001) *Legenda o trulom Zapadu*, Kulturni centar DamaD – Plima, Novi Pazar – Ulcinj.
- Đukić, S. i Varga, B. (2017) *Srbija na putu ka EU i Rusija*, Spoljnopolitičke sveske 2, elektronsko izdanje, Evropski pokret u Srbiji, Forum za međunarodne odnose, Beograd.
- Ектеčić, М. (2018) *Pečat Milorada Ектеčićа*, Novosti, Beograd.
- Гибианский, Л. Я. *Советский Союз и новая Югославия 1941–1947 гг.*, Наука, Москва 1987.
- Горымов, М. М. (1997) *Русские добровольцы в Боснии 1992–1995.*, Вестник, Москва.
- Грачев, В. П. (1990) *Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв.: внутреннее положение, предпосылки национальных освобождений*, Наука, Москва.
- Гришина, Р. П. (ur.) (2000) *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала–середины 1920-х гг.)*, в 2-х ч, 1, Эдиториал УРСС – РОССПЭН, Москва.
- Гришина, Р. П. (ur.) (2003) *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х гг.)*, в 2-х ч, 2. июнь 1924 – декабрь 1926 г., Эдиториал УРСС – РОССПЭН, Москва.

- Гришина Р. П. (ur.) (2004) *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XXв),* Алетейя, Санкт-Петербург.
- Гришина, Р. П. (ur.) (2006) *Человек на Балканах и процессы модернизации. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.),* Алетейя, Санкт-Петербург.
- Гришина, Р. П. (ur.) (2014) *Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв.,* Институт славяноведения РАН, Москва.
- Гудков, В. П. (2007) *Исследование частных вопросов истории славянских языков,* Московский университет, Москва.
- Гусев, Н. С. et al. (ur.) (2015) *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории,* Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1992) *Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990–1992). Современная история Югославии в документах, т. 1,* Фонд югославянских исследований и сотрудничества “Славянская летопись”, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1993) *Югославский кризис и Россия: Документы, факты, комментарии (1990–1993). Современная история Югославии в документах, т. 2,* Фонд югославянских исследований и сотрудничества “Славянская летопись”, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1997а) *Македония. Путь к самостоятельности: документы,* Радуга, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (1997б) *Словения. Путь к самостоятельности. Документы,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2000) *Международные организации и кризис на Балканах. Документы, т. 1, т. 2,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2006–2011) *Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии: Документы, в 4-х тт.,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2007) *Наши миротворцы на Балканах,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2012) *Международный трибунал по бывшей Югославии: Деятельность. Результаты. Эффективность,* Индрик, Москва.
- Гуськова, Е. Ю. (ur.) (2016) *Балканский кризис: говорят участники, Сборник статей,* Москва.
- Halilović, E. (2012) *Postsovjetski geopolitički prostor i Balkan,* Dobra knjiga, Sarajevo.
- Хамкин, Ю. М. (1993) *Поезжай и умри за Сербию! Записки добровольца,* Самара.
- Хаванова, О. В. (ur.) (2017) *Вынужденное соседство – добровольное приспособление в дипломатических и межнациональных отношениях в Центральной, Восточной и Юго-восточной Европе XVIII–XXI вв., сборник статей,* Нестор-История, Москва – Санкт-Петербург.
- Headley, J. (2008) *Russia and the Balkans: Foreign Policy from Yeltsin to Putin,* Hurst & Company, London.
- Jovanović, M. (2012) *Srbi i Rusi 12–21. vek: istorija odnosa,* Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
- Каменецкий, В. М. (1991) *Политическая система Югославии (1950–1980 гг.),* Наука, Москва.
- Kantor, V. (2001) *Rusija je evropska zemlja,* Biblioteka XX vek, Beograd.
- Карасев, А. В. (ur.) (1992) *Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия, часть 1–2. Национални препород балканских народа*

- у првој половини XIX века и Русија. Научни скуп. Зборник радова, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Кирчанов, М. В. (2008) *Воображая и (де)конструируя Восток: Идентичность, лояльность и протест в политических модернизациях и трансформациях*, Научная книга, Воронеж.
- Кондратьева, В. Н. (1971) *Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60–70-е гг. XIX в.)*, Наука, Москва.
- Koren, S. (2012) *Politika povijesti i Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb.
- Косик, В. И. (2014а) *Балканы: “Порвалась цепь великая...” (середина XIX – начало XXI вв.)*, Москва.
- Kuljić, T. (2002b) *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX века*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Кузнечевский, В. Д. (1990) *Эволюция югославской концепции социализма*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва.
- Лаптева, Л. П. (2013) *История западных и южных славян в освещении русской историографии XIX–XX вв., Сборник статей*, Алетея, Санкт-Петербург.
- Леонов, В. П. (2006) *Босния и Герцеговина: книги из Славянского фонда Библиотеки Академии наук*, Серия: Мемориальный проект, БАН – Альфарет, Санкт-Петербург.
- Матвеев, Г. Ф. и Ненашева, З. С. (1998, 2001, 2008) *История южных и западных славян, т. 1, Средние века и новое время*, Московский университет, Москва.
- Медяков, А. С. (2010) *Между Востоком и Западом. Внешняя политика монархии Габсбургов в первые годы дуализма (1866–1871)*, Русское слово, Москва.
- Maluf, A. (2009) *Poremećenost sveta*, Laguna, Beograd.
- Milosavljević, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX века o “nata” i “drugima”*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd.
- Милошевич, М., Тарасов, В. П. и Томила, Н. Г. (ur.) (2014) *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг., том первый: 1946–1964*, Москва.
- Млечин, Л. М. (2016) *Югославская трагедия: Балканы в огне*, Амфора, Санкт-Петербург.
- Naročnicka, N. (2008) *Rusija i Rusi u svetskoj istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Нарочницкий, А. Л. et al. (ur.) (1997) *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в первой трети XIX в. Документы*, Наука, Москва.
- Никифоров, К. В. (1995) *Сербия в середине XIX в. (начало деятельности по объединению сербских земель)*, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Никифоров, К. (2005) *Самопровозглашенные государства на территории бывшей Югославии*, Москва.
- Никифоров, К. В. (ur.) (2011) *Черногорцы в России*, Индрик, Москва.
- Никифоров, К. (2012b, 2014) *Сербия на Балканах. XX век*, Индрик, Москва; *Srbija na Balkani u XX veku*, Filip Višnjić, Beograd.
- Никифоров, К. В. (2014) *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812–1912–2012, Сборник статей*, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Никифоров, К. В. (2015) *“Начертание” Или Гарашианина и внешняя политика Сербии в 1842–1853 гг.*, Индрик, Москва.

- Никифоров, К. В. (ur.) (2016) *Вместе в столетии конфликтов: Россия и Сербия в XX веке, Сб. статей*, Институт славяноведения РАН; Институт новейшей истории Сербии, Москва.
- Никифоров, К. В. (ur.) (2017b) *История Балкан: на переломе эпох (1878–1914 гг.)*, Москва.
- Олюнин, С. В. (2006) *Боснийский эялет в конце XVIII – 70-х гг. XIX столетия: османский опыт модернизации традиционного общества*, Гуманитарий, Москва.
- Petranović, B. i Zečević, M. (1991) *Agonija dve Jugoslavije*, Zaslona, Beograd – Šabac.
- Писарев, Ю. А. (ur.) (1991a) *Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе*, Институт славяноведения и балканистики (Академия наук СССР), Москва.
- Писарев, Ю. А. et al. (ur.) (1991b) *Босния, Герцеговина и Россия в 1850–1875 гг. годах: народы и дипломатия*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва.
- Поликарпов, М. А. (1999) *Русская сотня. Наши в Сербии*, Эксмо, Москва.
- Полунов, А. Ю. (ur.) (2018) *Славянский мир и Россия в войнах и конфликтах XIX–XXI веков, Сборник статей*, Модест Колеров, Москва.
- Поляков, Ю. А. и Тарла, Г. Я. (ur.) (2001) *Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв., Сборник статей*, ИРИ РАН, Москва.
- Пономарева, Е. Г. (2007) *Политическое развитие постъюгославского пространства: (внутренние и внешние факторы)*, МГИМО-Университет, Москва.
- Пономарева, Е. Г. (2010) *Новые государства на Балканах*, МГИМО-Университет, Москва.
- Пристланд, Д. (2011) *Красный флаг: история коммунизма*, Эксмо, Москва.
- Radonjić, R. (2004) *Demokratija*, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica.
- Романенко, С. А. (2000) *Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (Национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX вв.)*, Издательский центр научных и учебных программ, Москва.
- Романенко, С. А. (2002) *Югославия, Россия и “славянская идея”: Вторая половина XIX – начало XXI века*, Институт права и публичной политики, Москва.
- Романенко, С. А. (2011) *Между “пролетарским интернационализмом” и “славянским братством”: российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год)*, Новое литературное обозрение, Москва.
- Романенко, С. А., Крючков, И. В. и Стыкалин А. С. (ur.) (2011) *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI–XX вв.)*, Российско-австрийский альманах: Исторические и культурные параллели. Вып. IV., Алетейя, Санкт-Петербург.
- Rudić, S. i Nikiforov, K. V. (ur.) (2018) *Rusija/SSSR i državnost Srbije/Jugoslavije, Zbornik radova*, Istorijski institut, Beograd – Moskva.
- Руднева, И. В. (2014) *Хорватское национальное движение: конец 1960-х – начало 1970-х гг.*, Институт славяноведения РАН – Нестор-История, Москва – Санкт-Петербург.
- Сахаров, А. Н. (ur.) (1996) *Россия XIX–XX вв.: взгляд зарубежных историков*, Российская академия наук, Институт российской истории, Москва.
- Samardžić, N. (2017) *Limes: istorijska margina i poreklo posebnosti Jugoistočne Evrope*, HERAedu, Beograd.
- Серапионова, Е. П. (ur.) (2011) *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX века*, Алетейя, Санкт-Петербург.

- Service, R. (2014) *Povijest suvremene Rusije: od carizma do 21. stoljeća*, SANDORF – Obrt za nakladništvo i posredništvo, Zagreb.
- Stojanović, D. (2010) *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Peščanik, Beograd.
- Stojanović, D. (2015) *Radanje globalnog sveta 1880–2015*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.
- Subotić, M. (2019) *Napred, u prošlost: studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*, Fabrika knjiga i Peščanik, Beograd.
- Шемякин, А. Л. (1998) *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891)*, Индрик, Москва (srpsko izdanje 2008).
- Шемякин, А. Л. (2009) *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX – первая половина XX в.*, Нестор-История, Санкт-Петербург.
- Tanasković, D. (2010) *Neoosmanizam: doktrina i spoljnopolitička praksa*, Službeni glasnik Republike Srpske, Beograd.
- Тимофејев, А., Милорадовић, Г. и Силкин, А. (2012а) *Москва – Сербия, Белград – Россия: сборник документов и материалов, том 3: Общественно-политические и культурные связи 1878–1917 гг.*, Белград, Москва.
- Tuđman, F. (1989) *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Валецкий, О. В. (2006) *Волки Белые. Сербский дневник русского добровольца 1993–1999*, Грифон, Москва.
- Валецкий, О. В. (2016а) *Балканские мины: записки деминера из Боснии и Герцеговины*, Центр стратегической конъюнктуры, Москва.
- Валецкий, О. В. (2016б) *Миротворческие силы в войне против Югославии*, Издатель Воробьев А. В., Москва.
- Валецкий, О. В. (2017) *Русский добровольческий отряд*, Вече, Москва.
- Виноградов, В. Н. (2010) *Двуглавый российский орел на Балканах 1683–1914.*, Индрик, Москва.
- Вишняков, Я., Тимофеев, А. и Милорадович, Г. (2018) *На дальних рубежах. Россия и Сербия в годы Первой мировой войны 1914–1917*, МГИМО-Университет, Москва.
- Волков, В. К. et al. (1996б) *Институт славяноведения и балканистики Академии наук СССР. 50 лет*, Сборник, Издательство “Индрик”, Москва.
- Vujačić, V. (2013) *Sociologija nacionalizma – eseji iz teorijske i primenjene sociologije na primerima Rusije i Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.
- Вяземская, Е. К. и Данченко, С. И. (1990) *Россия и Балканы: конец XVIII в. – 1918 г. (советская послевоенная историография): обзор*, Академия наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, Москва.
- Wilson, E. (2007) *O ljudskoj prirodi*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Зеленин, В. В. et al. (ur.) (1992) *Советско-югославские отношения 1917–1941 гг.: документы и материалы*, Наука, Москва.
- Земцов, Б. Ю. (2019) *Мой Балканский рубеж: исповедь русского добровольца*, Книжный мир, Москва.
- Золотухин, М. Ю. (1993) *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885–1888)*, Наука, Москва.
- Журавлев, С. В. и др. (1994) *Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории*, Институт российской истории РАН, Москва.

Язькова, А. А. (ur.) (2007) *Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен*, Издательство “Весь Мир”, Москва.

Radovi u zbornicima i časopisima

- Абрамов, А. В. (2008) Функционализм в государственном устройстве: опыт Боснии и Герцеговины, у: Ильин, М. В. и Кудряшова, И. В. (ur.) *Суверенитет. Трансформация понятий и практик (172-193)*, МГИМО-Университет, Москва.
- Аншаков, Ю. П. (2014) Российская дипломатия о положении славянского населения Старой Сербии (1902–1912 гг.), *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 16 (3), Самара, 170-189.
- Арсеньев, А. Б. (2011) Русская эмиграция в Боснии и Герцеговине (1919–1990-е гг.), *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына, второй выпуск*, Москва, 140-169.
- Аврамович, С. (1996) Житие и труды Александра Соловьева, корифея истории права, у: Арсеньев, А. et al. (ur.), *Русская эмиграция в Югославию (237-250)*, Индрик, Москва.
- Bandžović, S. (1990) Propagandni rat sovjetskih listova “Правды” i “Известии” protiv Jugoslavije (1948–1953), *Godišnjak Društva istoričara BiH* 40–41, Sarajevo, 183-191.
- Bandžović, S. (2005) Sovjetska “Правда” o unutrašnjim prilikama i spoljnoj politici Jugoslavije (1919.–1941.), *Prilozi* 34, Sarajevo, 155-196.
- Bandžović, S. (2008) Tito u sovjetskoj štampi: staljinistička tehnologija političkih obračuna (1948.–1953.), у: *Istorijsko ne staljinizmu. Zbornik radova* (153-180), Savez društava “Tito” u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- Berger, S. (2016) Моć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća, *Pro Tempore* 10–11, Zagreb, 467-493.
- Bešlin, M. (2016) “Nova” istorija za novi identitet, у: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam* (133-147), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Bilbija, Đ. (2008) Srbi su mali narod sa mentalitetom velikog, *Glas javnosti*, Beograd 24. mart 2008.
- Bisenić, D. (1997) Nepoznati projekat balkanske civilizacije, *Naša borba*, Beograd 16. decembar 1997.
- Biserko, S. (2008) Rusija i njen uticaj na Balkanu, у: Biserko, S. (ur.), *Snaga lične odgovornosti* (267-299), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Bodrožić, Đ. (2019) Srbi i Jugoslavija – poscepani narod u podjeljenoj zemlji, *Nacionalni interes* 1, Beograd, 29-48.
- Бондарев, Н. В. (2016b) Россия и Республика Сербская: история отношений, перспективы сотрудничества, *Проблемы национальной стратегии* 3 (36), Москва, 9-25.
- Caratan, B. (1988) Promjene u socijalističkim zemljama: od krize do novog koncepta socijalizma, *Politička misao* 25 (3), Zagreb, 79-93.
- Cifrić, I. (2009) Kultura zidova – prošlost ili kontinuitet? Dolje zid! Živio zid! – 20 godina poslije, *Bogoslovska smotra* 79 (4), Zagreb, 721-738.
- Cipek, T. (1995) Ideološka funkcija povijesti: problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao* 32 (3–4), Zagreb, 180-199.
- Cipek, T. (2018) Ruske politike povijesti i Oktobarska revolucija, *Politička misao* 55 (3), Zagreb, 129-145.

- Čebotarev, A. (1992) Nove teme i pristupi u sovjetskoj historiografiji 1990. i 1991. godine, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1), Zagreb, 223-252.
- Черных, А. В. (2010) А. Ф. Гильфердинг в Боснии и Герцеговине. 1857–1858 гг., *Вопросы истории* 8, Москва, 155-164.
- Данилова, Н. П. (1970) Аграрные законы 40–50-х гг. XIX в. и зарождение элементов капиталистических отношений в сельском хозяйстве Боснии и Герцеговины, у: Яцунский, В. К. (ur.), *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, Материалы симпозиума*, Академия наук ЭССР, Москва.
- Данилова, Н. П. (1972) Церковная борьба в Боснии в 60–70-х годах XIX в. (по донесениям русского консула в Сараево), у: Фрейдзон, В. И. (ur.), *Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах*, Наука, Москва.
- Достян, И. С. (2012) Политика России в балканском вопросе: некоторые спорные проблемы историографии, *Славяноведение* 3, Москва, 32-40.
- Đurković, M. (2012) Savremena ruska spoljna politika i Srbija početkom XXI veka, *Kultura polisa* 9 (17), Novi Sad, 1-26.
- Екмеčić, М. (1972) Predgovor, у: Giljferding, A. *Putovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji* (5-18), Veselin Masleša, Sarajevo.
- Gross, M. (2004) Povjesničar i komunist u opasnom dvadesetom stoljeću, *Časopis za suvremenu povijest* 36 (3), Zagreb, 1039-1059.
- Gross, M. (2006) O historiografiji posljednjih trideset godina, *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2), Zagreb, 583-609.
- Gross, M. (2009) Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik* 62 (1), Zagreb, 165-194.
- Guskova, J. (2011a) Savremena spoljna politika Rusije na Balkanu: stagnacije i usponi, *Svarog* 2, Banjaluka, 7-17.
- Гуськова, Е. Ю. (2011b) Босния и Герцеговина: трагедия трех народов, у: Никифоров, К. В. (ur.), *Югославия в XX веке: Очерки политической истории* (805-837), Индрик, Москва,.
- Guskova, J. (2019) Ruska spoljna politika prema Balkanu i Haškom tribunalu, у: Milutinović, M. (ur.), *Srebrenica: stvarnost i manipulacije. Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, april 2019. godine, Banja Luka* (121-134), Organizacija starešina Vojske Republike Srpske, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Institut za istraživanje stradanja Srba u 20. veku, Banja Luka.
- Гуськова, Е. Ю. и Карасёв, А. В. (1994) Балканская трагедия: 90-е гг. XX века, у: *Очаги тревоги в Восточной Европе* (292-315), РАН, Москва.
- Halilović, E. (2013) Bosna i Hercegovina na ledu između Zapada i Ruske Federacije, *Godišnjak BZK "Preporod"*, Sarajevo, 47-69.
- Halilović, E. (2014) Obnova carskog duhovno-političkog identiteta Rusije i njegove refleksije na Bosnu i Hercegovinu, *Pregled* 55 (1), Sarajevo, 65-77.
- Halilović, E. (2016) Ruski faktor političkog statusa Bosne i Hercegovine danas, у: Pejanović, M. i Šehić, Z. (ur.), *Simpozij Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine. Zbornik radova* (40-63), Posebna izdanja 166, Odjeljenje humanističkih nauka 44, ANUBiH, Sarajevo.
- Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji (2013) Ruski interesi u Srbiji, *Helsinkički bilten* 93, Beograd april, 1-9.

- Helsinkiški odbor za ljudska prava u Srbiji (2015) *Ruska meka moć u ekspanziji, Helsinkiški bilten* 120, Beograd oktobar, 1-8.
- Хевролина, В. М. (1997) Православная церковь в Боснии и Герцеговине в 50–70-х годах XIX в. и Россия, у: Макарова, И. Ф., Рогов, А. И. и Чуркина, И. В. (ur.), *Церковь в история славянских народов (195-206)*, Балканские исследования 17, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Hrenov, I. A. (1969) Istraživanja Instituta za slavistiku Akademije nauka SSSR u oblasti istorije inostranih slovenskih naroda”, *Prilozi za istoriju socijalizma* 6, Beograd, 397-406.
- Искендеров, П. А. (2017) Боснийский узел, у: Никифоров, К. В. (ur.), *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)* (362-371), Федеральное государственное бюджетное учреждение науки, Институт славяноведения РАН, Москва.
- Jovanović, M. (1995) Deset godina koje su promenile historiografiju (1985–1994): ruska historiografija o savremenoj istoriji: osnovni tokovi”, *Ruski almanah* 6, Zemun, 292-312.
- Jovanović, M. (2009) Istoriofrafija i kriza, у: Jovanović, M. i Radić, R. *Kriza istorije: srpska istoriofrafija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka* (11-132), Udruženje za društvenu istoriju, Beograd.
- Jovanović, M. (2010) Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti, у: Petrović, Ž. (prir.), *Odnosi Srbije i Rusije na početku XXI veka* (11-17), ISAC Fond, Beograd.
- Кандель, П. Е. (1996) Балканские интересы России: подлинные и мнимые, у: *Россия на Балканах* (9-30), Научные доклады Моск, Центр Карнеги, Москва.
- Kandelj, P. (1999) Ruski interesi na Balkanu: mitovi i realnost, у: Kurjak, J. (ur.), *Ruska politika na Balkanu* (70-78), IMPP, Beograd.
- Кандель, П. Е. (2011) Босния и Герцеговина, ЕС и НАТО, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 77-86.
- Kantor, M. (2015) Sablasti Evrazije, у: Subotić, M. (ur.), *Druga Rusija: kritička misao u savremenoj Rusiji* (63-86), Biblioteka XX vek, Beograd.
- Карасёв, В. Г. (1987) К вопросу о первых боснийско-герцеговинских социалистах, у: Екмеčić, М. (ur.), *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875. Sarajevo, 13–15. maja 1986.* (83-96), Posebna izdanja 84, Odjeljenje društvenih nauka 20, ANUBiH, Sarajevo.
- Кашуба, М. С. (2000) Этнический аспект становления Боснии и Герцеговины, у: Мартынова, М. Ю. и Николаевна Г. Н. (ur.), *Европа на рубеже третьего тысячелетия: народы и государства* (79-107), Институт этнологии и антропологии РАН, Москва.
- Kizeveter, A. (1928) Slovenofilstvo i evroazijstvo, *Misao* 201–208, Beograd, 1-7.
- Кондрагьева, В. Н. (1959) К вопросу о предпосылках восстания 1858 г. в Боснийской крайне и Посавинье, у: *Ученые записки Института Славяноведения*, т. 18, Москва.
- Кондрагьева, В. Н. (1961) Данные о торговле в Боснии и Герцеговине в 1866–1869 гг., у: *Славянский архив, Сборник статей и материалов*, Москва.
- Кондрагьева, В. Н. (1964) Из истории попытки организации восстания в Герцеговине в 1872 году, у: *Ученые записки Института Славяноведения* (143-164), т. 28, Наука, Москва.
- Кондрагьева, В. Н. (1972) К истории крестьянских требований в Боснии и Герцеговине во второй половине XIX в., у: Никитин, С. А. (ur.), *Славяно-балканские исследования, историография и источниковедение, сборник статей и материалов*, АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, Москва.

- Косик, В. И. (1987) Деятельность рагузского консула К. Д. Петковича во время восстаний южной и юго-восточной Герцеговины конца 50-х – начала 60-х гг. XIX в., у: Екмеčić, М. (ur.), *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875. Sarajevo, 13–15. maja 1986.* (145-156), Posebna izdanja 84, Odjeljenje društvenih nauka 20, ANUBiH, Sarajevo.
- Косик, В. И. (2004) Лица без национальности: мусульмане в Боснии и Герцеговине, *Славяноведение* 5, Москва, 49-65.
- Косик, В. И. (2014b) Русофильство и русофобство на Балканах XIX–XX вв. (Болгария, Сербия, Россия), *Srpske studije* 5, Beograd, 337-353.
- Kovačević, I. i Ribić, V. (2013) Crvena zora – finalna epizoda hladnog rata, *Etnoantropološki problemi* 8 (4), Beograd, 871-883.
- Ković, M. (2011) Saznanje ili namera: savremena svetska historiografija o Srbima u XIX veku, *Sociologija* 53 (4), Beograd, 401-416.
- Krivokapić Jović, G. (2016) Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva, *Tokovi istorije* 1, Beograd, 201-222.
- Kuljić, T. (2002a) Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima, у: Biserko, S. (ur.), *Helsinkiške sveske – Balkanski rašomon – istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ, br. 11* (1-60), Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Kuljić, T. (2005a) Anti-antifašizam, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3, Beograd, 171-184.
- Kuljić, T. (2005b) Mit i istorija na “tržištu”, *Helsinkiška povelja* 85–86, Beograd, 22-33.
- Kurjak, J. (2000) Rusija na Balkanu, *Helsinkiške sveske* 3, Beograd.
- Кузнецов, Д. В. (2008) Распад Югославии (1989–1995 годы) и общественное мнение в странах Запада, *Новая и новейшая история* 3, Москва, 33-50.
- Лукина, Н. В. (2006) Босния и Герцеговина после Дейтона, *Свободная мысль* 2, Москва, 125-138.
- Мартынова, М. Ю. (2014) Боснийцы, бошняки, мусульмане: коллизии идентичностей, у: Плотникова, А. А., Мартынова, М. Ю. и Узенёва, Е. С. (ur.), *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность* (9-62), Москва.
- Matković, S. (2005) Razgovor sa Sergejem Romanenkom, *Časopis za suvremenu povijest* 37 (1), Zagreb, 175-188.
- Мельчакова, К. В. (2012) Первый русский консул в Боснии и Герцеговине А. Ф. Гильфердинг о проблемах славянского населения края, у: *Per aspera... Сборник научных статей победителей конкурса студенческих работ исторического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова* (133-143), Вып. 4, Москва.
- Мельчакова, К. В. (2014) Дипломатия и путешествия в неизведанных славянских землях. А. Ф. Гильфердинг и А. С. Ионин на службе в первом русском консульстве в Сараево, *Славянский альманах* 1–2, Москва, 61-73.
- Мельчакова, К. В. (2015a) Проблема женского образования в Боснии. Стака Скендерова: ее жизнь, ее школа, *Известия Самарского научного центра РАН* 3, Самара, 152-157.
- Мельчакова, К. В. (2015b) Проблемы турецкого управления в Боснии, Герцеговине и Старой Сербии глазами русского дипломата, историка и путешественника А. Ф. Гильфердинга, *Государственное управление, Электронный вестник* 50, 207-223.
- Michnik, A. (2009) Verteidigung der Freiheit: Reflexionen über 1989, *Osteuropa* 2–3, Berlin, 9-18.
- Miler, A. (2009a) Istorija imperije i politika pamćenja, *Treći program Radio Beograda* 143–144 (3–4), Beograd, 243-257.

- Milošević, S. (2015) Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije, *Reč* 85, Beograd, 169-181.
- Мирзеханов, В. С. (2014) XIX век в мировой истории: проблемы, подходы, модели времени, у: *Всемирная история, Т. 5. Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации* (3-19), Российская академия наук, Институт всеобщей истории, Москва.
- Мирзоева, С. Г. (2014) Последствия Кавказской войны: черкесы на Балканском полуострове в 60-е гг. XIX в., у: Дзамихов, К. Ф. et al. (ur.), *Кавказская война: события, факты, уроки. Материалы международной научной конференции (г. Нальчик 15–19 октября 2014 г.)* (104-117), Издательский отдел КБИГИ, Нальчик.
- Mladenović, M. i Ponomareva, J. (2016) “Meка моć” Rusije kao uslov uspeha evrozajske integracije, *Srpska politička misao* 1, Beograd, 11-29.
- Морозов, Ю. В. (2000) Балканы в стратегии России, *Современная Европа* 3, Москва, 52-62.
- Морозов, И. С. (2011) Дейтон: пятнадцать лет спустя, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 62-63.
- Naročnicka, N. (1997) Balkan i postvizantijski prostor u centru duhovnog i geopolitičkog suparništva na pragu XXI века, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1, Beograd, 179-195.
- Насонова, С. А. (1998) Дейтонское мирное соглашение по Боснии и Герцеговине, у: *Актуальные проблемы истории XIX–XX века* (49-61), Москва.
- Насонова, С. А. (2010) Эволюция политической системы Боснии и Герцеговины после Дейтона, у: *Проблемы новой и новейшей истории зарубежных стран, Вып. 8* (35-49), Москва.
- Никифоров, К. (2006) Югославский эксперимент, у: Задорожнюк, Э. Г. (ur.), *Власть – общество – реформы. Центральная и Юго-Восточная Европа, вторая половина XX века* (347-386), Наука, Москва.
- Никифоров, К. (2007) Шестьдесят лет Институту славяноведения РАН, *Славяноведение* 4, Москва, 5-10.
- Никифоров, К. (2008) Институт славяноведения РАН – центр российской славистики, *Архив* 1–2, Beograd, 98-108.
- Никифоров, К. (2010) Социалистическая Югославия в отражении советской и российской историографии, у: *Россия и Сербия глазами историков двух стран* (233-243), Алетейя, Санкт-Петербург.
- Никифоров, К. (2012а) Особенности этнических изменений на Балканах в XX в., *Glas SANU* 16, Beograd, 519-529.
- Никифоров, К. (2017а) 70 лет Институту славяноведения РАН, *Славяноведение* 1, Москва, 3-11.
- Ninković, M. (2015) Константин Владимирович Никифоров, Сербия на Балканах. XX век, Москва 2012, стр. 176, *Istorija 20. века* 2, Beograd, 208-213.
- Пахомова, Л. Ю. (2010) *Боснийский вопрос в русской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Пахомова, Л. Ю. (2009) Анализ причин и характера антиавстрийского выступления в 1881–1882 гг. российскими дипломатами, *Государственное управление, Электронный вестник* 21, 1-9.
- Пахомова, Л. Ю. (2008) Проблема управления новоприсоединенными землями в Новое время. Опыт австро-венгерского управления оккупированными областями – Бо-

- сний и Герцеговиной (1878–1908 гг.), *Государственное управление, Электронный вестник* 16, 1-16.
- Pačić, Ž. (2015) Mi, s rubova Europe: Sumorni jezik i “slavenska duša”, *Poznańskie Studia Slawistyczne* 8, Poznań, 259-281.
- Paščenko, J. С. (2004) А. Романенко: Югославия, Россия и “славянская идея”. Вторая половина XIX – начало XXI века, Москва 2002, *Migracijske i etničke teme* 20 (1), Zagreb, 117-121.
- Perović, L. (2003) Na tragu srpske liberalne tradicije, Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka, u: Nikezić, M. *Srpska krhka vertikala* (8-93), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Perović, L. (2016) Srpsko-ruske istorijske analogije, u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam...* (55-78), Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Petrović, R. (1978) Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu), *Prilozi* 14–15, Sarajevo 371-398.
- Пилипенко, Г. П. (2014) Маркеры идентичности славян-мусульман Санджака, u: Плотникова, А. А., Мартынова, М. Ю. и Узенёва, Е. С. (ur.), *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность* (63-98), Москва.
- Плотникова, А. А. (2014) Этнолингвистическое обследование регионов центральной Боснии, u: Плотникова, А. А., Мартынова, М. Ю. и Узенёва, Е. С. (ur.), *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность* (216-246), Москва.
- Покивайлова, Т. А. (2011) Миграция и иммиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII–первой половине XX века. Проблемы изучения, u: Tanaşoca, N.-Ş. (ur.), *Les relations de la Russie avec les roumains et avec le sud-est de l'Europe du XVIIIe au XXe siècle, Actes du Colloque international, Bucarest le 14 Septembre 2010* (9-29), Institut des études sud-est européennes – Bibliothèque métropolitaine de Bucarest, Bucureşti.
- Пономарева, Е. Г. (2009) Босния и Герцеговина: государство-фантом, *Свободная мысль* 1, Москва, 69-84.
- Пономарева, Е. Г. (2011а) Босния и Герцеговина: государство без государственности, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 64-76.
- Пономарева, Е. Г. (2011b) Параметры государственной состоятельности: Босния и Герцеговина, *Сравнительная политика* 3, Москва, 86-95.
- Пономарева, Е. Г. (2011c) Ловушки и дилеммы Мирного соглашения, или какое будущее ждет Боснию и Герцеговину?, *Politeia* 2, Banjaluka, 219-233.
- Романарева, J. (2014) Rusija i Republika Srpska: veze naroda i vremena, *Politeia* 4 (8), Banjaluka, 99-101.
- Поплыко, Д. Ф. (1987) Предпосылки и условия развития национально-освободительного движения в Боснии и Герцеговине (1850–1864), u: Ekmečić, M. (ur.), *Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850–1875. Sarajevo, 13–15. maja 1986.* (55-72), Posebna izdanja 84, Odjeljenje društvenih nauka 20, ANUBiH, Sarajevo.
- Popov, N. (2005) Prolegomena za sumrak Evrope, *Letopis matice srpske* 476 (5), Novi Sad, 979-981.
- Rajić, S. (2011) Ruski carizam i samodržavlje na Balkanu – preispitivanje i revizija istoriografije, *Srpske studije* 2, Beograd, 285-286.
- Романенко, С. А. (1994а) Югославия: от “братства и единства” к войне и распаду, u: *Очаги тревоги в Восточной Европе* (248-291), РАН, Москва.

- Романенко, С. А. (1994b) Процесс национального самоопределения народов Средней и Восточной Европы: итоги к концу 20 века, *Migracijske i etničke teme* 10 (3–4), Zagreb 225-249.
- Романенко, С. А. (1996) Судьба Югославии в сознании россиян, *Общественные науки и современность* 6, Москва, 76-87.
- Романенко, С. А. (1997) История и историки в межэтнических конфликтах (Югославия конца 80-х – начала 90-х годов), *Общественные науки и современность* 5, Москва, 54-62.
- Romanenko, S. (1998) Распад Югославии: “заговор” или историческая неизбежность?, *Полития* 2, Москва, 159-178.
- Romanenko, S. (1999) Raspad Jugoslavije i politička elita Rusije, u: Kurjak, J. (ur.), *Ruska politika na Balkanu* (101-115), IMPP, Beograd.
- Романенко, С. (2005) “Что в имени тебе моем?” Независимая Россия и распад Югославии, *Migracijske i etničke teme* 4, Zagreb, 339-364.
- Romanenko, S. A. (2010) Neki problemi i karakteristike ruske politike u regiji Zapadnog Balkana početkom 21. stoljeća, *Demokracija i sigurnost u Jugoistočnoj Evropi* 4–5, Sarajevo, 14-18.
- Силкин, А. А. (2008) Внутриполитические предпосылки заключения соглашения Цветкович-Мачек и формирования Бановины Хорватия (1934–1939 гг.), u: Aleksić, D. (ur.), *Zbornik radova. Međunarodni naučni skup Baničevu u istoriji Srbije* (131-144), Historijski arhiv – Institut za noviju istoriju Srbije, Požarevac – Beograd.
- Silkin, A. (2017) “Velikosrpska hegemonija” i teška sudbina “nesrpskih naroda” u Kraljevini SHS/Jugoslaviji: od dokumenata Kominterne do savremene ruske historiografije, u: Timofejev, A. J. (ur.), *Srbija i ruska revolucija 1917.: nove teme i izazovi. Tematski zbornik radova* (409-417), Institut za noviju istoriju Srbije – Институт славяноведения российской академии наук, Beograd – Moskva.
- Соколова, Е. Н. (2007) Босния и Герцеговина: опыт несuverенной демократии, *Неприкосновенный запас, Дебаты о культуре и политике* 6 (56), Москва.
- Sovtić, N. (2014) Sećanje na socijalizam između (no)stalgiје и историјског ревизионизма, *Stvar* 6, Novi Sad, 196-209.
- Starkov, B. (1998) Sovjetizacija Balkana kao pokušaj novog stvaranja novog tipa civilizacije prema novim dokumentima ruskih arhiva, *Meridijani* 1, Beograd, 34-42.
- Stojanović, D. (2013) Sećanje protiv istorije: udžbenici istorije kao globalni problem, *Beogradski istorijski glasnik* 4, Beograd, 185-204.
- Субаев, Р. Р. (2015) Балканы и Weltpolitik: к вопросу о причинах Мировой войны, u: Гусев, Н. С. et al. (ur.) *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории* (20-36), Москва.
- Subotić, M. (1995) N. Danilevski: teorija kulturno-istorijskih tipova i slovenofilstvo, *Filozofija i društvo* 7, Beograd, 173-197.
- Subotić, M. (1996) “Ruska ideja” u kontekstu krize postkomunističkog identiteta, *Filozofija i društvo* 9–10, Beograd, 135-144.
- Subotić, M. (2004) *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd.
- Subotić, M. (2006) Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta, *Filozofija i društvo* 2, Beograd, 201-231.
- Subotić, M. (2009a) Budućnost sovjetske prošlosti: napomene uz izbor tekstova, *Treći program Radio Beograda* 141–142 (1–2), Beograd, 9-29.

- Subotić, M. (2009b) Rusija između imperije i države-nacije: jedno tumačenje, *Treći program Radio Beograda* 143–144 (3–4), Beograd, 203-242.
- Subotić, M. (2011a) Moskva kao Treći Rim: prilog istoriji ruskog mesijanizma (I deo), *Filozofija i društvo* 1, Beograd, 167-192.
- Subotić, M. (2011b) Moskva kao Treći Rim: prilog istoriji ruskog mesijanizma (II deo), *Filozofija i društvo* 2, Beograd, 105-128.
- Subotić, M. (2015) “Druga Rusija”: uvodne napomene, u: Subotić, M. (ur.), *Druga Rusija: kritička misao u savremenoj Rusiji* (8-33), Biblioteka XX vek, Beograd.
- Subotić, M. (2018) Stoleće Oktobra: revolucija i politika istorije, *Etnoantropološki problemi* 13 (2), Beograd, 457-476.
- Suni, R. (2009) Socijalizam, postsocijalizam i normativna vrednost, *Treći program Radio Beograda* 141–142 (1–2), Beograd, 80-107.
- Шемякин, А. Л. (2017) Февральская революция 1917 г., Никола Пашич и Корфская декларация, u: Айрапетов, О. Р. et al. (ur.), *Русский сборник: исследования по истории России, кн. XXII* (233-258), Модест Колеров, Москва.
- Шмелёв, Б. А. (1995) Югославский кризис и Россия, u: Языкова, А. А. (ur.), *Балканы: между прошлым и будущим* (79-91), Апрель-85, Москва.
- Tanasić, N. (2005) Rusija i Zapad: politika, istorija, kultura, *Međunarodni problemi* 57 (3), Beograd, 284-318.
- Terić, I. (1988) Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879–1880), *Prilozi* 24, Sarajevo, 107-130.
- Timofejev, A. (2006) Savremena ruska historiografija o Srbiji, *Tokovi istorije* 3, Beograd, 200-213.
- Timofejev, A. (2012b) Uspon i jadi Ruske imperije: istorija etniciteta, državnosti i staleža, *Godišnjak za društvenu istoriju* 2, Beograd, 105-108.
- Tiuneyev, V. (1999) Federal archival service of Russia in the structure of federal executive authorities, *Arhivski vjesnik* 42, Zagreb, 129-139.
- Traverso, E. (2013) Istorija i sećanje: antinomski par?, u: Raedle, R. i Pisarri, M. (prir.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44.: priručnik za čitanje grada* (10-29), Milan Radanović, Beograd.
- Vlahović, B. (2008) Nesloga presudila, *Večernje novosti*, Beograd 7. april 2008.
- Вишняков, Я. В. (2011) Боснийский кризис 1908–1909 гг. и славянский вопрос, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 103-111.
- Волков, В. К. (1994) Трагедия Югославии, *Новая и новейшая история* 4–5, Москва, 3-32.
- Волков, В. К. (1996a) Трагедия Югославии, u: Севостьянов, Г. Н. (ur.), *Осмысление истории* (214-254), Просвещение – Учебная литература, Москва.
- Volkova, E. (2012) Od raspada do modernizacije: pitanje o modernim rusko-srpskim odnosima, *Vaština* 32, Priština – Leposavić, 243-264.
- Вреск, С. (2011) “Троянский конь” в социалистическом “лагере”: Советский Союз и Югославия в 1957–1958 гг, *Вестник Пермского университета* 2 (16), Пермь, 130-136.
- Вяземская, Е. К. (1986a) Босния и Герцеговина, u: Достян, И. С. (ur.), *Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70е г. XIX в.*, Наука, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1986b) Черногория и восстания 50-х – нач. 60-х гг. XIX в. в Герцеговине и Боснии, u: Виноградов, В. Н. (ur.), *Международные отношения на Балканах 1856–1878.*, Наука, Москва.

- Вяземская, Е. К. (1991) Государственно-правовое положение и политическое развитие Боснии и Герцеговины в 1878–1918 гг., у: Писарев, Ю. А. (ур.), *Балканы в конце XIX начале XX века: очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе (183-197)*, Наука, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1995) Босния и Герцеговина во внешнеполитических планах России в 50–70х гг. XIX в., у: Достян И. С. (ур.), *Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.)* (100-118), Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1997) Босния и Герцеговина между Западом и Востоком (начала XIX в. – 1878), у: Чуркина, И. В. (ур.), *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в.* (186-200), Индрик, Москва.
- Вяземская, Е. К. (1999) Конфессия и национальность в историческом развитии Боснии и Герцеговины, у: Чуркина, И. В. (ур.), *Роль религии в формировании южнославянских наций* (112-135), Эдиториал УРСС, Москва.
- Вяземская, Е. К. (2002) Некоторые функции конфессии как фактора развития этнонациональных процессов (на примере боснийских мусульман), у: Литаврин, Г. Г. и Гришина Р. П. (ур.), *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этно-политических столкновений XX в.* (204-212), Алетейя, Санкт-Петербург.
- Вяземская, Е. К. (2003) Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века, у: Виноградов, В. Н. et al. (ур.), *В “пороховом погребе Европы” 1878–1914.* (322-359), Индрик, Москва.
- Вяземская, Е. К. (2011) Влияние миграции на территории Боснии и Герцеговины на положение местных этнических групп населения в начале XX века, у: Покивайлова Т. А. (ур.), *Миграция и эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII–XX вв.: Сохранение национальной идентичности и историко-культурного наследия России* (162-202), Алетейя, Санкт-Петербург.
- Вяземская, Е. К., Искендеров П. А. и Карасёв, А. В. (2012) Босния и Герцеговина в 60–70-е годы XIX века, у: Виноградов, В. Н. (ур.), *История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг.)* (177-191), URSS, Москва.
- Vukić, A. (2009) Rusko preispitivanje prošlosti, у: Haritonović Popov, G. *Tri Staljinova rata* (3-11), Mate d.o.o., Zagreb.
- Забара, В. (2015) Динамика внутривосточного развития Боснии и Герцеговины (1995–2012), *Славяноведение* 5, Москва, 51-58.
- Животич, А. (2011) Боснийско-герцеговинские мусульмане и устаашское движение в эмиграции (1945–1952 гг.), *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 98-102.
- Энгельгардт, Г. Н. (2015) Босния и Герцеговина, у: Никифоров, К. В. (ур.), *Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XX – начале XXI вв. Аспекты общественно-политического развития, Историко-политологический справочник* (76-105), Издание второе, дораб. и дополн., Нестор-История, Москва – Санкт-Петербург.
- Энгельгардт, Г. Н. (2016) Дейтон для боснийских сербов – от поражения к историческому свершению, у: Хаванова, О. В. (ур.), *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте. К 60-летию К. В. Никифорова, Сборник статей* (426-436), Москва.
- Энгельгардт, Г. Н. (2000) Россия и боснийский кризис в 1992 г. Формирование подхода к регулированию, *Славяноведение* 3, Москва, 27-41.

- Энгельгардт, Г. Н. (2011) От арбитража до Округа. Район Брчко в дейтонской Боснии, *Вестник МГИМО-Университета* 1 (16), Москва, 87-97.
- Энтина, Э. Г. (2016) “Ничья земля” Босния: что день грядущий нам готовит?, *Imagines mundi: Альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв.* 9, Сер. Балканика, Вып. 3, Екатеринбург, 193-203.

Internetski izvori

- Amacher, K. Muke savremene Rusije s tradicijama Oktobra. Dostupno na: <http://lemondediplomatique.hr/muke-suvremene-rusije-s-tradicijama-oktobra>.
- Барабанов, О. А. (2018) *Послевоенные формы внешнего вмешательства в кризисные процессы на территории БиГ (1995–2008) и СРЮ (1999–2008)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Bondarev, N. (2016a) Četnički pokret Draže Mihailovića u svetlu ruske nauke: rehabilitacija je pozitivna, *Nedeljnik*, 17. 7. 2016a. Dostupno na: <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/cetnički-pokret-draze-mihailovića-u-svetlu-ruske-nauke-rehabilitacija-je-pozitivna/>.
- Glas Rusije, (2012) Jelena Guskova: Pokolj u Srebrenici “naručio” Bil Klinton, *Nova srpska politička misao: časopis za političku teoriju i društvena istraživanja*, 11. 7. 2012. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/hronika/jelena-guskova-pokolj-u-srebrenici-narucio-bil-klinton.html?alphabet=l>.
- Krastev, I. (2008) Posthladnoratovska evropska kriza, *Peščanik.net*, 26. novembar 2008., <https://pescanik.net/posthladnoratovska-evropska-kriza>.
- Krastev, I. (2014) Ruski otpor globalizaciji, *Peščanik.net*, 3. decembar 2014. Dostupno na: <http://pescanik.net/ruski-otpor-globalizaciji>.
- Курилла, И. (2016) “Возвращение Сталина”: как понять новую историческую политику?, *РБК*, 2. 6. 2016. Dostupno na: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/02/06/2016/575012a09a7947c17dbc26c8>.
- Миллер, А. (2009b) Россия: власть и история, *Pro et Contra* 3–4, Москва, 6-23. Dostupno na: <https://polit.ru/article/2009/11/25/miller/>.
- Miletić, A. R. (2017) Vidovdanska etika, poturčenjaci i milosnice, *Peščanik.net*, 25. septembar 2017. Dostupno na: <http://pescanik.net/vidovdanska-etika-poturčenjaci-i-milosnice>.
- Пахомова, Л. Ю. (2010) *Боснийский вопрос: в российской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Исторический факультет МГУ, Москва. Dostupno na: <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Pakhomova.pdf>.
- Pečat (2014) Ruski istoričar Nikiforov: Upravo je počela nova faza prekrajanja granica na Balkanu, i zove se “Velika Albanija”, *Web-tribune.com*, 26. oktobra 2014. Dostupno na: http://web-tribune.com/tema_dana/ruski-istoricar-nikiforov-upravo-je-pocela-nova-faza-prekrajanja-granica-na-balkanu-i-zove-se-velika-albanija.
- Пономарева, Е. и Рудов, Г. (2016) “Мягкая сила” как интеграционный ресурс России на евроазиатском пространстве, *Консинтерн*, 6. 1. 2016. Dostupno na: <http://acon15.ru/index.php/ponomareva-e-g/299-myagkaya-sila-kak-integratsionnyj-resurs-rossii-na-evrazijskom-prostranstve>.
- Redakcija Betona (2007) Guskova, Jelena Jurjevna, *Beton* 34, 11. decembar 2007. Dostupno na: <http://www.elektrobeton.net/bulevar-zvezda/guskova-jelena-jurjevna>.

- SRNA (2017) Ponomarjeva: Ideal – federalizacija Srpske i Srbije, *RTRS*, 4. 5. 2017. Dostupno na: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=251832>.
- Varušić, V. (2017) Revolucija koju bi Rusija najradije zaboravila: kako je “velika socijalistička ruska revolucija” postala “velika ruska tragedija i katastrofa”, *Jutarnji list*, Zagreb 22. oktobar 2017. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/globus/Globus-svijet/revolucija-koju-bi-rusija-najradije-zaboravila-kako-je-velika-socijalisticka-ruska-revolucija-postala-velika-ruska-tragedija-i-katastrofa/6672330>.
- Veljković, V. (2014a) Prijatelj iz Moskve, *Peščanik.net*, 1. maj 2014. Dostupno na: <http://pescanik.net/prijatelj-iz-moskve>.
- Veljković, V. (2014b) Sveta Rusija, *Peščanik.net*, 28. decembar 2014. Dostupno na: <http://pescanik.net/sveta-rusija>.

Disertacije

- Абрамов, А. В. (2006) *Подходы к урегулированию этнополитических и этнокофессиональных конфликтов на постюгославском пространстве*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук, Москва.
- Груздев, И. С. (2001) *Предпосылки и причины распада Социалистической Федеративной Республики Югославии*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Хортов, А. А. (2011) *Политика США в боснийском конфликте и косовском кризисе*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ярославль.
- Ильина, Г. А. (2002) *Политика России в югославском кризисе 1991–1999 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Насонова, С. А. (2000) *Проблемы мирного урегулирования конфликта в Боснии и Герцеговине, 1992–1995 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.
- Никифоров, К. В. (2000) *Боснийский кризис и позиция России (1992–1995)*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва.
- Смирнов, А. В. (2012) *История становления основных национальных политических сил современной Боснии и Герцеговины*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург.
- Соколов, А. В. (2008) *Процессы нормализации отношений между бывшими республиками СФРЮ на современном этапе: внешние и внутренние факторы*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук Москва.
- Солодовникова, О. С. (2010) *Социально-политическое развитие Боснии в XII–XIV вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Саратов.
- Энгельгардт, Г. Н. (2015) *Республика Сербская в Боснии и Герцеговине. Возникновение и эволюция (1990–2006 гг.)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.

The Forgotten Thousands: The Historiography of World War II Rescues of Allied Airmen in Yugoslavia

Robert Donia

LSA, International Institute, University of Michigan
rdonia@gmail.com

Abstract: During World War II, Allied bombing of German-controlled petroleum refineries in Ploesti, Romania, diminished Axis fuel production but cost the Allies hundreds of planes and thousands of lives. Crews of many damaged planes flew partway back to Italy but were forced to crash-land their craft or bail out over Yugoslavia, where many landed on territory controlled by Partisans or Chetniks. Local Yugoslavs (mainly peasants), as well as both Chetniks and Partisans, welcomed them and gave them shelter. They were then evacuated by Allied transport aircraft (principally C-47s) that landed on makeshift airstrips maintained by Partisans or Chetniks.

The historiography of these rescues may be divided into document-based studies, prepared principally by US military personnel based on official records; and memory-based studies by pro-Mihailović authors based principally on participant memoirs. Whereas memory-based studies uniformly adopted a Serb nationalist viewpoint, document-based studies showed no favoritism and portrayed various factions working in parallel to rescue Allied airmen.

After Milošević fell in 2000, the Foreign Minister of Serbia and Montenegro, Vuk Drašković, in cooperation with the US Embassy, united the movement to valorize downed airmen and local efforts to rehabilitate Mihailović. Whether deliberately or not, US officials thereby undercut human rights activists in Serbia, and non-Serbs throughout the former Yugoslavia, who saw Mihailović as a war criminal, collaborator, and inspiration for war crimes and genocide in the wars of the 1990s.

Key words: Operation Halyard, World War II, Allied Air Rescue Operations, Chetniks, Partisans, Yugoslavia, Pranjani

Many claims in the historiography of the Second World War in Yugoslavia have become weapons in the propaganda arsenals of various national and social movements. This article deals with one such instance, namely the contested historiography of the Allied campaign to rescue downed airmen from Yugoslav territory during World War II, and the abuse of that historiography for political purposes. The rescues of those crew members make up a little known but crucially important campaign of close cooperation and humane

conduct among forces that were simultaneously seeking to destroy one another in a total war for control of Yugoslavia. In the following pages I relate the history of those operations, evaluate the respective contributions of Partisans and Chetniks to the rescues, and present the subsequent abuse of the history of these rescues by Serb nationalists and various US government agencies.

Allied Air Supply and Rescue Operations: An Overview

From November 1942 until May 1945, the Mediterranean Allied Air Forces (MAAF) and its predecessor organizations dispatched over a million sorties of Allied warplanes over Central and Southeastern Europe.¹ In its many operations, the MAAF made a decisive contribution to the Allied victory, but it suffered many casualties. American army air forces alone reported 36,837 casualties, consisting of 3,863 killed, 4,796 wounded, and a staggering 28,178 missing in action.²

MAAF operations increased in frequency and number in the last year and a half of the war, largely because Italy's surrender in September 1943 cleared the way for more missions against more targets in Eastern and Southeastern Europe. In the aftermath of Italy's surrender to Allies in September 1943, Partisans and Allied troops moved hastily to disarm Italian troops and occupy their facilities. The Allies seized several airfields and the large port of Bari on the Adriatic (eastern) coast of Italy. Warplanes flying from those facilities could reach many additional targets in Southeast Europe and still have enough fuel to return to base. The primary target of MAAF bombers became the huge petroleum refining complex at Ploesti (now spelled Ploeisti), Romania, a facility considered by US military historians to have been "the most important strategic target in Europe".³

Allied bombers flying from Libya attacked the Ploesti facilities once in 1942 and again in 1943, but operational limitations made further attacks from such a long distance impractical. However, Allied commanders assessed that fuel was the weakest link in the German war machine, and the Ploesti refineries produced a third of all fuel consumed by the German armed forces.⁴ In the first of many assaults, American B-24s attacked Ploesti from Italian airfields in November 1943. In March 1944 German reverses led Allied military

¹ Parton, 1945: 418.

² *Ibid.*: 318-319.

³ *Ibid.*: 400.

⁴ US Army, 1945: 2.

leaders to declare Ploesti a target of “primary importance” to the MAAF.⁵ Between April 5 and August 19, 1944, the US Fifteenth Air Force dispatched a total of 5,446 bombers in 20 daylight missions (an average of 272 per mission) to Ploesti, and the British Royal Air Force joined in with four nighttime raids during the same period.⁶ The five months of intense bombing reduced Ploesti’s output capacity by about 90%⁷ and dramatically curtailed the Third Reich’s total petroleum production.

The air war victory over Ploesti was costly in human lives and aircraft. As Allied aircraft approached Ploesti, the attacking bombers were invariably fired upon by anti-aircraft batteries, attacked by Luftwaffe fighter planes, and confronted with dense clouds of smoke that obscured targets and disoriented Allied pilots.⁸ Many Allied aircraft went down on Romanian soil near Ploesti, while other damaged planes limped to the west toward their home bases in Italy. The American Fifteenth Air Force lost 239 bombers, or about 3.8% percent of all sorties,⁹ during the Ploesti raids. Altogether, 3,251 airmen of the Fifteenth Air Force were killed, injured, or missing in action from April to August 19, 1944. And Ploesti was not the only target of Allied bombing raids. The Fifteenth Air Force lost an additional 84 heavy bombers during the same time period in attacks on other targets.

Many air routes from Ploesti to Italy passed over Yugoslavia, so many Allied crew members either crash-landed or parachuted to earth on less populated parts of Yugoslavia under the de facto control of either Chetniks or Partisans. Since most Yugoslav civilians detested the fascist foreign occupiers but esteemed Allied flyers, local peasants typically made contact with the Allied airmen, took them in, provided food, drink (alcoholic and otherwise), hospitality, and in some cases medical care while hastening to put them in touch with the nearest Chetnik or Partisan troops. As an official Air Force history reported, “Invariably, individual airmen or groups of airmen were assisted by the native population in reaching the various assembly points...”¹⁰

With the proximity of recently acquired Italian airfields to major resistance movements in France, Italy, Yugoslavia, and Greece, the Allies were able to conduct landings on makeshift airstrips behind enemy lines in coordination with local resistance forces. Once landed, the planes could take on

⁵ Downey, 1945: v. 1, 362.

⁶ US Army, 1945: 2.

⁷ *Ibid.*: 108.

⁸ Parton, 1945: 250.

⁹ US Army, 1945: 104.

¹⁰ Downey, 1945: 482.

downed airmen, wounded soldiers, and civilians caught in the crossfire of war and fly them to Allied bases. The landings enabled more accurate delivery of larger quantities of supplies and constituted a substantial improvement over airborne supply drops from low-flying planes.

The hundreds of evaders' forms completed by airmen rescued from both Partisan and Chetnik areas abound with praise for the generous hospitality provided by those of all ethnic, religious, and national groups in Yugoslav territory and surrounding lands.¹¹ The completed questionnaires tell a story of generous, humane deeds toward Allied evaders by civilians and resistance forces who were otherwise locked in an existential battle for survival and control of Yugoslavia. Allied personnel received no verified reports of either Chetniks or Partisans turning crewmen over to the Germans.

The peasant rescuers remained faithful to the long-standing Balkan tradition of welcoming strangers as guests and providing for them even before meeting the needs of their own families. Downed airmen became the beneficiaries of Yugoslavs' affection for Allied soldiers, resentment of German occupiers, and long-standing customary hospitality for strangers. And remarkably, both Partisan and Chetnik resistance fighters protected evaders and escorted them to safety, often taking casualties as they fought off German attacks intended to kill or capture the downed airmen. Even though at war with one another, Partisans and Chetniks cooperated when necessary to move downed Allied airmen closer to locations with usable airstrips.¹²

Consolidating Operations

From September to December 1943, the few months after Italy's surrender but before the Allies began operating out of Italian airbases, 108 evaders and escapees belonging to the American Fifteenth Air Force returned to their bases, almost all by boat or on foot.¹³ The number increased each month during the first half of 1944 through May, when the 176 returnees included 40 who had left Chetnik territory with the last British mission to Mihailović. Senior officers estimated that as of July 1944, at least 1,100 downed Allied airmen were then in various Southeast European countries awaiting rescue.¹⁴ Top generals were particularly concerned to learn that over a hundred downed airmen

¹¹ Evaders Forms, 1944.

¹² Parton 1945: 324.

¹³ The Allies distinguished in nomenclature between "escapees," who had spent time in prison camps, and "evaders" who fell behind enemy lines but had never been imprisoned.

¹⁴ Matteson, 1977: 1; Parton, 1945: 321.

were gathered near General Draža Mihailović's headquarters in Ravna Gora. Successful extractions from Chetnik-controlled territory depended upon the cooperation and good will of Chetniks, something by no means certain after the British withdrew their last mission to Mihailović in May 1944. With the number of downed Allied airmen growing daily, senior officers decided to expedite rescue operations by placing them under a single command and committing additional resources to the rescues.

On July 14, 1944, US General Wilson approved a plan proposed by General Ira Eaker to create the Air Crew Rescue Unit (ACRU), as a single command within the Fifteenth Air Force to expedite the retrieval of evaders from Southeast Europe.¹⁵ The ACRU was to be a "non-diplomatic and non-political" medical and rescue unit¹⁶ consisting of several different landing parties to organize extractions from several countries of Southeast Europe. The MAAF's Director of Operations foresaw that "two... field parties will be needed in the near future; one for operation in Tito held territory, and the other in areas controlled by Mihailović".¹⁷ The dual landing party provisions for ACRU were intended to resolve a sharp disagreement between American and British leaders. The Americans were eager to rescue those airmen (mostly American crewmen) awaiting rescue on Chetnik-controlled territory as soon as possible, while the British were loath to resume relations severed with the Chetniks only two months before.

By creating a single ACRU consisting originally of two landing parties, commanders accommodated British objections while making possible the expeditious rescue of American evaders then being protected by Chetniks. The crews of rescue flights to Chetnik-held land were to follow specific procedures to signal that the Allies remained committed to aiding the Partisans while refraining from awakening Chetnik hopes of once again receiving Allied aid. Pilots were ordered to fly first to Partisan-controlled airstrips and deliver most of their supplies before proceeding to Chetnik-controlled airstrips to pick up Allied airmen.¹⁸ Some airmen extracted from Chetnik territory were outraged to learn that the rescue aircraft had first stopped at Partisan airstrips; their hosts had convinced them that Mihailović was a fearless leader of a huge resistance movement and that Tito was a traitor and coward who was wrongly

¹⁵ Matteson, 1977: 24.

¹⁶ Parton, 1945: 321-322.

¹⁷ Matteson, 1977: 26. Quoting Fifteenth Air Force, "Plan for the Operations of ACRU," 31 July 1944, *Collection of Operations, Plans, Directives, etc., February 1943 – April 1945*, Air Force Historical Research Institute, Maxwell Air Force Base, Alabama; Parton, 1945: 323.

¹⁸ Matteson, 1977: 25.

receiving aid from the Allies.¹⁹ Those irate rescued airmen were apparently unaware that procedures followed by ACRU Landing Party #1, far from being developed from scratch, owed much to rescue operations that had already been conducted in France and Partisan-controlled areas of Yugoslavia.

Although the Chetniks were prevented by Allied strict guidelines from receiving aid or encouragement, airmen under their protection were the first to be rescued by the newly created ACRU Landing Party #1 in a series of evacuations known collectively as Operation Halyard. Two hundred twenty-five Americans and 38 others were evacuated on the night of 9/10 August, 1944, on 12 C-47 aircraft from an airstrip at Pranjani near Mihailović's headquarters at Ravna Gora.²⁰ The inter-Allied and interagency cooperation employed in this mission established a pattern for future ACRU operations throughout Southeast Europe,²¹ just as prior landings on Partisan territory and in France had pioneered the procedures used to extract evaders from Pranjani.

By the end of the war, ACRU landing parties operating in 15 different countries of Southeast and Central Europe had rescued 6,267 Allied Air Force personnel, of whom the largest number, 2,362, came from Yugoslavia.²² These figures, compiled by a dozen sources, included, by country, the total number of those rescued by the Fifteenth and Twelfth Air Forces.²³ Nonetheless, several authors viewed the count of airmen rescued from Chetnik territory in Yugoslavia as likely quite accurate but emphasized that the exact number of rescues from Partisan territory were much less so. ACRU did not compile the numbers of those rescued as part of routine supply missions to the Partisans. Additionally, an unknown number of airmen escaped from both Chetnik and Partisan territory without being counted, particularly in the chaotic final days of war as some airmen found their own way back to base.

Air Operations over Partisan Territory

Allied air operations over Partisan territory were more extensive in scope, more strategically significant, and more geographically dispersed than those over Chetnik controlled land, largely because the Partisans controlled more territory and were expanding their holdings throughout 1944. Some pro-Mihailović authors, seeking to show that most Allied flyers must have landed

¹⁹ Felman, 1964.

²⁰ Parton, 1945: 325.

²¹ *Ibid.*.

²² *Ibid.*: 340a.

²³ *Ibid.*: 340-340a.

on Chetnik-controlled territory, point out that the shortest route from Ploesti to Bari was over Chetnik land in Serbia, Bosnia, and Montenegro. However, they neglect to mention that Chetniks controlled only small parts of Serbia and a few pockets of territory in Bosnia in 1944 while Partisans controlled much of the rest. Since the Allies had heard rumors, later proven false, that Chetniks had tortured some flyers and turned others over to the Germans, flyers were told in pre-flight briefings to land on Partisan territory if possible.²⁴ Contrary to widespread rumors and articles in the American press, evaders told their debriefers that they were generally well treated by both forces, leading briefers to discontinue those warnings as part of their pre-flight instructions. Evaders' forms show that airmen landed on much of Yugoslavia from Slovenia to Eastern Serbia and even on Bulgaria, so it appears that many damaged aircraft did not follow the shortest route from Ploesti to Bari and that aircraft striking other targets took quite different routes back to Italy.

As their territory grew, the Partisans brought additional landing strips into operation that allowed the Allies to step up both their delivery of supplies and the rescue of downed airmen. By November 1944 the Partisans were operating 17 landing strips, and by April 1945 that number had grown to 36. From August 1944 to April 1945, Russian, British, and American aircraft made over 1,000 landings on Partisan airstrips.²⁵ In contrast, ACRU Landing Party #1 rescued a few over 500 airmen from Chetnik territory in seven missions carried out from three airstrips. After four missions in August and September at the Pranjani airstrip near Ravna Gora, Mihailović and his Chetnik troops abandoned that area in October 1944 under pressure from Partisan and Russian troops and facilitated the final three missions from two airstrips, one each in Serbia and Bosnia.²⁶

In addition to delivering supplies and rescuing airmen, air missions to the Partisans evacuated thousands of their wounded to Allied medical facilities in Bari for treatment and rehabilitation. As they moved about while fighting the Germans, Tito's forces traveled with hundreds of wounded who reduced their units' mobility and increased their vulnerability to enemy attack. Tito communicated the urgency of these evacuations to the Allies, both to save lives and to give his forces greater maneuverability. In August and September 1944 alone, 4,102 wounded Partisans were evacuated in a total of 418 sorties.²⁷

²⁴ Felman, 1964: 8; Pesic, 2002: 17.

²⁵ Matteson, 1977: 33.

²⁶ *Ibid.*: 31; Samardžić: 2009, 40.

²⁷ Craven and Cate 1951: 521.

Allied crewmen were in the greatest danger from the moment they exited their planes until they were safely in the hands of local peasants or under Chetnik or Partisan protection. The descending airmen were hard to miss. German troops often observed airmen's parachutes blossom and deliver their human cargo to the ground. Whenever they were nearby, German soldiers fired on descending airmen, even as local inhabitants sometimes ran toward the probable landing site to whisk the crewmen away.

Airmen rescued by the Partisans observed many firefights between the Partisans and Germans. Many of them occurred because the Partisans battled German patrols seeking to capture airmen they knew had fallen to ground in a particular area. Sometimes downed airmen caught between the two skirmishing forces were extricated by Partisans and retreated with them from the scene. In one instance, airmen landed in a stream and floated into the middle of a German-Partisan firefight. The Germans opened fire on the Americans, but the Partisans fought back, protected and escorted the Americans from the battlefield, and brought them to an airstrip at Sanski Most in Northwestern Bosnia for evacuation to Brindisi.²⁸

Those evaders who had been under Partisan protection were overwhelmingly positive in assessing their treatment and the determination of Partisans to defend them from German attacks. They expressed unstinting praise for their Partisan saviors in hundreds of debriefing questionnaires (each entitled "Evaders Form") that they typically completed on the day they safely reached their home base. The questionnaires attest to a well-organized, highly disciplined Partisan force that picked up airmen near their point of landing, escorted them expeditiously along well-established routes to frequently used airstrips, and saw them safely onto Allied rescue aircraft. The evaders' responses make clear that they believed themselves to have reached safety once they arrived at an airstrip, and most of them identified that airstrip by name. Evacuees most frequently mentioned airstrips at Sanski Most and Tičevo in Bosnia and on the Croatian coastal island of Vis.²⁹ As they saw it, the evacuation flights themselves had become relatively safe and nearly routine.

The total number of airmen rescued from Partisan territory was never known with certainty and never will be. The authors of the official history of the MAAF compiled statistics of rescues they considered to be "as accurate a tabulation as there is on air crew recovery listed according to the

²⁸ Evaders Forms, 1944.

²⁹ *Ibid.*

countries [from] whence they were rescued".³⁰ Of the 2,364 flyers rescued from Yugoslavia, the same statisticians estimated about 2,000 were extracted from Partisan territory and 350 from Chetnik. There is ample reason to consider both figures to be low. Subsequent counts have shown the number of those rescued from Chetnik land to be somewhere between 500 and 600. Additional uncounted rescues no doubt occurred in Partisan territory owing to ACRU's failure to count those extracted in routine supply missions and the sheer size of Partisan-controlled territory upon which pilots could land. One may conservatively assume that at least twice as many airmen were rescued from Partisan as from Chetnik territory. Unfortunately, pro-Chetnik authors have challenged any such numbers, typically without consulting official histories and unit statistics, as part of their effort to diminish the Partisan contributions to the rescue campaign.³¹

Rescuing Airmen from Chetnik Territory: Operation Halyard

British aversion to aiding the Chetniks required that ACRU Landing Party #1 execute rescue operations without reviving Chetnik hopes for further Allied support. These restrictions forced the rescuers to take measures that disappointed the Chetniks aiding the rescues and angered some Allied personnel – particularly OSS officers – charged with carrying them out. (Their anger may be a cause of the ferocious animosity expressed by some OSS officers toward the British, the Partisans, and the leaders of their own government.) In accord with their orders, Allied pilots delivered loads of supplies to Partisan-controlled airstrips before proceeding to Chetnik-held areas in nearly empty planes to evacuate downed airmen. Once on the ground in Chetnik territory, they delivered only enough supplies to sustain the evaders and Allied personnel of the landing parties.

The most memorable and influential first-hand account of bailout, parachuting, landing, and rescue was provided by Lieutenant Richard Felman, pilot of a B-24 bomber that was attacked first by German fighters over Ploesti and then again over Yugoslavia. Felman ordered his crew to bail out when their aircraft succumbed, and all but one made it alive to ground. Twenty years later Felman penned a vivid, detailed description of his ill-fated flight, his

³⁰ Parton, 1945: 340.

³¹ Samardžić, 2009: 45-56.

rescue by local peasants, and his time as a guest of Chetniks and Mihailović himself at the latter's headquarters at Ravna Gora.³²

In his memoir, Felman raved about hospitality extended to him and his crew by local Serbs. He concluded that he had incurred a debt that he would seek to repay for the rest of his life. Chetnik officers assigned to Felman spoke glowingly of Mihailović's merits as a leader and ferocity as a resistance hero. One of them regaled Felman with the claim that Mihailović had raised a mighty resistance force – 300,000 men strong, he claimed,³³ a number many times the 15,000 Chetnik soldiers estimated by Allied intelligence agencies for mid-1944.³⁴

According to Thomas Matteson, who reviewed evaders' forms in preparation for writing a 1977 thesis, "the returned airmen displayed generally restrained enthusiasm toward their Chetnik saviors. Overall, the flyers agreed that their rescue was due in large part to the efforts of the ACRU field team and not, as some believed, to Chetnik loyalty or dedication to the Allied cause".³⁵ My review of the same questionnaires in August 2019 led me to a similar conclusion but also revealed a possible explanation for some Chetnik behavior: the on-going disintegration of their force at the time many rescues took place. Some Chetnik units were in retreat and their ranks thinning owing to desertions by July 1944. According to the reports, some Chetnik soldiers proved more concerned about fleeing to safety than about continuing to fight.

A downed airman from St. Joseph, Michigan, reported that Chetniks he encountered were desperately hoping for US troops to intervene on the ground in Yugoslavia. In abbreviated, staccato written answers on his questionnaire, this evader reported that the Chetniks "wanted pilot to sign ultimatum to German garrison in Brza-Palanka, Donji Milanovac to surrender. Pilot agreed to sign it but never did. Gave only name rank and [Army identification number]".³⁶ Another evader also reported that his Chetnik hosts demanded a signed declaration. They pleaded with him to accompany them to Romania where they hoped to surrender directly to American forces. Other evaders told of remaining in a single location for many days and weeks under Chetnik protection. In one instance, a small group of American evaders reported that they were turned over to the Partisans by Chetniks. In another case, an evader reported that Chetniks had abandoned him and a few colleagues to be picked

³² Felman, 1964.

³³ *Ibid.*: 12.

³⁴ Matteson, 1977: 20.

³⁵ *Ibid.*: 31.

³⁶ Evader Forms, 1944.

up by Partisans the next morning. These accounts point to a military force that had lost its will and probably its capacity to fight and yet wanted to be sure the American evaders they were protecting made it safely back to base.

The evaders' graphic descriptions of Chetniks faltering in resolve and seeking to flee the conflict are in accord with what other historical sources say about the military situation on the ground at that time. Authoritative histories report that Mihailović was reeling from defeats at Partisan hands by autumn 1944. He also faced rising discord among his senior commanders, plummeting morale, soaring desertions, and dread of the Red Army that was advancing on Belgrade.³⁷ On October 21, 1944, Chetniks under Mihailović's direct command began withdrawing from Serbia through the Sandžak on the way to Eastern Bosnia.³⁸

Months later, Mihailović and a handful of followers hid in the mountains of Bosnia, still waiting in vain for an Allied ground invasion that would never come. Meanwhile, the Partisans completed their liberation of Yugoslavia in spring 1945 and began establishing a communist federal state modeled after the Soviet Union. The Chetnik denouement came on March 13, 1946, when the Yugoslav Army captured Mihailović. In June 1946, he and 23 others were tried by the new communist regime for treason and war crimes,³⁹ convicted, and sentenced to death.

The Historiography of Operation Halyard

The specter of the civil war between Partisans and Chetniks overhangs the historiographical debate regarding the rescue of downed airmen. The Allies were obsessed with determining the effectiveness of both Chetniks and Partisans in defeating the Germans and the related question of whether either of their leaders was collaborating with the Germans. But Yugoslavs themselves judged both men and their forces according to many different criteria largely based on their personal experiences. In the eyes of most non-Serbs, and even some progressive-minded Serbs, Mihailović was a diabolical mass murderer for collaborating with the Germans, killing Partisans, committing war crimes against civilians, and fighting for a Great Serbia. Serb nationalists, on the other hand, viewed Mihailović as a great resistance leader and martyr for the Serb people. With time, those memories hardened and those

³⁷ Tomasevich, 1975: 428-43.

³⁸ Nikolić, 1999: v. 1, 303.

³⁹ Tomasevich, 1975: 460-461.

who fondly remembered Mihailović became even more embittered that the Partisans became the sole recipients of Allied aid and eventually won the war.

As a consequence, postwar historiography regarding the rescues reflects the same deep, bitter cleavages that divided the population of Yugoslavia (and Serbia in particular) between backers and detractors of Mihailović. The historiography also bifurcates along the same fault line into two categories of studies that I will call “document-based” and “memory-based.” Document-based studies are represented here by five works either prepared by US military officers or printed in official government publications (Downey, 1945; Great Britain Royal Air Force, 1944; Matteson, 1977; Parton, 1945; and US Army, 1945) as well as one recent academic study (Ford, 1992). I will assess five memory-based works that have appeared in either Serbian, English, or both (Felman, 1964; Pešić, 2002; Pesic, 2004; Samardžić, 2009; and Smith and Jadon, 2017).

Authors of memory-based works appropriately highlighted the heroism of the downed Allied airmen, the local civilians who helped rescue them, and the Chetniks who protected and escorted them. Unfortunately, each author also harbored a more general, uncritical admiration for Mihailović and his legendary deeds. Their unalloyed fealty to the mythical Mihailović turned the works of these authors into political polemics that exacerbated the already deep divide between the two sides in the Yugoslav civil war of 1941–1945. Authors of memory-based studies expressed utter contempt for the Partisans, and some extended their disdain to all Partisan supporters and allies. None of the memory-based books shows evidence of a systematic review of major document collections or even the widely-available secondary scholarly literature on the topics covered. As a result, their works deny or ignore the more numerous rescues in Partisan territory and the broader air crew rescue operations that were indispensable to Operation Halyard’s success.

Memory-based histories drew substantially upon Richard Felman’s memoir. Felman thought of his work not as a history but rather as an “eye-witness, factual, now-it-can-be-told story” (Felman, 1964: 4), but authors of the subsequent memory-based books reviewed here mostly treated it as an infallible historical source. Those authors also relied on secondary works about the OSS and the memoirs of a small coterie of Allied officials, mostly American OSS officers, who were passionate anti-communists and stalwart believers in Mihailović from early in the war. Although they occasionally cite an official document, none of these authors cites or mentions documents in archives of the US government (particularly those of the Army Air Force) and

studies based upon them, which tell a more complete story of the air rescue operations.

Each of the memory-based works gives a fiercely pro-Mihailović account of rescues from Chetnik territory (Project Halyard) with a rare mention of the much larger operation of which Halyard was but a small part. But treating Halyard as an isolated, stand-alone operation, the authors could advance the false claim that the rescues from Chetnik land qualified as the greatest rescue operation of the war.

The most extensive memory-based work is *The Forgotten 500* (Freeman, 2007). This work adopts the viewpoint and the cause of a handful of American OSS officers, mostly of Serbian ethnic origin, who railed in righteous indignation against Mihailović's primary enemies, the Partisans. The author draws heavily upon memoirs and the extensive literature that lionizes the OSS; its leader, Bill Donovan; and its many wartime agents. Most memoirs and accounts portray the OSS officers involved in rescuing airmen as swashbuckling heroes who daily battled the Axis powers, the spies and traitors within their own ranks, and the sclerotic bureaucracies of the Allied armed forces. *The Forgotten 500* devotes somewhat more attention to the Partisans than do other memory-based works, but the Partisans are mentioned mainly to be disparaged or their contributions minimized. The book portrays Tito as a willing agent of Stalin with the singular goal of turning Yugoslavia into a communist dictatorship dominated by the Soviet Union. The book further disparages those who favored supporting the Partisans or participated in delivering aid to them, since they were deluded by Partisan propaganda and blind to the Chetniks' heroic resistance against the Germans. Whether by design or not, Freeman related the story just as Serb nationalists wanted it told.

Regrettably, even the title of Freeman's 2007 book contains misrepresentations. The truly "forgotten" airmen were not only the 539 of whom Freeman wrote, but also the much larger number of Allied evaders who fell on all parts of Yugoslavia. The title of Freeman's book asserts the easily disprovable claim that the rescues from Chetnik territory constituted "the greatest rescue mission of World War II." The claim is particularly galling given that readily available official documents report that the Yugoslav Partisans rescued many more airmen than the Chetniks and that Allied B-17s rescued some 1,274 Allied airmen from Romania in Operation Reunion beginning on August 31, 1944 (Downey, 1945: 482-483).

Most memory-based works include contested claims concerning the number of airmen rescued by the Partisans and the size of Mihailović's Chetnik

force. Following Felman's memoir, several works portray Mihailović's Chetniks as an enormous force. Felman took at face value the claim of his minders that Mihailović had gathered a "guerilla force of over 300,000 men" to fight the Axis (Felman, 1964: 12). It appears that Mihailović's supporters routinely cited that number to impress their guests. Chetniks gave the same estimate to OSS officer George Musulin but told him that the hundreds of thousands of troops were not soldiers in the field but rather stay-at-home reservists. Musulin, in coordination with two other OSS officers, estimated Mihailović's active force at 60,000 – 70,000 troops but explained that Mihailović also had "another army" numbering 200,000 to 300,000, "in their houses cultivating fields... that would, upon the given sign gather together in a short time" (Pescic, 2002: 184). These numbers contrasted sharply with the Allied intelligence estimate of 15,000 Chetniks at the time Operation Halyard began in August 1944. The Chetnik estimates proved wrong. Only six weeks later, Mihailović was forced to flee Serbia to hide in Bosnia with a small force of die-hard followers. Whether they were actively engaged in the field or safely in their own homes, the alleged hundreds of thousands of Chetnik fighters failed to rally to Mihailović's defense just when he needed them most.

In addition to exaggerating the number of Chetniks and overstating their commitment to resistance, authors of memory-based books labored assiduously to disparage Partisans for failing to engage German forces and for allegedly mistreating Allied airmen who landed on their territory. Pescic, at the end of a three-page section subtitled "Lies about Partisan Forces," alleged a sharp contrast between Chetniks and Partisans: "To the Chetniks and Serb people, the Allies were friends, and to the Partisans, Allied prisoners of war!" That binary view contrasts starkly with the conclusion derived from Fifteenth Air Force documents that, with few exceptions, Yugoslavs of all nations and political allegiances rescued the downed airmen, gave them food and shelter, and led them to nearby Partisans or Chetniks who escorted them to airstrips for evacuation to Bari.

Authors of memory-based works sought to minimize the number of airmen rescued by Partisans. Pescic cited second and third-hand sources that reported only a few Partisan rescues. He dismissed an estimate of 2,000 Partisan rescues by attributing it to the Yugoslav Tito-led government, apparently unaware that the number was an estimate made by statisticians of the Fifteenth Air Force and printed in US government publications. In claiming that they had aided the rescue of 2,000 airmen, Tito's government was only repeating a credible

estimate from a highly reliable source. Naturally, Chetniks and their supporters felt resentful, since the Chetniks had rescued a few more than 500 airmen.

What of the historiography of rescue missions on Partisan-controlled territory? Sadly, there is none, or rather none devoted solely to Partisan-assisted rescues. Except for one book (Ford, 1997), the works I have categorized as document-based studies give the integrated history of all rescues from Yugoslavia and the other fourteen countries served by ACRU landing parties. To my knowledge, no separate history of Partisan-protected rescues has been published in book form, and the last history of the broader operation was Matteson's fine 1977 study, available as a typescript at the Air Academy.

The paucity of literature on the Partisan-assisted rescues is a striking instance of historiography that never developed owing to lack of sponsorship. No memorial culture arose to honor the forgotten thousands, and no annual celebration takes place. In 2010 I located one of the many Partisan airstrips near Tuzla, Bosnia and Herzegovina, and found little remaining. The airstrip on which planes once landed had been divided among several different plots of crops. On the nearest road was a monument, but the plaque that identified the field was missing. A few elderly peasants recalled the field, and one of them remembered helping load planes as a teenager. The fate of the airstrip was no different from the historiography that never developed around it.

The Postwar Campaign to Valorize Mihailović and Memorialize Operation Halyard

Back in the United States in 1945, as the war came to an end, Felman and other airmen rescued by Chetniks were shocked and outraged to learn that Mihailović was about to be tried in Yugoslavia for treason. Their experiences on the ground in Yugoslavia had imbued them with unstinting admiration for Mihailović and profound gratitude to the Serbs of the Pranjani area who rescued and cared for them. To them, the true traitor – Tito – was completing his betrayal by falsely accusing Mihailović of the treason that he himself had committed.

Felman and other surviving like-minded American airmen campaigned to secure high-level American recognition of Mihailović and the Chetniks for rescuing airmen. In response to their campaign, President Truman in 1948 bestowed on Mihailović posthumously the Legion of Merit, the highest honor the US government could give to a foreigner.⁴⁰ Aware that the award would

⁴⁰ "Citation to accompany the Award of the Legion of Merit, Degree of Chief Commander Posthumous, to Dragoljub Mihailović," Truman Library.

anger the Yugoslav communist government and might be controversial at home, Truman decided to keep the award secret.

Unsatisfied with a publicly undisclosed Legion of Merit for their ill-fated hero, Felman and his fellow airmen redirected their efforts to campaigning for permanent, publicly visible memorials such as plaques and statues. They found supporters among ultra-conservative Republicans, who saw Mihailović as a fervent anti-communist and an ideal symbol of their own contempt for Marxist communist regimes. Republican Senators Strom Thurmond (R-South Carolina) and Barry Goldwater (R-Arizona) introduced legislation in 1976 and 1977 to erect a statue of Mihailović on grounds of the US Capitol. The bill passed the Senate, but because it failed in the House of Representatives, no statue of Mihailović has been erected on US government land.

In the 1990s, a campaign to honor Mihailović and the Chetniks lost momentum in the US but reawakened and spread rapidly in the former Yugoslavia. In the Republic of Serbia, the Serb nationalist novelist and politician Vuk Drašković founded a Serb nationalist political party, the SPO (*Srpski pokret obnove*), and claimed that he and the party were rightful ideological heirs of Mihailović and the Chetniks. Many Serb soldiers, especially many who fought in paramilitaries that ravaged Bosnian and Croatian cities in the early 1990s, adopted the traditional attire and bearded appearance of Chetniks. Mihailović became a hero and role model to many Serbs fighting in the wars of the 1990s. Pro-Chetnik paramilitaries engaged in widespread ethnic cleansing in Croatia and Bosnia, while Croats and Bosniaks were horrified by these developments. Non-Serbs condemned Mihailović and his advisor Stevan Moljević for developing an ideology of Great Serb expansionism that helped inspire Milošević and his followers wage war in the 1990s.

During the wars of the 1990s and in the following decade, Serb nationalists and a few surviving American airmen revitalized their campaign to build enduring public memorials to Chetniks and Mihailović. After reducing the Croatian city of Vukovar to ruins and killing hundreds of its civilian residents in late 1991, Serbs had a statue of Mihailović made in Belgrade and sent to Vukovar. It remained there for six years until the city was about to be returned to Croatia by international agreement in 1997, when the statue appeared in the center of the ethnically mixed Bosnian city of Brčko. Predictably, the statue of Mihailović, though modest in size and of little artistic merit, led embittered Bosniaks and Croats to demand its removal. The American Supervisor of Brčko, Robert Farrand, responded by ordering Serbs to remove the statue. After some time, the statue disappeared overnight without a trace. With this

incident, if not before, US officials became fully cognizant of Mihailović's incendiary effect on non-Serbs in the region.

Milošević's ouster in 2000 created an opening for improved relations between the US and Serbia. The US urged democratic reforms in Serbia and quietly promoted rapprochement with the very country it had bombed only a few years earlier. At that time, the US was hoping that all countries in Southeast Europe would join Euro-Atlantic institutions such as the Council of Europe, NATO, and the European Union. Their efforts included an improbable rapprochement with the incendiary nationalist-turned-pragmatist Serb politician Vuk Drašković, who had again adjusted his views to new circumstances and advocated that Serbia turn to the West. A perennial player in Serbian politics since 1989, Drašković held the position of Foreign Minister of Serbia and Montenegro (the immediate successor to Yugoslavia) between April 2004 and September 2006. Once in that position, he wasted no time in promoting cooperation between Americans hoping to memorialize Mihailović for assisting downed US airmen and the growing number of Serbs seeking Mihailović's political rehabilitation.

Memorial Events and a Shrine at the Pranjani Airstrip

In cooperation with the US Embassy in Belgrade, Foreign Minister Drašković arranged for a group of four US veterans (three evacuees and one OSS officer) of the Chetnik-assisted rescues to visit Pranjani in September 2004, the 60th anniversary of the air evacuations (Tesla Society, 2004). Their visit tethered the Chetnik-assisted rescue memorialization to growing Serb nationalist demands to exonerate and rehabilitate Mihailović. It was a master stroke for the nimble, resourceful Drašković, who personally attended events at Pranjani and appeared in many photos with the Halyard veterans. Roderick Moore, Deputy Chief of Mission of the US Embassy in Belgrade, attended the event to signal US government endorsement of the gathering. The American guests unveiled a plaque that read,

Airfield of Freedom and War Alliance between the United States and the Forces of General Draža Mihailović. Pranjani 2004. American Airmen among the Serbs again.

The plaque confirmed that the US government and the elderly visiting airmen were honoring only the participants in Operation Halyard rather than all airmen who fell on Yugoslavia and ignoring their rescuers as well. They

lionized Serbs, rather than South Slavs, Yugoslavs, or inhabitants of Southeast Europe, as the sole heroes of the rescue operations.

The next memorialization gesture proved to be one of the most incendiary incidents in the post-war history of the former Yugoslavia. On May 8, 2005, the US Embassy in Belgrade stunned the region by announcing that the Ambassador to Serbia would personally deliver the long-languishing Legion of Merit to Mihailović's daughter, who lived in Belgrade (*Oslobodjenje*, May 9, 2005: 2). Serb nationalists were elated by the announcement, while non-Serbs in the former Yugoslav lands, especially Bosniaks and Croats, and many outside observers denounced the planned delivery of the award as posthumously honoring a war criminal, genocidal killer, and collaborator (Hoare, 2005). Apparently stunned at the uproar evoked by their decision to deliver the Legion of Merit, US diplomats cancelled plans for a public ceremony and instead delivered the award to Mihailović's daughter privately in her home.

Despite the howls of protest from Serbia's neighbors to the west, the US government redoubled its efforts to elevate Operation Halyard while obliterating any mention of the Partisans or the far more numerous fallen airmen they helped rescue. On November 9, 2007, US Ambassador to Serbia Cameron Munter visited Pranjani to present a proclamation from Ohio Governor Ted Strickland expressing gratitude to Serbs who helped rescue downed airmen in 1944 (Free Republic, 2007).

In April 2009 the government of Serbia joined the campaign to valorize Chetniks by creating the Commission for Establishing Truth about the Murder of Dragoljub Mihailović. On May 14, 2015, the High Court in Belgrade annulled Mihailović's 1946 conviction for war crimes, thereby officially rehabilitating Mihailović and unofficially reinstating his reputation as a Serbian war hero. But rather than end the agitation, the legally dubious annulment seemed only to spur further efforts to valorize and memorialize the Chetnik general (Sekulović, 2016: 5).

The memorial activities at Pranjani were repeated in subsequent years and eventually became an annual event that furthered the American-Serbian campaign to create a shrine to Mihailović and the Chetniks at Pranjani. In September 2012, Serbs and Americans gathered again in Pranjani for a ribbon cutting to dedicate a school gymnasium partially financed by US government contributions. "The people of Pranjani put themselves in jeopardy because it was the right thing to do," said Ivan Tasic, a local employee of the US Embassy Office of Defense Cooperation (US Army, 2012).

Visiting American officials, probably unaware of the historical misrepresentation they were adopting, showered the Chetniks with adulation that abounded in irony. Ame Stormer, program manager for the US European Command Humanitarian Assistance Program, said the project was especially rewarding, as it enabled the US to express its thanks for Chetnik efforts in World War II. “This was a way to demonstrate to Pranjani that the US doesn’t forget the heroic efforts of its friends,” Stormer proclaimed, inadvertently verifying with those very words that the US had completely forgotten its Partisan friends and thousands of American veterans whose lives they saved. In stating that the program was intended to “bring goodwill and further stability in Eastern Europe,” she was likely unaware that the physical delivery of the Legion of Merit had evoked a furor in neighboring lands and revived memories of Chetnik atrocities in World War II. Her intentions and those of others delivering these donations were noble, and their goals were worthy. Indeed, she noted the dual purposes of these humanitarian deeds: “We are able to help people by providing much needed humanitarian assistance while enabling and supporting US strategic priorities,” said Stormer (Aldridge, 2012). Nonetheless, absent any mention of the Partisans or the thousands of US veterans they rescued, her message amounted to an endorsement of the extreme Serbian nationalist historical narrative that most non-Serbs in the region found toxic and threatening.

Since 2010, the memorial ceremonies at the Pranjani airstrip have expanded to include multinational memorial events and exhibits at other locations in Serbia and the US. In September 2014, representatives of the Serbian Ministry of Defense, the US embassy in Belgrade, and the US-based Halyard Foundation attended the opening of an exhibit in Belgrade dedicated to Chetnik-assisted rescues of 1944. US Deputy Ambassador Gorden Guguid stated that the exhibit demonstrated the close cooperation between the militaries of the two countries, specifically “cooperation with the National Guard of Ohio and the cooperation in the scope of the Partnership for Peace” (Serbian Armed Forces, 2014).

At Pranjani in 2016, US Ambassador Kyle Scott unveiled seven historical markers, with texts in English and Serbian, in commemoration of the 1944 Chetnik-aided rescues. Other wreaths were laid by delegates from the US-based Halyard Foundation, the Serbian Ministry of Defense, the British Embassy in Serbia, and the local Serbian mayor, Dejan Kovačević. The US Air Force Jazz Band prepared a two-hour musical program capped by playing the Serbian and American national anthems. Predictably, the US Embassy

press release repeated the now-routine false claim that Operation Halyard was “the largest rescue operation of downed American and Allied airmen in history.” (US Embassy Belgrade, 2016; US Air Force, 2016; US Air Forces in Europe and Air Forces Africa, 2018).

The commemorative events of 2017 and 2018 grew grander, the guests more numerous, and the band still larger than in previous celebrations at Pranjani. In September 2018, the band of the United States Air Forces in Europe flew in from Ramstein, Germany to play the Serbian and American national anthems. US Brigadier General Richard Moore, Jr. reiterated the military significance of Serbian-American relations. “We’re thrilled with the continued good relations with the Serbian military,” he stated. “As we continue to get closer, we gain a better understanding of each other’s capabilities, and along with that comes not just partnership, but friendship.” And as usual, the official press release of the US Air Forces in Europe repeated the false claim that the Halyard Mission was “the largest rescue of downed airmen ever...” (US Armed Forces in Europe and Air Forces Africa, 2018).

The following year, on the seventy-fifth anniversary of the evacuations from Pranjani, the decades-long conjoined crusades of pro-Chetnik Americans and Serbian nationalists culminated in a meeting between the President of Serbia and the US Ambassador to Serbia. President Aleksandar Vučić paid homage to the participants in Operation Halyard by calling on US Ambassador Kyle Scott at the embassy (N1, 2019). At the highest level, the ambassador and president both endorsed the historical narrative that rightly honored the Halyard participants but wrongly affirmed Mihailović’s reputation as a resistance hero and martyr. As of this writing, the two governments continue to work together to memorialize and valorize the man many consider a diabolical murderer, war criminal, and icon of extremist Great Serb ideology.

Conclusion

Allied air rescue operations in Yugoslavia were made possible by extraordinary cooperation among Chetniks, Partisans, Yugoslav civilians (almost all peasants), downed airmen, Allied landing teams, and aircraft crews. The rescuers and the rescued came together in a rare display of humanity and mutual compassion amidst a total war and massive loss of human life. After the war, Richard Felman and other evaders rescued from Chetnik territory spoke out loudly and eloquently about their experiences. They were spurred by the capture, trial, and execution of Mihailović in 1946; by the exaggerated claims of their Chetnik minders that Mihailović was a relentless resistance leader; and by the rabid American anti-communism of the late 1940s and 1950s. Both Serbs and Americans found inspiration in Felman’s brief but

powerful account of his own experiences. In the twenty first century, the US government, initially through its embassy in Belgrade, promoted memorialization of Operation Halyard in hopes of improving American-Serbian relations and persuading Serbia to join NATO, the EU, and other Euro-Atlantic organizations. These memorial activities, whether by design or not, promoted the memory-based, one-sided, incomplete Chetnik version of the Halyard rescues and caused the larger, more numerous, and more strategically significant rescues aided by Partisans to vanish from public memory.

Zaboravljene hiljade: Historiografija spašavanja savezničkih zrakoplovaca u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji

Zaključak

Savezničke vazdušne operacije spašavanja u Jugoslaviji bile su omogućene izvanrednom humanošću i saradnjom među četnicima, partizanima, jugoslavenskim civilima (gotovo svim seljacima), oborenim vazduhoplovcima, kao i savezničkim kopnenim timovima i avionskim posadama koje su ih odvezile natrag u bazu. Spasioci i oni spašeni spajali su se u rijetkim prikazima humanosti i međusobnog saosjećanja usred totalnog rata i masovnog gubitka ljudskih života. Saveznička operacija za spašavanje oborenih zrakoplovaca koju je predvodila Amerika obuhvatila je petnaest zemalja i uspješno vratila hiljade zrakoplovaca u njihove baze. Operacije nad Jugoslavijom spasile su više zrakoplovaca nego nad bilo kojim drugim područjem jugoistočne Evrope (na drugom mjestu je Rumunija), a operacije nad četničkim teritorijem činile su manje od trećine ukupnog broja zrakoplovaca spašenih iz Jugoslavije.

Nakon rata, Richard Felman i drugi zrakoplovci spašeni sa teritorija pod četničkom kontrolom jasno i glasno su govorili o svojim iskustvima. Bili su podstaknuti hapšenjem, suđenjem i pogubljenjem Mihailovića 1946. godine; preuveličanim tvrdnjama njihovih četničkih pazitelja da je Mihailović bio nepokolebljivi vođa otpora; i bijesnim američkim antikomunizmom s kraja 40-ih i 1950-ih. I Srbi i Amerikanci inspiraciju su pronašli u kratkom, ali snažnom prikazu sopstvenih iskustava Richarda Felmana i nekritički su prihvatili njegovo neosnovano omalovažavanje partizana kao tačno. Njegovi memoari postali su temelj historiografije Operacije Halyard utemeljene na sjećanju.

U dvadeset prvom vijeku, vlada SAD-a, u početku preko svoje ambasade u Beogradu, promovisala je memorializaciju operacije Halyard u nadi da će poboljšati američko-srpske odnose i ubijediti Srbiju da se pridruži NATO-u, EU i drugim euroatlantskim organizacijama. Ove memorijalne aktivnosti, bilo dizajnirano ili ne, promovirale su memorijsku, jednostranu, nepotpunu četničku verziju spašavanja u operaciji Halyard, te su prouzrokovale da veća, mnogobrojnija i strateški značajnija spašavanja pomognuta od strane partizana nestanu iz javnog sjećanja. Postavljajući kratkoročne ciljeve američke politike ispred principijelnog prepoznavanja Mihailovićeovog ratnog djelovanja, SAD su potkopale napore srpskih aktivista za ljudska prava i drugih da ohrabre građane svoje zemlje da se suoče sa posebno brutalnim

i katastrofalnim poglavljem u historiji Srbije. Američki i evropski historičari koji se bave temom bivše Jugoslavije trebali bi korigirati historijske zapise i opovrgnuti jednostranu, neistinitu verziju koja iz stranica historije briše izvanrednu humanost spasioca i spašenih iz mnogih naroda i vjera.

Literature

- B-92 (2007) U.S. ambassador honors rescuers of U.S. airmen. US Ambassador to Serbia visits Pranjani Today, *B-92*, November 9, 2007. Available at: https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2007&mm=11&dd=09&nav_id=45255, retrieved September 1, 2019.
- B-92 (2009) Available at: http://www.b92.net/eng/news/society-article.php?yyyy=2009&mm=09&dd=04&nav_id=61557, retrieved January 15, 2010.
- Craven, W. F. and Cate, J. L. (eds) (1951) *The Army Air Forces in World War II, vol. 3, Europe: Argument to V-E Day. January 1944 to May 1945*, University of Chicago Press.
- Felman, R. (1964) *Mihailović and I. Tucson*, Self-published, Arizona.
- Freeman, G. A. (2007) *The Forgotten 500: The Untold Story of the Men Who Risked All for the Greatest Rescue Mission of World War II*, NAL Caliber [Penguin Books], New York.
- Ford, K., Jr. (1992) *OSS and the Yugoslav Resistance, 1943–1945*. Texas A&M University Press, College Station, TX.
- Downey, M. (ed.) (1945) *History of the Fifteenth Air Force Nov 1943 – May 1945*, vol. 1. Typescript, copy 1, Call number 670.01-1, Air Force Historical Research Center, Maxwell Air Force Base, Montgomery, Alabama.
- Evaders Forms (1944) six files entitled “Escape, Evasion, Repatriation”, Air Force Historical Research Center, Maxwell Air Force Base, Alabama.
- Hoare, M. A. (2005) Adding insult to injury: Washington decorates a Nazi-collaborationist leader, *Bosnia Report* 47-48, London, September-November 2005.
- Jenson, V. (2013) *A Walk to Freedom with the Partisans of Yugoslavia: March 18 – May 2, 1945*, Scan of typescript provided to the author by Vernon Jenson in November 2013.
- Leary, W. (1995) *Fueling the Fires of Resistance: Army Air Forces Special Ops in the Balkans*, Bolling Air Force Base, Air Force History and Museums Program, Washington, DC.
- Lineberry, C. (2013) *The Secret Rescue: An Untold Story of American Nurses and Medics Behind Nazi Lines*, Back Bay Books, Little, Brown, New York.
- Matteson, Th. T. (1977) *An Analysis of the Circumstances Surrounding the Rescue and Evacuation of Allied Aircrewmen from Yugoslavia, 1941–1945*, Typescript, Research Report no. 128, April 1977, Air War College, Maxwell Air Force Base, Alabama.
- Mediterranean Allied Air Forces (1944) *RAF Mediterranean Review* 8, July to September 1944.
- N1 (2019) Vucic at WW2 anniversary ceremony in US Ambassador’s residence, *N1*, 19. 6. 2019. Available at: <http://rs.n1info.com/English/NEWS/a493249/Vucic-at-WW2-anniversary-ceremony-in-US-ambassador-s-residence.html>, retrieved September 1, 2019.
- Nikolić, K (1999) *Istorija ravnogorskog pokreta 1941–1945*, Srpska reč, Belgrade.
- Parton, J. (1945) *The History of the M.A.A.F., 1 September 1944 – 9 May 1945*, Typescript, unclassified, Headquarters, Mediterranean Allied Air Forces, Caserta, Italy.
- Pesic, M. D. (2002) *Operation Air Bridge: Serbian Chetniks and the Rescued American Airmen in World War II*, Serbian Masters Society, Belgrade.
- Pešić, M. D. (2004) *Misija Haljard: Spasavanje savezničkih pilota od strane četnika Draže Mihailovića u Drugom svetskom ratu (The Halyard mission: Rescue of Allied pilots by Draža Mihailović’s Chetniks in the Second World War)*, Biblioteka Ravna Gora, Kragujevac.

- Samardžić, M. (2009), *Spašavanje savezničkih pilota; Misija 'Halyard' – Najveća akcija spašavanja oborenih pilota u Drugom svetskom ratu* (The rescue of Allied pilots: The Halyard Mission – Largest operation of saving combat pilots in the Second World War), Alisa, Kraljevo.
- Serbian Armed Forces (2018) Operation Halyard Exhibition Opened, *The official website of the Serbian Armed Forces SAF*, 23. 9. 2014. Available at: <http://www.vs.rs/en/news/D505822C435C11E480B600163E135009/operation-halyard-exhibition-opened>, retrieved September 1, 2019.
- Smith, R. B. and Yadon, L. J. (2017) *The Greatest Escapes of WWII: Unforgettable Stories of Courage and Tenacity*, Rowman and Littlefield, Guilford, CT.
- Tesla Society – US Embassy Belgrade (2004) WWII Veterans Delegation Visit Serbia, as quoted on web page of the Tesla Memorial Society of New York, https://www.teslasociety.com/500_2.htm, retrieved August 17, 2019.
- Tomasevich, J. (1975) *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–45*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- US Air Force (2016) US Commemorates Serbian support during WWII, press release, November 21, 2016. Available at: <https://www.af.mil/News/Article-Display/Article/1009844/us-commemorates-serbian-support-during-wwii/>, retrieved July 23, 2019.
- US Air Forces in Europe and Air Forces Africa (2018) US, Serbia strengthen partnership at Halyard commemoration, press release. Available at: <https://www.usafe.af.mil/News/Article-Display/Article/1643109/us-serbia-strengthen-partnership-at-halyard-commemoration/>, retrieved September 1, 2019.
- US Army (1945) *The Air Battle of Ploesti*, US Army, Washington, DC.
- US Army (2012) Aldridge, Jennifer, US honors Serbian friendship, October 3, 2012. Available at: https://www.army.mil/article/88429/US_honors_Serbian_friendship/, retrieved August 19, 2019.
- US Embassy Belgrade (2016) Ambassador Scott to Unveil Halyard Mission Historical Markers in Pranjani, press release, November 16, 2016. Available at: <https://rs.usembassy.gov/ambassador-scott-unveil-halyard-mission-historical-markers-pranjani/>, retrieved July 23, 2019.

Kako se pisalo i kako se danas treba pisati o historiji Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini?

Ivo Goldstein

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu
ivo.goldstein@ffzg.hr

Sažetak: U ovom tekstu autor analizira metodološke koncepte koji su tijekom desetljeća bili korišteni u pisanju povijesti Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini te kako bi valjalo pisati danas. Umjesto da se lakune u znanjima koje su skrupulozni istraživači s demokratizacijom i liberalizacijom nakon 1990. godine mogli popuniti, pritisak politike i rat snažno su pridonijeli novim mistifikacijama i mitologizacijama. Štoviše, neke već utvrđene činjenice dovedene su u sumnju ili su čak u dijelu javnosti posve odbačene. Međutim, usprkos manjku istraživača, nepostojanju volje dijela istraživača da istražuju “nezgodne” činjenice i procese iz Drugog svjetskog rata, u znanjima o tom razdoblju bosanskohercegovačke povijesti u posljednjim desetljećima napravljeni su neki, čak i značajni pomaci nabolje. A i neki relativno novi tekstovi daju osnove za optimizam.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, historiografija

U ovom tekstu autor analizira metodološke koncepte koji su tijekom desetljeća bili korišteni u pisanju povijesti Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini te kako bi valjalo pisati danas. Umjesto da se lakune u znanjima koje su skrupulozni istraživači s demokratizacijom i liberalizacijom nakon 1990. godine mogli popuniti, pritisak politike i rat snažno su pridonijeli novim mistifikacijama i mitologizacijama. Štoviše, neke već utvrđene činjenice dovedene su u sumnju ili su čak u dijelu javnosti posve odbačene. Međutim, usprkos manjku istraživača, nepostojanju volje dijela istraživača da istražuju “nezgodne” činjenice i procese iz Drugog svjetskog rata, u znanjima o tom razdoblju bosanskohercegovačke povijesti u posljednjim desetljećima napravljeni su neki, čak i značajni pomaci nabolje. A i neki relativno novi tekstovi daju osnove za optimizam.¹

U doba socijalističke Jugoslavije na djelu je bila “partijnost”, drugim riječima, način mišljenja i u konačnici tekst koji je “prožet” ili kojem je

¹ Hurem, 1983; Hurem i Brkljača, 2000; Brkljača, 2003.

“nametnut” partijski način mišljenja. To znači da je navodna “pozitivnost” ili “negativnost”, odnosno navodna “korisnost” ili “nekorisnost” za partijske interese odlučujući kriterij da se nešto objavi ili prezentira na određen način.² Povijest Drugog svjetskog rata u odnosu na druga razdoblja bila je u tom smislu u žiži interesa.

Objašnjenja koja su država i partija nudile o prošlosti, pogotovo onoj nedavnoj, bila su vrlo shematska.

U Bosni i Hercegovini je u odnosu na druge jugoslavenske republike bilo još teže uspostaviti korektan narativ o Drugom svjetskom ratu, barem iz dva razloga: prvi, jer se dobar dio najznačajnijih bitaka i događaja važnih za taj rat odigravao na tlu BiH. Dakle, valjalo se više negoli naratori o tim događajima u drugim republikama pozabaviti i mogućim “osjetljivim” temama, a izbjeći one koje su tabu, a da prešućivanje ne bude previše vidljivo. Drugo, u privatnim krugovima postojale su vrlo različite kulture sjećanja, ovisno o nacionalnoj sredini i o mnogim drugim faktorima. Uostalom, jugoslavenski socijalizam nije imao snage, pa to nije imao ni državopartijski aparat u BiH, da se na pravi način suoči s istinskom poviješću Drugog svjetskog rata.

O tome s kakvim su se izazovima suočavali oni koji su htjeli “probiti led”, dakle prezentirati neku dotad nepoznatu činjenicu ili je predstaviti u ponešto drugačijem svjetlu, pokušat ću objasniti na tri primjera iz vremena socijalističke Jugoslavije.

Sukladno Titovim idejama, u rujnu 1941. na savjetovanju u Stolicama odlučeno je da se u svim ustaničkim odredima uvedu jedinstven ustroj i zajedničko vodstvo te utemelji institucija političkih komesara, koji će se brinuti o disciplini, moralu i provedbi političke linije KPJ. Uvođenje “politkomesara” već je bio jasan znak da je počeo proces koji će se tri-četiri mjeseca poslije nazivati “lijevim skretanjima”.

Tito je bio promotor radikalne doktrine koja će se sljedećih mjeseci, kad se u praksi bude provodila, nazivati “lijevom devijacijom” ili “lijevim skretanjima”. No nije to bila tek “devijacija”, koja će zbog Titova pragmatizma nakon nekoliko mjeseci biti ispravljena, nego vrlo česta pratiteljica aktivnosti i ratovanja NOP-a pod njegovim vodstvom.

Početak provedbe ove faze “obračuna s narodnim neprijateljem”, doduše bez Titova neposrednog utjecaja, odigrao se još potkraj godine u Crnoj Gori, kad su tamošnji komunisti likvidirali 117 političkih protivnika. Tito početkom siječnja vodi savjetovanje KPJ za BiH u selu Ivančići, četrdesetak kilometara

² Opširnije u: Goldstein, 2005.

sjeverno od Sarajeva. Savjetovanje nadrasla značaj pokrajinskog okupljanja, jer Tito u prisutnosti većine članova najužeg političkog vodstva raspravlja o “eventualnom prelasku na tzv. drugu etapu borbe”.³ Također ističe potrebu odlučne borbe protiv četnika, tvrdeći kako ona ima primaran, presudan značaj i da je čak treba pretpostaviti i borbi protiv okupatora i njihovih pomagača: “protiv četnika trebaju se poduzeti represalije”. Valja, objašnjavao je, “paliti kuće okorjelih zlikovaca i razbojnika, a obavezno sve kuće četničkih vođa i kolovođa” te im konfiscirati imanja.

Titovi sljedbenici, ponajviše u BiH i Crnoj Gori, slijedom tog partijskog naputka otišli su mnogo dalje pa su samo u siječnju i veljači 1942. u istočnoj Hercegovini strijeljali oko 250 ljudi koje su optužili da pripadaju “petoj koloni”. Nekima je oduzeta i sva imovina, a mnogima su spaljene i kuće. Tito u veljači, na temelju te krute ideološke matrice, naređuje da se “likvidiraju svi špijuni, petokolonaši, razbijači narodne borbe”, a njihova imanja da se “konfisciraju”. Bilo je više varijanata te ideje, poput: “Likvidirat ćemo kulaka, ali ne zato što je kulak već zato što je petokolonaš”, “kulačke elemente treba što prije likvidirati” ili “riješili smo da likvidiramo sve petokolonaške elemente koje sačinjavaju razni kulaci i druge izdajice”.⁴

Koliko je od tih činjenica stizalo u širu javnost? Već je Pero Morača 1957. u knjizi *1942 – prelomna godina narodnooslobodilačkog rata* (Beograd 1957) konstatirao kako je aktivnost buržoazije sračunata na razbijanje ustanka naišla na najpovoljnije tlo tamo gdje su u toku ustanka isticane u prvi plan “sovjeticizacija”, “kolektivizacija”, “prelazak u drugu etapu”.⁵ Onda je 1967. Đuro Vujović pisao otvorenije o “lijevim skretanjima” u Crnoj Gori,⁶ pa je 1971. također vrlo utjecajni Branko Petranović objavio tekst o “lijevim skretanjima” koji se još dijelom kretao u gabaritima partijskog rječnika i objašnjenja koja su o tim događajima dali Tito i njegovi suradnici još za vrijeme rata – da je “razvoj događaja u prvoj polovini 1942. jasno demonstrirao da je prelazanje na novu, višu fazu revolucionarne borbe bilo više nego preuranjeno”. Petranović, doduše, govori i o strijeljanjima, tvrdi kako je “tragično iskustvo s likvidacijama ‘petokolonaša’ opominjalo na opreznost”, kako su te represalije “imale razorno dejstvo u Crnoj Gori i Hercegovini”, ali se još uvijek o tim događajima govori “u rukavicama” (primjerice, ne navodi se broj žrtava).⁷

³ Nenadović, 1989: 51-52; Antonić, 1973; Špadijer, 2012: 89.

⁴ Tito, 1982b: 189; 1982c: 15, 23, 95; Hurem, 1972: 154-166; Ridley, 2000: 205; opširno: Goldstein i Goldstein, 2015: 267-269.

⁵ Morača, 1957: 21-23.

⁶ Vujović, 1967: 45-113.

⁷ Petranović, 1971: 41, 63.

Rasim Hurem (1927–2009) objavio je 1972. godine knjigu *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Radilo se o tekstu njegove doktorske disertacije obranjenom na sarajevskom Filozofskom fakultetu dvije godine ranije.⁸ Hurem se odmaknuo od klišeiziranih pogleda na “lijeva skretanja” – u njegovoj je knjizi praktički donijeto sve što sam napisao na prethodnim stranicama objašnjavajući što su to “lijeva skretanja”. Doduše, Hurem je to morao ispričati specifičnim rječnikom, neke elemente te priče (najosjetljivije) tek je naznačio, ali nije ni mogao ni smio više. Uostalom, njegova je knjiga “nagovijestila mogućnost da se na NOB ne gleda isključivo kao na epopeju”.⁹

Knjiga je objavljena početkom 1973. godine (iako kao godina izdanja stoji 1972!), ali je diskusija o njoj organizirana tek u lipnju 1975. godine, više od dvije godine kasnije. Čini se da je snažan poticaj da se takva rasprava organizira bila činjenica da je institut “prozvao” na jednoj konferenciji sam Rodoljub Čolaković, kao i da je jednu recenziju Huremove knjige napisao Pero Morača, Glamočanin, jedan od organizatora ustanka u svom kraju, kasnije načelnik Istorijskog instituta CK SKJ i plodan pisac o različitim aspektima povijesti NOB-a.¹⁰

U diskusiji u sarajevskom Institutu sudjelovalo je 13 istraživača. Pozitivno jest da je ona u cijelosti objavljena u *Prilozima* sarajevskog Instituta za istoriju, čime je uvedeno i sačuvano načelo javnosti znanstvenog rada i slobodne diskusije. Pozitivno je i to da nije bilo etiketiranja, ali neki tonovi u diskusiji pokazuju da generacija koja je neposredno sudjelovala u ratu nije bila spremna na suočavanje s realnim tumačenjem prošlosti. U Huremovo je knjizi kritizirano sve – i kako se uopće moglo dozvoliti da takva tema bude tema disertacije, i kako je to mogao biti projekt instituta, i kako je knjiga mogla dobiti nagradu “Svjetlosti” itd. Diskutanti su tvrdili, nasuprot Huremu, kako je ustanak u BiH praktički u cijelosti organizirala Partija, da nikakve krize NOP-a 1941/2. u BiH nije bilo. Prigovarali su mu i da je krivo tumačio rezultate već spomenutog savjetovanja u selu Ivančići itd.¹¹

Bilo je i mišljenja da se radi o “vanserijskoj monografiji u kojoj susrećemo netipizirani način pisanja i naglašenu ambiciju autora da prevaziđe šablonski metod i pozitivistički nivo interpretacije” (Nedim Šarac), da je Hurem

⁸ Hurem, 1972.

⁹ Kamberović, 2016: 7-8.

¹⁰ Morača, 1974; Ratković, 1981.

¹¹ Brčić et al., 1975–1976.

“pokušao i uložio napor da ustanak ne prikaže stereotipno, nego u njegovoj složenosti” (Dževad Juzbašić).¹²

Bilo je i opravdanih prigovora Huremovoj knjizi: da naslov govori o cijeloj BiH, a da se o krizi može govoriti samo u njezinim istočnim krajevima, da ima nekih neoprezno ispisanih rečenica, čak i zbrzanih zaključaka (i sam Hurem priznao je da su neki termini koje je upotrijebio “grubi i neadekvatni”),¹³ ali ništa što bi dovelo u pitanje stratešku vrijednost knjige. Problem je bio, iako posve neizrečen, da je Huremovim pisanjem dovedena u pitanje dogma o nepogrešivosti vrhovnog komandanta.

O tome kako je probijen led u slučaju tzv. Martovskih pregovora priča je također nešto duža. Valja se vratiti u početak ožujka 1943. godine, kada su se partizanske jedinice s Titom na čelu našle u kraju oko Neretve stiješnjene između Nijemaca na sjeverozapadu i Talijana i četnika na jugoistoku. Gotovo dva mjeseca, od početka Četvrte ofenzive, one su se svakodnevno suočavale s golemim teškoćama, ali im je sada prijetilo potpuno uništenje. Tito više nije imao jasnu koncepciju što činiti, osjećao se kao u klopci. Štoviše, nakratko se izgubio, jer je u jednom trenutku iz Vrhovnog štaba stigla naredba da se s ranjenicima krene prema sjeverozapadu, a poslijepodne naredba “na lijevo krug”, dolinom Rame prema Neretvi. Tada se Tito hvata za bilo što: zarobljenog njemačkog oficira (majora Streckera) partizani su vratili 5. ožujka Nijemcima s pismom u kojem se predlaže sastanak ne samo o razmjeni zarobljenika nego i o nekim drugim pitanjima.¹⁴

Nijemci su, i sami suočeni s nedaćama rata i zime, teško patili te su stoga prihvatili Titovu inicijativu. To se može smatrati velikim diplomatsko-vojnim uspjehom – “postigli smo rasterećenje u času kad nam je to bilo najpotrebnije”, zaključivao je mnogo kasnije Koča Popović.¹⁵ Određeno je da na pregovore (koji su naknadno dobili ime Martovski pregovori) odu Milovan Đilas, pravni stručnjak Vladimir Velebit, koji je izvrsno govorio njemački, te Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije. Tito je s trojicom pregovarača dogovorio strategiju, a dijelom razradio i detalje onoga što će govoriti i što smiju uglaviti s Nijemcima. Đilas se zapitao: “Što će na ovaj potez reći Rusi?”, a Tito je odgovorio, prvi se put značajno udaljivši od pozicije dobrog moskovskog đaka (drugim riječima, poslušnosti discipliniranog člana pokreta prema onome što kaže Moskva i boljševičkoj ideologiji općenito) – “...pa i

¹² *Ibid.*: 366, 388.

¹³ *Ibid.*: 407.

¹⁴ Goldstein i Goldstein, 2015: 262-270.

¹⁵ Nenadović, 1989: 73.

oni prvo misle na svoj narod”. Gledajući strateški, Tito je potaknuo pregovore s Nijemcima uzimajući u obzir i činjenicu da bi Mihailovićeви četnici na kraju rata mogli biti u povoljnijem položaju, jer su svoje snage tijekom rata čuvali, dok su partizanske jedinice mjesecima i godinama krvarile.

Tako je partizanska delegacija 11. ožujka otišla preko Gornjeg Vakufa (Uskoplja) i Sarajeva za Zagreb, gdje je pregovarala s visokim njemačkim vojnim predstavnicima o tome da se uzajamno prizna status zaraćene strane, da se redovito razmjenjuju zarobljenici i da se na nekim prostorima ostvari privremeno primirje. Rezultat razgovora bilo je kratkotrajno primirje, ograničeno samo na neka područja. Krenule su i zamjene zarobljenika – u prvoj je iz zagrebačkog zatvora na slobodu puštena Titova žena Herta, na čemu je Tito osobito inzistirao.¹⁶ Bio je to temelj za poprilično brojne razmjene zarobljenika koje će se vrlo djelotvorno organizirati sve do kraja rata.

Pa ipak, dobitak koji su partizani polučili iz pregovora bio je mnogo veći. Osim što je dobio “barem polupriznat status ratujuće strane”, kako je to formulirao Koča Popović, Tito je tako postavljenom strategijom kontakata uspio njemačku stranu privremeno “neutralizirati”: njegovi pregovarači govorili su Nijemcima da partizani neće djelovati sjeverno od demarkacijske linije (u njemačkoj zoni), nego samo južno od nje (u talijanskoj) te da će se povući u Sandžak (dakle, izvan njemačke zone utjecaja). Vladimir Velebit je, uz punu Titovu suglasnost, u jednom trenutku čak natuknuo Nijemcima kako “Vrhovni štab ne vidi razloge da se neprijateljstva s nemačkim oružanim snagama i dalje nastavljaju”. Tito je članovima izaslanstva naredio da Nijemcima kažu “kako su nam četnici glavni neprijatelji”, ali ni on, ni bilo tko drugi u partizanskom vodstvu “nije imao iluzija u odnosu na nemačke planove niti su oni odustajali od svojih namera da nas unište”. Uostalom, dok je delegacija Vrhovnog štaba boravila u Gornjem Vakufu (Uskoplju), očekujući odgovor njemačke strane o prijedlogu za vođenje pregovora, sâm Tito je žurio da i posljednjeg vojnika i ranjenika prebaci preko Neretve i proširi oslobođeni teritorij potpunim razbijanjem četničkih snaga na lijevoj obali.¹⁷

Činjenicu da su partizani pregovarali i neke stvari s Nijemcima dogovorili nakon rata su pročetnički emigrantski krugovi (ali i generalno antikomunistička historiografija) vrlo često tendenciozno iskorištavali kao dokaz da su i partizani, baš kao i četnici, surađivali s Nijemcima. No takve su teze nategnute, jer su kontakti i dogovori s Nijemcima bili samo jedan od Titovih

¹⁶ Đilas, 1977: 240-242.

¹⁷ Nenadović, 1989: 74-75; Leković, 1985: 50-51, 86, 96; Simić i Despot, 2010: 106-107; Tito, 1982a: 353; Glaise von Horstenau, 2013: 36-37; nasuprot tome: Roberts, 1987.

taktičkih manevara – naime, Tito, čak i da je htio, nije mogao svoje borce preko noći staviti u isti stroj s onima koji su tijekom prethodnih godina nad njima učinili niz teških ratnih zločina. A i u kasnijim mjesecima, pa sve do kraja rata, Nijemci su partizanskim snagama pod Titovim vodstvom uvijek i svugdje bili glavni neprijatelji. Tito je ujesen 1943. podređenima slao vrlo jasne zapovijedi: “S Nijemcima ne može biti drugih razgovora osim o razmjeni zarobljenika.”¹⁸

No, u socijalističkoj Jugoslaviji o Martovskim je pregovorima vladala zavjera šutnje. Mišo Leković je u predgovoru svoje knjige objavljene 1985. objašnjavao da se “jugoslavenski historičari nisu upuštali u obradu ove teme, jer nisu imali na raspolaganju pouzdane izvore” itd., ali je istina bila kudikamo jednostavnija – Tito nije dozvoljavao da se o tome javno progovori, jer je to, smatrao je, remetilo sliku koja je u javnosti trebala postojati – naime, da su on i partizansko vodstvo bili nepogrešivi i da u njihovim postupanjima nije bilo nikakve mrlje. A zapravo – partizansko se vodstvo nije imalo razloga sramiti Martovskih pregovora i nešto skrivati.

Kao istraživač u beogradskom Vojnoistorijskom institutu Leković, inače sudionik NOB-a (umirovljen 1980. u činu pukovnika), dobio je 1968. zadatak da “prikupi, istraži i obradi istorijsku građu za Titove memoare”, a onda je i slijedom toga “dobio zadatak da pripremi elaborat u kome bi se što potpunije obradili martovski pregovori”. Taj je elaborat trebao poslužiti Titu kao pomoć pri pisanju. Međutim, Tito memoare nikad nije objavio.

Profesor na američkom Stanfordu Jozo Tomasevich objavio je 1975. u SAD (na engleskom) knjigu *Četnici u drugom svjetskom ratu*. Dvije godine kasnije Milovan Đilas je objavio memoare *Wartime*. I jedan i drugi su opisali Martovske pregovore, Đilas, kao sudionik, vrlo detaljno. Ubrzo je zagrebačka Sveučilišna naklada Liber prevela Tomasevichevu knjigu na hrvatski, ali Tomasevich nije dopustio da se hrvatsko izdanje objavi bez dijela teksta o Martovskim pregovorima. Budući da se radilo o tabu-temi, bojeći se zabrane knjige i drugih neprilika, izdavač i direktor Libera Slavko Goldstein tražio je načine da posredno dobije suglasnost da objavi tu epizodu. Uz pomoć recenzenta, pukovnika i historičara Jozu Kljakovića, stupio je u kontakt s direktorom Vojnoistorijskoga instituta u Beogradu general-pukovnikom Fabijanom Trgom i uvjerio ga da se priča o Martovskim pregovorima jednom mora objaviti, jer da skrivanje notornih činjenica samo škodi. Trgo je iskoristio priliku da o tome razgovara s Titom pa ga je ne samo uvjerio da je takva situacija

¹⁸ Tomašević, 1979: 221-223; Leković, 1985; Šušar, 2001: 279-289; Đilas, 1977: 229-245; Goldstein, 2005: 61-64; Schmider, 2002: 243; Dedijer, 1981: 804. i d., 845; Simić i Despot, 2010: 104-105.

kontraproduktivna nego ga i potaknuo na to da upravo on sâm dokine taj tabu. Tito, koji se i dalje osjećao odgovornim za objašnjavanje povijesti Partije i NOB-a u javnosti, tako je i učinio: u govoru u Jablanici na proslavi 35. obljetnice proboja na Neretvi 12. studenoga 1978. iznio je polovičnu istinu i objašnjenje o tim pregovorima i na kraju postavio retoričko pitanje: “Tko nama može danas zamjeriti ako smo činili nešto što je jačalo našu snagu, ne prestajući, naravno, da se borimo?” Time, očito, nije govorio po istini o događajima, nego se opravdavao, ali i stvorio prostor za historiografsko tumačenje. U međuvremenu je Trgo, prije Titova govora, javio Goldsteinu da nema prepreka za objavljivanje cjelovite verzije Tomasevičeve knjige, uz uvjet da se na odgovarajućem mjestu citira objašnjenje iz Titova govora.¹⁹ Nakon toga pojavili su se mnogi memoari i historiografski radovi o tim pregovorima (pisali su i Velebit i Popović), ali je odlična Lekovičeva knjiga, zasnovana dijelom i na njemačkim dokumentima pronađenima u arhivima u Njemačkoj, Britaniji i SAD, objavljena tek 1985. godine. Iako je ona pisana i dalje barem djelomično po obrascu partijnosti (npr. naslov “NOVJ je već krajem 1942. stvorila značajno ratište u porobljenoj Evropi”), o nekadašnjoj tabu-temi govori se prilično jasno.

Bilo je i drugih tabu-tema, ili tema koje su morale biti objašnjavane po obrascu “partijnosti”. Jedna od najpoznatijih bila je priča o tome kako je Tito srušio mostove na Neretvi kako bi zavarao neprijatelja.

U kritičnim trenucima, 28. veljače 1943. godine, kad se glavnina partizanskih snaga našla praktički u okruženju, na sastanku Politbiroa i Vrhovnog štaba u Gračanici na rijeci Rami odlučeno se da se učini očajnički potez – da se poruše mostovi preko Neretve, kako bi se spriječilo da četnici i neke njemačke jedinice s lijeve obale eventualno prijeđu rijeku i ugroze partizansku glavninu.

Mostovi su srušeni dinamitom, a više od 20 godina kasnije Tito je lažno tvrdio da je to bilo unaprijed smišljeno “ratno lukavstvo”. Objasnio je da su mostovi navodno porušeni kako bi se onemogućilo prebacivanje četnika i Nijemaca na desnu obalu, ali ujedno da bi se zavarali Nijemci, čemu su, po Titovu tumačenju, uistinu nasjeli: povjerovali su da Tito i partizani ne planiraju prodor preko Neretve, nego da će krenuti nekim drugim smjerom, pa su stoga “oslabili pritisak u dolini Neretve”. Tako su partizanske snage dobile na vremenu, a poslije i uspjele sagraditi improvizirani prijelaz preko porušenog mosta u Jablanici, preko njega prebaciti se na drugu obalu rijeke i potući

¹⁹ Čirković i Mihaljčić, 1997; svjedočenje tadašnjeg direktora SN Liber Slavka Goldsteina; Tomašević, 1979: 221-223; Leković, 1985: 6-7; Tito, 1982a: 353.

četnike. Tito je naknadno dodao i “da u toku bitke neki naši komandanti, među kojima i neki drugovi oko Vrhovnog štaba, nisu mogli da se snađu i shvate šta se tu događa. Jer oni su vodili računa samo o svom uskom sektoru. A strategija je bila naša, Vrhovnog štaba. Mene niko nije pitao zašto sam naredio da se poruše mostovi. Kasnije su svi vidjeli zbog čega je to učinjeno. Nijemci su se već bili povukli i nisu mogli ponovo da dođu da nam zatvore put. Da su to mogli da učine, mi bismo stradali.”²⁰

Nasuprot tome, Koča Popović, koji je kao komandant Prve proleTERSKE divizije tim Titovim riječima bio direktno prozvan, tvrdio je kako je “uveren da Tito u prvi mah nije mogao ni pomišljati da tada krene na drugu obalu Neretve”, dakle, da je Titova “genijalna varka” o rušenju mosta na Neretvi tek “ozvaničena legenda”. Godine 1988. godine, kad je izgovarao te riječi, Popović je Titu pripisivao “nekontroliranu nesamokritičnost”, jer, “kad su takva tumačenja uzela maha kao omamljiva legenda, ona više nisu mogla biti obuzdana pa nije isključeno da su i oni koji su legendu lansirali i doterivali počeli iskreno verovati da ona odgovara istorijskoj istini”. Popović tvrdi da Tito “nije mogao znati raspored i namere četničkih jedinica, niti je, što je najvažnije, raspolagao bitnom informacijom: nemačka ofanziva se završavala na obali Neretve, što je ustanovljeno tek posleratnim uvidom u ratnu dokumentaciju”.²¹ Tito je pak potkraj života, govoreći u Jablanici 1978., gledajući “vrleti oko Neretve”, isticao kako izgleda kao da su partizani pod njegovim vodstvom “jurišali na nebo” i da “vjerojatno danas ne bih imao takve kuraži... ja sam tada mnogo vjerovao u svoje vojničko znanje”. Naposljetku je rušenje mostova hvalisavo opisao kao “jedinstveni primjer u historiji rata”, a “štab Prve proleTERSKE”, dakle, zapravo Koču Popovića, optužio je za “nepravilnu ocjenu situacije i pogrešan postupak”.²² Hagiografska interpretacija o rušenju mostova na Neretvi kao ratnoj varki izrasla je u vrlo raširenu legendu i mit, na kojem je Veljko Bulajić izgradio svoj film *Bitka na Neretvi*, najpoznatiji ratni spektakl jugoslavenske kinematografije.

Usprkos značajnim pomacima tijekom desetljeća, objašnjenja koja su socijalistička država i Savez komunista nudili o prošlosti, pogotovo onoj Drugog svjetskog rata, ostala su sve do pada socijalističke Jugoslavije vrlo shematiska. Klasna borba je dominirala u odnosu na druge društvene, ekonomske i

²⁰ Tito, 1982a: 348, 357. Postoji i njegovo svjedočenje iz 1965. u kojem Tito realnije opisuje što se dogodilo – Leković, 1985: 59-60; Krstulović, 2012: 335-340; Šušar, 2001: 283-289; Pirjevec, 2012: 145; faksimili Titovih naredbi i nekoliko Titovih fotografija iz tog razdoblja, vidi Ljumović, 1983, na raznim mj.; također, Goldstein i Goldstein, 2015: 266-267.

²¹ Nenadović, 1989: 65-66.

²² Tito, 1982a: 355.

političke faktore. U tim okolnostima žrtve ustaškog (i četničkog) genocida obično su se uvrštavale u univerzalnu kategoriju “žrtava fašizma”. Unutar društvenog i političkog realiteta socijalističke Jugoslavije općenito se promicala maksima “bratstvo i jedinstvo” te su se naglašavali “svijetli” trenuci NOB-a i snažno sugeriralo kako valja “nezgodne” događaje marginalizirati ili, još bolje, posve zanemarivati. Za hrvatske i bosanskohercegovačke Srbe, najbrojnije stanovništvo traumatizirano ustaškim genocidom, službeni diskurs ponudio je dvosmislenu poruku i frustraciju koja se nakupljala tijekom godina i onda u drugoj polovini osamdesetih eruptirala i stvorila temelj za ratove devedesetih. Ni traume onih hrvatskih (i bošnjačkih) obitelji koje su izgubile nekog svog u osvetničkom gnjevu 1945. godine nisu se mogle iskazati sve do 1990. godine, kada je naracija o njihovoj žrtvi također otišla u drugu krajnost – umjesto da se uspostavi nekakva realna slika o izvansudskim likvidacijama na kraju i po završetku rata, stvorio se narativ koji je u mnogim aspektima prerastao u mitologiju. Time su stvorene nove neravnoteže u kulturi sjećanja, a zasebni nacionalni narativi došli su u sukob. Takav razvoj događaja ne samo u bosanskohercegovačkoj nego i u javnostima drugih jugoslavenskih republika bio je paralelan i u većini slučajeva uzročno povezan s buđenjem nacionalizma potkraj 1980-ih godina. Iako je od sredine do sredine bilo nekih posebnosti, radilo se o nijansama: stvarao se obrambeni nacionalizam kao oružje u borbi nacije za opstanak, stvarao se agresivni nacionalizam koji je poticao na teritorijalnu ekspanziju i šovinizam koji je značio etničku isključivost, jer je cilj bio očistiti teritorij pod svojom kontrolom od stranih elemenata. Sve to imalo je neposredne i katastrofalne posljedice na kulturu sjećanja, pa onda i na historiografsku produkciju.

Rat u BiH dijelom je usporio historiografsku produkciju, a što se tiče Drugog svjetskog rata, značajno promijenio istraživačku paradigmu.

Knjiga *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* Envera Redžića objavljena je 1998. godine. Uz jasan antifašistički stav, knjigu karakterizira moderan metodološki pristup čiji je cilj objasniti glavne procese, ne samo nizati činjenice.²³ U njoj se iz perspektive dokumenata pojedinih vojnih i političkih pokreta prikazuje taj odsječak bosanskohercegovačke povijesti. Knjizi se može mnogo toga prigovoriti – ima dosta ponavljanja, a istovremeno se o nekim ključnim događajima iz te četiri ratne godine uopće ne govori ili se govori vrlo malo – naprimjer, Četvrta i Peta neprijateljska ofenziva spominju se tek lateralno. Ili, Nuriya Pozderac, jedna od realno i simbolički iznimno

²³ Redžić, 1998.

važnih ličnosti, spominje se uzgred na tri mjesta. Za ustaše, odnosno NDH, često se koristi epitet “hrvatski”. Stoga se Redžićeva knjiga može smatrati tek jako dobrom predradnjom za pisanje cjelovite priče o Drugom svjetskom ratu u BiH. Usprkos svim manjkavostima, Redžićeva je knjiga iznimno vrijedna, pogotovo ako je se stavi u kontekst trenutka kad je nastala – u prvim poslijeratnim godinama, u vrijeme kad se trebalo uspostavljati postsocijalistički narativ. Međutim, u tim i narednim godinama mnogi su išli u posve suprotnom pravcu u odnosu na Redžićev obrazac. Pošlo se revizionističkim putevima, svaki u svojoj nacionalnoj kulturi unutar BiH.

Milenko Krešić (1971), profesor crkvene povijesti na Katoličko-bogoslovnom fakultetu u Sarajevu objavio je 2006. neveliku knjižicu (128 str. malog formata) koju je naslovio *Crkva i država u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.-1945.)*. Knjiga je objavljena i na talijanskom, u Italiji. Čini se da se radi o tekstu koji je Krešiću 2004. donio licencijat iz teologije na Papinskom sveučilištu Sv. Križa u Rimu. Krešić je uglavnom pisao na temelju dostupne literature, ponajviše je, čini se, koristio knjigu Jure Krište *Sukob simbola*.²⁴

Pa tako, uz Krištinu pomoć ili bez nje, Krešić uzima vlastima NDH za dobro da su zabranile rad nedjeljom i blagdanima, da je izdavanje niza novina obustavljeno, a da su “umjesto njih pokrenuti novi listovi” u kojima “rubrika ‘dopisivanje’, pravi svodnički oglasi, nije našla mjesta”, da su “s javnih mjesta nestale besramne slike i kipovi, a izdane su vrlo oštre mjere: smrtna kazna protiv pobačaja”. Nadalje, konstatira da je Židova u predratnoj Jugoslaviji bilo između 30 i 40 tisuća. Potom tvrdi kako se ne zna točan broj ubijenih Židova u NDH, jer da su “popisi sastavljeni, ali nikad nisu objavljeni”, što je posve besmislena i neistinita tvrdnja.²⁵ Da je želio biti imalo pošten, čak i kad ne bi bilo popisa koji bi dokazivali praktički totalno istrebljenje Židova u NDH (a ima ih!), Krešić se trebao zapitati pod kojim je okolnostima onda nestala mostarska židovska zajednica (od 156 predratnih članova Holokaust je preživjelo njih osmero) ili sarajevska židovska zajednica koja je 1931. imala 7523 člana (procjenjuje se da je u to vrijeme u Sarajevu živjelo oko 10.000 Židova). Ubijeno je njih 7092. O broju židovskih žrtava u Mostaru, u kojem mu je objavljena knjiga, Krešić se mogao neposredno informirati!²⁶ Najmanje 137 članova općine je stradalo, od ukupno njih 254. No, takav relativno visok postotak spašenih (zamislite, čak 46%!) dogodio se zahvaljujući činjenici da

²⁴ Krišto, 2001.

²⁵ Krešić, 2006: 41, 43, 94.

²⁶ Tauber, 2014, na raznim mj.

je grad bio u talijanskoj okupacionoj zoni. Da je želio napisati nešto općenito i provjereno o Holokaustu i Židovima, trebao je konzultirati knjigu Ive i Slavka Goldsteina *Holokaust u Zagrebu*, a nije. Konzultirao je, barem tako stoji u bilješkama i popisu literature, samo jedan članak Ive Goldsteina o antisemitizmu u Hrvatskoj iz 1996. godine, i iz njega izvlači iz konteksta navod kako u Hrvatskoj nije do 1941. bilo otvorenog antisemitizma, niti je postojala stranka koja je u svoj program uključila antisemitizam. Trebalo je iz tog dugog članka (40 stranica) uzeti još neku informaciju, jer je antisemitizma bilo jako puno.²⁷

Krešić spominje i kako su za vrijeme rata sankcionirani svećenik Zvonko Brekalo, dušobrižnik Ustaške vojnice u Jasenovcu, i franjevac Tomislav Filipović, ali ne kaže zašto, iako bi to bilo vrlo važno za njegovu temu. Da to obavi, Krešić nije trebao uložiti mnogo truda, jer o zločinačkom djelovanju te dvojice postoje brojna i detaljna svjedočenja i dokumenti.²⁸ Na djelu je niz suptilnih izvrđavanja istine: Krešić spominje ubojstva pravoslavnih svećenika, pa tvrdi da je banjolučki episkop Platon u svibnju 1941. “odbio napustiti NDH”, a da je potom ubijen. Čitajući doslovno, ispada da je za vlastito ubojstvo episkop Platon sam kriv, a ne njegovi ubojice.²⁹

Krešić brani ustašku politiku na nevjerojatne načine: “Da hrvatska vlada nije odmah na početku planirala progonstvo Srba, svjedoči i činjenica da je prvo pokušala riješiti srpsko pitanje u dogovoru s Njemačkom. Rješenje se sastojalo u iseljenju srpskog stanovništva u Srbiju, a njihova područja bi naselilo slovensko stanovništvo koje je Njemačka htjela iseliti iz Štajerske i dijela Kranjske”. Dakle, po Krešiću, prisilno iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju nije “progonstvo” nego je valjda suptilna mjera jedne liberalnodemokratske vlade? I onda su se, eto, zamislite, Srbi pobunili?! No, Krešić, osim na pitanjima bazične moralnosti, pada i na osnovnim povijesnim činjenicama – naime, uzrok ustanku ni u Hercegovini ni u Lici nije (samo) masovno preseljavanje koja se realizira od 11. srpnja već puno više masovni zločini ne samo nad muškarcima nego i nad ženama i djecom koje su ustaše činili u Hercegovini već u lipnju, a u Lici od 1. srpnja.³⁰

Naposljetku, Krešić je nedopustivo površan – naprimjer, Vladimira Žerjavića je preimenovao u Velimira Žerjevića, a Bogoljuba Kočovića u Kočevića. Vjerojatno njihove knjige, iako ih navodi u popisu literature, nije

²⁷ Goldstein, 1996: 12-52.

²⁸ *Ibid.*, 2018, na raznim mj.

²⁹ Krešić, 2006: 68-69.

³⁰ *Ibid.*: 67.

vidio. Iz njegova se teksta daje zaključiti kako su “jugoslavenski”, “srpski” tekstovi i historiografija *a priori* “protuhrvatski”. Ta navodno “protuhrvatska” historiografija je, po Krešiću, tvrdila za vrijeme socijalističke Jugoslavije kako su “progonstva Židova ‘počela odmah od početka’ te da su rezultirala tisućama pogubljenih Židova”. A sam Krešić navodi niz protužidovskih odredbi, uključujući rasne zakone, koji su proglašeni 30. travnja i bili temelj daljnjih progona. Dakle, koliko su brzo vlasti NDH trebale proglasiti rasne zakone kako bi Krešić prihvatio da je progon Židova “počeo odmah od početka”? Zar 14 dana od uspostave vlasti do proglašenja zakona nije bilo dovoljno brzo? Zar ti zakoni nisu bili nužan preduvjet i uvod u masovne deportacije i genocid?³¹ Sve u svemu, Krešić o vrlo složenim, krajnje osjetljivim problemima raspravlja i zaključuje na jednostavan, reklo bi se priprost način nedostojan njegove znanstvene i obrazovne pozicije.

U mantri revizionističke historiografije Krešić NDH proglašava “hrvatskom državom”, vlasti NDH “hrvatskim vlastima”, pa im stoga u nekoj mjeri pripisuje dobro, a socijalističku Jugoslaviju *a priori* lošom. Slijedom toga čini najgore od svega – da Hrvatima i Hrvatskoj, htjeli oni to ili ne, stavlja zločinačku tvorevinu NDH na teret.

U Banjaluci su od rata devedesetih promijenjeni nazivi mnogih ulica, pa su tako svoje ime na tablama i pločicama dobili i četnički vojvoda Uroš Drenović, četnički vojvoda Rade Radić, ali i Ravnogorski pokret.³² Na Radioteleviziji Republike Srpske i na Radioteleviziji Srbije 2013. prikazivana je revizionistička serija “Ravna Gora” u kojoj se četnici prikazuju kao pravedni ljudi koji su se u nekakvoj svetoj borbi borili protiv fašizma i komunizma. U jednoj od epizoda prikazuje se kako su četnici u listopadu 1942. pod vodstvom Petra Baćovića “oslobodili” Prozor, a zapravo se radi o genocidnoj akciji u kojoj su oni u Prozoru i okolici, pod patronatom talijanske vojske, pobili oko 1000 Hrvata i oko 300 Muslimana-Bošnjaka, dobrim dijelom žena i djece.³³

I unutar dijela bošnjačke javnosti jača propagiranje ekstremističkih opcija, poput priča o SS Handžar diviziji, o muftiji Hadži Emin el Huseiniju itd. I u bošnjačkom nacionalnom korpusu trebalo je stvoriti i novi povijesno-nacionalni narativ, ali se on, iz specifičnih razloga, nešto manje bavi Drugim svjetskim ratom, a više starijim razdobljima, pa je konstruirana priča

³¹ *Ibid.*: 62, 94.

³² Patria, 2019.

³³ Saff, 2013; o tom četničkom zločinu najopsežnije: Goldstein, 2014.

o Bošnjacima kao najstarijem bosanskohercegovačkom stanovništvu, pa su i izmišljene piramide kod Visokog itd.

Sreća je da osim ovakvih revizionističkih tekstova ima i onih iznimne vrijednosti. Rijetko je tko tako historiografski precizno i književnički lijepo u malo riječi sumirao “Bleiburg i Križni put” kao stanovnik Sarajeva Ivan Lovrenović – “nitko nije postavio ono neumoljivo, ono neizbježno, ono logično pitanje – pitanje uzroka! Kako i zašto se dogodilo? Tko je i čime doveo te ljude na polje kod Bleiburga, tko je doveo do toga da su svi ti ljudi, taj ‘cvi-jet i snaga naroda’ – neki manje, neki više krivi, neki potpuno nevini i naivni – postali taoci i bili dovedeni na Bleiburg” ... da se “nađu u takvoj strašnoj situaciji ... k vragu, pa valjda je svemu tomu prethodila neka i nekakva politika, državna i nacionalna, i neki ljudi koji su je kreirali i vodili”.³⁴

Bilo je i vrijednih projekata, poput zbornika radova *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*³⁵ koji pokazuju da bosanskohercegovačka historiografija, unatoč svim ekonomskim i političkim problemima, iskazuje značajne potencijale i donosi mnogo novih saznanja.

Posljednjih 10–15 godina objavljen je niz radova (pa i u spomenutom zborniku radova) koji su napravili korak dalje od tradicionalnih koncepata – analiziraju se ideologije, analizira se fenomen nasilja, pokušava se proniknuti u njegove dublje sociološke uzroke, u psihološke motive pojedinaca. Dio tih autora živi i radi izvan Bosne i Hercegovine, pa na ovom mjestu rezimiram najznačajnije radove dvojice. Jedan od njih je Tomislav Dulić sa svojom knjigom *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*.³⁶ Dulić opisuje kako su ustaše ubrzo po uspostavi NDH započele s realizacijom programa terora i masovnog ubijanja koji je imao za cilj uništenje srpske zajednice bilo ubijanjem, bilo prisilnim pokatoličavanjem ili deportacijama u Srbiju. S druge strane bili su srpski nacionalistički i rojalistički četnici, koji su željeli stvoriti etnički pročišćenu “homogenu Srbiju” masovnim ubijanjem i prisilnim migracijama Hrvata i Muslimana-Bošnjaka. Dulić pokušava istražiti uzroke i povode za te masovne zločine, motive i mehanizme provedbe nasilja na mikrorazini te reakcije javnosti i pokušaje izbjegavanja osvetničkih akcija. Nastoji te zločine smjestiti u širi sociokulturni kontekst NDH i bosanskohercegovačkog društva prve polovine 20. stoljeća te ispitati točnost u javnosti uvriježenog mišljenja o uvjetovanosti tih i zločina počinjenih u devedesetima 20. stoljeća “drevnom balkanskom mržnjom”.

³⁴ Lovrenović, 1996: 132-133; 2002: 184.

³⁵ Kamberović, 2012.

³⁶ Dulić, 2005.

Pritom, za razliku od većine historičara s prostora bivše Jugoslavije, postavlja čvrste teoretske temelje istraživanja, i na taj način nastoji izbjeći politizaciju.

Drugi je Max Bergholz čija je knjiga *Nasilje kao generativna sila* objavljena i na hrvatskom jeziku.³⁷ Bergholzovom knjigom počela se definitivno raščišćavati priča o tragičnom ljetu u istočnoj Lici i zapadnoj Bosni 1941. godine. Kompletna slika – koja uključuje niz zločina i jedne i druge sukobljene strane – desetljećima nam je izmicala, jer je historiografska literatura iz vremena jugoslavenskog socijalizma stvari gledala jednostrano i mnogo toga prešućivala, baš kao i ona proustaška, revizionistička.

I već bi to samo po sebi bio težak uteg da se dođe do konačne istine, da nije bilo još jednog faktora, a to je međurepublička granica: pogled i iz Sarajeva i iz Zagreba uglavnom je dopirao do granice, ali ne i dalje od nje. A da bi se shvatila cjelina, treba uzeti u obzir događanja cjelovito, s obje strane granice, jer te granice u ljeto 1941. nije bilo.

Niz ustaških zločina i ustaničkih zločina (ne četničkih u punom smislu riječi – jer četnika još nije bilo!) kulminirao je u Kulen-Vakufu početkom rujna. U gradu i okolici stradalo je, prema vrlo konzervativnim procjenama, oko 2000 ljudi. U to je ubrojeno oko 420 muškaraca koje će ustanici zarobiti pa poklati kod Martin Broda. Manji broj njih bili su vojnici, još manje ih je stradalo u sukobu, nekoliko je stotina bilo muškaraca, ali se većinom radilo o neboračkom stanovništvu, ženama i djeci.

Konačna istina o ličko-zapadnobosanskim tragedijama u ljeto 1941. nije jednostavna, ona je vrlo slojevita, moguće je događaje tumačiti na razne načine, moguće i da imamo više istina. Moguće i tako: “Niti su Srbi ratovali protiv Hrvata, niti Hrvati protiv Srba; ne zaratiše se čak ni klase, ni političke stranke, samo su kriminal i zatucanost ratovali protiv naroda, isprva svaki za sebe, poslije ujedinjeni.” Iako ove riječi Ilije Jakovljevića iz njegovih izvršnih memoara *Konclogor na Savi* ne otkrivaju istinu o Kulen-Vakufu, valja i o njima voditi računa – zatucanost, primitivizam, poriv za najizravnijom osvetom bili su također motivirajući faktori.³⁸ Bergholz je uspio sve te kompleksne motive i kontekste staviti u jedinstveni narativ. Jedini prigovor koji bi mu se moglo uputiti jest da je isuviše pažnje posvećivao pojedincima i njihovim porivima i motivima, stvarajući sliku jednog društva koje iskonski teži nasilju. Možda je to u nekoj mjeri i točno, ali je minimizirao značaj općeg konteksta – a to je osnivanje NDH. Naime, endehaško je vodstvo svjesno stvaralo stanje nestabilnosti i anarhije kako bi masovni zločin uopće postao moguć.

³⁷ Bergholz, 2016; 2018.

³⁸ Jakovljević, 1999: 154.

Stara narodna poslovice kaže da “prilika čini lopova”. Kontekstualizirana u situaciju po osnivanju NDH 1941. godine, mora se malo izmijeniti pa bi tako glasila – “prilika čini pljačkaša i ubojicu”.

U Zagrebu je posmrtno 2016. objavljena knjiga Rasima Hurema *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*.³⁹ Po sveobuhvatnosti je ona nadmašila Redžićevu. Ona je, valja se složiti s piscem predgovora Husnijom Kamberovićem, “prva kvalitetna sinteza historije Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata”.⁴⁰ Hurem je dugo pripremao i dugo pisao tekst. Prvu verziju knjige ostavio je u rukopisu u ratnom Sarajevu. Nakon više godina vratio se na Grbavicu, gdje ga je “komšinica” brižljivo čuvala.

U knjizi je ostalo još dosta tema i terminologije iz socijalističkog razdoblja – neki će kritičari prigovarati zbog upotrebe pojma “Bihaćka republika” ili “partizanska država”, neki će uočiti da naslovi “četnički zločini”, “partizanski zločini” i “talijanski i njemački zločini” svaki predstavljaju jedno od deset velikih poglavlja, a da su “teror i zločini ustaša” tek potpoglavlje u poglavlju “BiH u okviru NDH”. No, poglavlje “partizanski zločini” ima dvije i pol stranice, dočim “ustaški zločini” punih 40. Autor mnogo pažnje posvećuje partizanskom ustanku i razvoju partizanskog rata, vrlo malo govori o životu na okupiranim područjima i tako dalje. Moglo bi se Huremu po tom obrascu prigovarati unedogled, ali je on, manirom iskusnog pripovjedača, uspio cjelovito obraditi izuzetno slojevitu i kompleksnu povijest bosanskohercegovačkog četverogodišnjeg rata. I to je napravio pošteno. Uvijek može biti zamjerki, i to utemeljenih, ali kako je već rečeno, vrednijeg teksta o ovoj temi nema.

Potkraj 2019. godine objavljene su *Ratne zabilješke 1941–1945*. fra Josipa Markušića. U njemu je autor uspio kronološki prikazati, jednostavnim rječnikom, ljude i događaje u četverogodišnjoj ratnoj tragediji na širem prostoru Jajca. Markušić nastupa kao nepristrani promatrač, a ipak duboko povezan s tragedijom koju je naslućivao i potom u detalje opisivao. Stoga je ovaj tekst kao povijesni izvor jedinstven na bosanskohercegovačkom, pa i na širem prostoru. Pritom Markušić ne moralizira, ali iz njegova često šturog teksta proizlazi vrlo jasna moralna pouka. U vrijeme kada se relativizira praktički sve, pa i zločin, pogotovo zločin čija se odgovornost pripisuje nacionalnoj ili vjerskoj zajednici počinitelja, ovo je štivo prijeko potrebno i poučno.⁴¹

³⁹ Hurem, 2016.

⁴⁰ Kamberović, 2016.

⁴¹ Markušić, 2019.

Danas, 2020. godine, u doba rasapa društvenih i moralnih vrijednosti, tekstovi koje sam spomenuo u pozitivnom svjetlu mogli bi biti dobar putokaz ozdravljenju historiografije, pa onda i društvenom ozdravljenju u cjelini.

How was it written and how one should write today about the History of the Second World War in Bosnia and Herzegovina?

Conclusion

The author analyzes the methodological concepts that have been used over the decade in the writing of the history of the Second World War in Bosnia and Herzegovina, as well as in the other republics of the socialist Yugoslavia. He also writes about how this history was written in the last 30 years.

Finally, he proposes how this topics should be approached and written today.

In the era of socialist Yugoslavia, so-called “partisanship” was at applied, in other words, a way of thinking and ultimately a text that was “permeated” or to which the “communist Party” way of thinking was imposed.

Since 1990, after the democratization and independence of BiH, the space of freedom has opened up.

However, some historians began to produce “our history” in ethnic sense. Historians elsewhere evaluate this idea as provincial and politically driven propaganda.

Fortunately, a number of papers have been published in recent years that have taken strong steps in the right direction-ideologies are analyzed, the history of violence is analyzed, attempts are made to fathom into its deeper sociological causes, into the psychological motives of the individuals.

Literatura

- Antonić, Z. (1973) *Ustanak u centralnoj i istočnoj Bosni 1941*, Vojnoizdavački zavod – Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd.
- Bergholz, M. (2016) *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca.
- Bergholz, M. (2018) *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo – Zagreb.
- Brčić, R. et al. (1975–1976) *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, “Svjetlost”, Sarajevo 1972. (str. 322), *Prilozi* 11–12, Sarajevo, 343-411.
- Brkljača, S. (2003) *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena u posljednjih dvadesetak godina*, u: Huskić, A. i Kamberović, H. (ur.), *Naučni*

- skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine, Mostar, 24. - 26. oktobar/listopad 2003.* (49-63), Friedrich Naumann Stiftung, Sarajevo.
- Čirković, S. i Mihaljčić, R. (ur.) (1997) Leković, u: *Enciklopedija srpske istoriografije*, Knowledge, Beograd.
- Dedijer, V. (1981) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita II*, Liburnija – Mladost, Rijeka – Zagreb.
- Dulić, T. (2005) *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*, Uppsala University Library, Uppsala.
- Dilas, M. (1977) *Wartime*, Secker & Warburg, cop., London.
- Glaise von Horstenau, E. (2013) *Zapisi iz NDH*, Disput, Zagreb.
- Goldstein, I. (1996) Antisemitizam u Hrvatskoj, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (12-52), Židovska općina, Zagreb.
- Goldstein, I. (2005) Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: ima li građanska historiografija šansu?, u: Lipovčan, S. i Dobrovšak, Lj. (ur.), *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva* (57-72), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Goldstein, I. (2014) Rama 1942 – tragedija jednog mikrokozmosa, u: Brković, T., Lovrić, S., Petričević, M. i Šarčević, J. (ur.) *Rama 1942. Zbornik radova / Znanstveni skup "Sjećanje za odgovornu budućnost"*, Prozor, 13. listopada 2012. (11-126), Franjevački samostan, Rama-Ščit.
- Goldstein, I. (2018) *Jasenovac, Fraktura – Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb – Jasenovac*.
- Goldstein, I. i Goldstein, S. (2015) *Tito, Profil*, Zagreb.
- Hurem, R. (1972) *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo.
- Hurem, R. (1983) Naša historiografija o Bosni i Hercegovini 1941–1945, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* (85-115), Posebna izdanja, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, ANUBiH, Sarajevo.
- Hurem, R. (2016) *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, Zagreb – Sarajevo.
- Hurem, R. i Brkljača, S. (2000) Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. godine u zemlji i u inostranstvu, *Prilozi* 29, Sarajevo, 141-163.
- Jakovljević, I. (1999) *Konc-logor na Savi*, Konzor, Zagreb.
- Kamberović, H. (ur.) (2012) *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Kamberović, H. (2016) Prva kvalitetna sinteza historije Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata, u: Hurem, R. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.* (7-8), Plejada – Bošnjačka nacionalna zajednica za Zagreb i Zagrebačku županiju – University Press, Zagreb – Sarajevo.
- Krešić, M. (2006) *Crkva i država u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941.–1945.)*, Crkva na kamenu, Mostar.
- Krišto, J. (2001) *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Krstulović, V. (2012) *Memoari jugoslavenskog revolucionera. Tom 1, Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva 1905–1943.*, Most art – Buybook, Beograd – Sarajevo – Zagreb.

Ivo Goldstein: *Kako se pisalo i kako se danas treba pisati o historiji Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini?*

- Leković, M. (1985) *Martovski pregovori 1943*, Narodna knjiga, Beograd.
- Lovrenović, I. (1996) *Bosna, kraj stoljeća*, Durieux, Zagreb.
- Lovrenović, I. (2002) *Bosanski Hrvati, esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokul-ture*, Durieux, Zagreb.
- Ljumović, P. (1983) *Neretva – Sutjeska 1943–1983*, Vojni muzej, Beograd.
- Markušić, J. (2019) *Ratne zabilješke 1941.–1945.*, Franjevački samostan sv. Luke – Synop-sis, Jajce – Sarajevo – Zagreb.
- Morača, P. (1957) *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata: narodnooslobodilački pokret krajem 1941 i početkom 1942, pohod proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, bihačka operacija, stvaranje NOVJ i I zasjedanje AVNOJ-a*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd.
- Morača, P. (1974) O jednoj interpretaciji razvitka NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine, u: Papadopolos, D. (ur.), *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943) Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine (97-112)*, Rad, Beograd.
- Nenadović, A. (1989) *Razgovori s Kočom*, Globus, Zagreb.
- Patria (2019) Proslava antifašističke pobjede Banja Luke uz četničke ulice, *Patria*, 22. 4. 2019. Dostupno na: <https://nap.ba/news/54114> (20. II. 2020).
- Petranović, B. (1971) O levim skretanjima KPJ krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, *Zbornik za istoriju* 4, Novi Sad, 39-82.
- Pirjevec, J. (2012) *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Ratković, B. (ur.) (1981) Morača, u: *Vojni leksikon (970)*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
- Redžić, E. (1998) *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO – ANUBiH, Sarajevo.
- Ridley, J. (2000) *Tito: biografija*, Prometej, Zagreb.
- Roberts, W. R. (1987) *Tito, Mihailovic, and the Allies 1941–1945*, 3. ed., Duke University Press Books, New Brunswick.
- Saff (2013) U sljedećoj epizodi “Ravna Gora” četnici oslobađaju Prozor, *Saff*, 28. 11. 2013. Dostupno na: <https://saff.ba/u-sljedecoj-epizodi-ravna-gora-cetnici-oslobadaju-prozor/>.
- Schmider, K. (2002) *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, E. S. Mittel [und] Sohn, Hamburg – Berlin – Bonn.
- Simić P. i Despot, Z. (2010) *Tito: strogo povjerljivo: arhivski dokumenti*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb.
- Špadijer, M. (2012) *Vladimir Popović Španac 1914–1972. Biografska priča i sjećanja savremenika*, Matica crnogorska – Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske – Skaner studio, Cetinje – Zagreb.
- Šušar, M. (2001) *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Razlog, Zagreb.
- Tauber, E. (2014) *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Tito, J. B. (1982a) *Autobiografska kazivanja II*, Narodna knjiga, Beograd.
- Tito, J. B. (1982b) *Sabrana djela, T. 8, 29. novembar – 17. februar 1942*, Komunist – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Naprijed, Beograd – Zagreb.
- Tito, J. B. (1982c) *Sabrana djela, T. 9, 18. februar – 8. april 1942*, Komunist – BIGZ – Naprijed, Beograd – Zagreb.
- Tomašević, J. (1979) Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945, Liber, Zagreb.
- Vujović, Đ. (1967) O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, *Istorijski zapisi* 24 (1), Titograd, 45-113.

Historiografija i pitanje karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995.¹

Mesud Šadinlija

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu
mesud.sadinlija@gmail.com

Sažetak: Autor se bavi pristupima i rezultatima istraživanja fenomena agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u toku 1992–1995. godine, njegovim razumijevanjem i upotrebom u diskursu historijske nauke, kao i u različitim javnim diskursima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj, odnosno unutar bosanskohercegovačkog, srpskog i hrvatskog identitetskog okvira.

Cljučne riječi: historiografija, agresija, Bosna i Hercegovina, identitet, kultura sjećanja

Savremena definicija agresije u međunarodnom pravu data je Rezolucijom broj 3314 Generalne skupštine UN-a od 14. decembra 1974. godine i podrazumijeva “upotrebu oružane sile jedne države protiv suvereniteta, teritorijalne cjelokupnosti ili političke nezavisnosti druge države, odnosno na bilo koji drugi način koji nije u saglasnosti sa Poveljom UN-a”. Pri tome se pod pojmom “država” podrazumijeva svaka država bez obzira na to da li je članica UN-a, pa i to da ovaj pojam obuhvata i “više država”, odnosno da agresiju u njenom izvornom značenju može izvršiti i više država istovremeno.² Akti koji čine agresiju po ovoj definiciji su: a) invazija ili napad oružanim snagama na teritoriju druge države, uključujući svaku vojnu okupaciju ili pripojenje teritorija druge države upotrebom sile; b) bombardovanje ili upotreba bilo koje vrste oružja protiv teritorije druge države; c) blokada luka ili obala druge države oružanim snagama; d) napad oružanim snagama na kopnene, vazdušne ili pomorske snage ili na civilno vazduhoplovstvo druge države; e) upotreba

¹ Osnovu na kojoj je, dogradnjom i proširenjem teksta i odgovarajućeg naučnog aparata, nastao ovaj rad predstavlja izlaganje autora na temu “Bosna i Hercegovina od 1992. do 1995.”, na okruglom stolu održanom u Sarajevu 22. novembra 2017. u organizaciji Instituta za historiju.

² Simović i Simović, 2013: 173.

oružanih snaga jedne države, koje su na području druge države smještene uz njen pristanak, suprotno uslovima međusobnog sporazuma; f) postupak države kojim ona dopušta da njen teritorij, koji je stavila na korištenje drugoj državi, ta druga država upotrijebi za agresiju protiv treće; g) upućivanje od države ili u njezino ime bilo kakvih jedinica (oružanih bandi, grupa, neregularnih vojnika ili najamnih snaga) koje protiv druge države preduzimaju djela koja odgovaraju prethodno nabrojanim aktima agresije. Vijeće sigurnosti UN-a ima kompetencije da može utvrditi i neki drugi čin kao akt oružane agresije.³

Utvrđivanje postojanja krivičnog djela oružane agresije je pravno složeno pitanje, jer se samo djelo nužno vrši uz svestrano korištenje državne moći u svakoj od svojih faza, od kojih se u teoriji izdvajaju četiri: podsticanje, planiranje, priprema i izvršenje agresije. Osim pravne složenosti, priroda problema je takva da rasprava o agresiji nikada nije samo pravno nego i prvorazredno političko pitanje.⁴ U postkonfliktnim društvima, čije države su bile moguće žrtve ili izvršioци oružane agresije, cijelo pitanje postaje mnogostruko složenije.

U tekstu objavljenom 1998. pod naslovom “Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka”, ugledni bosanskohercegovački historičar akademik Enver Redžić (1915–2009) ovaj odnos je definisao na nekoliko međusobno povezanih nivoa. Polazeći od toga da su u pripremanju agresije izvršene 1992. važnu ulogu imali historičari, da su neki od njih sa svojim tezama bili njena intelektualna prethodnica, njen *spiritus agens*, utvrdio je da se pravi motiv i smisao agresije otkrivao u osvajanju i anektiranju “istorijskih srpskih”, odnosno “hrvatskih teritorija”, što bi značilo konačnu teritorijalno-političku likvidaciju Bosne i Hercegovine. U vezi s tim, sljedeći bitan nivo posmatranog odnosa generiran je činjenicom da Bosna i Hercegovina “za vrijeme gotovo polustoljetnog postojanja Republike” nije dobila naučnu sintezu svoje historije, što je akademik ocijenio duhovnim samorazoružanjem. Kao bitan aspekt odbrane od agresije, naznačio je i odbranu zemlje naučno utvrđenom i provjerenom historijskom istinom o njenoj prošlosti.⁵

Kako je nepostojanje historije Bosne i Hercegovine i nakon rata ostalo objektivni saveznik destrukcije njenog povijesnog integriteta, Redžić je odveć

³ HE, 1999.

⁴ Omerspahić, 2009: 137-138, 142.

⁵ Redžić je iz ratne produkcije kao značajan naučni doprinos izdvajao djela: Lovrenović i Imamović, 1992, i vlastitu knjigu: Redžić, 1993, zatim Tepić i Džanić 1994, kao i Fine i Donia, 1995. Kao doprinos naučne historiografije odbrani od agresije označena su i ratna izdanja knjiga: Babić, 1995, i Šunjić, 1996. (Redžić, 1998).

optimistično cijenio da je naša historijska nauka na tadašnjem razvojnom stepenu bila sposobna i kadrovski kapacitirana da “stvari sintetičko naučno djelo o historiji Bosne i Hercegovine i tako, autentičnim, izvornim naučnim doprinosom na najbolji način prokrči put reintegraciji zemlje”. Taj društveni i naučni zadatak naznačio je kao apsolutni prioritet i odveć pesimistično nagovijestio da ne možemo čekati još najmanje četvrt stoljeća na dolazak nove generacije historičara.⁶

Lahko je primijetiti da je akademik Redžić sam pojam agresije na Bosnu i Hercegovinu koristio bez trunke zadržke u pogledu njegove primjerenosti, značenja i krajnjeg cilja. Značajan broj današnjih “kvalifikovanih” čitalaca historiografije u Bosni i Hercegovini, u koje uz profesionalne historičare treba ubrojiti i različite profile intelektualaca zainteresovanih za interpretaciju nedavne prošlosti, takve bi stavove, ako bi ih lišili znanja o identitetu autora, ocijenili monoperspektivnim, isključivo bošnjačkim narativom, te vjerovatno i rigidnim, nacionalističkim i slično. Apsurd ove oportune površnosti ogleda se i u tome da je sam Redžić u okviru navedenog teksta, ne nalazeći nikakvu kontradiktornost između historijske stvarnosti agresije i nade u bolju budućnost bosanskohercegovačkog društva, negativno ocijenio tendencije tokova historiografije u nacionalnim koritima, a kao ličnost, cijelom svojom biografijom, društveno-političkim angažmanom i naučnim opusom, bio je potpuni antipod bilo kojem tipu bošnjačkog nacionaliste.

Ovo nas dovodi do pitanja da li je i u kojim pravcima pomicana skala vrijednosnih sudova o događajima iz naše nedavne prošlosti, prvenstveno onih koji su vezani za ocjene karaktera rata vođenog od 1992. do 1995. godine? Pitanje i naš pokušaj odgovora odnosi se u prvom planu na onaj segment historiografije, i uopće javnosti, koji Bosnu i Hercegovinu prihvata kao svoj identitetski okvir, uključujući bošnjački identitet, a ne isključujući druge identitete u tom okviru.

Osim procesa oblikovanih unutarnjom dinamikom i logikom vlastitog razvoja, historijska nauka i njeni akteri, kao integralni dio društva, bili su i dio razvoja širih društvenih odnosa i podložni njihovim uticajima i trendovima. Zaživljavanje vašingtonsko-dejtonske ustavne strukture države i njom proizvedeni izvanrazumni politički i društveni odnosi i institucije, zatim uticaji međunarodnih organizacija na implementaciju mirovnog sporazuma i njihov sveobuhvatan angažman na modeliranju postkonfliktnog društva te uticaji širih globalizacijskih trendova, neki su od faktora koji su bitno uticali na uslove,

⁶ *Ibid.*

forme i pravce razvoja bosanskohercegovačkog društva i unutar njega historijske nauke. U decenijama u kojima se ona i sama oporavljala od posljedica rata i vodila borbu za potvrdu vlastitog mjesta i značaja u društvu, što je borba s još uvijek neizvjesnim ishodom, posebno izražen uticaj navedenih faktora bio je u pogledu odnosa historiografije prema temama vezanim za agresiju na Bosnu i Hercegovinu i njene posljedice. Značaj ovog pitanja proisticao je, i još uvijek proističe, s jedne strane iz postavljenog visokog prioriteta stvaranja pretpostavki za modeliranje procesa takozvanog pomirenja naroda, i s druge strane iz evidentnih i stalnih nastojanja da se revizijom ocjena karaktera tog rata i relativizacijom njegovih posljedica stvore osnove za prekompoziciju političkih odnosa na Balkanu u kontekstu dinamičnih globalnih geopolitičkih promjena. Notorna je činjenice da takva nastojanja najteže posljedice imaju po najslabiju kariku u lancu, u kojoj ulozi među balkanskim akterima uopće nije teško identifikovati Bosnu i Hercegovinu.

Historiografski radovi nastali tokom rata i u prvim godinama nakon uspostavljanja mira donijeli su ocjenu njegovog karaktera kao agresije na Bosnu i Hercegovinu od strane susjednih država Srbije i Crne Gore (SR Jugoslavije) s jedne strane, i Hrvatske s druge strane, što je u to vrijeme bila široko prihvaćena interpretacija.⁷ I rani historiografski radovi domaćih autora koji su se bavili temom agresije, kao i tekstovi jednog broja bosanskohercegovačkih intelektualaca koji nisu bili profesionalni historičari, ali su se bavili ovim fenomenom, jednim dijelom napisani na javno dostupnom, a drugim dijelom na materijalu prikupljenom ili nastalom u radu državnih organa Bosne i Hercegovine, bili su u izvjesnoj mjeri na metodologiji historijske nauke zasnovan izraz javnog mnijenja i predmet, s obzirom na okolnosti razumljivih, tendencija stvaranja “zvanične” verzije događaja. Široko postavljena konstrukcija koja je vrednovala historijske procese i njihove aktere isključivo u odnosu prema formalnom suverenitetu Bosne i Hercegovine, što samo po sebi nije pogrešno, pri tome manje-više korektno utvrđujući historijske

⁷ Od posebnog značaja u ovoj kategoriji su evropski i američki autori, poput Noela Malcolma, Johna Finea, Roberta Donic, Roya Gutmana, Normana Cigara, Michaela Sellsa, Philipa Cohena i drugih. Njihovi radovi, koji su se počeli pojavljivati još u ranoj fazi agresije, imali su širokog odjeka i uticali su na percepciju smisla bosanskohercegovačkih ratnih strahota u svjetskoj javnosti. To ih i u trećoj deceniji od okončanja rata i dalje čini izazovnom metom za napade i osporavanja u pokušajima revizije ocjene karaktera rata u Bosni i Hercegovini. Ilustrativan je primjer u: Bakić, 2011. Sličan stav prema radovima navedenih i nekih drugih autora, svrstavajući ih u “navodno neutralne tumače prošlosti”, iskazao je i Davor Marijan (2018). Za razliku od njihovih zaključaka, Marijan daje značaj autorima poput Francuza Xaviera Bougarela koji, otvarajući pitanje da li je međunarodno pravo, u kontekstu nasilnog redefinisavanja državnih činjenica i legitimiteta, dovoljno da utvrdi prirodu agresije i identitet agresora, otvara i široke mogućnosti za reinterpretaciju poznatih događaja i redefinisanje ocjena karaktera rata u Bosni i Hercegovini (Bugarel, 2004).

činjenice koje je selektirala, imala je za rezultat pojednostavljenu interpretaciju u kojoj su pozicije i linije razlikovanja između agresora i branilaca, zločinaca i žrtava, uvijek jasne i neprelazne. Prostor za dalja istraživanja otvaran je prvenstveno u pravcu utvrđivanja težine posljedica agresije i počinjenih zločina te utvrđivanja odgovornosti. Pri tome, naravno, treba imati u vidu da istraživanje posljedica rata, razmjera zločina i odgovornosti za njih, suštinski nije odvojivo od pitanja karaktera rata.⁸

Profesionalna historiografija u Bosni i Hercegovini nije se dugo zadržala na ovom stadiju odnosa prema fenomenu agresije. Unatoč svim svojim protivrječnostima uspjela je unutrašnjom razvojnom putanjom ostvariti određeni pomak prema tendencijama kritičkog preispitivanja, za šta su rane pretpostavke stvorene dostupnošću značajnih fondova arhivske građe u funkciji rada međunarodnih i nacionalnih sudskih instanci, kao i objavljivanjem drugih značajnih historijskih izvora. Na napuštenim pozicijama otvoren je prostor bujanju različitih formi popularne, nenaučne historiografije, čiji su akteri brojna i po karakterima i ambicijama heterogena skupina, od predanih entuzijasta i sanjara bolje prošlosti do vještih pragmatika i manipulatora različitih profila, sa formalnom intelektualnom i naučnom legitimacijom ili bez nje. I produkcija radova ove skupine, obimom impozantna, u pogledu strukture i kvaliteta je raznolika, od prigodnih i često ponavljanih kratkih radova u različitim web-formatima, do filmova i knjiga koje oponašaju naučnu historiografiju. Ako je i moguće uočiti neku njihovu generalnu tendenciju, onda bi to vjerovatno bilo nastojanje da se stalnim ponavljanjem u različitim varijacijama “zvanična” verzija prošlosti održi živom i proširi na što brojniju publiku.⁹ Ova tendencija, shodno heterogenosti protagonista, ne proističe samo iz unutrašnjeg dinamizma nacionalno-romantičarske i mitomanske faze promišljanja vlastite prošlosti, koju Bošnjaci kao narod evidentno još uvijek dosta intenzivno proživljavaju, već i iz agresivne prirode političkog marketinga, koji se njome nerijetko koristi, ili iz proste tržišne orijentacije ovakve djelatnosti, koja je također vrlo česta.

⁸ Kako s pravom primjećuje Jovo Bakić (2011: 412): “...ako se kaže da je negde počinjen genocid nad nekom nacijom u ime neke druge, onda se pitanje suštine rata ni ne postavlja, jer je sve unapred jasno.”

⁹ U uvodu jednog od uradaka takve vrste, njegov autor mr. Zijad Rujanac (2017: 1) (autor nije historičar po obrazovanju) definiše svoj rukopis kao “...izabrani skup značajnih historijskih činjenica iz tog perioda, uvezanih u jedan historijski slijed bitan za pravilno razumijevanje događaja iz perioda 1992.–1995. značajnih za opstojnost države Bosne i Hercegovine. Cilj ove knjige je da se ove činjenice prezentiraju i usvoje, kako naše nadolazeće generacije ne bi bile podvrgnute lažnoj i neistinitoj historiji tog perioda...” Autor u nastavku zaključuje, ma šta to značilo, da “naše nadolazeće generacije trebaju znati istinite historijske činjenice na kojima će se graditi kultura kolektivnog pamćenja”.

Opisani konglomerat može se podvesti pod fenomen koji se danas obično naziva kulturom sjećanja, što je zbirni pojam koji obuhvata sveukupnu nenaučnu javnu upotrebu prošlosti. Ovaj segment, uz neposredno historijsko (proživljeno) iskustvo i historijsku nauku, oblikuje historijsko pamćenje u savremenim društvima, pri čemu obično što je prošlost bliža, uticaj historijske nauke na njeno posredovanje biva sve manji. Posredovanje bliske prošlosti kroz pojavne oblike kulture sjećanja ogleda se i u njenoj svekolikoj demokratizaciji, izraženoj kako u porastu broja tvoraca sjećanja, uz brisanje bilo kakvih zahtjeva za formalnim obrazovanjem, naučnim referencama i mehanizmima evaluacije, tako i u širenju kruga njihovih konzumenata.¹⁰ Takva demokratizacija u pogledu uticaja na percepciju prošlosti širih društvenih slojeva nužno proizvodi dominaciju kulture sjećanja u odnosu na profesionalnu historiografiju.

Ovakve jasno uočljive karakteristike kada su u pitanju uticaji kulture sjećanja na sadržaj historijskog pamćenja po pitanju fenomena agresije i njenih posljedica uočavamo danas u Bosni i Hercegovini, ali i u njenom neposrednom okruženju. Historijsko pamćenje posmatranog fenomena u Hrvatskoj i Srbiji, odnosno unutar srpskog i hrvatskog identitetskog okvira koji, kao što je poznato, djelotvorno dosežu i unutar granica Bosne i Hercegovine,¹¹ jednako je podložno efektu demokratizacije kulture sjećanja, s tom razlikom da je, zbog konzistentnije državne strukture i snažnijih nacionalnih institucija, još podložnije uticajima “viših” interesa, koje artikulišu strukture vezane za državu i vlast.¹² Historiografija, ali i druge nauke koje se dotiču ovog fenomena u spomenutim identitetskim okvirima, u mjeri u kojoj se njime bave, uglavnom, i s rijetkim izuzecima, ne odstupaju od temeljnih postavki kulture sjećanja o pitanju karaktera rata u Bosni i Hercegovini.

U dominantnom srpskom diskursu rat se tumači kao unutrašnji sukob, kao građanski rat triju etničkih zajednica, u čijoj je osnovi borba za status republike nakon raspada Jugoslavije. Kako je sukob, po ovom tumačenju,

¹⁰ Što je prošlost bliža, to je uticaj različitih aktualnih društvenih i grupnih interesa u njenom posredovanju akutniji. Savremena kultura sjećanja je u velikoj mjeri birokratski i komercijalno organizovana i politički instrumentalizovana (Kuljić, 2004).

¹¹ Dario Nikić Čakar u tekstu objavljenom 2011. pod naslovom “HDZ Bosne i Hercegovine: nastanak, ustrojstvo i ideologija” tvrdi: “...za Hrvate u BiH nacionalna povijest ... nije bosanskohercegovačka, već hrvatska povijest; svojom pravom Domovinom oni nisu smatrali Bosnu i Hercegovinu, već Hrvatsku; sukladno tome, Domovinski rat nije bio isključivo rat u Bosni i Hercegovini, nego prvenstveno rat u Hrvatskoj i na hrvatskim povijesnim prostorima u Bosni i Hercegovini...” (prema: Kasapović, 2015: 49).

¹² “Homogenizacija sopstvenog naroda provodi se miloševićevskim i tuđmanovskim metodama grandioznog ispoljavanja sakralizacije sopstvene žrtve (da se razumijemo, ni bošnjačka politika nije imuna na ovo). Sveprisutna je dehumanizacija drugog (opet u najvećoj mjeri Bošnjaka) kroz poistovjećivanje s terorizmom, klanjem, drevnim neprijateljstvima.” (Hodžić, 2017)

počeo najprije unutar međunarodno priznate države Jugoslavije, imao je karakter građanskog rata, u kojem Jugoslavija nije mogla vršiti agresiju na samu sebe. Nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, sukob se odvijao unutar njenih granica, pa opet nije mogao biti ništa drugo do građanski rat. Aktivnosti preduzete na očuvanju Jugoslavije i uključenju svih Srba i teritorija na kojima su oni živjeli u njen sastav, smatraju se jednako legitimnim kao i odluke državnih organa i građana Hrvatske i Bosne i Hercegovine u pogledu državne samostalnosti. Iz ovih teza kao osnove izvodi se i dominantni narativ da Srbi nisu mogli biti agresori na sopstvenu državu, bilo da je riječ o Bosni i Hercegovini, bilo o Jugoslaviji, jer su obje konstitutivno bile definisane i kao srpske države.¹³ Očite pukotine koje zjape u ovom uproštenom tumačenju obično se pripisuju posljedicama pogrešnih razumijevanja stanja i odnosa usljed “velike demonizacije Srba i viktimizacije Bošnjaka” u široj i akademskoj javnosti Zapada.¹⁴

Hrvatski diskurs o karakteru rata počiva na referentnom okviru unutar kojeg nema podjele na sukobe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i u kojem se taj jedinstveni oružani sukob karakterizira kao agresija Srbije.¹⁵ Mada se ovaj vrlo jasan i dvobojan stav počinje raspadati po polovini svojih šavova već u tumačenju početne faze rata u Bosni i Hercegovini, u kojoj su implementirane sve iredentističke forme herceg-bosanske politike, a u interpretacijama prirode i toka sukoba Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) s Hrvatskom vojskom (HV) i Hrvatskim vijećem obrane (HVO) na teritoriji Bosne i Hercegovine postaje potpuno disfunkcionalan, unutar hrvatskog identitetskog okvira nije ponuđen model interpretacije koji bi mogao ublažiti očite strukturalne slabosti. Pristupi koji inače ozbiljno nastoje održati naučni diskurs na ovoj tački završavaju uglavnom u zamršenim konstrukcijama kojima se ne mogu objasniti suštinska pitanja.¹⁶ U varijantama koje dopu-

¹³ Kasapović, 2015: 48; Dašić, 2011; Antić i Kecmanović, 2016: 297-338.

¹⁴ Bakić, 2011: 343. Ovakvi pokušaji obično se uruše u vlastitim kontradiktornostima, kao u navedenom tekstu, u kojem se kao manipulacija zapadnih autora prepoznaje težnja da se “rat u BiH relativno izdvoji iz celokupnog sklopa zbivanja ... jer ovaj rat je bio treći po redu, posle ratova u Sloveniji i Hrvatskoj, a činjenica da su se u Hrvatskoj sukobljavali Hrvati i Srbi, dve nacije koje su najbrojnije u Jugoslaviji i koje u BiH, u kojoj nije postojalo nacionalno opredeljenje Bosanac, zajedno čine apsolutnu većinu stanovništva, sama po sebi čini rat u BiH i njen nestanak vrlo verovatnim, iako ne i neizbežnim, pošto to u prvom redu zavisi od volje velikih sila...” itd. Autor na ovom mjestu ne uočava da upravo apostrofiranjem šireg srpsko-hrvatskog konteksta kao ključnog za tumačenje rata u Bosni i Hercegovini upućuje na drugačiji zaključak o njegovom karakteru u odnosu na onaj koji sam sugerira.

¹⁵ Kasapović, 2015: 46-49.

¹⁶ Tako i kod hrvatskog vojnog historičara Davora Marijana (2004) nalazimo ovako vratolomnu konstrukciju: “Rat je počeo kao srpska agresija na Hrvatsku, koja je 1992. prenesena izravno protiv Hrvata i Muslimana u BiH, potom sukob Hrvata i Muslimana, što je najzamršenija faza rata (kada ratuju svi

štaju slobodniji odnos prema činjenicama i postupku njihovog utvrđivanja najčešći pristup sastoji se u relativiziranju glavnih tačaka na kojima je moguće ocijeniti ulogu hrvatske države i njenog političkog vrha u ratu u Bosni i Hercegovini, bilo da je u pitanju problemski kompleks funkcionalnosti srpsko-hrvatskog dogovora u Karađorđevu,¹⁷ ili predimenzioniranje vojne uloge HVO-a i minimiziranje značaja ARBiH,¹⁸ ili pokretanje pitanja agresije Bosne i Hercegovine na Hrvatsku, s obzirom na napade Jugoslovenske narodne armije (JNA) i srpskih snaga s njene teritorije,¹⁹ te naročito kroz relativizaciju legaliteta i legitimiteta državnih i vojnih struktura Republike Bosne i Hercegovine.²⁰ Na krajnjoj tački relativiziraju se svi aspekti vanjske

protiv svih) i svršio, odnosno bio prekinut od čimbenika izvana nakon rata Hrvata i Muslimana-Bošnjaka protiv Srba.” Ovaj autor je, nažalost, uzevši učešća u euforičnoj “kontra-UZP” intelektualnoj ofanzivi koja je s hrvatske strane pokrenuta nakon drugostepene presude ICTY-a Jadranku Prliću i ostalima izrečene krajem novembra 2017. godine, svoja razmišljanja o karakteru rata u Bosni i Hercegovini sveo na sljedeću konstrukciju: “rat u Bosni i Hercegovini sukob je triju konstitutivnih naroda za teritorij kojeg su Hrvati zahtijevali manje, Srbi znatno više, a Muslimani u cijelosti. U tom nastojanju pripadnici svih triju naroda počinili su zločine nad pripadnicima drugih dvaju naroda.” (Marijan, 2018: 8) Ovdje se historičar u ime “višeg interesa” povodi za nacionalno-političkim otklonom prema pitanju karaktera rata, pri čemu ga na istoj stranici teksta argumentira činjenicom da je do tog zaključka došao tako što je radeći kao arhivist u Središnjem vojnom arhivu MORH-a, a potom kao istraživač u Hrvatskom institutu za povijest “na projektima vezanim za Domovinski rat”, imao uvid u nepreglednu masu dokumenata od kojih se “znatan dio odnosi na rat u Bosni i Hercegovini”. Upravo to što se “znatan dio” dokumenata u arhivu MORH-a u Zagrebu odnosi na rat u Bosni i Hercegovini samo po sebi govori značajne stvari i o karakteru rata, i o ulozi Hrvatske u njemu.

¹⁷ Sadikovich, 2008; Lučić, 2013 i dr.

¹⁸ Ovo preferiranje značaja HVO-a uglavnom ima dalekosežniji cilj i obično služi za opravdavanje formiranja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, tezom da “tadašnja središnja bosanskohercegovačka vlast nije mogla zaštititi Hrvate od velikosrpske agresije” (Nazor, 2017: 351). Ova teza je naravno višestruko sporna, već i iz činjenice da je trećinu te središnje vlasti činio HDZ, pa bi logičkim slijedom takva tvrdnja imala dovesti do zaključka da je HDZ Hrvate odbranio od vlastite državne neefikasnosti u organima Bosne i Hercegovine formiranjem paradržave.

¹⁹ Marijan, 2004: 216.

²⁰ Mladen Ančić, pozivajući se na subjektivne i iz konteksta izvučene stavove Sefera Halilovića objavljene u njegovoj knjizi *Lukava strategija*, o ciljevima Patriotske lige (PL) definisanim kao “zaštita muslimanskog naroda”, za cijelu Armiju Republike Bosne i Hercegovine pogrešno tvrdi da je nastala isključivo iz PL-a, a samog Sefera Halilovića netačno proizvodi u njenog prvog zapovjednika, pa izvodi željeni zaključak da je i ARBiH bila nacionalna vojna organizacija Bošnjaka-Muslimana te da je njena nenacionalna nominacija bila stvar političke taktike, ili da je čak pokazatelj unitarističkih i redukcionističkih ambicija bošnjačkih političkih lidera za svodenje Bosne i Hercegovine isključivo na nacionalnu državu Bošnjaka (Ančić, 2004: 295). Ovaj primjer navodimo iscrpnije kao ilustrativan za situaciju u kojoj profesionalni historičar i naučnik, kakav Mladen Ančić u oblasti srednjovjekovne historije jeste, kad se u ime “višeg cilja” dohvati tematskog okvira i historijskog perioda kojim se inače profesionalno ne bavi, začas beznažno zapne u želatini prema historijskim činjenicama neobavezujućeg manira kulture sjećanja. ARBiH je nastala iz Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine, koja je bila Ustavom SRBiH (sa svim elementima zaštite konstitutivnosti i ravnopravnosti naroda) definisana struktura odbrane, u čiji su sastav do polovine aprila 1992. integrisane sve iz nužde formirane nelegalne strukture, među kojima je bila i PL. Prvi zapovjednik TORBiH bio je pukovnik Hasan Efenđić, a ne Sefer Halilović. ARBiH je formirana transformacijom TORBiH, što je formalizirano aktom

agresije, čak i srpske agresije na jedinstveno posmatrani hrvatski državni i etnički prostor, i svode na tvrdnju da je to bio ponajprije građanski rat, a kao glavni argument se uvodi ocjena da se još uvijek ne može konsolidovati mir u Bosni i Hercegovini zato što je građanski karakter rata uništio krhku državu i razorio društvo.²¹

Spomenuti narativi kojima se iskazuje historijsko pamćenje karaktera rata, na čije oblikovanje u sva tri posmatrana identitetska okvira dominantno utiču živo neposredno intergeneracijsko historijsko iskustvo i sadržaji kulture sjećanja, međusobno se gotovo u potpunosti isključuju, osim djelomično hrvatskog i bosanskohercegovačkog narativa u pogledu jugoslovenske, odnosno srpske agresije. U kontekstu živosti takvog pamćenja i živih tendencija njegove političke upotrebe, o čemu je prethodno bilo riječi, ova činjenica generalno stvara probleme u međudržavnim odnosima. Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, narativi sva tri identitetska okvira traže svoj prostor unutar istog državnog i približno istog društvenog okvira, što uglavnom vrlo efikasno obnavlja pretpostavke međusobnog sporenja i sukobljavanja pripadnika različitih etničkih grupa i sužava perspektive eventualne reintegracije bosanskohercegovačkog društva.

Kako je prethodno opisanim društvenim kretanjima objektivno postavljena u inferioran položaj u modeliranju historijskog pamćenja na temama agresije i njenih posljedica, historijska nauka u Bosni i Hercegovini još uvijek se traži i orijentiše u suženom prostoru koji joj je ostavljen. Njeni akteri, višemanje svjesni kontaminacijskog potencijala materije kojom se bave i stalne opasnosti od inercijske kompromitacije naučne utemeljenosti vlastitog pristupa u slučajevima eventualnog poklapanja rezultata njihovih istraživanja s dijelovima pojedinih identitetskih narativa historijskog pamćenja, u nastojanjima da izgrade održivu vlastitu poziciju u domenu kritičke historiografije reaguju dosta raznoliko i teško da je u tom pogledu moguće definisati njen *mainstream*.

Vidljive su novije tendencije koje temama vezanim za rat pristupaju otvorenije, uključujući i pitanja vezana za njegov karakter, kao i za uzroke, tok

Predsjedništva RBiH od 4. jula 1992. godine. O tome detaljnije u: Šadinlija, 2013. Prije toga čina, 26. juna 1992. Predsjedništvo je usvojilo *Platformu za djelovanje u ratnim uslovima*, kao temeljni politički akt koji je definisao političke ciljeve borbe u kojoj je bila angažovana ARBiH, i koja je u pogledu ustavnog uređenja definisala da je "Bosna i Hercegovina suverena i nezavisna država građana, konstitutivnih i ravnopravnih naroda, Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika ostalih naroda koji u njoj žive" (PRBiH, 1992). Primjera ovakvih polihistora čiji naučni kredibilitet postaje žrtvom njihovog entuzijazma u pogledu tema iz savremene historije imamo i u okvirima bosanskohercegovačke historiografije.

²¹ Kasapović, 2015: 37-38. Ovaj ahistoričan pristup politiku koja je proizvela rat preimenuje u njegovu posljedicu i ključni dokaz njegovog karaktera, što je neodrživa teza.

i šire posljedice, pri tome sve jasnije artikulirajući stav da se naučna objektivnost i željena pretpostavka multiperspektivnosti može postići obaveznim korištenjem izvora različite provenijencije i metodološkom dosljednošću, bez traženja težišta na nivou interpretacije i kretanja čorsokakom traganja za sintezom međusobno isključivih identitetskih narativa, ili još pogrešnije, u traganju za nekim kompenzacijskim nadnarativom. S druge strane, brojem aktera i uticajem značajna je i tendencija u bosanskohercegovačkoj profesionalnoj historiografiji koja se identificira naglašenim nominalnim težnjama ka kritičkom pristupu, uz istovremeno istrajno izbjegavanje svake značajnije, uslovno rečeno “nacionalne” teme, a posebno teme rata, njegovog karaktera i posljedica. Takav pristup nastoji historiju održati sigurnom od infekcije nacionalističkim narativom držeći je u karantinu ekoloških, urbanizacijskih i inih “bezopasnih” tema, po cijenu da je učini sterilnom i potpuno nepotrebnom.²²

Iako smo navedene tendencije obuhvatili vrlo labavim deskriptivnim okvirima, kojima je jedino bilo moguće objediniti po nekoliko individualnih stvaralačkih nastojanja, na šta se, pošteno govoreći, one u suštini svode, i prethodno istakli nepostojanje nekakvog *mainstreama*, ipak su, prvenstveno u odnosu prema mogućnosti susreta s uspostavljenim identitetskim narativom, kao važnim i djelotvornim samoregulirajućim agensom, primjetna i dalja preispitivanja pristupa i tendencije traganja za novim putevima, zasnovana na pretpostavljenoj misiji, na drugačije definisanom “višem cilju”. Promišljaju se mogućnosti historije čiji rezultat neće biti nužno nacionalizam i koja bi svoj smisao pronašla u konstruktivnom suočavanju s prošlošću u funkciji izgradnje mira.²³ Ili se smisao historiografije vidi u dekonstrukciji historijskog pamćenja, o čijim trima sastavnicama je prethodno bilo riječi, i njegovoj ponovnoj izgradnji i postavljanju “na zdrave, univerzalne i humanističke osnove” u misiji stvaranja bolje i mirnije budućnosti.²⁴

²² Brojčano malu skupinu bosanskohercegovačkih historičara koji se javljaju s temama iz savremene historije u funkciji ovog izlaganja, a u vezi s prethodno izloženim opisima tendencija, nije nužno pomenice klasificirati. Za one koji imaju interesa za takvu klasifikaciju to će obaviti i naslovi radova iz dostupnih bibliografija.

²³ “Neželjena povijest traži svoje historičare, ona ne može čekati da prođe trideset, četrdeset ili pedeset godina kako bi *vremenska distanca* bila bedem koji će nas zaštititi od *izlaganja* svemu onome što sa sobom nosi izlazak iz zone konformizma, mitovi i narativi koji su nas jednom (zar samo jednom?) odveli u rat ne samo da žive tu oko nas već su u mnogim slučajevima postali nova ishodišna tačka oko koje se kreira novi sistem vrijednosti u našim društvima, a koji bi da nas drži u vječito vrućem *hladnom ratu*.” (Novalić, 2017)

²⁴ Ove vizije, čak i kada su dobronamjerne, uglavnom su zasnovane na suženim pretpostavkama društvene stvarnosti. Sabina Veladžić historijsku svijest reducira samo na produkt obrazovnog sistema, potpuno apstrahujući mehanizme kulture sjećanja i neposredno historijsko iskustvo, a dobrim dijelom i historijsku nauku, koja ipak ima ograničenja u pogledu uticaja na proces nastave historije, kada pre-

U ovom kratkom izlaganju nećemo se upuštati u ocjene perspektiva, mogućih pravaca i potencijalnih dometa daljeg razvoja bosanskohercegovačke historijske nauke unutar naznačenih i eventualnih drugih tendencija. Njihove karakteristike i međusobne razlike smo u vrlo širokim crtama naznačili isključivo u odnosu na pitanje karaktera posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini. U tom smislu slobodni smo primijetiti tek da, s koje god polazne pozicije krenemo u avanturu istraživanja ove historijske teme, i kakav god smisao tom istraživanju unaprijed pokušamo odrediti, ako ga želimo zasnovati na objektivnom pristupu, ne možemo relativizirati temeljne zahtjeve nauke kojom se bavimo. Metodološki ispravan pristup dostupnim i vjerodostojnim izvorima, utvrđene i provjerljive međunarodno-pravne i historijske činjenice, obavezuju nas na korektnu interpretaciju i racionalne zaključke i kada je u pitanju utvrđivanje karaktera rata vođenog od 1992. do 1995. godine, makar se to, u formalnom smislu, podudaralo sa stavovima jednih i kosilo sa stavovima drugih identitetskih narativa, i makar ne otvaralo vedre vidike u pogledu pacifikacije bosanskohercegovačke budućnosti. Historičari pojedinačno možda i imaju, ali historija kao nauka, u stvari, i nema drugog izbora.

Zaključak

Agresija je u međunarodnom pravu jasno definirana u decembru 1974. rezolucijom Generalne skupštine UN-a. U svakoj od teoretski utvrđenih faza oružane agresije, koje bez izuzetka podrazumijevaju široku upotrebu državnih moći, utvrđivanje postojanja zločina izuzetno je složeno pravno pitanje, dodatno komplicirano pratećim političkim konotacijama. U postkonfliktnim društvima, poput savremenog bosanskohercegovačkog društva, cjelokupni problem je mnogo složeniji. Razmotrili smo u kojim se smjerovima vaga vrijednosnih prosudbi pomicala kada je u pitanju karakter rata koji je trajao od 1992. do 1995. od kraja rata do danas. Za različite tendencije stavova prema ovom problemu u historiografijama Bosne i Hercegovine i njenih susjeda, naveli smo opisne okvire i istaknuli glavne karakteristike i razlike među njima.

ferira orijentaciju evropske administracije da “historijsku svijest, odgajanu unutar obrazovnog sustava, utemelje na diskursu o multiperspektivnosti, empatiji, poštovanju rastuće kulturne raznolikosti evropskih društava te nužnosti kritičkog odmaka od ksenofobnih, monoperspektivnih, mitoloških i huškačkih tumačenja kolektivne povijesti” i zaključuje da se takva nastojanja “mogu doimati kao metanarativna dogma, ali drugog nam izlaza nema” (Veladžić, 2017).

Historiography and the question of the Character of the 1992–1995 War in Bosnia and Herzegovina

Conclusion

Aggression was clearly defined in international law in December 1974 by a resolution of the UN General Assembly. In each of the theoretically established stages of armed aggression, which, without exception, imply the widespread use of state power, determining the existence of a crime is an extremely complex legal issue, further complicated by the accompanying political connotations. In post-conflict societies, such as contemporary Bosnian-Herzegovinian society, the whole issue is much more complex. We considered in which directions the scale of value judgments shifted regarding the character of the war that lasted from 1992 to 1995 from the end of the war to the present. For different tendencies of attitude towards this issue in the historiographies of Bosnia and Herzegovina and its surroundings, we have indicated descriptive frameworks, highlighted the main characteristics and differences between them.

Literatura

- Ančić, M. (2004) Društvo, etnicitet i politika u Bosni i Hercegovini, *Časopis za suvremenu povijest* 36 (1), Zagreb, 293-329.
- Antić, Č. i Kecmanović, N. (2016) *Istorija Republike Srpske*, NIP Nedeljnik, Beograd.
- Babić, A. (1995) *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo.
- Bakić, J. (2011) *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Službeni glasnik – Filozofski fakultet, Beograd.
- Bugarel, K. (2004) *Bosna: anatomija rata*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Dašić, D. (2011) Neki unutrašnji i međunarodni aspekti krize i raspada Jugoslavije, u: Knežić, B. i Ćirić, J. (prir.), *20 godina od razbijanja SFRJ* (159-182), Institut za uporedno pravo, Beograd.
- Donia, J. R. i Fine, V. A. J. (1995) *Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali*, FAMA, Sarajevo.
- Hodžić, R. (2017) Haški sud i pomirenje: godine koje su pojeli zločinci, *Peščanik*, 16. 11. 2017. Dostupno na: <http://pescanik.net/haaski-sud-i-pomirenje-godine-koje-su-pojeli-zlocinci/> (17. 11. 2017).
- HE (1999) agresija, u: Brozović, D. (ur.) *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=864>.
- Kasapović, M. (2015) Bosna i Hercegovina 1992–1995: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje?, *Politička misao* 52 (2), Zagreb, 37-61.
- Kuljić, T. (2004) Kultura sećanja: istorijat, *Tokovi istorije* 1–2, Beograd, 123-155.
- Lovrenović I. i Imamović, M. (1992) *Bosna i njezin narod. A, Bosna i Hercegovina milenij kontinuiteta*, Oslobođenje, Sarajevo.

- Lučić, I. (2013) *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Despot Infinitus, Zagreb.
- Marijan, D. (2004) Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991.–1995.), *Časopis za suvremenu povijest* 36 (1), Zagreb, 211-247.
- Marijan, D. (2018) *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Nazor, A. (2017) Osvrt na dio sadržaja čitanke *Wars, Divisions, Integration 1990–2008* koji se odnosi na rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, *Časopis za suvremenu povijest* 49 (2), Zagreb, 343-357.
- Novalić, N. (2017) Željani historičari za neželjenu povijest, *CNA*, 7. 11. 2017. Dostupno na: <https://nenasilje.org/2017/zeljeni-historicari-za-nezeljenu-povijest/>
- Omerspahić, Z. (2009) Pravno-političko određenje pojma agresije, *Znakovi vremena* 12 (45/46), Sarajevo, 136-151.
- PRBiH (1992) *Platforma za djelovanje Predsjedništva Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima*, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, 26. jun 1992. Dostupno na: <http://icr.icty.org/bcs/>.
- Redžić, E. (1993) *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Djela 71, Odjeljenje društvenih nauka 40, ANUBiH, Sarajevo.
- Redžić, E. (1998) Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka, *Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 1, Sarajevo, 57-71.
- Rujanac, Z. (2017) *Kratka historija Bosne i Hercegovine za period 1990.–1995.*, Udruženje boraca “Dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja” Općine Stari Grad, Sarajevo.
- Sadikovich, J. J. (2008) Franjo Tuđman i problem stvaranja hrvatske države, *Časopis za suvremenu povijest* 40 (1), Zagreb, 177-194.
- Simović, M. N. i Simović, V. M. (2013) Agresija u međunarodnom krivičnom pravu, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka* 3 (3), Banja Luka, 172-183.
- Šadinlija, M. (2013) *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986–1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Šunjić, M. (1996) *Bosna i Venecija (odnosi u 14. i 15. stoljeću)*, HKD Napredak, Sarajevo.
- Tepić I. i Džanić, A. (red.), (1994) *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, ŠVK OSRBiH, Sarajevo.
- Veladžić, S. (2017) Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, *Oslobođenje*, Kultura, 24. 10. 2017. Dostupno na: <https://www.oslobođenje.ba/o2/kultura/jugoslavija-u-istorijskoj-perspektivi>.